

This is a digital copy of a book that was preserved for generations on library shelves before it was carefully scanned by Google as part of a project to make the world's books discoverable online.

It has survived long enough for the copyright to expire and the book to enter the public domain. A public domain book is one that was never subject to copyright or whose legal copyright term has expired. Whether a book is in the public domain may vary country to country. Public domain books are our gateways to the past, representing a wealth of history, culture and knowledge that's often difficult to discover.

Marks, notations and other marginalia present in the original volume will appear in this file - a reminder of this book's long journey from the publisher to a library and finally to you.

Usage guidelines

Google is proud to partner with libraries to digitize public domain materials and make them widely accessible. Public domain books belong to the public and we are merely their custodians. Nevertheless, this work is expensive, so in order to keep providing this resource, we have taken steps to prevent abuse by commercial parties, including placing technical restrictions on automated querying.

We also ask that you:

- + *Make non-commercial use of the files* We designed Google Book Search for use by individuals, and we request that you use these files for personal, non-commercial purposes.
- + *Refrain from automated querying* Do not send automated queries of any sort to Google's system: If you are conducting research on machine translation, optical character recognition or other areas where access to a large amount of text is helpful, please contact us. We encourage the use of public domain materials for these purposes and may be able to help.
- + *Maintain attribution* The Google "watermark" you see on each file is essential for informing people about this project and helping them find additional materials through Google Book Search. Please do not remove it.
- + *Keep it legal* Whatever your use, remember that you are responsible for ensuring that what you are doing is legal. Do not assume that just because we believe a book is in the public domain for users in the United States, that the work is also in the public domain for users in other countries. Whether a book is still in copyright varies from country to country, and we can't offer guidance on whether any specific use of any specific book is allowed. Please do not assume that a book's appearance in Google Book Search means it can be used in any manner anywhere in the world. Copyright infringement liability can be quite severe.

About Google Book Search

Google's mission is to organize the world's information and to make it universally accessible and useful. Google Book Search helps readers discover the world's books while helping authors and publishers reach new audiences. You can search through the full text of this book on the web at <http://books.google.com/>

Over dit boek

Dit is een digitale kopie van een boek dat al generaties lang op bibliotheekplanken heeft gestaan, maar nu zorgvuldig is gescand door Google. Dat doen we omdat we alle boeken ter wereld online beschikbaar willen maken.

Dit boek is zo oud dat het auteursrecht erop is verlopen, zodat het boek nu deel uitmaakt van het publieke domein. Een boek dat tot het publieke domein behoort, is een boek dat nooit onder het auteursrecht is gevallen, of waarvan de wettelijke auteursrechttermijn is verlopen. Het kan per land verschillen of een boek tot het publieke domein behoort. Boeken in het publieke domein zijn een stem uit het verleden. Ze vormen een bron van geschiedenis, cultuur en kennis die anders moeilijk te verkrijgen zou zijn.

Aantekeningen, opmerkingen en andere kanttekeningen die in het origineel stonden, worden weergegeven in dit bestand, als herinnering aan de lange reis die het boek heeft gemaakt van uitgever naar bibliotheek, en uiteindelijk naar u.

Richtlijnen voor gebruik

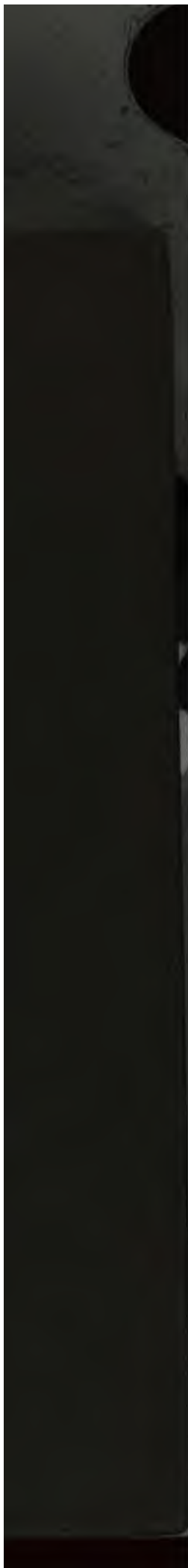
Google werkt samen met bibliotheken om materiaal uit het publieke domein te digitaliseren, zodat het voor iedereen beschikbaar wordt. Boeken uit het publieke domein behoren toe aan het publiek; wij bewaren ze alleen. Dit is echter een kostbaar proces. Om deze dienst te kunnen blijven leveren, hebben we maatregelen genomen om misbruik door commerciële partijen te voorkomen, zoals het plaatsen van technische beperkingen op automatisch zoeken.

Verder vragen we u het volgende:

- + *Gebruik de bestanden alleen voor niet-commerciële doeleinden* We hebben Zoeken naar boeken met Google ontworpen voor gebruik door individuen. We vragen u deze bestanden alleen te gebruiken voor persoonlijke en niet-commerciële doeleinden.
- + *Voer geen geautomatiseerde zoekopdrachten uit* Stuur geen geautomatiseerde zoekopdrachten naar het systeem van Google. Als u onderzoek doet naar computervertalingen, optische tekenherkenning of andere wetenschapsgebieden waarbij u toegang nodig heeft tot grote hoeveelheden tekst, kunt u contact met ons opnemen. We raden u aan hiervoor materiaal uit het publieke domein te gebruiken, en kunnen u misschien hiermee van dienst zijn.
- + *Laat de eigendomsverklaring staan* Het “watermerk” van Google dat u onder aan elk bestand ziet, dient om mensen informatie over het project te geven, en ze te helpen extra materiaal te vinden met Zoeken naar boeken met Google. Verwijder dit watermerk niet.
- + *Houd u aan de wet* Wat u ook doet, houd er rekening mee dat u er zelf verantwoordelijk voor bent dat alles wat u doet legaal is. U kunt er niet van uitgaan dat wanneer een werk beschikbaar lijkt te zijn voor het publieke domein in de Verenigde Staten, het ook publiek domein is voor gebruikers in andere landen. Of er nog auteursrecht op een boek rust, verschilt per land. We kunnen u niet vertellen wat u in uw geval met een bepaald boek mag doen. Neem niet zomaar aan dat u een boek overal ter wereld op allerlei manieren kunt gebruiken, wanneer het eenmaal in Zoeken naar boeken met Google staat. De wettelijke aansprakelijkheid voor auteursrechten is behoorlijk streng.

Informatie over Zoeken naar boeken met Google

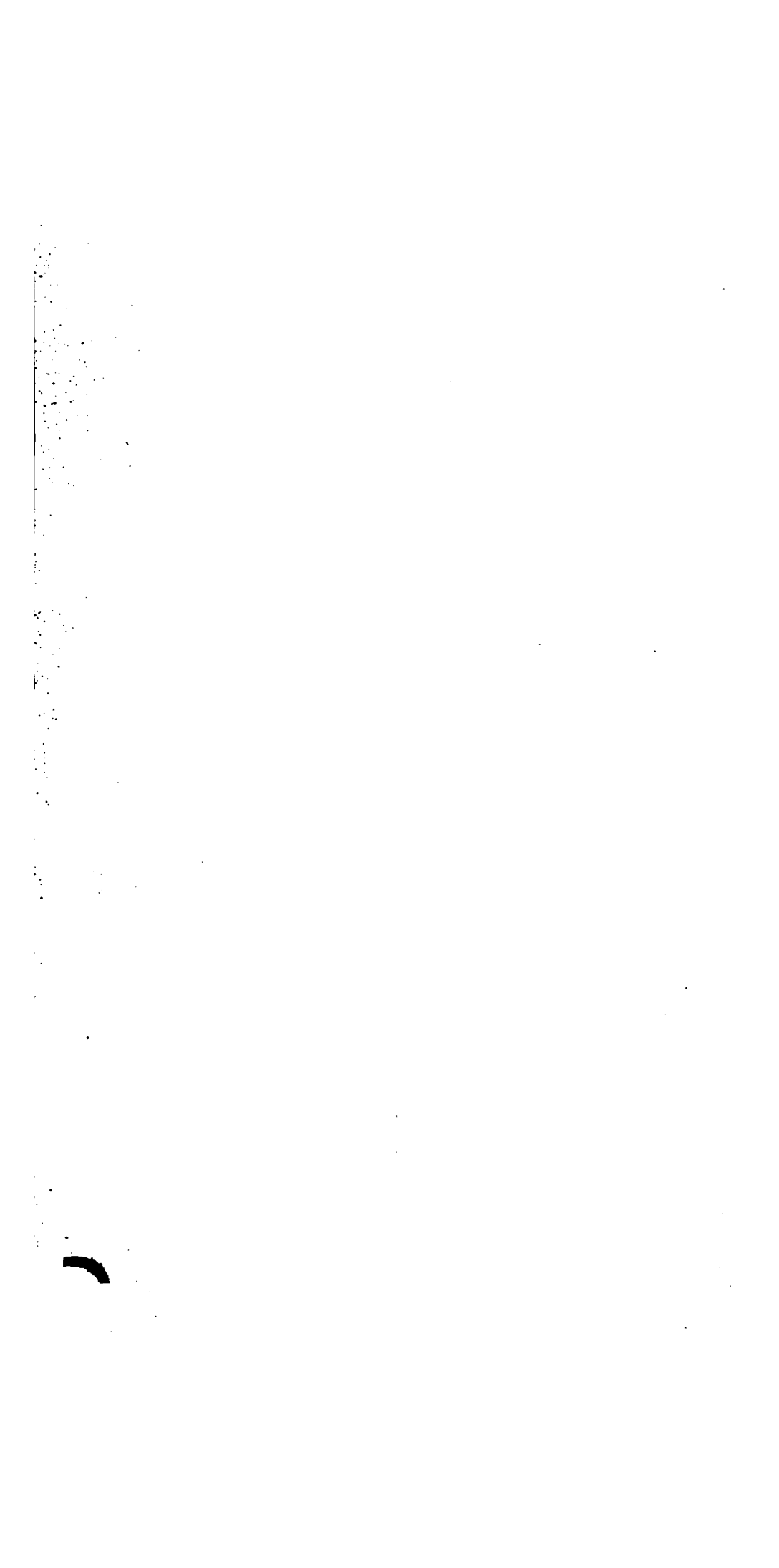
Het doel van Google is om alle informatie wereldwijd toegankelijk en bruikbaar te maken. Zoeken naar boeken met Google helpt lezers boeken uit allerlei landen te ontdekken, en helpt auteurs en uitgevers om een nieuw leespubliek te bereiken. U kunt de volledige tekst van dit boek doorzoeken op het web via <http://books.google.com>

Mythology

7-02

Van Schrijver en Tids
REFORMATEURS.

GESCHIEDKUNDIGE STUDIËN
OVER DE GODSDIENSTIGE BEWEGINGEN UIT DE
NADAGEN ONZER GOUDEN EEUW

DOOR

C. B. HYLKEMA

FIECOL. DOCTOREN PREDIKANT BIJ DE DRIESCHIEDSE GEMEENTE TE ZAANDAM.

TWEEDE STUK.

HAARLEM
H. D. TJEENK WILINK & ZOON
1907

1. The first part of the document discusses the importance of maintaining accurate records of all transactions and activities. It emphasizes the need for transparency and accountability in financial reporting.

2. The second part of the document outlines the various methods and techniques used to collect and analyze data. It includes a detailed description of the experimental procedures and the statistical tools employed.

3. The third part of the document presents the results of the study, showing the trends and patterns observed in the data. It includes several tables and graphs to illustrate the findings.

4. The fourth part of the document discusses the implications of the results and provides recommendations for future research. It also highlights the limitations of the study and suggests ways to address them.

5. The final part of the document is a conclusion that summarizes the main findings and reiterates the importance of the research.

1

REFORMATEURS

Typ. Ruigrok & Co., Haarlem.

THE NEW YORK
PUBLIC LIBRARY
ASTOR, LENOX
TILDEN FOUNDATIONS

FIG. I.

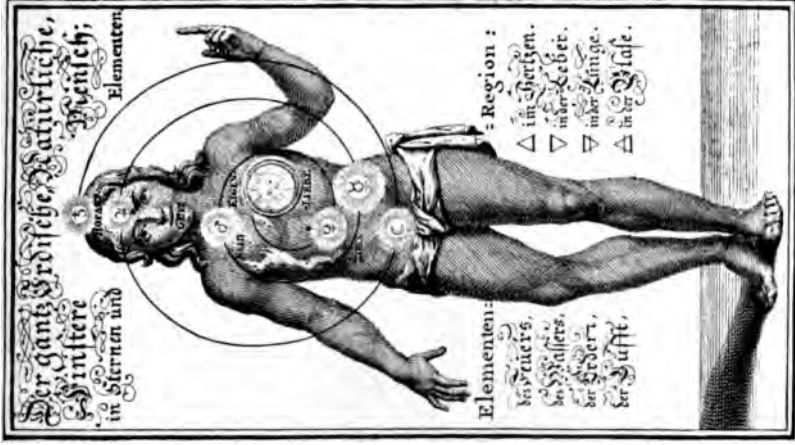

FIG. 2.

Reproducties naar kopergravures uit Gichtel: *Eine Kurze Eröffnung der dreyen Principien und Welten im Menschen.* (Zie bl. 460 vgg.)

REFORMATEURS.

GESCHIEDKUNDIGE STUDIËN
OVER DE GODSDIENSTIGE BEWEGINGEN UIT DE
NADAGEN ONZER GOUDEN EEUW

DOOR

C. B. HYLKEMA

THEOL. DOCTOR EN PREDIKANT BIJ DE DOOPSGEZINDE GEMEENTE TE ZAANDAM.

TWEEDE STUK.

HAARLEM
H. D. TJEENK WILLINK & ZOON
1902

THE NEW YORK
PUBLIC LIBRARY
887088
ASTOR LENOX TILDEN FOUNDATION
3 1972

NY 2144
L304
Y2144

L. S.

Met het oog op den grooten omvang van dit tweede deel besloot ik in overleg met den Uitgever, de Aanteekeningen en Bijlagen weg te laten, wat zonder schade voor het recht verstand mijner uiteenzettingen kon geschieden. Mede om een plaats in te ruimen, maar vooral omdat zij in den opzet van het werk niet paste, heb ik een paragraaf over JAN LUYKEN uit de kopij gelicht: zij zal waarschijnlijk eerlang in een onzer letterkundige tijdschriften het licht zien.

Meer heb ik den lezer eigenlijk niet te zeggen. Maar ook de vurigste voorstander van de leer der wilsvrijheid gevoelt zich bijwijlen gedetermineerd en doet wat hij niet wil. Zoo is het nu mij. Een stroom van warme gevoelens drijft mij om hier nog, onbekommerd om het zich afwendend oog van wie geen belang stelt in wat mij persoonlijk aangaat, hen te gedenken die mij bij de samenstelling of de revisie van mijn werk behulpzaam zijn geweest; inzonderheid professor De Bussy, wiens trouw bij al de geesteskwellingen, die er liggen tusschen de eerste conceptie dezer studiën en het laatste proefvel, zeker op een harde proef gesteld is. Tot de herinneringen die voor mij aan dit boek verbonden zijn, behooren ook die aan de leiding waarvan schier elke bladzijde de sporen draagt.

Z a a n d a m, 21 Juli 1902.

C. B. HYLKEMA.

1

2

INHOUD.

Hoofdstuk VI. DE MORAAAL VAN DE REFORMATEURS.

§ 1. »Kinderkens, hebt de wereld niet lief«	1
§ 2. »Kinderkens, hebt elkander lief«	26
§ 3. <i>De slavernij des vleesches</i>	47
§ 4. <i>Stemmeloo gelijk een lam</i>	71
§ 5. <i>De moraal van de vrijheid in Christus</i>	83

Hoofdstuk VII. DE RELIGIE DER REFORMATEURS.

I. ALGEMEENE KARAKTERTREKKEN.

§ 1. <i>De levende Christus</i>	112
§ 2. <i>Gehoorzamen beter dan slachtoffer</i>	126
§ 3. <i>Zijn eigen meester</i>	138
§ 4. <i>De ware rechtzinnigheid</i>	168
§ 5. <i>De ware zaligmaking</i>	183
§ 6. <i>Toekomst-verwachtingen</i>	193

II. HET LICHT DER REDE.

§ 1. <i>Wijsheid kostelijker dan Robijnen</i>	211
§ 2. <i>Op twee wegen</i>	243
§ 3. <i>Photinianen</i>	290

III. DE GODSDIENST VAN HET GEVOEL.

<i>Inleiding</i>	352
§ 1. <i>Hij in ons en wij in Hem</i>	356
§ 2. <i>Burgers der drie-vermengde wereld</i>	404

Hoofdstuk VIII. BESLUIT	462
-----------------------------------	-----

INDEX.	487
----------------	-----

REGISTER.	509
-------------------	-----

HOOFDSTUK VI.

DE MORAAAL VAN DE REFORMATEURS.

§ I. „KINDERKENS, HEBT DE WERELD NIET LIEF.”

Misschien heeft de lezer wel zonder critiek heengclezen over het opschrift boven dit hoofdstuk geplaatst; de schrijver zegt hem dan dank voor zijn vertrouwen, doch mag niet nalaten er op te wijzen, dat bedenkingen tegen dit opschrift niet zijn uitgesloten. Immers het doet allicht denken, dat er een min of meer vast omlijnd systeem van leefregelen zou zijn, dat bij alle Reformateurs geldigheid heeft. Die voorstelling ware ten eenenmale onjuist. De verschillende groepen, kringen, individuen toch hebben, als op ieder gebied, ook op dat van het practisch leven allen hun eigen bijzondere opvattingen, en vertoonen onderling belangrijke verschillpunten: er zijn bijna evenveel zinnen als hoofden. Alleen in zoover allen ondanks alle verschil ten slotte toch in dezelfde richting zich bewegen, vormen zij een eenheid: „De moraal der Reformateurs” is een collectivum.

In dit hoofdstuk zal, voor zoover doenlijk, deze moraal beschreven worden. Met een enkel woord — daarmee is het thema der geheele uiteenzetting aangegeven — is zij te

kenschetsen als reformateursch. 't Is nl. niet een nauwgezetten naleven der oude geboden, wat zij verlangt, zij stelt voor de oude geboden geheel *nieuwe* in de plaats; zij dringt niet aan op een beter opvolgen der erkende voorschriften, maar op een opvolgen van *beter* dan de erkende voorschriften. Terwijl zij de algemeen geldende zedewet „wereldsch” noemt en ook den trouwsten dienaar dezer wet niet beter dan „een slaaf der wereld” acht, heeft zij een wezenlijk ander inzicht in „de wet van Christus” dan de kerkelijke godsdienstigheid. Achtereenvolgens zal dit op een vijftal hoofdpunten blijken.

Het meest in het oog vallend is de afkeer der Reformateurs van wat zij noemen „de wereldsche hoovaardij en grootsche manieren.” Naar dezen karaktertrek wil ik hen dus allereerst schetsen. Daartoe begin ik met een man te bespreken, die als de verpersoonlijking van dien afkeer gelden kan, den Collegiant JAN HARTIGVELT. Van hem wordt ons het een en ander meegedeeld in de lijkrede¹⁾, door JAN DIONYSSEN VERBURG op den dag zijner begrafenis voor de Rotterdamse broederen uitgesproken. Hij wordt daar „een onzer liefste, dierbaarste vrienden” genoemd, gesproken uit een van de aanzienlijkste familiën, „niet alleen in eigen stamme, „maar ook in parentasie overvloeiende van rijkdommen en „politieke ambten.” In zijn jonge jaren was hij van onberispelijken levenswandel. Wel dorste hij naar geld en eer, maar dat meent VERBURG te kunnen verontschuldigen met de opmerking, dat zulk een ambitie vaak getuigt van een verheven gemoed. Op taal- en rechtswetenschap legde hij zich met zoo grooten ijver toe, dat hij, schoon niet buiten-

1) Uitgegeven te Rotterdam bij Pieter Terwout, op het Spui, 1678.

gewoon begaafd, boven velen uitmuntte. Ongetwijfeld wachtte hem een schitterende loopbaan. Reeds als jong edelman was hem de eer te beurt gevallen, voor den prins van Oranje de koninklijke bruid op haar reis van Engeland naar Holland te begeleiden. Sinds 1648 had er evenwel een geheele ommekeer in zijn gemoedsleven plaats. Men zeide, dat het plotseling overlijden zijns vaders, waarvan het bericht tot hem gekomen was, toen hij als luchthartig jonkman in Frankrijk vertoefde, de eerste aanleiding er toe was geweest. Hij begon te peinzen, totdat hij, de nietigheid aller dingen erkennende, inzag, dat hetgeen van de wereld is niet meer zijn levensfondament kon zijn. Deze verandering van inzicht bracht hem in een toestand van zwaarmoedigheid, die zijn lichaamsgestel ondermijnde. Op een buiten, waar hij vrij zijn bedroefde ziel in tranen voor God kon uitstorten, zocht en vond hij genezing. Hij schijnt daarbij aangegrepen te zijn door een dergelijke verrukking van zinnen, als die, welke JAN ROTHÉ in het Haagsche Bosch had overweldigd. Althans, „op bijzondere wijze” werd hij verzekerd van Gods vergeving, „’t welck hij hield voor een grooter bewijs van de waarheydt „van den godsdienst dan alle raisonnementen.” Van dien tijd af was het licht in hem geworden. Hij gevoelde een zoo „onuitsprekelijke verblijdheid van ziele” over zijne verlossing uit het rijk der duisternis, dat hij somtijds in tranen uitbarstte, „waerom zijn vrienden, den godsdienst overigens wel „genegen, hem voor krankzinnig hielden, wat wij — zegt de berichtgever — „en later zij zelve ook wel beter wisten.” Daarop al wat naar overbodige weelde zweemde afleggende, verwisselde hij het kostbare gewaad der rijke burgers van zijn tijd voor eenvoudige kleedij en liet zijn zwierig hoofdhaar knippen. Het scheen hem noodig om „aan de

„wereld een uiterlijk teeken te geven, ten bewijze dat „men haar toestel t' eenemaal verliet,” en daar een „mondbelijdenis” of de „waterdoop” z. i. zulk een teeken niet konden zijn, wyl ze mede bij de wereldsche Christenen werden gevonden, ging zijn hart uit naar meer in het oog loopende getuigenissen. Het gevolg was, dat de roep van zijn vroomheid zich snel verbreidde, en dat behalve uit ingenomenheid met die vroomheid zeker ook uit respect voor zijn aanzien, Gereformeerden en Remonstranten om strijd zich beijverden hem voor zich te winnen. Voorloopig voegde hij zich bij de laatsten. Eerlang scheidde hij zich evenwel weer van hen af. Op een college hunner gemente leerde hij evenwel GERRIT VAN VELSEN kennen, „een jonkman van grooten invloed.” Door dezen in kennis gebracht met de voornaamste Doopsgezinden van GALENUS' richting, werd hij onder den invloed van dezen met VAN VELSEN een der zuilen van het Rijnsburger college te Rotterdam (ca. 1650). Want zoowel de Remonstrantsche als de Galenistisch-Doopsgezinde broederschap²⁾ waren hem bij nader inzien te kerkelijk en hij kon niet rusten voordat hij in de oprichting van het college het plan eener volkomen breuk met het kerkelijk Christendom verwezenlijkt had. Zoo paste dan VERBURG terecht op hem het tweeregelig rijmpje toe, dat HOOFT, „dat groote licht van Holland”, op DIRK COORNHERT had gemaakt:

„Hij proefd' er en verliet de rijkdom, weeld, en staat,
„Maar bleef van ernst en lust tot vrijheid onverzaad.”³⁾

Deze lofspraak is teekenend, niet alleen voor den man, over wien, maar ook voor hen, door en tot wien zij

2) Zijn voornaamste bezwaar om zich bij Galenus' gemeente aan te sluiten was de doop; hij hield dien voor „een oude ceremonie”.

3) In de Navorscher (jaargang XXI, blz. 4.) stelde voor eenige jaren H. M. C. van Oosterzee de vraag, wie toch eigenlijk de drie

werd gehouden, d. i. voor VERBURG en de Collegianten. HARTIGVELT moge verder gaan dan de meesten, zijn beginsel wordt door alle broeders aanvaard. Zoo is de wijze waarop een gematigd man als STOL⁴⁾ spreekt van „een zeker „jonkman, die van den weg der bekeering (het college) af, „wijkende en de wereld weder lief krijgende, „in zijn kleederdracht „een geheel andere vertooning begon uit te drukken,” een uit vele aanwijzingen, dat de Collegianten in het algemeen zich in hun kleeding van de mode, door hen als wereldsch beschouwd, onderscheidten.⁵⁾ Evenzoo doen zij in de inrichting van hun huis. Smalend spreekt STOL van een „opgaan in „hofsteden en karossen en een nederig lakeiënpak en bloem- „werken en tapijten; wat baat het een mensch of al heel de „wereld hem voor een half God acht.”⁶⁾ Volgens FRANS KUYPER bestaat de enge poort -- behalve in een volkomen weereeloosheid — in het „versaecken van alle wereltsche eer „zonderlingen” Joh. Hartigveldt, Dirk Marcusz de Ruyter en Jacob Graswinckel waren. Het bovenstaande is een gedeeltelijke beantwoording dier vraag. Omtrent D. M. de Ruyter zie men nader Spaan, Beschrijv. van Rotterdam, bl. 169--172, en Van der Aa, Aardrijksk. Woordenboek, deel VI, blz. 631. Frederiks geeft erin den Navorscher t. a. p. een uittreksel van. Omtrent Jac Graswinckel vgl. Tegenw. Staat der Vereenig. Nederl. VIII, 21. Ten onrechte noemt Van Oosterzee hen „zonderlingen”. Het was niet een bizarre gril, die hen deed afwijken van de heerschende gewoonten, maar een wezenlijk veranderde gemoedsstemming, een nieuwe levensopvatting. Zij staan niet geïsoleerd, náást hen staan vele anderen, die eveneens „de weeld' en staat” verlieten. Hun ongewoon doen is een verschijnsel van hun tijd. Ze waren Reformateurs.

4) Bedenkingen over eenige voorname Deugden, behorende tot het Nieuwe Schepsel, voorgesteld bij maniere van Kristelijke zedekunde door Barend Stol, 1688, bl. 103

5) Zwicker's ideaal is, „alle bijzonderlijke kleedinge, die men sonder „schaden der eerbaarheidt wel ontberen kan, weg te laten,” (Vredeschrift, bl. 49 v.). Hij beroept zich echt reformateurs-vrijmoedig op Jezus, die de Farizeën om hun „lange kleederen” bestrafte. (Mc. 12 : 38).

6) Ibid. bl. 35.

Nog scherper zijn de klachten en protesten, nog ongewoner de gedragingen van de Quakers. Wáár zij als boetprofeten optreden — BIRKHEAD te Vlissingen in 1655, de twee vriendinnen van den Schot WILLIAM DUNDAS te Dieppe in 1665,¹² CORNELIS ROELOFSZ c.s. te Harlingen in 1670 — maken zij met hunne kleederen van grove gonje, hun mantels met losse mouwen en zonder snit, hun ongekamde haren, den indruk van landloopers en bedelaars. Op een der spotprenten van TROOST wordt de Quaker voorgesteld in lachwekkend sober en ouderwetsch gewaad. Wanncer een „vrind” den mond opent, dan is het eerste, waartegen hij te velde trekt, de wereldsche hoovaardij. Wat moet de Harlinger handelsaristocratie al niet van den fulminanten JAMES PARCK hooren: „ende ghij Kooplieden van Babilon, die u „zelven verciert hebt met het fijnste van de kleedinghe „der Hoere, even met Purper ende Schaerlaecken, ende „fijn linnen ende goudt, uw aanbidtinghe is vlee- „schlijck ende niet geestelijck, en nochtans maeckt „ghij pretensie van den wegh en de aanbidtinghe Gods,

12) Sewel o. c., bl. 524: „Zij quam met het andere vrouwmensch „haar dienstmaagd, op den eersten dag der weeke in de Gereformeerde kerk „alwaar eenige duizenden van menschen waaren, en zij plaatste zich recht „tegenover den predikstoel, daer zij best van allen gezien kon worden; eer „de predikatie nog heeluyt was, rees zij overend met het ander vrouwmensch, „die haar een schoudermanteltje en de kaper alligtende, daardoor gelegenheid „gaf, dat zij zich aan het volk vertoonde met grof zakdoek bekleed, hetwelk „met asche bestrooid was, en met hangenden haire. Aldus onttooid, draaide „zij zich rondom, om van ieder een te konuen gezien worden. Dit veroorzaakte „zulk een algemeene verbaasdheyd, dat de Predikant, niet minder dan de andere „daarover versteld stondt: en zijne huysvrouw vertelde daarna aan iemand, „dat zij er zich ten hoogste door ontroerd gevoelde, en genoodzaakt was te „zeggen, dat zulks iets was, dat haar begrip te boven ging. De gemelde vrouws- „personen, een weynig dus gestaen hebbende, vielen beyde op haare kniën „neder, en de ééne deed een gebed: waarna zij uytgingen, wordende van „veele gevolgd, aan welke zij eenige schriften en boekjes uytdeelden.”

„ende van Reformatie, ende dat de Schrifteure uw regel
 „is: O, verborgentheidt Babilons! moeder der Hoeren,
 „hoe zijt ghij droncken geworden van de beecker
 „haerder hoererijs.”¹³⁾

Niet veel anders is de praktijk en de prediking der Labadisten. Als Keurvorst KAREL, de neef van prinses ELISABETH, hen met zijn gevolg te Herford bezoekt, verwelkomt hem ANNA VAN SCHURMAN¹⁴⁾ in uiterst armoedig gewaad. Ook DE LABADIE'S kleeding is opvallend onaanzienlijk. Alle overtollig versiersel is trouwens aan de leden van den kring ontzegd. Ofschoon YVON tegen uitersten waarschuwt, gaat men hierin toch tamelijk ver. De vloeren moeten onbedekt wezen; schilderijen, goud en zilver zijn verbannen; als op het Waltaslot bezoekers komen om de labadistische godsdienstoefeningen, zoo „vol zalving”, bij te wonen, mogen zij met geenerlei lint of strik getooid zijn. Komen er vrouwen met de Friesche kap, dan moet deze in het slot worden afgelegd en leent men haar de bij de labadistische zusters gebruikelijke muts. Ook veroorlooft men niet, dat iemand, die zich bij hen wil aansluiten, versierselen welke hij nog bezit verkoopt; ze moeten vernietigd worden. Elk beroep of handwerk in den dienst dier overtollige weelde-artikelen wordt uit den booze geacht; de later als geneesheer beroemd geworden HENDRIK VAN DEVENTER — hij was de uitvinder van de labadistenzalf — was oorspronkelijk goudwerker, maar op den dag, waarop hij zich bij den kring aansloot, brak hij tegelijk en met de wereld

13) Een waerschouwinghe van Godt den Heert tot de Inwoonders van Harlingen door James Parck, Tel. Bapt. no. 838, bl. 23. Zie Bijl.

14) Schotel, A. M. van Schurman bl. 224 v.

èn met zijn vroeger handwerk. En ANNA VAN SCHURMAN had sedert hare bekeering borduurnaald, penseel en graveerstift, waarmede zij welcer wonderen van kunst had voortgebracht, laten rusten.¹⁵⁾ Dat was geheel overeenkomstig hetgeen YVON in zijn werk over de „Wereldsche Verciercelen”,¹⁶⁾ evenals ook iemand uit den Collegiantenkring, JAN STEVENS, over de verboden handwerken had geschreven: het beroep van beeldhouwer, schilder, wever, bloemwerker werd niet geoorloofd geacht, dat van boekdrukker werd voorzichtigheidshalve ontraden.¹⁷⁾ Een tweetal Rotterdamsche Quakers, WILLEM GERRITS en H. ABRAHAMSZ, gingen zoo ver, dat zij, de een in zijn beroep van koekebakker, de ander als wit- of vurenhout-werker, „geen verciering of beeltwerck ergens meenden te mogen aanbrengen, tot schade van hun nering.”¹⁸⁾

Zelfs na den dood wil men den eenvoud betrachten. De Quaker wil begraven worden in alle stilte en duldt niet dat de nagelaten betrekkingen bijzonder rouwgewaad dragen. Dat is geheel in overeenstemming met de klacht van een van de leiders der Groninger Collegianten over „de kostelijke „Bedde van Parade, de zwierige begravenissen, de ongemeen „groot geld kostende Monumenten en begraafplaatsen onder „de Christenen.”¹⁹⁾ In denzelfden geest vaart de Collegiant-Boehmist J. S. v. N. uit tegen „de hedendaeghsche begrafenissen van vele genaemde Christenen, soo in het verciereren der doode lichaemen, als

15) Van Berkum o. c. II, bl. 114—122.

16) Bladz. 95. v. v.

17) Fundament Boeck, blad. 30.

18) Later werd W. Gerrits dan ook distillateur. Onderwijs door Ex bl. 123 v.

19) In de inleiding van de Lijkrede op Christoffer Wenzing geb. te Midwolde in Bloemaand 1659, overl. 23 Oct. 1703 te Groningen), uitgegeven te Amsterdam bij Crellius in de Restraat a°. 1714.

„in het doen van een prachtige uytvaert, met wijn
 „en bier te schenken, met een groot gevolg van
 „mensen achteraan te proncken, de doode een groot
 „eijnde weegs om te dragen en de dragers met een
 „goed stuk geld te voorzien.”²⁰⁾

Inzonderheid de onder de aanzienlijken heerschende
 gewoonte de dooden bij nacht met fakkeloptocht te be-
 graven²¹⁾ verwekte bij onze nederige Christenen ergernis.

20) Fundament Boeck, bl. 277.

21) Dr. M. G. de Boer, in zijn artikel over „een onrustige
 Geest: Jan Rothe, (Tijdschrift voor Geschiedenis, Land-
 en Volkenkunde, 1900) meent, dat Rothe des nachts begraven werd,
 (naar Gichtel, Theos. Pract. V 3432 en VI 1478 meldt, waren daarbij
 tegenwoordig drie zwagers van hem, allen de burgemeesterlijke waardigheid
 bekleedende), „om ongewenschte belangstelling van de zijde van het publiek
 te voorkomen.” Zijn gissing is niet juist. Nachtelijke begrafenissen waren in
 de zeventiende eeuw gebruikelijk. Ook Passavant bijv., Gichtel's trouwe
 vriend, werd bij nacht ter aarde besteld.

Nu ik het artikel van Dr. de Boer heb genoemd, wil ik de gelegenheid
 aangrijpen, om tevens mijn bedenking uit te spreken tegen de daarin uit-
 gesproken bewering, dat niet Rothe maar Rothé de naam is van den
 welbekenden dienstknecht des Heeren, Dr. de Boer beroept zich op (niet
 nader aangeduide) „officieele stukken” en op een pamflet (Tiele no. 7327),
 waarin de naam Rothee gespeld wordt. De argumenten zijn m. i. weinig
 overtuigend. Het meest officieele stuk is toch zeker Rothe's eigen hand-
 teekening en die was de talloze malen, dat ze mij onder oogen kwam, altijd
 Rothe, nooit Rothé. Zijn autobiographie bijv. begint aldus: „Ick, Johannes
 Rothe, afkomstigh door het Huys mijnes Vaders uyt de Provintie, genaemd
 „Pruysen, uyt de Stadt Dantzich, van patricii familie. Door den oorlogh tusschen
 „den Coninck van Poolen, Sigismundus de III en de Stadt Dantzich vont
 „mijn Overgrootvader, Thomas Rothe, raetsaem, eene van sijne soonen.
 „ghenaemt Hans Rothe, als vluchtende na Hollant te senden, die daer
 „getrouwt is aen een Burgemeesters huys genaemt Boelosen; waaruyt mijn
 „Vader Zacharias Rothe is gebooren.” Een enkele maal vond ik Rothé;
 Bourignon nl. schrijft, in „Les Persécutions”, pag. 121 (1 Nov. 1674):
 „Il est venu ici deux disciples d'un Jean Rothé d'Amsterdam, lequel veut
 „partout annoncer de sa part comme prophète de Dieu, que dans six mois
 „Jésus Christ viendra regner sur la terre.” Doch daar tegenover staat, dat alle
 andere tijdgenooten, in wier geschriften ik zijn naam vond, Rothe schrijven
 („Rothe's mallerijen” schrijft b. v. Frans Kuypert). Overtuigend is
 wel ook de tweede-naamvalsforming Rothen's, door een zijner vereerders

Meer dan eens gaf hun weerzin daartegen aanleiding tot onverkwikkelijke tooneelen. Zoo geschiedde het in 1670, bij het overlijden van een zekere TANNEKE SYMONS BOEKEN-OOGHE uit Haarlem, dat een vijftal harer kinderen, tot de Quakers behoorend, het lijk wilden laten begraven zoo eenvoudig „als christenen betaemt, sonder achtigen te hebben „op de ijdele gewoonten en manieren des Werelts.” Toen zij evenwel daartoe in het sterfhuis waren bijeengekomen, kwamen er namens de overige kinderen en verdere verwanten, die tot de niet-Galeensche-mennisten behoorden, eenige mannen om het lijk op te eischen, waaraan niet dan na een hevige vechtpartij gevolg gegeven werd: „deze huurlingen „hebben haer werke ter dege gedaen; sij hebben niet „gespaert de vrienden het Haer van 't hoofd te treck- „ken, haer in verscheijde plaetsen te quetsen, met „stocken te slaen, op en neer te wentelen, erger als „men de Honden plachte te doen, en haer kleederen

geplaatst op een geschrift getiteld: „Quirin's Kuhlmanns neube- „geisterter Böhme. begreifend Hundert fünfzig Weis- „sagungen, mit der fünften Monarchi oder dem Jesus Reiche „des Holländischen Propheten Johann Rothens überein- „stimmeud.“

Mogelijk is het, dat Rothe's verwanten het desfiger vonden om Rothé genoemd te worden en om die reden hun naam veranderd hebben. Het zou de eerste noch de laatste maal geweest zijn, dat Duitsche emigranten zoo aan hun plat-Duitsch klinkenden naam een meer respectabelen klank hebben gegeven.

Hoewel het verschil van meening tusschen Dr. de Boer en de traditie, verpersoonlijkt in schrijver dezes, niet van groot gewicht is, meende ik toch goed te doen, het een weinig uitvoerig toe te lichten. Zoo goed als de Philosophen vóór alles over de „principia ofte eerste grondbeginselen” zich met elkander hebben te verstaan, mogen de geschiedkundigen het wel allereerst eens zijn over de namen. Toen de heer G. van Rhijn in zijn feuilleton in de Nieuwe Rotterdamsche Courant (Een tumult in de St. Laurenskerk te Rotterdam, 28 Januari 1674) onlangs op gezag van Dr. De Boer sprak van Rothé in stede van Rothe, zal menig- een niet geweten hebben, wien hij bedoelde.

„te verscheuren; en dit alles in tegenwoordigheydt
 „van haer Meesters, de Mennisten, die haer daer wel
 „voor betaelt hebben, maar niet een woord gesproken,
 „om haer dienaers wreedheyte te beletten.”²²⁾

Een soortgelijke strijd ontstond er om het lijk van den Quaker JACOB VAN BUYLAERT. Nadat hij in het Blokhuis te Leeuwarden was overleden (1670) werd zijn lijk aan de Vrinden op hunne begeerte afgestaan, opdat zij het te Amsterdam overeenkomstig zijne wenschen zouden begraven; „maer siet, deze Mennisten (nl. BUYLAERT'S niet-„Quakersche verwanten) hadden noch niet met deze „oude lieve Man gedaen; maer hadden noch een streek „voor het laetste met hem te speelen, namentlijk, „om het Lyck nu door listigheyte te krygen, en bij „nacht te begraven met lichtende Lantaernen na de „grootse en ydele manieren des Wereldts.”²³⁾

Doch de wereld, die men niet moest liefhebben, bestond in nog iets anders dan overtollige weelde, gemak en praal; ook in manieren en omgang voegde den Christen eenvoud en natuurlijkheid. Aangaande DR. GALENUS lezen wij, dat hij altijd „deftig en ontzachelijk” was, „zonder wuftheid in woorden”; wanneer hij somtijds „een aardige scheut” deed, dan was dat wyl een „ernstig gezeg” licht kwetsend ware geweest.²⁴⁾ Van LAURENTIUS KLINKHAMER heet het, dat „niet alleen in sijn kleeren, sijn huys en huysraet, sijn houden van tafel,” maar dat ook „in sijn oogen, gesten en gang een exemplare nederigheyde te lesen was.”²⁵⁾ JAN OUDAEN

22) Uytroepinghe tegens de Vervolging, II, p. 6.

23) Ibid, bl. 24.

24) Lijkrede.

25) Lijkrede, bl. 12.

FRANSZ hield, naar CORN VAN HOEK mededeelt,²⁶⁾ niet in het minst van „sot geklap en gekkonie, noch van zoodanige geselschappen bij te wonen”; liever begaf hij zich „tot de eensaemheid en de oefeningen in de goddelijke schriftuer.” VAN HOEK prijst dit in OUDAEN en vindt er een gepaste aanleiding in om zijn hoorders te vermanen toch nimmer te vergeten, dat er „tusschen Collegianten en de Werelt onderscheyt in kleeding en houding gezien moet worden.” „Vergenoegt u met een seedig gelaat en gemoet — roept hij hun toe — met deftigheyd in handel en wandel.”²⁷⁾ BAREND JOOSTEN STOL noemt het „een groot cieraet „voor een christen, dat hij overal stemmigh en deftigh sich „komt te dragen,” al wil hij niet ontkennen, dat „alle stuers- „heyt moet verbannen zijn”.

ABRAHAM LEMMERMAN en FRANS KUYPER hadden zich dit laatste woord wel kunnen aantrekken. In de hevige twisten toch, die vooral in de jaren 1681—1684 het college teisterden, verweet JOHANNES BREDENBURG hun, dat zij al te opvallend in hun eenvoud „hun hoofd laten hangen als een „bies, hun baard verwaarloozen, vallen over een kantje, een „stofje, een kobuntje, om hun heerschappij en grootsheydt „te kunnen voldoen”.²⁸⁾ Van DE LABADIE zeide PAUL HACKENBERG niet zonder ironie, dat men op zijn gelaat las, dat hij een dier stervelingen was, die door hooger geest bezielid zijn; hij scheen der godheid meer dan der aarde nabij; als hij sprak, zag ieder tot hem op als tot een van zijn drievoet sprekenden Apollo.²⁹⁾

26) Lijkrede, bl. 14.

27) Ibid, bl. 16.

28) Joh. Bredenburg's Nodige Verantwoording op de ongefunde Beschuldiging van Abraham Lemmerman, 1684

29) Schotel, A. M. van Schurman, bl. 225.

Daar was i. e. w. in gebaren, woorden, in geheel het doen en laten der nieuwe vromen iets van een gewijde stemmigheid, in het oog vallend genoeg om hen te kenmerken tegenover de wereld, en om aan hun tegenstanders stof te geven tot eindeloze bespotting. Het waarborgde ASSELYN een ongehoord succes, toen hij a^o. 1682 in zijn klucht JAN KLAASZ caricaturen van nieuwlichtersche vroomheid ten tooneele voerde in den Quaker REINIER ADRIAANSZ en in den Collegiant JAN KLAASZ, met welken laatsten hij — indien ik het wel heb — in het bijzonder den Collegiant FRANS KUYPER bedoelde, wiens naam toen bij het Amsterdamsch schandaaltjes-jagend publiek geducht over de tong ging.³⁰⁾ De gemoedelijkheid van den eerste geeft zich lucht in een telkens herhaald „zoo, zoo!”, die van den tweede in een even temerig „wel, wel! dat is goed, dat is goed.” Zelfs wanneer REINIER een gesprek voert met de uitgelatene SAARTJE JANSZ, op wie hij verliefd is, komt er niet een enkel plooitje van dartelheid in zijn gelaat:

REINIER ADRIAANSZ: Ik ben REINIER ADRIAENSEN, neef van LIJSBET FRANSEN an de Haerlemmer Sluis. Hoe is 't, noch tamelijkjes?

SAARTJE: Dat gaat zo wat heen.

REINIER ADRIAANSZ: Zo, zo; vader en moeder zijn ze noch wat hartelijkjes met 'er beyen?

SAARTJE: Ja, zo wat an de knorrige kant; tuschen lachen en schreijen.

REINIER ADRIAANSZ: Zo, zo; vader het al een harde stoot 'ehad, is hij nou weer wat mooi op zijn stel?

30) Zie Bijl.

SAARTJE: Redelijkjes.

REINIER ADRIAANSZ: Zo, zo; moeder pleeg vrij wat doof-
achtig te wezen, hoe is 't nu?

En na moeders doofheid komt het weêr ter sprake, de ongelukkige zeeman, de bloemen in den tuin; en zoo gaat de verliefde Quaker voort, zonder in het minst SAARTJE'S ironie en ergernis te bemerken. Eindelijk, na een lange inleiding, komt hij tot de zaak zelve, welke hij in den volgenden vorm voordraagt:

REINIER ADRIAANSZ: zo, zo; niettemin hoop ik, datge 't³¹⁾
van kracht en woord zelt houwen.
En om ijdele woorden, die men in
't vrijen gewoon is, te schouwen
Gelijk alle andere ontugtigheyd, die
men dan gemeenlijk wel doet,
Geheel en al verbij te gaan (want ziet
SAARTJE JANSZ, dat strijd t'ene-
maal tegen mijn gemoed),
Zoo kom ik je verzoeken en dat in
deugd en eeren,
En terwijl mijn Geest getuigd, om
jou vleisch te begeeren,
Zo kom ik U men zelf eerbiediglijk
bieden an,
Om alzo te zamen dit aardsche deel
vruchtbaarlijk te beleeven.

Geen wonder, dat SAARTJE'S geest „zo vaerdig niet en

31) Het huwelijksplan, dat Saartje's ouders buiten hunne dochter om met Reinier Adriaansz. hadden vastgesteld.

is," en dat REINIER als huwelijkspretendent het moet afleggen tegen den overmoedigen, avontuurlijken, lichtzinnigen JAN KLAASZ. Het meisje is hartelijk blijde, wanneer zij eindelijk verlost is van dien „Fijnman", die het lachen en alle overtollige scherts voor ijdelheid houdt. „Had je zijn temerij eens gehoord! — zoo stort zij haar hart voor MARTIJNTJE, „de koppelaarster-besteedster, uit — het was anders niet als „zo, zo! en men ja is men ja, en men neen is men neen; en „al zijn woorden waaren als met een satijne biesje doorweven; „dan getuigde zijn geest weer dit en dan getuigde zijn geest weer dat." ³²⁾

De pendant van den Quaker REINIER is de Collegiant JAN KLAASZ, zooals hij als bekeerling in de klucht van het „Kraambedt" ³³⁾ optreedt. Ter gelegenheid van het kandeelmaal, dat ter eere van JAN KLAASZEN'S eerstgeborene zal worden aangericht, uit hij o. a. de volgende ontboezeming:

DIEUWERTJE: (Jan Klaaszen's schoonmoeder): daer is al veur gezorgdt, (t. w. voor de uitnoodiging der vriendinnen).

JAN KLAASZ: Wel, wel, dat is goed, dat et toch mag toegaan in alle zeedigheid;
Want in zulk een bijeenkomst, nae de eeuw,
die wij heedendaags nu beleeven,
Gaet ordinary veul ijdel geklap om, en dat
kan weinig stichting geeven.
Men weet wel, dat de Vrouwjtjes moeten wat
praeten, maar 't gaet somtijds vrij wat te grof.

³²⁾ Jan Klaasz of de gewaande Dienstmaagd, 11e en 13e tooneel, bladz. 36—43.

³³⁾ Dat Jan Klaasz later 'n valsche bekeerling blijkt te zijn doet natuurlijk niets aan de waarheid der caricatuur af.

Als men maar binnen de Paalen van zeedig-
heid blijft; o, de zeedigheid! daer houw
ik zo veul af.
't Kan aen anderen ook groote argenis geeven,
zich te oefenen in zulke ijdele dingen;
Daarom moeder, laet ze liever uit het Harpje
of uit een ander stigtlijk Boeckje wat
Geestelijke Liedjes zingen,
Zo kennen der noch anderen door gesticht
worden, in plaats van ijdele reen.

JAN KLAASZ is dan ook alles behalve een onderhou-
dende gastheer; hij zegt nauwelijks een enkel woord en staat
te mijmeren, „of men opgetoogen waer in den geest.” Niet
anders is het ook met twee vrome zusters in het gezelschap,
tot verwondering van den braven grootvader van den jong-
geborene, JAN JASPERS.

JAN JASPERS: TEUNTJE GERRITS en ELSJE LUBBERTS ik
moet eens bij jou komen, je bent allebeij
zoo stil of je zat en sloop,
Ik slacht de ouwe Wagenaers, ik hoor noch
zo gaarn het klappen van de swiep;
En mijn zwager is ook zo droog, dat men hem
schier met een swavelstok sou
aensteken.³⁴⁾

Geheel in overeenstemming met de „seedigheyt” was de
tegenzin tegen al te weidsche omgangsvormen. BARCLAY'S
vijftiende stelling zeide, dat de Geest de menschen afkeerig

34) Kraambedt of Kandeelmaal van Saartje Jansz,
vrouw van Jan Klaaszen, bl. 14, 54, 51 en 52.

maakte van „alle ijdele gewoonten, als het ontdekken van „het hoofd, het uitstrijken der beenen, de buigingen des „lichaams, om te groeten of wat al gewoonten, die bij eenig „volk heerschen.” Al dat hoofsch doen stond, zoo meende men, in innerlijk verband met de ijdele pracht en roem dezer wereld.³⁵⁾ Wie acht sloeg op het inwendig Licht, zou daaraan niet meedoen. En dan zou de wereld hem wel schelden, met name de overheid, de rechter, zoude hem beschuldigen van weerspanningheid en gebrek aan eerbied; „maar wie” — zoo roept bemoedigend STEVEN CRISP uit — ³⁶⁾ „werden „in de dagen van NEBUKADNEZAR als de stouten en weer- „spannigen aangesien, anders als SADRACH en MESACH en „MEDNEGO,³⁷⁾ dewelcke niet buygen wilden tot het Beeld; „maar stonden vrijmoedelyck in het aangesichte van den „grooten Koninck met hoeden op haere hoofden.”

Ook de aanspraak met „U” in plaats van „gij” en „jij” achtten de Quakers in strijd met den heiligen Geest. FOX, JAN STUBS en BENJ. FURLEY gaven (a^o. 1661) zelfs het „A-B-Bordje” uit, een boekje, waarin uit meer dan dertig talen werd aangetoond, dat elke taal afzonderlijke woorden heeft voor het enkelvoud en het meervoud van het persoonlijk voornaamwoord in den tweeden persoon: het Quakersche „gij” of zelfs „jij” was h. i. het eenig juiste, het wereldsche „U” of „UE” niet anders dan onnatuurlijke vleierij.³⁸⁾ Van IS. FURNIER deelt SEWEL mee, dat hij ook de aanzienlijksten nooit anders dan met jij en jou toesprak.

35) Verantwoording, 410 v. v.

36) Uytroepinge I, 8.

37) Sic, voor Abednego.

38) Vgl. Barclay, Verantw. bl. 27, Sewel bl. 342. Men maakte Fox, die geen talen kende dan misschien een paar woorden Hebreeuwsch, er een verwijt van, dat hij zijn naam op het titelblad had laten drukken, terwijl toch alleen aan Stubs en Furley de eer der samenstelling toekwam.

Evenzeer gehaat waren gemaakte en mooie woorden. Van Dr. KLINKHAMER wordt gezegd, dat hij „van alle pluymstrijkerij den walge stak.” Terwijl Ds. ELGERSMA zijn boek opdroeg aan „de Edele Moogende Heeren Staten van Vrieslandt,” onderdanig vleiende, dat hij zijn „bundelken papiers” (even 400 bladz. druks) hun „opoffert tot een Gedenkteecken van mijn eerbiedigh ontzag neevens uwe Hoogh „aanzienlijke Perzonen ende Ampten, daarin Ghij van den „Godt der Gooden gestelt zijt” — begon zijn bestrijder (niet onwaarschijnlijk Dr. GALENUS, in alle geval een der zijnen) eenvoudig met een „Aanspraak tot den bescheyden Leeser.” Tot een onderdanig „U dienaer, mijnheer” zou geen Collegiant zich ooit vernederd hebben, ook al nam hij zich — geheel anders dan de Quakers — wel in acht voor opzettelijke onbeleefdheid.³⁹⁾ Op zijne beurt maakte hij trouwens evenmin aanspraak op het respect, waartoe zijn stand en aanzien hem rechtigden, ja, hij wees dit zelfs opzettelijk af: „een waer christen moet niet soecken een „ryck koopman of een geleert Doctoer te worden, dat men „hem Heerschap, Domine of Meester noeme.”⁴⁰⁾

Bijzonder ver gingen de Quakers. Ook de ontwikkelden en beschaafden onder hen toonden een onmiskenbare voorliefde niet slechts voor eenvoudige, maar zelfs voor opzettelijk harde en ruwe taal. Zich evenals de Collegianten beleefd uit te drukken en „civiel” te gedragen, was in hunne oogen een bewijs van menschenvrees en slaafsche onderworpenheid aan de wereld. Niet alleen titels als „Doorluchtig, Hoogmogend, Eerwaard, Edelachtbaar,” zelfs een eenvoudig „mijnheer” was bij hen contrabande. Ook den eersten

39) Wederlegginge, bl. 145.

40) Onderwijs door Exempelen, bl. 79.

burger spraken zij aan met „vrind” of met de benaming, welke zijn maatschappelijke betrekking aanduidde: Koopman, vrederechter, koning. De gebruikelijke onderteekening met „aller ootmoedigste dienaar” moest wijken voor een eenvoudig „uw toegenegen vrind” of een waarschuwend „de knecht Gods.” Dikwijls ook teekenden zij met hun naam zonder meer. ROBERT BARCLAY rechtvaardigde dit door te wijzen op het leugenachtige in de gewone wijze van aanspreken: Ministers noemde men „Excellentie” en predikanten „Eerwaarde;” maar waren alle ministers en predikanten uitnemende en eerwaarde mannen? Elk wist beter. En zou er onder allen, die zich in hun brieven noemden „uw gehoorzame dienaar” wel één zijn, die inderdaad bereid was U te dienen?

Geen wonder, dat de Quakers den naam kregen boersch, lomp, astant” te zijn. De min beschaafde elementen verheieven zich op hun gebrek aan vorming en hielden ten slotte plompheid voor deugd.

Aan dit alles lag behalve de neiging tot eenvoud ook nog ten grondslag: de democratische zin voor gelijkheid en broederschap. Deze kwam zeer beslist uit in den afkeer van standsverschil en titulatuur. Wat van Dr. LAURENTIUS KLINKHAMER in het bijzonder gezegd wordt, gold van alle anderen: „hij was een vijant van alle trotschheijd, „dat rijcken luijden sich verheffen boven de armen, die ver„agtende, of oock minder agtende, dat daght hem de be„lachelijkste sotheid van de werelt.”⁴¹⁾ JAN HARTIGVELT liet zich evenmin als WILLIAM PENN voorstaan op zijn adeldom of bij zijn titel noemen; hij heette eenvoudig „de

41) Lijkrede, bl. 12.

Godvruchtige HARTIGVELT." En toen hij gestorven was, zeide JAN DIONYSSEN VERBURG naar aanleiding daarvan in de vergadering der broederen: „de wereld in 't gemeen, „zullende spreken van hare Helden, placht te beginnen van „hare afkomste en wat tot ornamenten en vercierselen strek- „ken kan; geen wonder, dewijl ze geen kennisse heeft van „een hooger geboorte en geen lust noch estime van waar- „diger zaken, als die daar mede overeenkomen; maar wij, „genegen zijnde te spreken van een persoon uyt de tweede „geboorte en 't gene daartoe behoort, zullen liever beginnen „van hetgeene hem uyt dien hoofde verciere kan.”⁴²⁾ In gelijken geest zegt de lijkredenaar van CHRISTOFFEL WENSING, dat deze weliswaar van moederzijde uit adellijken bloede was, maar toch edel alleen door eigen deugd.⁴³⁾

Men achtte alleen het menschelijke in den mensch hoog. De Collegianten noemden elkander broeder of zuster, de Labadisten frère et soeur,⁴⁴⁾ de Quakers vriend en vriendin, BOURIGNON en de haren heetten moeder en kinderen. „Laet de koningen” — aldus BAREND STOL — „haer vermaak scheppen met de eerenamen en tytelen van „haer heerlijkheden, laat al de werelt met schrik vervult „worden door 't gerompel van haer wapenen, soo is noch „thans een ongeacht Christen veel voortreffelijker, schoon

42) Lijkrede over de godvruchtige Jan Hartigvelt, (a°. 1678) bl. 2.

43) Lijkrede, bl. 4; vgl. ook het grafdicht op Wensing door Corn. van Eeke.

44) Aan tafel werd bij de Labadisten gewoonlijk Fransch gesproken. Wie nog niet geheel in den kring was opgenomen, werd seigneur of monsieur, ook wel bij zijn naam genoemd. Van Berkum, Jean De Labadie II, 117.

„sleght gekleet en in een laegh huisje zijn woningh vestigend.”⁴⁵⁾

Bij dit al was men het er niet over eens, waar de grens moest getrokken worden. QUIRINUS KUHLMANN meende zelfs geen academischen titel te mogen voeren: toen hij in 1674 op het punt stond te promoveeren tot meester in de rechten, trok hij zich terug, „omdat de Heer hem tegen stond.” Van te voren had hij het voornemen gehad den academischen graad te verwerpen, zoodra hij dien zou hebben verworven, maar bij nader inzien oordeelde hij, dat zelfs de begeerte om dien te verwerven uit den booze was, en dat hij beter deed met ook die laatste rest van zijn eergierigheid te snuiken.⁴⁶⁾ GALENUS daarentegen oordeelde anders. Zijn doctorstitel voerde hij zoowel in geschrift als op zijn naambordje. Dit kwam hem te staan op menige terechtwijzing. JAN STEVENSZ viel er hem in een strijdschrift over aan.⁴⁷⁾ ISAAC FURNIER trachtte hem van dien schrikkelijken hoogmoed terug te brengen, door die twee gehate letters (Dr.) op het naambordje aan de deurpost zijner woning uit te krabben, aldus in navolging van oud-Israëls profeten een zichtbaar teeken gevende. Toen GALENUS hem daarmee bezig vond

45) *Bedenkinge*, bl. 35. Hier mag ik niet verzwijgen, wat zeker niet tot eer dezer vromen strekt, nl. dat het niet altijd geraden was zich op deze gelijkstellende vertrouwelijkheid al te veel te verlaten. Dat ervoer De Labadie, toen Antoinette Bourignon, die in een brief zichzelf wel had genoemd zijn „oetmoedige en geliefde zuster,” hem op eenmaal gekrenkt en hooghartig aansprak met „mijnheer”. Dat ondervond ook Jan Stevensz van Nijveen, die als bedeelde verschil had gekregen met de dienaren der Lamiste gemeente te Amsterdam. Terwijl dezen in de kerkekamer vergaderden, drong hij er ongevraagd binnen. Deswege berispt, antwoordde hij: „wij zijn immers broeders,” maar Jacob Limnick wees hem van uit de hoogte terecht: „neen, wij zijn heeren.” *Fundament Boeck*, 1e Aanh. bl. 56.

46) *Arnold o. c.*, III, 326.

47) *Fundament Boeck*, 1e Aanh., bl. 25.

en het hem verbod, ging de man toch door, zeggende, dat de Geest hem zulks gelastte. Deze FURNIER was trouwens al bijzonder nauwgezet. Hij behoorde onder de eerste aanhangers, die WILLIAM AMES hier te lande in 1655 had gemaakt en die den eenvoud zóó ver dreven, dat zij boekjes in druk uitgaven, waarin niet een enkele hoofdletter voorkwam. SEWEL, die van zijn oom van moederszijde (ZINSPENNING) het een en ander had gehoord, noemt FURNIER „den voornaamsten roervinck van dit volk;” hij zou als een andere DIOGENES hebben geleefd, zelfs bij het vuur in plaats van een tang een gespleten stokje gebruikende; ook gaf hij een geschrift uit, op welks titelblad hij zijn naam zonder hoofdletters — isaac furnier — liet drukken, wijl hij alle „opperhoofdigheid” uit den booze achtte.⁴⁸⁾

48) Geen wonder, dat de rechtzinnige Quaker van 60 jaren later, Sewel, geen woorden genoeg kon vinden om dezen wonderlijken Isaäc te verloochenen.

§ 2. „KINDERKENS, HEBT ELKANDER LIEF”.

De straks genoemde zin voor gelijkheid en broederschap had nog een anderen oorsprong dan Christelijke nederigheid, en wel een sterk gemeenschapsgevoel, dat in het oog der Reformateurs samenviel met de Christelijke naastenliefde. zoo vestig ik thans den aandacht op hun weerzin tegen het wereldsche „ben ik mijns broeders hoeder?” en op de wijze, waarop zij uitvoering hebben gegeven aan het woord van den Meester: „een nieuw gebod geef ik U, dat gij elkander liefhebt, gelijk ik U lief gehad heb.”

Tweëerlei valt hier te noemen, ten eerste, wat zij voor de stoffelijke, dan wat zij voor de geestelijke nooden van van den naaste hebben gevoeld en gedaan. ⁴⁹⁾

Aan armenzorg werden vooral door de Collegianten, die daartoe de middelen bezaten, groote sommen besteed. Mannen als DR. GALENUS, ⁵⁰⁾ WENSING, JOH. VERBURG, schoon zelf niet rijk, beschikten toch over veel geld, hun

49) Deze paragraaf zal licht den indruk maken, samengesteld te zijn uit twee ongelijksoortige helften. Het was evenwel hetzelfde hoofdmotief, dat dringt tot zorg voor het lichaam als tot de ziel van den naaste

50) Ds. Fleischer, die zich met de laatste revisie van mijn manuscript belastte, stelde mij de vraag of Galenus inderdaad niet rijk was; Prof. Cramer zou onlangs in een gesprek het tegenovergestelde hebben beweerd.

door heele en halve geestverwanten verstrekt om de armen van het noodige te voorzien. ⁵¹⁾ Een groote roep ging ook uit van de weldadigheid van de Leidenaars JAN FRANZS VOEGE en DR. L. KLINKHAMER; indien iemand zich uit den onrechtvaardigen mammon vrienden wist te maken — zegt SCHUYL — dan waren zij het; weezen en weduwen, zieken en armen ondersteunden zij dagelijks met al wat zij noodig hadden aan voedsel, deksel, woning, verpleging; al wie hun hulp noodig had, waren zij „een vader in Christo”. ⁵²⁾ Buitendien werden er op de colleges zulke groote sommen bijeengebracht, dat de dienaars der Vlaamsch-Doopsgezinde gemeente luide klaagden over de daardoor veroorzaakte vermindering van de bijdragen aan de gemeente. ⁵³⁾ Met name toen het weeshuis „de Oranjeappel” zou worden gesticht, werd er „met zulk een drift geofferd, „dat de bussen der doopsgezinde kerken het wel duidelijk „gewaar werden: vooral daar velen, de gewone Vergadering „of Kerkendienst naar de Artikelen van DR. GALENUS ver- „agende, de colleges voor de ware christelijke bijeenkomsten „hielden.”

Naar aanleiding van deze bedenking laat ik hier de aanhaling volgen, waarop ik mij kan beroepen: „Zijne (Galenus') tijdelijke middelen waren gering. „Echter was hij gewoon met een onbekrompen mildheid te geven. 't Geen hij „niet door zigzelve konde, wist hij door anderen uit te voeren.” Lijkreden, bl. 22. Toch kan Ds. Fleischer's opmerking wel gedeeltelijk juist zijn. In het Fundamentboeck toch schimpt J. van Nijveeën, dat Galenus door zijn alchemistische onderzoekingen zijn eigen en anderer geld heeft zoek gemaakt. Elders lezen wij, dat hij zich door zijn gebrek aan ervaring in wereldsche zaken „in eenige gevalletjes door looze menschen heeft laten misleiden.” Misschien heeft hij dus oorspronkelijk wel geld gehad, maar heeft hij dat verloren.

51) Lijkrede, bl. 22.

52) Lijkrede over Laur. Klinkhamer, bl. 6-12.

53) L. Bidloo. Onbepaalde Verdraagzaamheid de Verwoesting der Doopsgezinden. T'Amst. bij Jac. van Har- denberg 1701, bl. 14.

Het hinderde de partij van SAMUEL APOSTOOL grootelijks, dat aldus het kostelijke menniste geld aan niet-mennisten ten goede kwam. De voorstanders van het algemeene, uit alle kerken saamgelezen Christendom vroegen nl. nimmer naar de gezindte hunner beschermelingen; „het onderscheyd der secten” liet hen zoo koud, dat zelfs Poolsche Joden⁵⁴⁾ en Quakers⁵⁵⁾ bij hen heul en bescherming vonden. En zoo mild gingen zij bij de uitdeeling te werk, dat menigeen minder uit vrome motieven, dan wel uit berekening, aangelokt door den roep van weldadigheid, welke er van hen uitging, bij hun college onder de wiek ging schuilen. „Men zag „er allerlei volk van verdacht allooi in zwermen om de „deur,” zegt BIDLOO; ’t waren menschen die heel ernstig en vroom deden, „doch de ervarentheyd leerde, dat „deze schacchers in dit geval eveneens handelden als zekere „Indianen, die ten teeken van hun christelijk Doopzel een „hoed hebbende gekregen, deze verkosten en om een ander „te bekomen, zig weder ten doop boden.” Op dien grond, richtte DR. DE VRIES in 1655 tot de nieuwe partij in de Vlaamsche gemeente het verwijt, dat zij „een hoop luie menschen maakte” door den nietsdoener te onderhouden.

Hoe dat zij, het valt niet te ontkennen, dat de armenbe-deeling meer dan ruim was. Zoo genoot J. S., toen hij ziekelijk en zonder werk was, van GALENUS’ gemeente een wekelijkschen onderstand van drie en een halven gulden, of twee gulden vijf en twintig cents boven de huur van zijn huis;⁵⁶⁾

54) Bidloo, *Onbep. Verdraagzaamheid*, bl. 14.

55) Zoo werd de Quaker Willem Gerrits, die te Rotterdam eenige weken in het dulhuis gezet was en daardoor zijn nering had verloren, te Amsterdam door Galenus voortgeholpen, zooals deze „de verdrukten om Religie geern deed” zegt zijn tegenstander J. S. v. N. *Onderwijs door Exempelen*, bl. 184.

56) Voor huishuur berekende de kleine burgerstand — want daartoe

bovendien ontving hij winterprovisie en de kosten voor dokter, apotheker en versterkende middelen, welke soms zeventien gulden per week beliepen; ⁵⁷⁾ en dat, terwijl het geld zoo veel duurder was dan in onze dagen. Zelfs steunde men de beschermelingen in hun maatschappelijk bedrijf. ⁵⁸⁾ Waarbij nog kwam dat allerwege „collegies, weeshuizen, hofjes en vrije woonplaatsen” ⁵⁹⁾ werden opgericht. Het meest bekende van deze is wel „het wees- en collegiehuis d’Oranjeappel”, bestemd om kinderen van alle gezindten op te voeden in „het algemeen Christendom”. „Niet vele voorbeelden — zegt de lijkredenaar van VERBURG, wien naast GALENUS de eer van deze stichting wordt toegekend — zijn er, dat zulk een weeshuis door de mildheid van zoo weinigen werd gesticht.

Aan geld ontbrak het hun bij al die mildheid zoo weinig, dat zij ook nog naar het buitenland hunne gaven

 behoorde J. S. — te Amsterdam toentertijd dus weinig meer dan één gulden per week, ongeveer een vijfde van het tegenwoordige bedrag.

57) *Fondamentboek*, 1e Aanh. bl. 64.

58) In de eerste jaren was dat oorzaak van menige grievende teleurstelling. Na het overlijden van een geholpene bleek het menigmaal, dat hij niet zoo onbemiddeld was geweest als de diakens hadden gemeend, of gingen erfgenamen met het geld van de gemeente strijken, terwijl zij de weduwe in armoede lieten zitten; wanneer de zaken goed gingen was menigeen onbeschaamd genoeg om te weigeren de geschonken gelden terug te geven; ook gebeurde het wel, dat de gemeente iemand nauwelijks had ingericht of de schuldeischers kwamen alles opeischen. Om dit alles te voorkomen, legden de diakenen van Galeus’ gemeente een „armenwetboek” aan, door den dwarskijker J. S. genoemd „het Dwingboek om de armen er mee te dwingen”. Voor dat zij iemand bedeelden, lieten zij hem een schuldbekentenis (het formulier is in de Aant. en Bijl. opgenomen) tekenen, waarvan het bedrag door de diakenen later naar gelang van de gedane uitdeeling werd ingevuld. Zoo kregen zij wettelijk recht om als een van de schuldeischers wettelijk in te grijpen, waar zij dat in het belang van het huisgezin en van de gemeente noodig oordeelden.

Fondamentboek, 1e Aanh. 93, vlg. 4e Aanh. 109.

59) *Fondamentboek*, 4e Aanh., bl. 117.

konden zenden. Zoo zonden zij tijdens de pestziekte geldsommen naar Londen,⁶⁰⁾ een daad, waarvan wij eerst de volle beteekenis beseffen, wanneer wij bedenken, dat zij tijdens of althans kort na den tweeden Engelschen oorlog geschiedde.

Natuurlijker was het, dat er rijkelijke hulp verleend werd aan de refugié's; of aan de doopsgezinden, die vaak met achterlating van alle bezittingen uit de Paltz hadden moeten vluchten, zoodat zij berooid hier te lande aankwamen. Wederom waren het vooral J. D. VERBURG en GALENUS ABRAHAMSZ., op wier initiatief en door wier bemiddeling dezen werden geholpen. Van VERBURG ⁶¹⁾ lezen wij: „hij „was een voorstander van de om hun godsdienst verdrevenen, „b. v. van die, van wie twee voorname leeraars hier te lande „om hulp baden; door zijn invloed werd in twee reizen „50.000 gulden bijeengebracht.” En van Dr. GALENUS wordt gezegd: „door zijne bemiddeling werd rijke hulp verleend „aan de verdreven ballingen, Doopsgezinde zoowel als Pro- „testante.” ⁶²⁾

Deze en andere liefdegaven waren evenwel niet het eenige, waarin de belangstelling in de stoffelijke welvaart van den naaste zich openbaarde. Zij had ook haar eigen beschouwingen over de maatschappelijke verhoudingen. Over sociale gerechtigheid zeide zij dingen, die zelfs twee eeuwen later in veler oog ongehoorde nieuwigheden zouden zijn.

60) *Ondersoeck van twee boekens*, bl. 14.

61) *Lijkrede*, bl. 18.

62) De kroon van deze bemoeiingen was zeker de stichting van het doopsgezinde „Fonds voor buitenlandsche nooden”, waartoe zoowel Lamisten als Zonisten bijdroegen. Het is wel een bewijs van Hollands welvaart in dien tijd, dat men bij zulk een breede opvatting van het christelijk liefdewerk zich niet behoefde te beperken.

Zoo ijverde J. S. v. N. tegen veler onchristelijke opvatting, „dat alleen den rijkeren eer, gemak, ontspanning toekomt „en dat men den armeren broeder maar als een slaaf mag laten „zwoegen en zweeten met sobere kost en niet een uur vrij- „heid;” ook in zijn oog was eigendom diefstal.⁶³⁾ STOL getuigde openlijk, dat het in strijd was met de christelijke barmhartigheid:

- 1e. „wanneer ik een arbeidsman te nauw beding in zijnen „arbeyt, soodat hij al suchtende mij moet dienen;”
- 2e. „wanneer wij onse dienstboden den hals te veel over- „laden met den arbeyt”;
- 3e. „wanneer wij haer het eten onthouden en niet volop „voeden.”⁶⁴⁾

Niet minder kenmerkend is een passage uit een pamflet, dat PETRUS SERARIUS tegen de partij van SAM. APOSTOOL in het licht gaf.⁶⁵⁾ Waar is in onzen tijd, in onze kerken — zoo vraagt hij — de gemeenschap der liefde te vinden, waardoor de eerste Christengemeente zich kenmerkte; „daer

63) *Fondament Boeck*, bl. 204. In een ander geschrift, *Onderwijs door Exempelen*, bl. 65 v. v. spreekt hij dezelfde gevoelens aldus uit: „de rijken verzamelen vele schatten en aen den Ambachtsman deelen sij „een kleyn arbeydsloon uyt, daeruyt hij maar slechte woning en sobere kost „kan hebben en achteraf moet wonen in kleyne straetjes, steeghjes, gangetjes, „in kelders en achterhuysjes, die niet veel beter zijn als turfhocken”. „Maar wie noemt ghy een dief ende roover? Die een andere man 't sijne neemt. „En zijt ghij dan niet wel een Dief, nu ghij een ander zijn kleederen ont- „houdt, den naakte niet bedekt, den barvoetsen hun schoenen, den behoeftigen „hun gelt onthoudt?” (*Onderwijs door Exempelen*, bl. 247.)

64) *Bedenkinge*, 153.

65) *De Vertredinge des Heyligen Stadts ofte een klaer Bewijs van het verval der Eerste Apostolische gemeente*, gestelt tot Antwoort op drie vragen dienaangaende aan Dr. Galenus, gedaen in 't bijvoeghsel van

„den eene rijck is ende den ander bijna van armoede „vergaet; daer den eene sijne kisten en kasten vol „linnen heeft ende den ander nauwelijcks zoo veel, dat „hij sijn ende sijnder kinderen nacktheyt daermede „bedecken moge; daer den eene lekker ende wel in „alle overvloed van spijsse ende dranck leeft, ende „den ander nauwelijcks sijn hongerige buick het broodt „kan verwerven; daer den eene in groote huysen, „vol ruime, ledige, wel opgepronkte, schoone kameren „woont, met een kleyn Huysgesin, ende den ander „met een groot huysgesin in kleine nauwe huysen, „ook wel in elende kotten ende kelders sich behelpen „moet.” Het herinnert aan een woord van JAMES PARCK tot de kooplieden van Babylon: „Indien Christus uw „Regel was, dan soudet ghij vreemdelingen herbergen, ende „alle dingen beproeven.” Sociale motieven spraken er ook uit hun opvatting van den handel. Alle gewinzucht wilden zij verre doen blijven. Met een matige winst moest men tevreden zijn. Met dubbelzinnige woorden zijn waar te duur verkoopen, bij dalende markt onder den prijs inkoo- pen, dat alles was uit den booze. Ongeoorloofd was het volgens STOL:

1e. „den koopman te nou te bedingen.”

2e. „den schuldenaer, die niet wel kan betalen, met ge- „welt te dwingen, schoon hij daardoor tot onge- „mak vervalt.”

 seeckren Voorrede op 't Boecksken tegens Dr. Galenus en David Spruyt, uitgegeven en in Druck bevordert door Jan Jansz. Swichtenheuvel. Door Petrus Serarius. Tot Amsterdam bij de Wed. van Joost Broersz in de Pijlsteeg, 1659.

3^e. „wanneer de Oppermajesteit genoeg heeft laten was-
 „sen, hetzij granen of wijnen of anderszins, dat
 „een koopman alleen of met andere die tracht in
 „handen te krijgen en dan alzoo de markt voor
 „andere te zetten.” ⁶⁶⁾

Zelfs hebben zij geloofd aan de mogelijkheid, dat alle misstanden in de samenleving uit den weg zouden worden geruimd. Ook zij hadden hun panacee's. Allereerst verwachtten zij heil van de bekeering der menschheid tot God, of voor zoover deze uitbleef, van een ingrijpen van God zelven. Maar ook waren er, tot wier eer gezegd moet worden, dat zij buiten alle vroomheid om op zuiver praktische wijze hun ideaal van een broederlijke samenleving trachtten te verwezenlijken. Onder dezen is niemand minder dan Dr. GALENUS. De weg, welke hij daartoe insloeg, de beoefening der alchemie, zal in onzen tijd door niemand meer betreden worden, onze oeconomische inzichten en onze scheikundige wetenschap verbieden het ons. Maar in die dagen was het in het geheel niet onredelijk aan te nemen, dat het geld de groote oorzaak was van de meeste fouten in de samenleving. Veel zou er gewonnen zijn, meende men, wanneer de kunst om goud te maken was gevonden en ook de armste tot kapitalist kon worden gemaakt. En de natuurkundige wetenschap, gebrekkig in methode en inhoud, geloofde aan de mogelijkheid dier kunst. Hoe talloze geleerden en ongeleerden juist in de 17^e eeuw — de eeuw van de opkomende natuurphilosophie en van FRANCIS BACO, wiens empirische methode ook tot de vernieuwing van deze pseudo-wetenschappelijke onderzoekingen een prikkel was — de alchemie

66) *Bedenkinge*, bl. 153.

beoefenden, ontgaat de navorsching van den geschiedschrijver. Veelal was deze veelbelovende kunst in gesloten, vaak theosofisch getinte clubs een voorwerp van nauwgezette studie, zonder dat de buitenwereld daarvan wist. Deze geheimzinnigheid, welke te vergelijken is met die der hedendaagsche spiritistische séances, is oorzaak geworden dat, niet anders dan bij het occultisme van deze dagen, slechts een enkele tijdgenoot of latere geschiedschrijver heeft vermoed, hoe verbreid zij is geweest.

Ik acht het waarschijnlijk, dat de alchemie hier te lande bij de aanhangers van JACOB BOEHME,⁶⁷⁾ met name in GICHTEL'S kring druk beoefend werd. Met zekerheid kan ik dat ten opzichte van GALENUS beweren: vele duizenden guldens, zijn eigen en anderer geld maakte hij op deze wijze zoek. De menigvuldige bespotting,⁶⁸⁾ waarop hem dit te staan kwam, zal hij wel als smaadheid om Christus' wil gering geacht hebben; want evenals de „Rozenkruisers”⁶⁹⁾ beoogde ook hij met zijn alchemie allermint eigen voordeel, maar alleen verheffing van de armere standen.

Een nog radicaler middel hiertoe ware zeker de opheffing van alle bezit geweest. Maar het onpraktische van dit middel was te duidelijk. Bij Collegianten zoomin als bij Quakers was het eisch noch gewoonte, zijne goederen aan de armen uit te deelen. Men mocht daartoe een zekere neiging gevoelen, zich zelf en anderen spiegelen aan Jezus' woord „wie twee rokken heeft, deele hem mede, die er geen heeft; en wie spijze

67) Het Boehmisme, meer theosofie dan filosofie, is uit zijnen aard veelvuldig met alchemie verbonden geweest; vgl. Jacob Böhme und die Alchymisten von Dr. G. von Harlesz, 1882.

68) Fondam. Boeck, bl. 115 en 1e Aanh. bl. 27. 31.

69) Dit was een uitgebreide theosofische secte in Duitschland; vgl. Ypey X 223; deze haalt aan Stilling's Théobald of de dweeper, I, 229.

heeft, doe desgelijks," het waren toch slechts enkelen die dit gebod letterlijk en onvoorwaardelijk meenden temoetengehoorzamen. BARCLAY'S woord teekent den toestand: „ons gevoelen is niet noodzakelijk (dus toch wel veel voorkomend) „om alle menschen met hun goederen tot gelijkheid te brengen, of alles gemeen te hebben.”⁷⁰⁾

Eveneens oordeelde GICHTEL. Hij was er weliswaar van overtuigd, dat alleen bij onthouding van huwelijk, arbeid en bezit de hoogste trap van heiligheid was te bereiken; wel leerde hij, „dat de armoede van Christus de eerste schrede is op de „ladder, waarlangs wij kunnen opklimmen tot de gelijkvormigheid met God;” velen van wie omstreeks 1674 tot hem kwamen, verkochten ook wel alles en deelden het uit;⁷¹⁾ toch mocht volgens GICHTEL uitdeeling van zijn goederen aan de armen nimmer als een uiterlijk gebod of een middel tot zaligheid volbracht worden; zelfs ontried hij ze beslist aan velen, die in een oogenblik van opwinding zich van alle bezit wilden ontdoen.⁷²⁾

Zeer besliste Vrinden Gods, als de VAN BUYLAERTS, bleven ondanks hun hogere liefde niet alleen in hun handelszaken, maar zij wisten die ook voordeelig genoeg te drijven om, bij alle milddadigheid, nog wel het een en ander over te kunnen leggen, zoodat de oude VAN BUYLAERT dan ook,

70) Verantwoording, bl. 413.

71) Het motief tot deze uitdeeling was trouwens meer ebionitisch dan communistisch. Ook was 't ebionitisme, dat ten grondslag lag aan het betoog van Carel Cats (Jezus Christus, bl. 75): Jezus heeft weliswaar de mogelijkheid, dat een kermel (of juistcr, naar Cats meent, een kabel) door h t oog van een naald kan gaan, niet volstrekt uitgesloten, — die kermel of kabel kan in kleine stukjes gesneden worden — „maer wat al lijst en patientie en doorstekens is hier niet aen;” beter is het daarom den korten weg te bewandelen: „verkoop al wat ge hebt en geef het den armen.”

72) Reinbeck, Nachricht von Gichtels Lebenslauf; Theosofia Practica I 229, 289.

toen hij in het Blokhuis zijn einde voelde naderen, bij testament nog over een kapitaaltje te beschikken had.⁷³⁾

Onder de Collegianten handhaafde zelfs een HARTIGVELT voor een deel zijn eigendom. Wel gaf hij van de groote rijkdommen, hem door zijn moeder AGATHA WELBOEK nagelaten, een goed deel aan de armen, maar toch hield hij genoeg over om het Collegianten-weeshuis bij uiterste wilsbeschikking te gedenken.

Zelfs ROTHE wist, met al zijn ijver, in de financiëele dingen maat te houden. In „Een Nieuwe Hemel”⁷⁴⁾ zeide hij wel, dat zoowel geestelijke als tijdelijke goederen „gemeynsaem” moesten wezen, maar inderdaad behield hij wat hij had, niet meer dan de rente van het kapitaal uitdeelende. Hij was van oordeel, dat het om almoezen te kunnen geven noodig is, „wijselijck sijne tijdelijcke saccken te overleggen.”⁷⁵⁾ De door hem voorgestane „gemeynsaemheyt” was derhalve meer ideëel dan daadwerkelijk.

Hoewel hier van communisme dus niet gesproken kon worden, openbaarde zich toch sterk de neiging er toe. Het algemeen gevoelen werd vertolkt door Dr. KLINKHAMER, toen hij als zijn oordeel te kennen gaf, dat men zijn eigen geld en goed wel mocht bezitten, doch alleen als beheerder ten dienste van het algemeen welzijn; of door ZWICKER, toen hij beweerde, dat gierigheid niet slechts aanwezig was in die uiterste ondeugd, die de wereld met dat woord bedoelde, maar ook reeds in het vergaderen of begeeren van dingen, „die boven het noodsaeckelijke voedsel zijn en „voor vele jaeren dienen.”

73) Uytroeping II.

74) Bl. 33, noot a.

75) Ibid, bl. 35.

Men huldigde dus een beperkt communisme, waartegen geen overwegend praktisch bezwaar bestond, daar het aan elk de vrijheid liet om de grondgedachte op zijne wijze en naar zijne bijzondere inzichten toe te passen.

Dat men in de toepassing niet traag was, blijkt uit enkele voorbeelden duidelijk genoeg. Voor rondreizende broeders stelde ieder gaarne zijn huis open. Sommigen, met name WENZING, maakten zelfs hun woning tot een herberg voor daklozen:

„Wie bedden hiel ter pronk of zalen,
 „Nooit als bij ooglust in te treên,
 „Hij gaf ze om zwervers in t' onthalen
 „Tot ruste aan hun vermoeide leên.⁷⁶⁾

STOL waarschuwde, dat wie met twee stuivers zich kon voeden en zes besteedde, er vier „verquiste”, waarmee hij een armen broeder had kunnen helpen; terwille van anderer nooddrift waren kostbare „möbilen” ongeoorloofd; wie een woning kon huren voor 100 gld. en er een nam van 250, onthield den arme 150.

Niet anders wilde GALENUS. Toen er in 1672 te Amsterdam een groote toevloed van allerlei menschen kwam, wier bedrijf in de plaats hunner inwoning tengevolge van den oorlog stilstond, en sommige armverzorgers er op aandrongen, dat men de bedeeeling een weinig zou bekrimpen, kwam GALENUS daar met macht tegen op: „wij moeten het „niet aen die kant, maar aen onse kant, in Huysraet en „kledinge, die Minasije soecken”.⁷⁷⁾

Wellicht al te ver in deze richting bewoog zich COENRAAD VAN BEUNINGEN; zóó groote sommen gelds schonk

⁷⁶⁾ Grafdicht door Corn. van Eeke.

⁷⁷⁾ Het was een van Galenus' tegenstanders, die dit van hem getuigde: Foudam. Boeck, 4e Aant. 113 v.

hij weg, dat hij op verzoek van zijn verwanten en tot vreugde van zijn vrouw bij gerechte voor krankzinnig verklaard en onder curatele gesteld werd. ⁷⁸⁾

Bij de Labadisten alleen was een gereglementeerd communisme. Of dit ook in de broederkringen te Dordrecht, 's-Gravenhage, Haarlem en elders werd gevonden, is onzeker, doch wel waarschijnlijk. In allen gevalle werd het een tijdlang toegepast in den kring, die zich om den meester verzamelde. Aanvankelijk leefde ook hier ieder op eigen kosten en werd b. v. een arme weduwe uit Middelburg van liefdegaven onderhouden. Eerst te Herford werd na lang wikken en wegen de gemeenschap van goederen ingevoerd, ⁷⁹⁾ en wel in een plechtig godsdienstig samenzijn, dat een geheelen dag duurde en besloten werd met het berucht geworden avondmaal. ⁸⁰⁾ Slechts schijnbaar evenwel was hierdoor het beginsel van vrijwillige armoede ten bate der gemeenschap beter doorgevoerd dan bij de Collegianten en de Quakers. Inderdaad was deze vorm van wegschenking zijner goederen bekrompener. Immers het bleef alles het eigendom van den beperkten kring der „nieuwe kerk”. Een algemeene armenzorg, die zich zelfs om buitenlandsche nooden bekommerde, mogen wij bij de Labadisten als zoodanig niet verwachten.

78) Hij meende anders nog wel zulk een uitmuntend financier te zijn. Aan de bewindhebbers van de Oost-Indische Compagnie had hij zelfs een nieuwe wijze van administratie voorgesteld, waarvoor naar zijne berekening een jaarlijksch voordeel van acht à tien millioen gulden zou worden behaald. In 1688 correspondeerde hij er zelfs met Z. Hoogh. Wille m III over; men legde evenwel zijne adviezen eenvoudig terzijde. (Brieven bl. 144 v. v.).

79) Wanneer iemand tot de gemeenschap toetrad, werden de vaste goederen gewoonlijk verkocht; altijd geschiedde dat met het overtollige van het huisraad en de kleeding; het geld werd in handen gesteld van die het beheer hadden. Van Berkum II. 113.

80) Van Berkum II, 9.

Hun vrijwillige armoede had trouwens ook meer ten doel, de eigen begeerte naar rijkdom te onderdrukken, dan den arme te diepen.

Het communisme der Labadisten, zoo bezielde begonnen, had een tragisch einde. Tot het jaar 1688 bleef het gehandhaafd. Toen moest het opgeheven worden ten gevolge van den achteruitgaanden geldelijken staat der gemeenschap.⁸¹⁾ Men ging tot de opheffing over op eisch van HENDRIK VAN DEVENTER, die met zijn „labadistenzelf” jaarlijks vele duizenden verdiende, welke door de groote huishouding als door een bodemlozen afgrond verslonden werden, zoodat hij niet de minste zekerheid had, later zijn kinderen te kunnen opvoeden. De opheffing was een groote ramp voor velen die, sinds jaren aan de wereld ontwend, nu zonder middel van bestaan, daarin werden teruggedrongen. Na in den bloei van hun leven hun beste krachten in dienst der gemeenschap te hebben gesteld en als zusters en broeders aan één tafel te hebben aangezeten, werden zij op hun ouden dag verstrooid, om verlaten en in de uiterste armoede te sterven.⁸²⁾

Nog meer dan om de stoffelijke nooden van den naaste

81) Van Berkum II, 156—161.

82) Hetzelfde droevige verloop heeft de goederengemeenschap der Zwijndrechtsche broederschap gehad, die omstreeks 1816 zich tot een kolonie vormde. Het echtpaar Valk, uit een van de aanzienlijkste en rijkste geslachten van Holland gesproten, schonk al wat het aan kostbaarheden, geld, familie-stukken bezat aan de broeders weg. Maar de kolonie ging te niet, en als niet een trouw vriend en geestverwant, de winkelier J. v. d. Laan uit den Helder, hun een kamertje in zijn eigen huis had ingeruimd, dan hadden de ongelukkigen hun ouden dag in het armhuis moeten slijten. De dochter van Valk, een eenig kind, begaafd met schoonheid en geestesgaven, werd uitgehuwelijkt aan een der broeders, een man uit het volk, in alle opzichten harer onwaardig. Zij eindigde met een mislukt leven.

bekommerden de Reformateurs zich om de gééstelijke. Zij konden het niet verdragen, dat zoovele geroepene kinderen Gods in het duister van aardsche beslommingen ronddoelden. Het was als een vuur in hun binnenste, te moeten denken aan zoovelen, die blind waren voor het heerlijke Licht, dat voor hén was opgegaan. Een groote begeerte dreef hen, om als profeten en predikers uit te gaan en de wereld te bekeeren.

Van den Collegiant in het algemeen kon gezegd worden, dat de zielezorg hem ter harte ging: „siet hij yemandt in „dwalingh, hij heeft er medelijden mee en tracht hem met „den Geest der sachtmoedigheyt te recht te brengen.” Hij zou, als de dolende schuld mocht ontkennen — zooals FRANS KUYPER deed bij gelegenheid van een zeer ernstige zedelijke afdwaling -- niet schromen om hem zoo mogelijk met bewijzen tot berouwvolle bekentenis te brengen.⁸³⁾ Als hij zijn liefdegaven uitreikte, zou zijn deemoed hem niet beletten om, als het noodig was, er een vaderlijke terechtwijzing aan toe te voegen. Hij zou van J. S., die een „onstichtelijk handwerk” in Amsterdam begon, vorderen weder zijn oud beroep — dat van wever — ter hand te nemen, en diens vrouw zou hij de opmerking niet besparen, dat niet zonder oorzaak zoo velen van de haren ziek waren: haar huis was te vuil, de vloer werd niet naar behooren elke week geschrobd.⁸⁴⁾

83) Zie de verschillende pamfletten naar aanleiding van de Bredenburgsche twisten.

84) *Foundation Boeck*, 1e Aauh. bl. 56 v. en 64. Welk dat „onstichtelijk handwerk” was, blijkt niet. Wel, dat de onstichtelijkheid vooral daarin bestond, dat het op straat beoefend werd; daar werd J. S. dan ook eens door Galenus en een diaken aangesproken en berispt, wat zelfs een kleine oploop ten gevolge had. Misschien was J. S. scharenslijper geworden, te oordeelen naar een aanhaling, welke hij van Broer Cornelis mededeelt, bl. 59.

Verschillende namen zijn hier te noemen. Een strenge figuur was zeker Dr. KLINKHAMER, van wien wordt gezegd, dat hij, „van groote oprechtheid was in het aanwijzen van „fouten, afkeerig van alle temerij, niemand flatterende „en de walg stekende van geflatteerd te worden; geen „mensch ontsiende, yedereen, hoeseer oock van anderen „gevleyt, gheëert en aengebden, onbeschroomd doch „deftig de waarheyt zeggende; een oorsaeck, dat hij „van vele niet weinigh ghehaet wierd: 'twelk evenwel, „alsoo hij alle gunst en aensien van menschen kon „veragten, sijn koude klere niet en racckte.”⁸⁵⁾

Een lieflijker beeld geeft hetgeen ons medegedeeld wordt aangaande de stichters van het Rijnsburger College te Rotterdam, JAN DIONYSSEN VERBURG, GERARD VAN VELZEN en de „alverzakende” JAN HARTIGVELT. Dwalenden wezen zij terecht, zoo vaak zij daartoe aanleiding hadden; zondaars riepen zij tot bekeering; mocht in hun bijeenkomsten al de hedendaagsche zondaarsbank ontbreken, dit nam niet weg, dat zij — in of buiten het college — bij niemand ook maar een vonk van godsvrucht ontdekten, of aanstonds noodigden zij hem uit tot een „nauwer en heiliger conversatie;” duizenden — ik zeg het op gezag van BREDENBURG — in verschillende plaatsen des lands waren zij tot vriend en raadsman, een man waren zij den weduwen, een vader den weezen, der zwakken stut, de troost der kleinmoedigen, de vrede der twistenden, een hulp der verdrukten en bovenal een getrouwe bijstand der zieken.⁸⁶⁾ Met grooten ijver wilden zij het koninkrijk

⁸⁵⁾ Lijkrede bl. 12.

⁸⁶⁾ Vgl. Lijkreden op Verburg p. 17, 18; en Lijkreden op Jan Hartigvelt p. 8. Van de Collegianten in het algemeen zegt Caspar Luyken, dat zij (ca. 1655) hulp boden waar allen vloden, nl. in de huizen, waarin pestzieken neerlagen. De mysticus Carel Cats reisde enkel met het doel om zieken en gevangenen toe te spreken, verschillende

Gods verbreiden. Terzelfder tijd dat zij een college oprichtten ten huize van den remonstrantschen predikant MATTHIUS van Rotterdam, traden zij ook in andere particuliere woningen voor kleinere clubs als voorgangers op.⁸⁷⁾ Zij hielden daarbij tijd over om, evenals de uit Jeruzalem verstrooide Christenen, het land door te gaan en het woord te verkondigen, daarbij dan zeker bij voorkeur bij geringe broeders hun intrek kiezende.⁸⁸⁾ En ook later, toen er op verschillende plaatsen steden en dorpen rond, zich aanmeldende in tucht-, gast- en ziekenhuizen. Zijn kennis van vreemde talen kwam hem hierbij wel te stude. Toen hij in dien arbeid door een geëxamineerd krantenbezoeker werd belet, beriep hij zich op den Kerkeraad en Regenten, wien hij vroeg: „Lieve vrienden waar heeft „Christus ooit geleerd, dat men eerst geëxamineert moet worden eer men mag „sieke en bedroefde verquicken.” (De Heiligheden hare Trappen.)

Voorals zielsverwanten stond men in krankheid en doodsgevaar ter zijde. Meer dan eens wordt ons zulk een vriendendaad beschreven. Zoo met betrekking tot Verburg: toen hij met lichte hoofdpijn, maar kennelijk doodziek te bed lag, vergaderden vrienden en verwanten zich om zijn sponde. Paulus Bredenburg, zijn zwager, vroeg hem, of hij nu nog ten volle instemde, met wat hij aan zieken zoo vaak had voorgehouden: „Mijn ziel en wenst geen hooger lot, dan dat ik U maar heb mijn God” (Psalm 73 naar de berijming van Camphuyzen). Zijn oudste dochter voegde er aan toe: „vader, is het uw believen, dat wij den Allerhoogste nog eens gezamenlijk aanroepen?” waarop hij antwoorde: „ja, trouwen!” Daarna vroeg hem zijn zuster, de vrouw van J. H. Bredenburg, om haar nog iets tot troost te zeggen; en toen hij daarop antwoordde: „ik ben vol hoop en vertrouwen”, barsste zij uit in tranen, zeggende: „o, hooggelukkig sterven, in doodsverderf het leven niet te derven” (waarschijnlijk ook van Camphuyzen, de geliefde dichter-profeet van de Collegianten; hetzelfde woord komt voor in Stol's Bedenkinge bl. 264, die zegt dat het is „van dien voornamen dichter”). Kort daarop sluimerde hij zachtkens in. Zie Lijkrede.

De drie Quakers, van wie Crisp spreekt, werden in het Blokhuis door tallozen bezocht; Foeke Floris ontving in de gevangenis te Leeuwarden in drie weken tijd van meer dan twee duizend menschen uit Friesland, Groningen en andere gewesten bezoek. Klaar Vertoog, 229.

87) Lijkreden op den Eerw. Godvrucht, J. D. Verburg uitgesproken in de Waterlands Doopsgezinde kerk te Rotterdam op den 26sten van Wijnmaand 1691 door Paulus Bredenburg, p. 16.

88) Wie de broeders op andere plaatsen bezocht moest zich wachten, zegt Stol (Bedenck. 12), om te doen als de predikanten, die iemand om zijn geringheid of om zijn klein tractement voorbijgaan en geen herberg bij hem nemen.

broederschappen waren opgericht, bleven zij deze van tijd tot tijd bezoeken, om te vermanen en te straffen, te onderwijzen en te sterken. Met PAULUS, die drie jaren onder de Efeziërs had gewerkt, vergeleek men JAN HARTIGVELT, die gedurende meer dan dertig jaren in verschillende plaatsen des lands arbeide, „vermanende met bidding en tranen, en „yder mensch betuygende, hoe hij Gode behoort te wandelen.”⁸⁹⁾ Zijn werk droeg naar VERBURG'S getuigenis rijke vrucht. „In de voornaamste steden van ons vaderland zal „men bevinden, dat die menschen, die hij met liefde bezeten „hadde in 't geestelijcke, en zij hem, dat ze verre boven „andere uitstaken in modestie en verzakinge van de wereld.”⁹⁰⁾ Het was door de vermoeyenissen van een dergelijke bezoekreis naar de Noord-Hollandsche broeders, dat VERBURG ziek werd en stierf.⁹¹⁾

De genoemden waren niet de drie éénigen, die de college-vroomheid op zoo uitgebreide schaal propageerden. Nog een ander drietal wil ik noemen. Eerstens CHRISTOFFEL WENZING, die evenals de Quaker VAN BUYLAERT, wanneer hij als koopman bij zijn klanten rondging, de gelegenheid waarnam om tevens de kinderen Gods te bezoeken; kort voor zijn dood gebeurde het nog, dat hij op de terugreis van Holland naar Groningen van zijn gewone route over Harlingen afweek, om te Workum de broeders toe te spreken.⁹²⁾

Dan FOEKE FLORIS, „den onrustigen IJzer-Smidt van „Zurhuyster Veen, den Wederdooperschen Preeker, „die tot nadeel van de Rechtzinnige Kerke in vele

89) Lijkrede bl. 8.

90) Ibid. bl. 7.

91) Ibid. p. 20.

92) Lijkreden en Grafdicht van Jasper Gerrits.

„plaatsen groote verwerringe veroorzaakt; die zich „inbeeldt een grooten Apostel der Mennisten te „weezen, al waarom zijn hoog gevoelende Geest „hem in- ende aenspreeckt, dat hij quanzuys landt „ende zee moet omreyzen, om Sectarissen van zijn „Cabale te maaken.”

Ten slotte de bekende Amsterdamsche Galenist JACOB JANSEN VOGT. Van hem vernemen wij de merkwaardige mededeeling, dat hij in de dagen van de eerste geestdrift (ca. 1660) zich zelfs een tijdlang metterwoon te Grouw vestigde, om aan de belangrijke menniste gemeente aldaar de nieuwe openbaring te brengen — „om op eigen kosten te stichten” zegt zijn vriend GALENUS;⁹³⁾ „om te regeren daer hij niet gehouden was”, smaalt zijn tegenstander J. S.⁹⁴⁾ Zijn optreden wekte de ergernis van vele Hervormden en Doopsgezinden, met name van Ds. ELGERSMA, die VOGT uitmaakte voor een Sociniaan, „welk woord het eerste wapen- „tuig schijnt te zijn, om een vroom mensch bij 't „gemeene volk verhaet te maken, even of men sijn „buurmans hond van kant wilde helpen, soo heeft „men maar te seggen, hij is dol.” Te Hindeloopen, waar VOGT zich later een tijdlang aan gelijken bekeerings- arbeid wijdde, verging het hem al niet beter; de geestelijkheid kon het ook daar „niet sien, dat de son een ander in „'t water scheen; daer riep den dommen ijverzucht, „die Man soude in een jaar wel de geheele Stadt „Sociniaens maken.”⁹⁵⁾ In 1672 ontmoeten wij hem

93) Klaar Vertoog, bl. 170.

94) In zijn Beschrijvinge van de Rechtspleginge der Ware Christenen t'Amsterdam bij Aart Dirksz. Ossaen, 1686.

95) Klaar Vertoog bl. 170 v

te Amsterdam, waar hij met MARTINUS RUARUS, D. BAKKER, J. BECIUS, tegen D. ZWICKER op het college disputeert.⁹⁶⁾ Ook in de Bredenburgsche twisten⁹⁷⁾ en door JAN STEVENSZ VAN NYEVEEN wordt zijn naam nog genoemd. Uit het geschrift van den laatste blijkt, dat hij omstreeks 1686 naast GALENUS de meest invloedrijke diaken van de gemeente bij „t Lam” was. In 1687 was hij beroepen leeraar der Waterlandsch-doopsgezinde gemeente te Leeuwarden; als zoodanig werd hij op beschuldiging van socinianisme door de Leeuwarder magistraat een tijdlang geschorst; doch spoedig werd hem weder vergund het woord te voeren, mits hij eerst zijne gevoelens door een hervormd predikant liet onderzoeken.⁹⁸⁾

Met opzet heb ik over de propagandisten van het college eenigszins uitvoerig gesproken. Ik behoef nu slechts met een enkel woord die van andere groepen en kringen te noemen, en kan volstaan met in het algemeen te zeggen, dat zij in ijver voor de Collegianten niet onderdeden. Over de lauwheid der officiële predikers ergerden zij zich bijna niet minder dan later MULTATULI,⁹⁹⁾ al hadden zij hierin

96; Acta des Gesprecks.

97) Zoo in „losse en Kwade Gronden van de Scheurkerk door L. Klinkhamer” bl. 94 (hier heet hij De Voogt); ook in een brief van J. Verburg aan Frans Kuypers, 1687, en in de Aanwijzing van de mislagen in den brief van J. D. Verburg aan A. S. enz. Hij stond aan de zijde der Bredenburgers en werd door Frans Kuypers van atheïsme beschuldigd.

98) Extract uit de Resolutie van de Leeuwarder Magistraat, 30 Juli.

99) „Op een beurtschip van Amsterdam naar Vriesland” — zoo verhaalt C. Catz (De Heiligh. en haare Trappen, bl. 22), — „daer veel volk „in was versocht men (d. w. z. Catz zelf zal dat hebben gedaan) yemant wat „te spreken uyt Gods woord, maer hij weygerde het en seyde, dat hij was een „stoelprediker, waerop seer wel geantwoort wiert: „vriend, als er nu een „mensch was om in een zeer diepe put te lopen en ghij wilde hem wel

andere beweegredenen dan hij. Op straat en markt, in woord en geschrifte traden zij als herauten kunner waarheid op. Ik denk aan de zendelingen, die DE LABADIE als een tweede ELIA naar heinde en ver uitzond om uit Israël te verzamelen de weinigen, die hunne knieën nog niet voor den Baäl hadden gebogen, „de heilbegeerige zielen, de gave graantjes tarwe uit de groote hoop verwerpelijk kaf;”¹⁰⁰⁾ dan aan de evangelicpredikers onder de Quakers, die geen plaats van eenige beteekenis onbezocht lieten en die zelfs in katholieke landen en tot gekroonde hoofden hun woord des Heeren brachten; ook aan meer zelfstandige profeten als COENRAAD VAN BEUNINGEN, die geheel in den trant van ROTHE zijn, „brieven en schriften” b.v. in November 1688 toezond „aen alle Gereformeerde Leeraars”, in Februari 1689 „aen de Kerkeraad en de Hoofden ofte Predikers van alle gesindheden, soo Joden als Christenen hier ter stede (Amsterdam)”, in Maart 1689 „aen de Theologische faculteiten van de voornaemste Hoogescholen”, daarna „aen meest alle oppermachten in Europa;”¹⁰¹⁾ daarbij kwamen nog de internationale godsgezanten als GIFTHEIL¹⁰²⁾

„waerschouwen, maer ghij moest eerst na u preekstoel gaan, dan was hij „ondertusschen al in de put gevallen.” Elders zegt dezelve: „heb ik niet met „mijn oogen gesien, als vele van die stoelpredikers komen bij sieke en „bedroefde menschen, staense niet als pilaren, zynse niet beschaemt een troostelijck woort te spreken van den Heer of een gebet te doen?”

100) Schotel, A. M. v. Schurman, bl. 189. Een tegenstander zeide hierover vinnig: „Hij (De Labadie) maakt tegenwoordig (1668) pijlen van „allerlei hout, hij heeft tal van zendelingen in het veld, die alle steden van „Holland doortrekken en de rust van teere gewetens verstoren, zooals hij het „zelf te Middelburg doet, getuige een zekere juffrouw, die in den avonddienst „zoo van streek geraakte, dat zij zich op den terugweg naar huis in het kanaal „verdronk”. Galbanum Jesuïtique, Introd.

101) Op het stoken van den kerkeraad overvielen de gerechtsdienaars hem en eenige aanhangers in zijn huis, dat zij doorzochten, waarop zij aantekening maakten van de namen der aanwezigen en van dezen een geldboete eischten.

102) Giftheil, die den Sultan bezocht, had nog al voldoening van

en KUHLMANN, die behalve te onzent in Duitschland, Engeland, Rusland, Turkije getuigden en wel de geheele wereld meenden te moeten bekeeren.

Het waren predikers van allerlei kleur en schakeering, maar toch kinderen van een en denzelfden Geest. Harlingers van omstreeks het jaar 1670 zullen wel geen wezenlijk onderscheid hebben kunnen opmerken tusschen de Labadistische predikers, die van uit Wieuwerd de stad bezochten om hun huisgemeente als de ware gemeenschap der heiligen aan te prijzen, en den phantast TAUBE, die er ¹⁰³⁾ „de armen en „ellendigen vergaderde en onderwees” en hun zijn huiselijke oefeningen aanbeval „als zijnde de rechte Apostolische wijze der eerste Apostolische kerken”; noch ook tusschen dezen en een man als VOGT, die van zijn college hetzelfde beweerde. Het was duidelijk, dat al die nieuwe profeten waren aangeblazen met een en denzelfden Geest, gelijkelijc bekommerd immers als zij zich betoonden over de armoede, de naaktheid, de ellende der wereld.

zijn werk. De Sultan hoorde hem, schoon met verbazing, toch welwillend aan, dankte hem voor zijne woorden en verzekerde hem in den trant van A l e x a n d e r s getuigenis ten opzichte van D i o g e n e s, dat hij Quaker zou willen worden, als hij geen Mahomedaan was.

103) Blijkens zijn *Confessio Christi*, p. 165.

§ 3. DE SLAVERNIJ DES VLEESCHES.

Als bij alle eenigszins mystieke richtingen vertoonde zich ook hier een dualistische onderscheiding tusschen een hoogere en een lagere natuur in den mensch, tusschen „de ziel” en de haar vijandige macht van „het vleesch,” „de zinnenmensch,” „den ouden Adam,” „het dier,” „de sterfelijke rok,” „de madenzak”. De ziel werd het wezen van 's menschen persoonlijkheid geacht, alleen aan dien mensch het hoogste Leven toegekend, wiens ziel zich los en vrij gemaakt had van het vleesch. BOURIGNON'S hoogste lof was het, zóó volkomen haar „eigenwil” te hebben gebroken, dat zij voor al wat haar omringde ongevoelig was: „het is mij onverschillig of het regent of dat het een schoonen dagh „is, of ik suure of zoete spijsen nuttig; of in welk „geselschap of Lant ik ben; hetzij ik ziek ben of „gesont, ik heb geen verkiesing.”¹⁰⁴⁾ „Het sien, het „hooren, het rieken, het smaaken en het voelen is „onwaardig voor de goddelijke ziel”.¹⁰⁵⁾ De Koning

104) De Wonderbaarelijke Verhandeling van de waare of vaste Deugd, bl. 2.

105) Ibid. bl. 78—80. Bijna hetzelfde zegt Carel Cats in „Heiligh eyd en haare Trappen, bl. 54. „Een goddelijk gestorven mensch sal „tot den laetsten dag sijns levens toe verdragen alle tegenheyd, alle schande en ver-

van Salem (d. i. God) — zoo lezen wij in „Een Alegoris Historis Verhael”¹⁰⁶⁾ — heeft aan zijn onderdanen (d. w. z. de menschenzielen) tot hulp een slavin (een stoffelijk lichaam) gegeven, van veel geringer geslacht en afkomst dan de man. Maar wat doen nu vele mannen? „Dit is de meeste foute, „dat zij haer slavinne niet dan al te liefhebben. Want „vele onder haer zijn gelijk de verwijfde mannen, die „haer huysvrouwen voor speelpoppen houden en in „alle luyheyd en dertelheyd laeten leeven, waardoor „die dan hoovaerdig en stout worden, haer mannen de „voet durven dwers setten en de Meester spelen.”

HISTORICUS WAERMONT daarentegen, de held van het verhaal, is van oordeel, dat wij onze slavinne (ons lichaam) tot dienstbaarheid moeten dwingen. „Is de slavinne onge- „willig, dan mag men haer straffen, ook laten vasten en „hongerlijden en haar verdeemoedigen.” Uit vrijen wil zal zij er nooit in toestemmen, dat de man (de ziel) de reis naar het Rijk van Vrede (Salem) aanvaardt; zoolang mogelijk zal zij zich daartegen verzetten als „cen dappere en vinnige wederpartijster.”¹⁰⁷⁾

„smaetheyt, alle pijn en lijden; wat men hem doet, goed of quaet, lief of leet, „men prijst hem of lastert hem, dat is hem al gelijk veel.” Er is in deze woorden een toon van dezelfde „Weltschmerz”, die vertolkt wordt in het volgende vierregelige versje:

„Tracht te zijn in alle Landen
„Onbekent en onbemint,
„Ongetroost in pijn en bouden
„Soo leeft die, die God bezint.”

106) Een Alegoris Historis Verhael van het Edel en machtig Koninkrijk van Salem. Mitsgaders van deszelfs Edele Koningen zijn volmaakte Deugden en van de Reize tot dezelfde, Voorgesteld in manier van t' Samenspraeck tusschen Historicus Waermont en Reislust Weetgerszoon. Tot Stichtinge beschreven Door O. J. D. (Oom Jacob Dirx) en W. V. t'Amsterdam bij Jan Rieuwerts" 1688, bl. 27.

107) Bl. 29, 30, 31 en 103.

Voor deze aanmatiging van het vleesch wil de Reformateur zich beter in acht nemen dan de wereld pleegt te doen. Liever dan er ook maar de minste ruimte aan te geven, wil hij het stelselmatig tyranniseeren. Juist omdat het vleesch op gemak gesteld is, zal hij zich zetten tot strengen arbeid, reeds in den vroegen morgen zich aan den slaap¹⁰⁸⁾ onttrekken, zich bij voorkeur nederleggen op een harde legerstede, indien niet op den blooten grond. Als hij onder den invloed van het vleesch eer- of teergevoelig is, zal hij de gevoelige plekken zoo hard mogelijk beuken; om zijn eigenliefde te fnuiken zal hij in openlijke biecht al zijn booze gedachten, woorden, werken voor de zusters en broeders blootleggen,¹⁰⁹⁾ een enkele keer zal hij zelfs zoover gaan, dat hij in zijn armoede met vrijmoedigheid een beroep doet op de liefdadigheid van anderen, juist wijl hem dit tegen de borst stuit: het is zaliger te geven dan te ontvangen, bij gevolg moet de christen liever ontvangen dan geven;¹¹⁰⁾ doch bemerkt hij straks, dat het vleesch dit tuchtmiddel misbruikt om zich te verrijken, dan zal hij op eens van taktiek veranderen en zijn armoede bedekken, opdat hij gebrek moge

108) In Stol's *Bedenkinge* wordt dit meermalen aanbevolen, b.v. op bl. 44 vlg. en 68.

109) *Verplichte* openbare biecht komt voor bij de Labadisten; elk der aanzittenden gaf zijn opmerkingen en de herder eindigde met een woord van bemoediging en terechtwijzing; ook wel met het opleggen eener boete. (Van Berkum II, 25). In zachteren vorm vinden wij bij de andere broederkringen, zelfs bij de Collegianten de biecht terug, zooals b.v. blijkt uit de aan Frans Kuyper afgedwongen schuldbelijdenis.

110) *Fondament boeck*. Tot deze bedenkelijke gevolgtrekking kwamen gelukkig niet allen: Gichtel ten minste wist de juiste grens tusschen eergevoeligheid en teerheid te bewaren, toen hij aan die twee gegoede vriendinnen, die hem, wijl hij haar niet om geldelijken steun had gevraagd, berispten dat hij zich de armoede van Christus schaamde, uit de hoogte antwoordde, dat Christus hem wel vertrouwen en bidden, maar nooit bedelen had geleerd. Joh. Reinbeck „Gichtels Lebenslauf” 25.

lijden.¹¹¹⁾ In het algemeen stemt hij met FRANS KUYPER in, „dat de Enge Poorte bestaat in de kruiciging en dooding „van alle overtollige, natuurlijke en vleesselijke driften, lusten „en begeerlijkheden”; een bekend woord van Luther overnemende, spreekt hij als zijn meening uit: „qui non est crucianus, non est christianus.”¹¹²⁾

Een tot in onderdeelen geregelde toepassing van dit beginsel vinden wij bij de Labadisten. Ook de laatste rest van wereldschen hoogmoed in de wedergeborenen zuiverden zij uit door strengen eenvoud, harden en vernederenden arbeid, stipte gehoorzaamheid. Hier stond een voormalige predikant in een boerenkiel aan de waschtobbe, „het graf der hoovaardij” genoemd, en het was hem een vermakelijke oefening. Ginds was een aanzienlijk jonkman aan het torschen van steenen of aan het hoeden van schapen. Slechts een beperkte hoeveelheid eenvoudige spijs mocht gebruikt worden, „er was zelfs een lijst van boterhammen,” zegt DITTELBACH spottend. De kinderen werden zonder verlof van de ouders om het geringste vergrijp gegeeseld. Een jongmensch, die een natuurlijke afkeer had van melkspijs, had nauwelijks vernomen, dat dit kwam doordien de oude mensch nog altijd niet volkomen in hem gedood was, of hij begon met moed tegen heug en meug tot ziek wordens toe te eten om „dien ouden ezel” te plagen en ten onder te brengen.¹¹³⁾

Het kloosterachtige onderhouden van al deze regelen en voorschriften was niet algemeen, maar toch zijn ook bij

111) Bedenkinge, bl. 214.

112) Luther, Tom. 3 in Gen. v. 29, aangehaald door Friedr. Breockling, Kurze Anleitung wie die Creutz Kirche Christi wieder zu ihrer Freiheit gelangen könne. (Zwoll 1664) bl. 93.

113) Van Berkum II. bl. 79, 113, 124 v.

den meest gematigden broederkring, dien van het college, soortgelijke uitersten aan te wijzen en wel voornamelijk in twee opzichten, in de voeding en in het sexueel gemeenschapsleven.¹¹⁴⁾

LAURENTIUS KLINKHAMER is een der velen, van wie ons in algemeene termen wordt medegedceld, dat zij, „van abstract en ingetogen leeven,” nimmer overladen waren met spijs of drank.¹¹⁵⁾ In bijzonderheden trad o.a. GALENUS ABRAHAMSZ in een preek over het gemeste kalf.¹¹⁶⁾ „Gemest „kalfsvleesch — zoo ongeveer laat hij zich hooren — „in de schriftuur de hoogste lekkernij, is in onze „dagen een alledaagsch en veracht eten geworden. „Fijn gevogelte is de eisch in het rijke Holland: „kapoenen, fazanten, leuwerikken; daarbij pasteiën „en banket en prikkelende spijzen, gezondheidsdronken „en allerlei vreemde wijnen. Daar was een tijd, dat „de Hollandsche natie zich tevreden stelde met gort, „erwten, boonen, kool, ossenvleesch, spek, visch, toen „schapen- en kalfsvleesch voor de grootste lekkernij „gold; niet lang geleden was er te Amsterdam nog „slechts één pasteibakker (in de Nes), die er nog „brood bij moest bakken om te kunnen bestaan, en „kom nu eens.....”

Of GALENUS zich ook van prikkelenden drank heeft onthouden? Bovenstaande woorden doen het ons gissen. Zekerheid verschaft ons een tegen hem gericht pamflet,

114) *Filos. Histor. Bewijs II, 1.*

115) *Lijkrede, bl. 3.*

116) Dit is een van de beroemde 24 preeken over den verloren zoon, van welke de *Lijkrede* melding maakt. De hier gegeven aanhaling nam ik over van *Blaupot ten Cate*.

„L a m m e r e n k r i j g h” getiteld (a°. 1663), waaruit ik het volgende gesprek citeer:

REMONSTRANT: „Wie heeft dien brandt (den twist onder „de Amsterdamsche Doopsgezinden) gesticht? 't Is Dr. GALENUS ABRAHAMSZ „DE HAAN, welke desen Somer met twee „van zijn Discipulen, die hij aan rijcke „Vrouwen heeft geholpen, dicht buyten „Haerlem op een Hofstee heeft gewoont, „ende met sijn Haneveeren soo sterck van „nabij heeft gewaaijt, dat uwen Haerlem- „schen Block (d. i. de Doopsgezinde gemeente te Haarlem) tegenwoordich soo „lichtenlaey staat, als d' Amsterdamse „Gemeynte ooyt heeft gedaen.”

COLLEGIANT: „Wel Vrient! Wel Vrient! Mijn dunckt, „dat ghij u daar grootelijckx te buyten „gaat; ik wenschte van herten in alles soo „heylich en volkomen te zijn als onsen „vriendt GALENUS is. Op de Hofstee woonde „hij in het Boerenhuysje ende in de Col- „legiën neemt hij gemeenlijck de slechste „plaats, gelijk ik eenige tijd voorleden tot „Haerlem gesien hebbe, daar hij quam als „het Collegie bijna vol was, behalven twee „Spaense stoelen, die noch ledich stonden, „doch Vriendt GALENUS wilde daar niet „op gaan zitten, maar sette sich op een „bankje in een hoeck van de kamer; zijn „kleederen zijn ook heel slecht, hij draaght

„geen glimmende hoet, zijn heele gedaante
 „beelt de nedrigheyt uyt, zijn spijs is heel
 „gering ende syn dranck is simpel
 „water.”

REMONSTRANT: „'t Is al geen ootmoedigheyt dat met dien
 „mantel bekleedt wordt ende hij drinckt,
 „denck ik, te mets ook wel een romertje
 „Wijn: Want seker Persoon t' Amsterdam,
 „Wijn proevende tot VAN HALMAEL op de
 „Prince-graft, die de Luyden seer gerieflijk
 „grootte Wijn-kannen met kraentjes t'huys
 „beschikt, seyde VAN HALMAEL in 't laetste:
 „wilt ghij dan van Vriendt GALENISSEN
 „Wijn hebben? Ende daer van proevende
 „bevont men, dat het was delicate Haantjes
 „Wijn.”

WATERLANDSBROEDER: „Ha, ha, ha! 't Schijnt, dat Priesteren
 „en Munnicken altijd het scherpste ver-
 „standt en tong hebben: Rhijnse Clooster-
 „Wijn, Clooster-Rozijnen en Clooster-apple-
 „len acht men meest; ende een Paterstukje
 „is ook het slechtste van den Os niet.”

COLLEGIANT: „Vriendt GALENUS drinckt evenwel geen
 „Wijn, datter een ongeordineert wesen uyt
 „volght, ende TIMOTHEÛS wierd van PAULUS
 „wel vermaent, dat hij te mets wat Wijn
 „gebruycken soude, om zijnder magen wille
 „ende menigvuldige swakheden.”¹¹⁷⁾

¹¹⁷⁾ Men houde in het oog, dat het de verdachtmakende tegenstander is, die den Collegiant deze woorden in den mond legt. Anders komt men er toe, Galenus op grond van deze woorden te houden voor wat tegenwoordig een „matig drinker” wordt genoemd.

REMONSTRANT: „'k Segh niet, dat het ongeoorlooft is, wijn
 „te drincken, maar ik segh, dat het na
 „Hypocrisie ruyckt, dat men Heymelijck
 „wel Wijn drinckende nochtans uysterlijk
 „met het Water drincken soo grooten sem-
 „blant van soberheydt maakt, ende hetselfde
 „bijna als een point van heyligheidt acht;
 „gelijk ik versta, dat veel Collegianten doen,
 „die nu mede ditmaal tot schade van haar
 „gesontheyt water drincken om dat GALENUS
 „het doet; 'k geloof, indien hij zijn baart
 „liet half afscheren gelijk HANUN de ge-
 „santen DAVIDS deede^{117a)} en seyde, dat het
 „nederigheydt was, zij souden het na-apen,
 „want 'k sie, dat zij zijn gangh, ghebaar,
 „spraak, kleedingh etc. navolgen als een
 „volkomen Voorbeeldt; selfs tot het opzetten
 „van den Hoedt toe, want men t'Amster-
 „dam in het gestoelte (de diakenenbank) de
 „Galenisten van d'andere Dienaars als aen
 „een Veldteyken kan onderscheyden bij 't
 „opsetten van de hoeden onder de Predi-
 „catie, daar haar GALENUS in voorgaat. Sij
 „zijn soo versot op hem, dat hij haar wel
 „stinckend aes in plaets van muscus oft
 „amber soude kunnen verkoopen, als hij
 „maer seyde, dat het amber was. Sij nemen
 „blindelinx alles voor goet aen, 't geen vrindt
 „GALENUS maer goet noemt. Ick vraag u,
 „kent ghij die Persoon niet t'Amsterdam

117a) Zie 2 Samuel 10: 2-4.

„op de oude Heere graft, die seide: Al
 „hadde ick yets ghehoort, ick soude het mij
 „ontgeven, indien Vrindt GALENUS het
 „loochende. Kendt ghij die Vrouw niet in
 „de Nieustraat, die uyt ijver seyde: Dat zij
 „GALENUS liever had als haar eygen man.
 „Kendt ghij dien man niet, die seyde: Mij
 „dunckt, dat ick den H. PAULUS op den
 „Predickstoel zie, als ik vrindt GALENUS
 „hoor predicken.”¹¹⁸⁾

Onder het licht van deze woorden is merkwaardig de overeenkomst tusschen GALENUS' bovenstaande veroordeeling van de schijnbaar onschuldige „gezondheids-dronken” en het hedendaagsch ijveren juist tegen het „matig” gebruik van alcohol. Tusschen de toenmalige en de hedendaagsche geheelonthouding is overigens een groot verschil. Wordt ons vooral gewezen op de nadeelige gevolgen, welke het gebruik van alcoholische dranken na zich sleept voor individu en maatschappij, de onthouding van dien tijd was gefundeerd op de stelling, dat het gebruik van hetgeen niet volstrekt noodzakelijk was ter instandhouding van het lichaam, „Mammon-

118) Uit het aangehaalde blijkt, dat de „oude” Doopsgezinden Galenus' soberheid niet vertrouwden. Zij zagen er niet in dan „ambitieuze hoogmoet.” Hierin zou hij „een aartje na zijn Grootvaartje” hebben. Deze, Gilles van Aken, was in den tijd der inquisitie als oudste onder de Doopers door de „papisten” gevangen genomen. Toen hem het leven beloofd was op voorwaarde, dat hij behalve zijn geloof verzaken, eenige gevangenen, die hij gedoopt had, tot de Katholieke kerk terugbrengen zou, zou hij gepoogd hebben dezen daartoe te brengen door te zeggen, dat de doop door hem niet rechtmatig bediend was, aangezien hij met zijn dienstmaagd in overspel had geleefd. Het antwoord der gevangenen was evenwel: „dat is voor uw rekening, wij hebben ze met gelove ontvangen.” Uit genade zou Gillis toen niet verbrand maar onthoofd zijn geworden. Zijn laatste woorden zouden geweest zijn: „ach 't is te veel op een' dag en ziel en lichaam te verliezen.” (Lammerekrigh, bl. 11.)

en buikdienst" genoemd moest worden. Is in onzen tijd het hoofddoel altruïstisch, nl. voorbeeld en leiding te geven aan zwakken, bij GALENUS was het motief individualistisch, vleeschdooding. Van de hedendaagsche propagànda was de Reformateur-onthouder dan ook afkeerig: „die water drinckt, en „moet daar geen roem in soecken, maar het moet alleen bij „Godt en hem bekent blijven; of maar bij diegeen, die eeven „alsoo gesint zijn en het mee oefenen in stilheyt.”¹¹⁹⁾

Slechts een enkel en dan nog onzeker spoor vond ik van een geschrift, in het bijzonder gewijd aan de onthouding, niet slechts van alcoholiën, maar ook van thee, koffie en andere kunstmatig bereide dranken. In een in handschrift bewaard gebleven brief spreekt JAN LUYKEN¹²⁰⁾ met instemming over een zeker boekje van E. P. I. H., getiteld: „Waater Philosophy der wijsheyt.” Het is mij niet gelukt dit geschriftje machtig te worden, doch de „uyttreckselties”, die LUYKEN er van geeft, toonen aan, dat de schrijver in boehmistische bewoordingen het gebruik van enkel koud water en melk als de meest natuurlijke dranken aanbeveelt. Zeer opmerkelijk is de vrijmoedige wijze, waarop met SALOMO'S woord „eet uw brood met vreugde en drink uwen wijn van goeder harte” wordt omgegaan. Blijkbaar heeft de geheelonthouder de voor dien tijd al bijzonder stoute veronderstelling, dat — om met SPINOZA te spreken — „een schendende hand” den text heeft verdorven en dat er oorspronkelijk „water” voor „wijn” heeft gestaan. Met de noodige bescheidenheid — wellicht om kerk en overheid niet al te veel aan-

119) E. P. I. H. Waater Philosophy.

120) De brief is geschreven uit Schellinckhout, Nov. 1683 en gericht aan Roelof Belinckhuys en Soon. Hij is in het bezit van den heer P. van Eeghen, van wien ik hem mocht copiëeren.

stoot te geven — spreekt hij die veronderstelling uit. Behalve onthouder schijnt hij ook vegetariër te zijn. Men oordeele:

„Dierhalve o! ghy geliefde kinders; Gebruikt niet „meer uyt deese vervloecte spyskaamer der Elementen,¹²¹⁾ als maar alleen de bloote noodtdruft, daar „door het aartsche lichaam, staande onder den vloeck „der aarde ende Elementen, niet meer als onderhouden „kan worden, tot aan zijn perck des doots, dat hem „van Godt besteckt is, soo gebruykt nu alles „tot noodtdruft, en sluyt de booselust-sugt uyt u, en „dan ontfangt alles met danckseggingh van Gods „handt, en eet en drinckt uw Broot, ∇,¹²²⁾ melk en „Kruijt, in de vreese Godts, in maatigheyt. Voor „u selfs, mijn Soon, en voor die geene, die gedencken „wijs te worden, geef ick u deese leer: dat ghij de „wijn en stercken dranck vliet als een vergift en alle „leckere spijs afschaft en u beneerstigt met ∇ en „Broot u te onderhouden, u leevenlangh, want het is „genoeg en de natuur is daermee te vreedden, maer „de gierigheydt niet, die is 't dewelcke meer begeert: „alleen Melck en Kruyt moogt ghij ondertusschen „eeten, maar u daar niet toe gewinnen, opdat de „Gierigheyt niet in u opwaake en een meerder soecke. „. Godt is de vreetgierigheyt en hoovaerdy

121) Over de beteekenis dezer woorden vergelijke men Hoofdst. VII III 2.

122) Met dit teeken duidt de schrijver waarschijnlijk zijn stilzwijgende kritiek op Pred. 9: 7 aan. In den bijbel staat op de plaats van deze driehoek het woord wijn, volgens de boehmistische symboliek beteekent hij water, vgl figuur IV op blz. 28 van „Eine Kurtze Eröfnung und Anweisung der dreyen Principien und Welten im Menschen durch Johann Georg Grabern und Johann Georg Gichteln (geschreven in 1696, gedrukt in 1723) (de figuur is overgedrukt in Hoofdst. VII, III. 2 van dit werk).

„doodelijck vijant. . . . Deese wijsheyt en kunst van „de tijdige duyvel, de oude slangh, heeft helaas de „weerelt soo bedorven, dat se meent, dat het een „gruwel en een schande en een sonde is ∇ te drincken. „. . . . Ghij spreekt, wat moet ick dan doen, dat ick „regt gelooven en regt bidden leer? Ick antwoordt: „siet, dat moet ghij doen; de liefde en nijging ten „quaade, tot oogelust, vleeschelust, en het hoovaerdig „leeven, dat moet ghij afsterven, de lust temmen, de „begeerte tot lekkere beetten en stercke dranck moet „ghij vyand worden; soo sult ghij de vrugt op de „versoeckboom,¹²³⁾ die ghij selver bent, verderven, „want zijn sap, die hem wassende maakte in begeerte „en lusten, dieselve sterft ghij in Christi doot af en „Christi doot wort u leeven.”

Wij kunnen van GALENUS verwachten, dat hij ook in de toepassing van dit matigheidsbeginsel maat gehouden heeft. Een man uit zijn omgeving, van wien dat niet gezegd kan worden, is JAN HARTIGVELT. Om „van stuk tot stuk” alles aan te wijzen, wat deze gedaan heeft tot dagelijksche dooding van zijn vleesch, daartoe ziet zijn levensbeschrijver VERBURG geen kans: „daer ware geen eynde van de gevallen.” Toch deelt hij ons een en ander mede; o.a. dat HARTIGVELT wel van den vroegen morgen af zijn ziel verzorgde, maar eerst tegen den avond er aan dacht, zijn vleeschelijken honger en dorst te bevredigen en dan nog nauwelijks genoeg nam om te blijven leven. Bovendien vastte

123) De boom, welks vrucht aan Adam en Eva in het Paradijs verboden was. Echt boehmistisch wordt hier en de paradijsgeschiedenis en Christus' dood opgevat als een allegorie van het zielsproces, dat de vrome heeft door te maken.

hij bij sommige gelegenheden zoo lang, dat VERBURG het maar niet zal mededeelen, om niet den schijn van overdrijving op zich te laden. De laatste dertig jaar van zijn leven bracht hij door in gestadig lijden en sterven.

Te typisch om onvermeld te laten is „het tiende hoofddeel van de Godvruchtige Gedachten eener Geheiligde Ziele.” Het bespreekt „Hoe een aendachtige ziel den dag behoort door te brengen in het geestelijke leven.” „Mijn eerste werk — zegt de schrijver — zal dan zijn 's morgens niet al te lang „op het bed te liggen.” Onder het kleeden zal hij bedenken, wat heilige dingen hij dien dag zal doen. Dan volgt het morgengebed, dat — indien de stemming mocht ontbreken — voorafgegaan wordt door het lezen van eenige kapitelen uit den bijbel. Vervolgens verdiept hij zich in stichtelijke of wetenschappelijke boeken, met zorgvuldige kritiek lezende om ten slotte zijn eigen gedachten op schrift te stellen. Dan volgt weder bijbel-lectuur en studie. Eerst nu — het is reeds middag geworden — komt „de hongerige maag” aan de beurt. Doch „de keur van de spijs” zal de gewijde gedachten niet onderbreken. Het is den peinzers om het even, wat voedsel hij neemt; voor „rijkelijk toetasten” zal hij zich wachten — een „simpel boterhammeke” is voldoende. Menigmaal komt hem onder het eten in de gedachte, hoe een hem welbekende „heylige ziel” dikwerf, terwijl hij aan tafel zijn zwak lichaam verkwikte, met zijn geest in hooger sferen vertoevende, voor zich zelf heen; fluisterde: „o, heilige soberheit!” Hij beseft hoe noodig het is om, zal de Geest „bequaam zijn, te sobereeren.” Gaarne spiegelt hij zich aan zekere twee jonge mannen, die aan de middagtafel hoogstens brood met boter gebruikten en dikwijls den geheelen dag tot aan den avond vastten. Doch zoover

heeft hij het zelf nooit gebracht. Ja, hij moet bekennen, dat hij „temet oock wel een weynigje wijn” neemt, doch dit is om zijn hoogen leeftijd. Na het middagmaal volgt de dankzegging, dan een nauwgezet zelfonderzoek of wel al wat hij dien dag gedaan heeft goed was. Ten slotte zet hij zich weder aan den arbeid tot aan het avondeten.

Men meene niet, dat zulk een heiligheid uitzondering was. LAMBERT BIDLOO zegt, dat hij Galenisten heeft gekend, die hunne lichamen door enkel water te drinken en andere zeer strenge wijzen van leven, tot krankheid toe hadden uitgemergeld, „zooals men ook onder de kloosterlingen wel ziet gebeuren.” En was dat nog maar het ergste. Maar het eene kwaad kwam uit het andere voort: „eenigen, door „het verminderen van voedsel in hunne natuurlijke „krachten, hersenen en geesten verzwakt, en zwer- „vende in de maalstroom van Kwakers, en ingebeelde „Droomen- en Openbaringen-Ontfangers, raakten aan „het mijmeren en tot buitensporige dweeperijen; en „niet weynig vervielen daaruyt tot Ongodisterij, on- „geregeld en ontuchtig leven.”

Overdreven zeker, maar kenmerkend voor den omvang dezer matigheidsbeweging is BIDLOO'S slotwoord: „aldus zag „men waar gemaakt de spreuk van HORATIUS: et crimine „ab uno disce omnes — ziedaar de gestalte der Doopsgezinde „gemeente te Amsterdam.”¹²⁴⁾

In de tweede plaats komt thans ter sprake de neiging om het echtelijk gemeenschapsleven zoo veel mogelijk te beperken. Bij velen was zij sterk genoeg om hen

124) Onbepaalde Verdraagzaamheid, bl. 10.

het huwelijk te doen vermijden. Vele ongehuwde „collegie-zusjes,” o. a. het „seer vroomme en Godtsalige” zusterpaar HUIBERTJE en ELISABETH OVERVELD,¹²⁵⁾ vermeden met opzet den echt. En wat de broeders betreft – menig Amsterdamsch meisje zou gaarne aan de welbeklante komenijsnering in de Nes haar zorg en aan den jongen degelijken eigenaar JARICH JELLES haar liefde hebben gegeven, maar JARICH, inziende dat het bijeenschrapen van geld hem niet gelukkig zou maken, deed zijn zaken aan kant gedaan en zocht zonder ooit te huwen de eenzaamheid van het buitenleven, om zich te oefenen in de godzalige waarheid, zich verdiepende in hetgeen wijze mannen dienaangaande ooit te boek gesteld hadden.¹²⁶⁾

Zoo dacht en deed ook BOURIGNON. Van het uur af waarop haar boezemvriend JEAN DE ST. SALIEU haar zijn hartstochtelijke liefde bekende, verbrak zij, schoon hem niet ongenegen, allen omgang met hem. Ook zij wilde zich „van de echtestaat besnijden om Christus wil.” Na DE ST. SALIEU heeft dan ook geen harer talrijke aanbidders ooit den moed gehad, zich bewust te worden van een inniger gevoel jegens haar dan zuiver geestelijke liefde; nooit hebben zij in ANTOINETTE de jonkvrouw durven zien, zij was „onze heilige moeder.”¹²⁷⁾

Even streng als voor zichzelf was zij ook voor hare kinderen. Waren ze gehuwd, dan ried zij hun aan om te scheiden. Met PAULUS' „beter trouwen dan branden” stemde zij niet in; bevredigde liefdesdrang was h. i. olie in het vuur: „le mariage

125) Vooral Elisabeth blonk uit in vroomheid; na haar dood werd zelfs door een harer vrienden haar levensbeschrijving in het licht gegeven.

126) Deze en andere bijzonderheden zijn te vinden achter Jarich Jelles' Geloofsbelijdenis, in 1689 na zijn dood door Jan Rieuwerts uitgegeven; vgl. Meinsma, Spinoza, bl. 104.

127) Van Berkum, bl. 140—177.

„n'est pas un remède à la luxure, ainsi c'est une huile qui „alimente d'avantage ce feu luxurieux." Geoorloofd was alleen een huwelijk, gesloten met het praktisch doel om kinderen voort te brengen, („pour produire des creatures"), onder voorwaarde, dat alle liefdesdrang was uitgedoofd. De groote menigte evenwel trouwde om de vleeschelijke lust te voldoen, alsof er geen ander paradijs ware dan „ces infâmes plaisirs." ¹²⁸⁾

Zij waarschuwde dan ook een zekeren G. A. E. voor zijn vrouw, die naar zij meende hem een strik spande, hem in een zwak oogenblik ertoe wilde verleiden haar te gravideeren, om hem te dwingen de kolonie weder te verlaten en weder met haar naar huis terug te keeren. ¹²⁹⁾ Geen wonder, dat zij voor de poëzie van het minnarijtje tusschen een zekere P. W. en een jonge dame, beiden leden der kolonie, niets gevoelde: zij zag er in een „frège, que satan lui (P. W.) dresse." Dreigde het meisje zich van de „communauté" af te scheiden, ja, zich van het leven te berooven, als het voorgenomen huwelijk niet doorging — het mocht zoo zijn, het was beter, dat de wereld te gronde ging, dan dat God werd beledigd. ¹³⁰⁾

Zoo streng van beginsel als BOURIGNON en JELLES waren evenwel niet alle vromen. De meesten gaven er de voorkeur aan een middenweg te bewandelen, erkenden met PAULUS het betrekkelijk recht der bekende utiliteitsmoraal. STOL oordeelde, dat de echtelijke omgang ter bevrediging van den ingeschapen brandenden lust geoorloofd was. Wel prees hij dien mensch gelukkig, die zich zekeren tijdsduur

128) Avis et Instruct. 445.

129) Avis et Instruct. 61.

130) Avis et Instruct. p. 67; de brief is gedateerd 20 Dec. 1671 „de proohe le château de Gotorp" en gericht „à un Pasteur Luthérien."

vermocht te onthouden, doch onkiesch en zelfzuchtig scheen het hem, die zucht tot volkomene reinheid aan de(n) echtgenoot te bekennen, tenzij men ze ook bij hem (haar) bespeurde. Men moest toch vooral zorgdragen, niet door gebrek aan teerheid de(n) ander te krenken en aldusschuld te zijn, dat de echtelijke liefde verminderde en de deugd tot ondeugd werd.

Ongeveer evenzoo dachten de meeste Quakers. BARCLAY¹³¹⁾ kende er, die als echtgenooten zoo naast elkander leefden, alsof zij ongehuwd waren. Hij kende ze echter als uitzonderingen. De regel was, dat een Quaker huwde als elk ander mensch en zich onderscheidde alleen door een theorie over het huwelijk, waarover EROS zich vroolijk gemaakt en PSYCHE zich bedroefd zou hebben. Kenmerkend is de caricatuur, welke ASSELIJN ook naar aanleiding hiervan teekent in de onbeholpen en weerzinwekkende figuur van den Quaker REINIER ADRIAANSZ., met wien wij boven reeds kennis maakten. Bij hem vlamt de zinnelijke lust nooit op tot bezieling voor jonkvrouwelijk schoon; hij weet niet te zwijgen voor het mysterie der liefde, hij beseft niet, dat hij in den tempel der minne staat op heiligen grond; de dartele, blozende SAERTJE JANS roept niets bij hem wakker dan de koele overlegging, „dat „zij wel een geschikte huysvrouw voor hem zoude wezen.” Een practische vriendin heeft hem een wenk gegeven, hoe hij het zoo ongeveer met SAERTJE moet aanleggen. „’t Meisje „is vrij wat wulps en gaeren an de man. En daerbij „jonk en dat jonk is, wil gemeenlijk wel wat mallen.” Maar ook na deze les weet REINIER niet anders te doen, dan met SAERTJE droog over koetjes en kalfjes te praten. Vooraf houdt hij de volgende komische alleenspraak:

131) Verantwoordinge, bl. 416.

Ja wel! kan dat de liefde doen, ik zeg 't zijn wonderlijke
dingen!

Hoe krachtig, dat ik er in den geest tegen strij, nochtans
't vleis schijnt mij te dwingen,

En wil ik het van me wegwerpen, als een werelds en tijdelijk
bedrijf,

Zo komt het vleis en verwekt zulken orkaan en barning
in men lijf,

Dat ik als een vuur of een oven schijn te blaaken,

En nou ik er in ben, wat raad, om er uit te raaken?

Zie ik moet bekennen, dat er iets inwendig bij men is, dat
me wederhoud,

En daarom denk ik dan weer bij mij zelven 't is immers
geen zonde, dat men trouwd.

Hoewel dat de reinigheid veul volmaaktheid word toe-
geschreeven.

Maar ik denk, dat zij mij en de rest slagten, dat de meesten
van onze vromen, die in schijn en de minsten die
inderdaad beleeven.

Zie, ik spreek nu in mijn zwakheid, als door den vleesche
verrukt,

En nou ik die prikkeling en 't geen mij nog meerder drukt
Niet wederstaan kan, zo is het zo ver met mij gekomen.

Dat de geest t'eenenmale verzwakt is en 't vleis de over-
hand heeft genoomen,

Zodat ik het bij mezelfen nu zo heb overleid

Om er overheen te stappen en voegen me an de kant van
de vleiselijkheid.

Geen wonder, dat straks, wanncer de man in zeer
„sedige” woorden tot de verklaring zijner liefde komt, de

dolle SAERTJE hem braaf voor den mal houdt. „Mijn Geest „getuigd, om jou vleis te begeeren”, bekent hij; maar de jongedochter brengt hem aan het verstand, dat hij haar gerust mag vergeten: „dat getuigd mijn geest zo tegen „woordig”.¹³²⁾

De man, die zeer beslist tegen den lust des vleesches ijverde en daarmee heel wat beroering veroorzaakte — niet alleen in de pamflettenwereld, maar ook in sommige huisgezinnen, waar man en vrouw onder zijn invloed den echtelijken omgang wilden afbreken — was JOHAN GEORG GICHTEL, de Regensburger advocaat, die na velerlei avonturen in 1668 zich te Amsterdam had gevestigd.¹³³⁾ Overeenkomstig den eisch van dien tijd lichtte hij zijn gevoelens uit den bijbel toe. ADAM — zoo redeneerde hij — was aanvankelijk niet een manlijk wezen, maar de volkomene mensch, die, man en vrouw tegelijk, rein en zonder geslachtelijk zingenot uit zichzelf kon voortplanten. Doch het zien van de paring der dieren deed ook in hem de onreine lust geboren worden. Het gevolg hiervan was de tweede schepping van man en vrouw — „mit thierischen spannadern” — en den geslachtelijken omgang die beiden onder toelating van God.¹³⁴⁾ Het verhaal van JACOBS worsteling (GENESIS 32) verstond GICHTEL als een aanduiding, „daz den Streitern Christi „mit Jacob die Spannadern der wilden thierischen Eigen-

132) Jan Klaasz of de Gewaande Dienstmaagd. Blijspel vertoond op de Amsterdamsche schouwburg door Thomas Asselijn, 1682, bl. 34 v.

133) Zie over hem Hoofdst. VII, III, 2.

134) Vgl. Theosofia Practica; Johann Gustav Reinbeck, Consistorial Rath und Probst in Berlin, bestreed deze en andere leeringen van Gichtel in zijn „Nachricht von Gichtels Lebenslauf und Lehren, bl. 68—86.

„schaften verrenket und sie daran hinkend gemacht werden
 „müssen. sintemal oben am hinteren Theil und Lenden die
 „Scham. und Samadern liegen”.¹³⁵⁾

Deze bijbelsche speculatiën waren vreemde veeren. GICHTEL had ze geleend van den wedergeboren schoenmaker uit Görlitz. den philosophus Teutonicus JACOB BÖHME.¹³⁶⁾ Niettemin met vol recht kon hij er zich mee tooien. Terwijl BÖHME in de praktijk zich had gehouden aan den raad van den wijzen Prediker: „Geniet het leven met de vrouw, die ge lief hebt,” hield GICHTEL zich aan zijn theorie. Van den hoogvereerden meester schreef hij: „BOEHME war „getrauet ergriffen, und muszte hernach an dieser Ketten „gefesselt bleiben; darum hat auch sein schreiben nicht tiefer „gehen können: er hat seinen (und aller getrauten) Adam „damit nur einen kleinen Trost gegeben, dasz sie sich mit „der Frauwen in diesem Elend geduldig schleppen sollen, bis „Godt sie erlassen wird.”¹³⁷⁾ GICHTEL was gelukkig nog ongetrouwd, toen de hemelsche wijsheid met koorden van geestelijke liefde hem aan zich verbond. Hij behoefde dus om harentwil geen vleeschelijke banden te verbreken. Alleen had hij er zorgvuldig voor te waken, deze naijverige SOPHIA niet ontrouw te worden.

Dat werd hem moeilijk genoeg gemaakt. Omstreeks 1673 — hij was toen een jonge man van dertig jaar — had hij kennis gemaakt met een Haagsch koopman, die hem in zijn huis ontving en hem de hand zijner dochter aanbood met

135) Vgl. Chr. Sepp. *Gesch. Nasporingen* II, bl. 170.

136) Ook Bourignon had deze Boehmistische uitlegging van de schepping van Adam en Eva overgenomen zooals blijkt uit de bestrijding van haar „Getuygenis der Waerheydt” door Burchard bl. 20, vgl. *Arnold* II, 275.

137) *Theosofia Practica* III, S 2020.

een bruidschat van honderd duizend gulden: „worüber er „so sehr erschrocken, dasz er alsobald aus dem Haag gangen „und niemehr darin kommen.“ Twee jaren later huwde de jonge dame met een ander.

Bij deze eerste beproeving bleef het niet. Door zijn Haagsche kennissen was hij in aanraking gekomen met een familie te Amsterdam, bestaande uit twee broeders en twee zusters: „die älteste war eine Witwe, eine feurige Liebhaberin Christi, wie auch alle andere. Die baten ihn zur „Mahlzeit; da denn Thränen ohne Maasz geflossen.“ Na deze innige kennismaking bezochten de zusters hem „nach Holländischer Freimüthigkeit“ meermalen, met het gevolg, dat de jonge weduwe, die zich reeds weder had verloofd, op hem verliefde¹³⁸⁾ en haar verloving afbrak. GICHTEL gaf haar door woord noch blik eenige hoop. Eindelijk trok zij dus maar de stoute schoenen aan en bekende hem, dat zij behoefte had aan een kloek man om haar te steunen, anders zouden haar twee tonnen gouds haar maar ten verderve worden: „führte ihn also in ihre kammer, praesentirte sich demüthig, „dasz sie seine Magd sein und ihre Hände unter seine Füße „legen wollte.“ Doch GICHTEL, een oogenblik mocht hij een sterke begeerte in zich voelen oprijzen, straks ijldde hij weg als een andere Jozef, zonder één woord te spreken; te huis gekomen viel hij op de knieën en protesteerde heftig bij God, die zijn innerlijk kende en toch zulk een zware beproeving toeliet.

Na deze overwinning was GICHTEL nog niet veilig;

138) Daarop mag wel niet zonder invloed zijn geweest het kloeke antwoord, dat G i c h t e l haar gaf toen zij, zijn kelder en kast ledig vindende, hem er een verwijt van had gemaakt, dat hij zich voor de armoede van Christus schaamde, vgl. noot 110.

nieuwe gevaren wachtten hem — van Scylla op Charybdis Nauwelijks waren sinds het hierboven beschrevene eenige weken verlopen, of de jongste zuster kwam hem haar ingenomenheid betuigen met zijne afwijzing: daar was immers in Amsterdam nog een andere, die zich gelukkig zou achten in zijn armen te rusten; eene, die in schoonheid en rijkdom voor hare zuster niet onder deed, bovendien jonger en nog nimmer aan eenigen man verbonden geweest. En zij zag hem aan met angstig-vragenden oogopslag. Maar GICHTEL ontweek ook haar en verbond zich nu voor goed tegenover God, dat noch vrouw, noch geld, noch wereld hem zou scheiden van Zijne liefde. Wel hoorde hij nog denzelfden middag in zijne kamer duidelijk een stem zeggen „du muszt sie doch haben,” maar met behulp van de Hemelsche SOFIA zou het hem gelukken deze brutale voorspelling van den „Wereldgeest” te logenstraffen.¹³⁹⁾

Meer dan eens gaf GICHTEL de verzekering, dat hij onthouding van echtelijke gemeenschap niet als een gebod voorschreef. REINBECK evenwel noemde dit zeggen een „verführerische Ausflucht” en hij had daar goede reden voor. Immers, toen de vrouw van Ds. COLERUS¹⁴⁰⁾ grvida was of toen GODFRIED ARNOLD, de beroemde schrijver van de „Historie der Kerken en Ketteren,”¹⁴¹⁾ in het huwelijk

139) Johann Gustav. Reinbecks Nachr. von Gichtels Lebenslauf S. 25. Dit geschiedde in 1673 of 74.

141) Colerus was als predikant te Nijega en Elahuizen afgezet om zijn gevoelens, en had zich toen bij de Labadisten gevoegd. Hij had evenwel te zelfstandige opvattingen om het daar langen tijd uit te houden, waarom hij tot Gichtels kring toetrad. Doch ook dit duurde slechts kort. Vooral om persoonlijk verschil met Gichtel, maar ook om de zwangerschap zijner vrouw werd hij van de kinderen des geloofs afgesneden. Van Berkum II 74.

142) Historie der kerken en ketteren door Godfried Arnold, in zijn leven Hoogleeraar in de Historiën te

trad, was GICHTEL ernstig verontrust over dezen „terugval in het vleesch.” Ook deelt REINBECK mede dat een zeker man door GICHTEL'S prediking zich aan de samenleving met zijne vrouw onttrok, tengevolge waarvan zij „ganz rasend” was. Toen de goede man zich daarop weder bij GICHTEL verwoegde, werd hem te verstaan gegeven, dat hij zijn vrouw niet terwille kon zijn zonder terug te vallen in den „Spiritus Mundi.” Of „de man Gods” ook uitgevaren is tegen zijn geestverwant JAN LUYKEN, toen deze ondanks zijn hemelsgezindheid het getal zijner kinderen voortdurend vergrootte, is mij niet bekend. Wel heeft hij den gewezen professor van Harderwijk, ALHARDT DE RAEDT,¹⁴³⁾ die zijn geestelijke hulp verzocht, er op gewezen, dat het bezit van vrouw en kind, en vooral het echtelijk verkeer met eerstgenoemde bepaald een beletsel was voor de gemeenschap met de hemelsche maagd SOPHIA. Met een bedrukt gemoed reisde DE RAEDT na het vernemen van deze uitspraak naar Amsterdam terug. Blijkbaar weifelde hij nog. Drie dagen later evenwel schreef hij uit Leiden aan zijn geestelijken raadsman een uitvoerigen Latijnschen brief, om zijn instemming met deze opvatting van den weg des behouds te betuigen. Voortaan wilde ook hij dien bewandelen; reeds was hij met zijne vrouw overeengekomen, dat zij gescheiden van bed zouden leven (dasz sie sich von ein ander betten wollten.¹⁴⁴⁾

Bij een andere gelegenheid evenwel toonde GICHTEL zich inderdaad meer gematigd, nl. toen, zeer tegen zijn zin, zijn naam

Giessen, in het Nederlandsch vertaald, drie deelen fol. te Amst. en Gron. bij P. en C. Visser 1729.

143) De Theos. Prakt. noemt alleen de letter R; Reinbeck meende, dat hiermede een zekere Dr. Rous was bedoeld. Uit de Lebenslauf blijkt echter, dat die R. Alhardt de Raedt aanduidt. Vgl. C. Sepp, Gesch. N. asp.

144) Reinbeck, S 37 v. v.

door DE RAEDT op veler tong was gebracht en dientengevolge velen vol heilbegeerte zich tot hem wendden. Het waren helaas bijna uitsluitend „beweibte männer.” Toen deze zijn voorbeeld van kuisheid wilden navolgen en hij dientengevolge „die Frauen an den Hals kriegte” met de klacht, dat hij haar de liefde hunner mannen ontroofde, betoonde hij zich voor dit verwijt gelukkig nog gevoelig genoeg om de mannen op het onbesuisde en ongeoorloofde van zulk een willekeurig verbreken der eenmaal geknoopte banden te wijzen. Niet onwaarschijnlijk is het, dat GICHTEL aan zijn vrienden die in de wereld bleven, minder strenge eischen stelde dan aan hen, die deel uitmaakten van de broederkringen, die o. a. te Warmond en te Amsterdam gevestigd waren.

§ 4. „STEMMELOOS GELIJK EEN LAM.”

Op elk der drie tevoren aangegeven hoofdpunten der nieuwe moraal treedt de mystieke neiging om het „ik” minachtend te behandelen, duidelijk aan het licht. Bijzonder sterk komt deze neiging uit in het nog al gepregneerde beginsel der weerloosheid of „christelijke lijdzaamheid.” Dezelfde voorkeur voor de hemelsche schatten, die het hart afkeerig maakte van de wereldsche zucht tot zelfverheffing, maakte het ook afkeerig van de zucht tot zelfbehoud. Het zou den vromie niet passen, tegenweer te gebruiken: immers alleen tegen lijf en goed kon het geweld zich richten, en wat raakte hem het lijfelijk leven! In de schriftuur bleef zijn oog peinzend rusten op de plaats, waar aangaande den Meester gezegd wordt: „Hij is gelijk een schaap ter slachtbank geleid, en gelijk een lam stemmeloos is voor dien, die het scheert, alzoo doet hij zijnen mond niet open.” (Hand. 8: 32).

De weerloosheid was een van de meest in het oog loopende kenmerken zoowel van de Collegianten als van de Quakers.¹⁴⁵⁾ Toen er op zekeren dag in de vergadering

¹⁴⁵⁾ De weerloosheid der Quakers droeg evenwel een persoonlijk karakter. Dat zij niet als bij de Collegianten in zich sloot de verwerping van

van de laatsten te Amsterdam een twist ontstond, die tot handtastelijkheid leidde,¹⁴⁶⁾ zagen de voorbijgangers het met verbazing aan, „dat dit van soo een volck geschiedde, die „de weerloosheyd en het verdraegen van het kwade soo „hoog gebieden.” En wat de Collegianten betreft: een zoekende ziel, die weifelde bij welken kring zij zich had aan te sluiten, overtuigden zij, dat ze niet bij Remonstanten en Gereformeerden thuis behoorde, maar bij hen; zij toch waren tot het inzicht gekomen „dat men niet simpelijk door de godvruchtigheyd, maer speciael als het Rijke Christi eygen door „een weerclooze lijdzaamheid moet ingaen in het Koninkrijk „der Hemelen; ende meteen, dat er geen onderscheyd van „State onder de Christenen door afkomst of Rijkdommen „mocht zijn.”¹⁴⁷⁾

Deze weerloosheid leidde in de eerste plaats tot verwerping van den oorlog. Den onderlingen strijd van de volkeren achtte men het beste bewijs van het verval¹⁴⁸⁾ der apostolische gemeente. Sedert de Christenen onder CONSTANTIJN DEN GROOTE de wapenen tegen hun medemenschen hadden opgevat, zou de groote Afval begonnen zijn: „Hoeveel

het recht der overheid om den misdadiger te straffen, blijkt o. a. uit hun „Verklaaring aan Koning Charles, 3 Meert 1661,” waarin zij als hun overtuiging uitspraken, dat de overheid geroepen was „om de zondaars neer te houwen”. Vgl. Philos Boer II, bl. 15.

146) Hij werd veroorzaakt door het uitbannen van Christina Richards. Toen deze de bijeenkomsten bleef bezoeken en er geenszins een zwijgende rol vervulde, stelden de vrienden twee of drie deurwachters aan om haar te weren. Maar door haar vrienden werd zij met geweld binnengedrongen. Aangaande deze zaak, waarover de Quakers leedwezen toonden, verschenen over en weer vele pamfletten, zie J. S. v. N., Onderw. door Ex. bl. 180.

147) Lijkrede van Hartigvelt.

148) Met zekere bijgeloovigheid zeide in 1678 J. D. Verburg van de pest, die toen aan onze grenzen woedde, dat „dit beest” veelal, wel als een goddelijke straf, den oorlog volgt.” Lijkrede op J. Hartigvelt.

„millioenen verdoemde doodslagers zijn er van de tijden Con-
„stantini Magni af in het geheele christendom niet geweest.”¹⁴⁹⁾

Dit beginsel had ook zijn eschatologische zijde. Op den dag der dagen, als „de nieuwe Hemel en Aerde” opgericht zouden worden, zouden verbroken worden helmen, degens, pantsers, banieren en alle ander oorlogstuig.

Verschillende schriftuurplaatsen kon de Reformateur tot staving van zijn gevoelen aanhalen. Nu eens herinnerde hij aan het Mozaische verbod „gij zult niet doodslaan”, dan aan het christelijke „wederstaat den booze niet.”¹⁵⁰⁾ ZWICKER beriep zich op het Nieuw Testamentische woord „neem uw kruis dagelijks op”, er aan toevoegende, dat „wie zich door een „leger of met wapenen beschermt, een vijand is van het kruis „Christi.”¹⁵¹⁾ Zelfs in het O. T., waarin zoo vele bloedige bladzijden zijn, wist men aanwijzingen te ontdekken,¹⁵²⁾ dat de oorlog niet door God gewild was: onrein waren de Joden zeven dagen lang, toen zij de Midianieten in den oorlog hadden gedood;¹⁵³⁾ onrein was ook koning DAVID, de man des bloeds;¹⁵⁴⁾ onrein was de Joodsche rechter na het uitspreken van het doodvonnis;¹⁵⁵⁾ in den Messias verwachtte men een vredevorst;¹⁵⁶⁾ als het rijsje zou zijn voortgekomen uit den afgehouden tronk van Isaï, zou de wolf met het lam verkeeren en de luipaard bij den geitenbok nederliggen, en men zou nergens leed doen noch verderven.

Voor het behoud der nationale vrijheid zou het niet wenschelijk geweest zijn, dat aan mannen van zulke inzichten de belangen van den Staat waren toevertrouwd. Een enkele

149) Dan. Zwicker's Nieuw-Testamentische Josias bl. 42
150) Barclay. Verantwoord 413, 60. 151) Acta des Gesprecks, bl. 2. 152) Acta des Gesprecks, bl. 28. 153) Num. 31 : 1, 2, 19. 154) Chron. 22 : 11; 28 : 3. 155) Grotius op Joh. 18 : 28. 156) Mi 4 : 1, 2, 3. Zach. 9 : 9 v.

hunner mocht van het standpunt der bestaande regeering een oorlog, mits hij rechtvaardig was, niet geheel ongeoorloofd achten¹⁵⁷⁾, in het algemeen verwierpen zij den krijg beslist en zagen ook in den rechtvaardigsten strijd een onchristelijken doodslag. Zonder omwegen beweerde ZWICKER, dat de Republiek der Geuniëerde Gewesten geen leger mocht hebben, noch een buitenlandschen vijand afweren. Had men naar CRISP geluisterd, dan waren alle vestingen geslecht: „KAIN de doodslager — zoo schreef hij — was de „eerste, die van de Paradijsche weereeloosheid afweek, bouwend „een stad in het land Nod; hier was het begin van de vastig- „heden (vestingen), 't welck was om de overtreders te bescher- „men;¹⁵⁸⁾ de Rechtveerdigen hebben een andere burcht, „namelijck den Name Godts ende zijn aldaer sonder Poorten „en Mueren.”¹⁵⁹⁾ Nog verder ging ROTHE. Zijn christelijke inzichten met de politiek vermengende, klaagde hij over de onderdrukking der burgers en patriciërs door „den prins en zijn militairen.” VAN BEUNINGEN gaf aan het beginsel een geschiedkundigen grondslag, bewerende, dat in de laatste honderd vijftig jaren door de nieuwe vaart op Indië en Amerika, en door de daarmee samenhangende uitbreiding van de visscherij en van allerlei kunsten, niet alleen de weelde was toegenomen en de zeden waren „ontchristend,” maar inzonderheid „het lands en huisbestuur is verargert,” wat vooral bleek uit de groote staande legers in de verschillende landen; „nu heeft een kleine Staat als „de Republiek meer bezoldigde Ruiters en Knechten in „vredestijd dan voor 150 jaren al de Christenpotentaten „te zamen niet konden bekostigen: ende daarnevens gelet

157) Verantw. bl. 454 v. 158) Jozua 20.
159) Geklanck des Alarms, bl. 8.

„werdende op de vont van 't Buspoeder, hoe 't selve „van tijd tot tijd ijsselijk verslindende is gemaakt, soodat „Christi vreedrijck een sich onderling verslindende strato- „krateia of krijsregeering geworden is.”¹⁶⁰⁾

Het spreekt van zelf, dat het met een dergelijke beschouwing niet aanging krijgsveld te verrichten. Sommigen waren zoo beginselvast, dat zij ook weigerden om een plaatsvervanger te stellen, een boete ten bate van de krijgsveld te storten, of huizen, vensters en luiken te sluiten op de bededen vastendagen, welke voor den zegen der wapenen door de regeering werden uitgeschreven.¹⁶¹⁾ Zelfs toen de nood zoo hoog geklommen was als te Groningen tijdens het beleg van 1672, weigerde een zekere J. D. de burgerwacht te betrekken, ook al kwam hem dit op den haat zijner medeburgers en het verlies van nering en goederen te staan.¹⁶²⁾ Een ander man van de daad ontmoeten wij in JACOB KLAASZ van Aalsmeer, die „alle schattingen en impositiën” weigerde te betalen: „waarom hij verscheiden maal in de gevangenis is „gezet, o.a. met zijn broeder te Haarlem negen maanden lang; „doch altijd werd hij, zonder iets te geven, weer in vrijheid „gesteld.”¹⁶³⁾

160) Sendbrieven aan J. D., bl. 23. 161) Barclay 44 v.

162) Onderw. door Ex. bl. 182 v. Deze zelfde J. D. was bij een andere gelegenheid door de kerkelijken bij de stadsregeering aangeklaagd, zijn knecht tot het Quakerdom verleid te hebben. Na een korte gevangenis was hij toen evenwel vrijgesproken. Later werd hij door de Quakers uitgestooten, „om zekere zaak waarin zij hem in zijn huis wilden overheerschen.” Hij schijnt derhalve wel een zeer bijzonder man te zijn geweest.

163) Hij was veenboer en maakte met zijn bewering, dat God hem met Zijn levend woord had begiftigd om Israëls rijk weder op te richten, veel geruchts. Jan Zoet zinspeelt op hem in „Het Groote Vischnet”. (Werken, bl. 161):

„Een Puitaal, in het Veen gevangen, Puur doof, met ongeschooren wangen
„En met een grove pij hekleed, Een smaad en spot van veel doctooeren,
„Laat zijne stem al staam'rend hooren, En zegt, dat hij veel wijsheid weet,

Over het algemeen evenwel schijnen de Reformateurs vooral onder den indruk van de dringende noodzakelijkheid der nationale verdediging in 1672, van hun beginsel in zoverre te zijn afgeweken, dat zij zich tot het geven van geldsommen bereid verklaarden. Van moeilijkheden met de regeering hooren wij slechts bij uitzondering.

Kenschetsend in dit opzicht was het dispuut, dat op 2 Dec. 1671 en volgende data op het Amsterdamsche college gehouden werd over de vraag, „of het geoorloofd is aan de Magistraat „schatting te geven tot den oorlog en de bevordering der „afgoderij (d. i. de kerk).” De een, o. a. M. RUARUS meende van neen, de ander, vooral een zekere W. DAVIDS van ja. Blijkbaar in den geest der meerderheid besliste ZWICKER, die als gast en arbiter tegenwoordig was, ten gunste van de gematigde taktiek: ook de voor den oorlog opgelegde schatting moest men betalen, of men zou nooit iets aan de regeering mogen opbrengen; immers, in vreedstijd kwamen de belastingpenningen ten goede aan anti-christelijke instellingen als de magistratuur, de rechtbanken, de gevangenen en nog veel meer, dat evenmin als de oorlog met de weerloosheid in overeenstemming kon worden gebracht; ook Christus en de apostelen hadden onder heidensche en afgodische magistraten geleefd en schatting betaald; de Christen had er zich dus alleen maar voor te wachten, aan het spel der wereld méé te doen.¹⁶⁴⁾

Ook de meeste Quakers berustten er in „gewillig tolle „en schattinge te betaalen nae de maniere en wetten des

„Veel wijsheid, niet uit hooge scholen, Daarin nu elk met lust gaat doelen,
„Maar uit Godts hoogen troon gehaalt. Hij toont ons Kristi Rijk op aarde
„En hoe het lijdzzaam volk vol waarde, Daarin met Kroon en Scepter praalt.”

Blijkbaar was Zoet met den Puitaal hoog ingenomen.

164) Acta des Gesprecks, bl. 21.

Lants." ¹⁶⁵ Dat zullen ten slotte RUARUS en wie zijn gevoelen deelden — blijkbaar tamelijk velen — ¹⁶⁶) ook wel hebben moeten doen, al gingen zij er ook met een bezwaard gemoed toe over.

Heel wat gemakkelijker dan in het staatsrechtelijke leven kon de vreedzaamheid in den dagelijkschen omgang in praktijk worden gebracht. Men deed dat dan ook met allen ijver. BREDENBURG kon aan JAN OUDAEN geen hooger lof toezwaaien, dan door te getuigen, dat hij was „een lieve broeder,” „een vredelievende Johannes, sacht van aard.” ¹⁶⁷) Werd een Reformateur gescholden, hij zou niet weder schelden; werd hem onrecht aangedaan, hij zou niet verbitterd worden of een beroep op de rechtbank doen; werd hij gesmaad of gelasterd, hij wilde het in gelatenheid dragen: „Soo „wij onsen verval leeren kennen, volght nootsaeckelijck een „treur- en rouwklage; ende op soo danigen treuren volght „dan een waere honger en dorst nae gerechtigheyt. Ende „waer sulcken honger en dorst uyt een diep gevoelen onser „armoede en elende gebooren is, daer wordt de mensch recht „gedwee en sachtmoedigh, daer laet hij allen oordeel over „anderen varen en allen gekijf, twist en jalousije; wordt hij „hard bejement, hij buigt daeronder ende lijdt het van Gods „wegen.” ¹⁶⁸)

165) Uitroeping I 37.

166) Ook Frans Kuyper bestreed het gevoelen van Ruarus en noemde het een „inblazing des duivels.” Korte verhandeling van de Duyvelen 1676, bl. 12.

167) Graf dicht voor mijn oom J. Oudaen door Jacob Bredenburg. Dat Oudaen somtijds ook scherp kon zijn, zagen wij reeds en wordt ook door Bredenburg erkend, die hem vergelijkt met den vlijmende hekeldichter Juvenalis.

168) Vertredinge des H. Stadts, bl. 21.

Wanneer ik ter toelichting van deze woorden enkele personen en gevallen wil noemen, denk ik o.a. aan ZWICKER, die in een vinnige tirade tegen het rechts- en gevangenwezen van zijn dagen behalve zachtere straffen ook een wezenlijk nieuwe Criminologie aanbeval. „De wereltsche maniere van vonnissen” achtte hij in lijnrechten strijd met Christus’ zaligspreking der barmhartigen en hij motiveerde dit door op te merken, hoe men daar „niet vergeeft, of men al bidt en smeekt; en onbarmhartiger wijze anderen verdoemt tot grouwsaemen gevanckenisse „en levensstraffen, wat deselven ook sich te beteren beloven.” Met het apostolische Christendom onmogelijk te vereenigen noemde hij „de beulen, galgens, raders, schavotten, prangers, „vyeren, swaerden, roeden, geesselen, branden, pijnbanken, ge- „vanckenissen, boeyen, rasphuysen, spinhuysen, stadthuysen en „rechthuysen.” Al wat de theologanten in navolging van de Confessie tot rechtvaardiging dier onmenselijkheden aanvoerden, was z. i. niet dan „verdichte distinctiën en onbehoorlijke verwerpingen.” Met name behoorde hiertoe gerekend te worden hun onderscheiding van „publijcke en privaete personen, „als welcken laatsten alleenlijck het swaert, de doodinge en „de wraecke souden verboden zijn.”¹⁶⁹⁾

Hoe metterdaad deze theorieën wel werden toegepast, bleek in 1655. In de eerste hitte van den Lammerenkrijg had DR. DE VRIES, van de oude fractie, zich eenige zinspelingen veroorloofd op kwade geruchten aangaande de moraliteit van een enkele onder GALENUS’ aanhangers. Naar aanleiding daarvan hield CASPAR LUYCKEN hem de mogelykheid eener gerechtelijke vervolging wegens laster voor, doch zoo, dat elke vrees daarvoor was buitengesloten: „het is goedt,

169) Nieuw-Testam. Josias 41 42, 43, 48.

„dat ghij met luyden te doen hebt, die beoogen de weere-
„loosheyd en wraeckeloosheyd na te volgen.” In denzelf-
den geest houdt LUYKEN zijn tegenstanders tot bescha-
ming voor: „ghij bekijft en scheldt haer” (t. w. GALENUS
c.s.), „sij bekijven en schelden u niet; ghij benijdt en
„verbiedt haer haere bijzondere bijeenkomsten, sij en be-
„nijden en verbieden u uwe bijeenkomsten niet; sij lezen de
„H. Schriftuere en ghij lastert haer; somma — ghij vloect
„en sij zegenen.”¹⁷⁰⁾

Ook de Quaker CORNELIS ROELOFSZ bewees metterdaad,
eer zelf te willen lijden dan anderen te beschuldigen. Op de
vraag van den Procureur-Generaal, of niet onder de Men-
nisten „een groot tumult en oproer tegen hem was ontstaan,”
antwoordde hij: „ick hebbe verhaelt van m i j n verrechtinge,
„maar van h a e r onchristelijke bejegening jegens mij en ben
„ick niet genegen te klagen.”¹⁷²⁾

BOURIGNON was misschien de eenige, die een meer
forsch optreden openlijk aanpree, zeggende, dat zij een afkeer
had van „soetheeden” en „lafhartige en slapmoedige menschen,
„die niet een hart woort durven spreken.”¹⁷¹⁾

Hoe men soms tot uitersten neigde, blijkt onder
anderen uit allerlei problemen, welke gesteld worden in
FRANS KUYPER'S „Recht weerelooze Christen,”
DANIËL VAN BREEN'S „De Hoedanigheydt des

170) Onderzoek van twee Boekkens, bl. 19.

171) Avis et Instruct. 522, Tombeau II, 77. Wonderb.
Verh. 18 v.

172) Het deed weinig aan de zaak af, dat Corn. Roelofs later
in zijn open brief (bl. 10 Uytroep II, 37), zichzelf ontrouw werd en de
Doopsgezinden beschuldigde van tumult en oproer, waarmede zij zouden be-
wezen hebben afgeweken te zijn van den zachtmoedigen geest van Christus
tot dien oproerigen geest (Actor 7 : 54), welke altijd den Heiligen Geest
eertijds in Christus en Stefanus, thans in de Quakers weerstond.

Rijcks Christi" en WOLZOGENIUS' „Weerloosen Christen", de drie meest bekende reformateursche geschriften over dit bijzondere onderwerp.¹⁷³⁾ Indien men den booze niet mag wederstaan, is het dan geoorloofd, — zoo b.v. wordt daarin gevraagd — des nachts de deuren te sluiten, grachten te graven om huis en erf, den geweldenaar, die vrouw of kind aanrandt, tegen te houden? Velen waren van oordeel, dat op vragen als deze ontkennend moest worden geantwoord. Sommigen gingen nog verder. STOL kende er — vegetariërs misschien — die geen dier, zelfs geen vloo, meenden te mogen dooden. Sommigen wilden zelfs niet hun kind, als dat hen sloeg, de handen vasthouden.

Zou de ervaring niet geleerd hebben, dat een zoo ver gedreven vredelievendheid de boosaardigheid en het kwaad bevorderde? Ongetwijfeld. GALENUS zal wel niet de eenige zijn geweest, die door vroom-gemaskerde oplichters om den tuin werd geleid, al wordt bepaaldelijk zijn naam genoemd.

Het verwondert ons dan ook niet, hier en daar een neiging tot matiging te bespeuren. Van het avondmaal werden sedert ca. 1670 bij de Collegianten niet zoozeer „de rechters en overigheden" uitgesloten als wel „de hals-rechters en bloed-vergiënde Overigheden, benevens de krijgsluyden."¹⁷⁴⁾ BARCLAY en CRISP, blijkbaar onderscheid makende tusschen wat in de booze wereld nu eenmaal noodig, en nuttig en wat den Christen geoorloofd was, erkenden het goed recht van de overheid tot vonnissen: „de Quakers hebben altijd verklaard, „dat de Magistraat het zwaard niet tevergeefs draagt."¹⁷⁵⁾ KLINKHAMER en BREDENBURG wilden over het al- of niet

173) Bedenkinge, bl. 225 en 231.

174) Antwoord van de Harlinger Collegianten aan Ds. Tarq. Poppenga.

175) Uytroeping II, 7. Barclay Verantwoord. bl. 413.

christelijke van het vonnissen der magistratuur hun oordeel opschorten. ROTHE, schoon van oordeel „dat Gode alleen „alle dominie op Aerde” toekomt, verklaarde toch aan den anderen kant, dat Jezus' gebod, ook de linkerwang toe te keeren, niet bedoelde dat men zich moet laten verongelijken: „als een booswicht quaat doet, het quaat komt op sijnen kop; „daertoe draegt de overheid het zweert.”

Doch tot welke matiging men, geprikkeld door allerlei pijnlijke ervaringen, zich ook mocht laten leiden, het beginsel liet men toch niet varen. Nog in 1676 getuigde FRANS KUYPER, dat de enge poort in de eerste plaats bestond in een volkome weereloosheid, alleen onder de goddelijke bescherming. BARCLAY hield in weerwil van al zijn gematigdheid vol, dat wie het gebod van Christus „bidt voor degenen die u vervolgen,” kon overeenbrengen met het indienen van een gerechtelijke aanklacht, het middel moest hebben gevonden om God met den duivel en Christus met den anti-christ te vereenigen.¹⁷⁶⁾ Van Dr. L. KLINKHAMER werd in 1687 gezegd: „hij oefende een gants werelose lijdsaemheid „in 't verdragen van ongelijk en schade; schoon siende ruim „so veel redenen voor als tegen 't magistraatsambt, heeft hij „egter uit tederheid van gemoed niemand ooyt van sijn leven „om geldschulden of andere saken lastig gevallen, of voor „den politiquen rechter gedagvaard: waardoor hij niet selden „geen geringe schade had kunnen voorkomen; lijdende liever „ongelijk dan dat hij door een middel, aan welckers geoor- „loofdheid hij d' allerminste twyfel sloeg, sijn regt sou ver- „vorderen.”¹⁷⁷⁾ Omstreeks denzelfden tijd, lang dus na de eerste geestdrift, beweerde JOH. BREDENBURG niet zonder

176) Verantwoord. bl. 450.

177) Verklaring over Hebr. XIII: 7 door W. Schuyt, bl. 12.

fanatisme, dat men liever zich zelf moet laten dooden dan den boosdoener het leven benemen. Maar — zoo vraagt een ander — is deze uiterste lijdzaamheid niet plichtverzaking jegens vrouw en kinderen, wanneer ge er het slachtoffer van wordt en uw huisgezin onverzorgd achterlaat? BREDENBURG antwoordt met een „fiat justitia, pereat mundus”: „ook al moet het u het leven kosten, blijft Gode gehoorzaam.” Beslist weigerde BREDENBURG ook, om als aanklager of als getuige voor het gerecht mede te werken tot iemands veroordeeling. Gesteld, dat de magistraat hem had willen dwingen om een vervolging tegen den ergsten boosdoener in te stellen of te bevorderen, hij zoude liever alles verdragen hebben, tot den dood toe, dan gehoorzamen. In „gelatenheid des gemoeds” wilde hij alles lijdzaam dulden, zich wachtende voor al zulk „werk van haat:” „als iemant mij haet, toorne, afgunstigheid, „onrechtvaardigheyd, smaedheyd bewijst, so moet ick hem „liefhebben.” Wel mocht men z.i. een dief of oplichter uit liefde vermanen tot teruggave van het ontvreemde, maar het hem afnemen, hem met geweld tegenhouden, hem voor den rechter dagen was niet geoorloofd. Beletten mocht men een aanvaller alleen dan, wanneer hij in drift of dronkenschap geen meester was van zich zelf; men mocht hem dan zelfs opsluiten; doch zulks alleen ter wille niet van den aangevallene, doch van den aanvaller zelf, enkel met het goede doel om te voorkomen, dat hij met den strafrechter kennis maakte en in de gevangenis geheel en al ontaardde. ¹⁷⁸⁾

178) Joh. Bredenburgs Verhandeling vande Oorsprong van de Kennisse Gods en van desselfs Dienst. Alleen uyt de natuurlijke Reden afgeleid buyten alle openbaringen of Mirakelen, Amsterdam.

§ 5. DE MORAAAL VAN DE VRIJHEID IN CHRISTUS.

Blijkt uit de vorige paragrafen, dat de Reformateurs de moraal allerminst veronachtzaamden, het zwaartepunt der bekeering achtten zij toch niet in gehoorzaamheid aan strengere moreele eischen gelegen. De vernieuwing des gemoeds, waarop zij aandrongen, was allereerst van religieuzen aard, een wedergeboorte niet tot een nieuwen *wandel*, maar tot een nieuwe *stemming*.

Desniettemin had de moraal een eerste rol kunnen spelen, indien men haar had beschouwd als de ster, zonder welke men Bethlehem niet kon bereiken, als de schittering, onontbeerlijk om den robijn te vinden. Maar dat was niet het geval. Een zeer sterke afkeer van hemel- en loondienst was oorzaak, dat men de „deugd” op geenerlei wijze tot een belasting wilde maken voor wie het Koninkrijk begeerde binnen te treden. Al wat in de vorige bladzijden aan de moraal der katholieken herinnerd mag hebben — de kloosterachtige tucht van DE LABADIE,¹⁷⁹⁾ het leven buiten de wereld,

179) De Labadie's strenge discipline, een rest van zijn katholicisme, was in strijd met het groote beginsel van de Reformateursbeweging: vrijheid. Zij heeft aan geestverwanten dan ook heel wat aanstoot gegeven. Rothe ging zoover, De Labadie hierom „den Antichrist in de Nederlandsche Kercke”

de geringschatting van het vleesch — verandert niets aan het feit, dat de Reformateurs zich ver genoeg van die moraal verwijderd hebben gehouden. Ligt aan de Katholieke moraal de oude offeridee ten grondslag, volgens welke de mensch zich ter wille van de godheid het eene moet ontzeggen om het andere te ontvangen, naar het gevoelen van den Reformateur berustte het zedelijk leven enkel en alleen op wedergeboorte, was het niet een voorwarde tot, maar een gevolg van het burgerschap in het Koninkrijk Gods. Bij de katholieken is de *moraal*, bij den Reformateur de *religie-prieur*. De wedergeborene zou de zedelijke voorschriften van Christus vervullen, niet wijl hij hierin de eerste stap naar de volmaking zag, maar omdat hij niet anders kon.

De moraal onzer vromen kan dus religieus genoemd worden, zoowel negatief of in den ruimeren zin van het woord als niet buiten de religie omgaande, als positief of in een engeren en reineren zin, — wijl zij, supra-moralistisch, haar inzichten en beginselen aan religie wilde ontleenen. Zij vertoonde een zekeren afkeer van moralisme, plaatste de idee plicht op den achtergrond en achtte zedepreeken overbodig.

Om dit te staven laat ik een drietal aanhalingen volgen. De eerste is ontleend aan BOURIGNON. In plaats van het tiental geboden van MOZES gaf deze als grondwet van het zedelijk goede een enkel, zich afhankelijk te gevoelen: „Dieu n'aurait „jamais demandé autre chose de tous les hommes que la seule

te noemen, een man van wien „geen Reformatie maar Deformatie” was te wachten; met zijn regelen immers maakte hij „juk-christenen”, vergetende dat de Heilige Geest leert „vrijheit in Godt”; wat had zijn huiskerk te maken met „het Rijke Christi in yeder geloovige Ziele,” wat was zij anders dan „een geplaisterde Hoere welke met de eerbare Vrouw (Roth e's prediking) „geen gemeenschap heeft;” „zij houdt een hoop eenvoudige Vrouwtjes en slechte „Weduwteus gevangen met haar onderkruppen.”

„Dépendance, God wil geen slaven, maar vrije kinderen”.¹⁸⁰⁾
 „Onze vriendin” — zoo zeide Dr. SWAMMERDAM tot POIRET, toen hij dezen bij zijn moederlijke vriendin zou inleiden — „geeft geen leefregelen en zedewetten: Christus moet in ons leven is altijd haar woord; ons hart moet naar het goddelijke alleen gericht zijn, het goddelijke leven in zich werkende hebben. Zie, dan behoeft men regel noch wet, dan staan wij in de vrijheid en doen van zelf Gods wil, en worden als Christus volmaakt in de Liefde, welke het Leven is. Verbetering van zeden is nog geen christendom; de mensch moet geheel vernieuwd worden en het komt minder op daden aan dan op het hart. Onze moeder heeft veel het woord van Augustinus op de lippen: hebt lief en doet dan watgij wilt.” En POIRET's hart werd bij deze woorden warm. Zoo had hij zich de vrome BOURIGNON gedacht: „het is dezelfde geest als mij tegen ademde uit mijn TAULER en à KEMPIS, de geest ook die uit ARNDT en SPENER spreekt, hoe de leer ook verschillen moge.”¹⁸¹⁾

In anderen vorm zeide STOL hetzelfde toen hij in het licht stelde, dat men ter wille van Christus de wereld minder moest „verlaten” dan wel „versmaden”; en zulks niet op grond van eenig gebod, maar wijl men niet anders kon, wijl een hart vol verlangend uitzien naar God geen lust meer had in de wereld — evenmin als een vrouw uit heimwee naar haren man eet, drinkt, of slaapt.¹⁸²⁾

En om nog een derden hoofdman te noemen, BARCLAY getuigde, dat de Quakers zich onthielden van „ijdel spel en boert,” niet om een zekere heiligheid na te streven, maar

¹⁸⁰⁾ *La Dernière Misericorde* p. 33. Vgl. *Avis et Instruct.* p. 145. *Tombeau de la F. Théol.* IV, p. 229.

¹⁸¹⁾ Van Berkum, bl. 265.

¹⁸²⁾ *Bedenkinge* 63.

gedrongen door de liefde Gods, die altijd in hen aanwezig was en nooit langer dan een enkel oogenblik sluimerde: gelijk het gemoed van den jongen man ook onder den arbeid en reeds bij zijn ontwaken geheel vervuld is van verlangen naar zijn bruid, „evenzoo zendt ook het vrome gemoed gestadig „eenige uitschietende gedachten naar het Beminde uit.¹⁸³⁾

Over de geringe waardeering, die de Reformateurs koesterden voor het toen ter tijd in zekere kerkelijke kringen heerschende purisme, valt in dit verband het een en ander te zeggen. Op gevaar af de eenheid van deze paragraaf te verbreken, veroorloof ik mij hierbij een uitweiding van enkele bladzijden. De richting, waarop ik het oog heb, was zeer verbreid. In de gereformeerde kerk werd zij geleid door mannen als VOET, de gebroeders TEELLINCK, WILLEM VAN BRAKEL, die aandrongen op meer eenvoudigen, zuiveren levenswandel. Hun overdreven klachten aangaande het zedebederf van dien tijd, door latere geschiedschrijvers vaak voetstoots aangenomen, klinken nog in onze dagen na. Zóó machtig was deze beweging, dat zij zelfs het leerverschil tusschen Voetianen en Coccejanen op den achtergrond drong. Ziende op mannen als VAN BRAKEL en VAN GIFFEN riep men opgetogen uit, dat het wel scheen, alsof de strijd om de leer voor een wedkamp in de liefde had plaats gemaakt.

Ook doopsgezinde kringen openbaarden zulk een neiging. BLAUPOT TEN CATE¹⁸⁴⁾ deelt een gemeentelijk reglement mede, dat 10 April 1659 te Loppersum door afgevaardigden van oude Vlaamsche gemeenten werd opgemaakt. Het was blijk-

¹⁸³⁾ Barclay Verantwoord, bl. 435.

¹⁸⁴⁾ Friesl., bl. 387. Bijl. VI. Het geheele stuk is door mij in de Aant. en bijl. opgenomen.

baar voor elk gemeentelid bindend en verbod o. a. het dragen van karmozijn laken en linnen, kleurige kleedingstukken, glad vijfschaft, schoenen met hoge hakken, lijfstukken met baleinen, gladde schortjes, mouwen met kromme ellebogen, uitgestreken kragen, haarvlechten, oorijzers, kuiven, pronkkussens en spreien op de bedden. Dit Loppersumer decreet, wel verre van op zich zelf te staan, was een van de vele tuchtmiddelen, door de kerkelijke doopsgezinden in het leven geroepen, om te voldoen aan de heerschende opvatting, dat de gemeente als tucht- en zede-meesteres voor de handhaving der goede zeden had te waken. Zoo werden er in 1639 op den landdag der Frieschdoopsgezinde gemeenten in Noord-Holland twaalf artikelen opgesteld en aan de verschillende gemeenten aanbevolen. Zij waren gericht tegen al te vrijen omgang tusschen jongelieden, groote bruiloften, herbergbezoek, „toebackdrinken,” het te diep zich steken in koopmansschappen, het niet op zijn tijd betalen, het koopen van in de koopvaardij geroofde goederen, het reeden van schepen met geschut, het versieren van huizen, schepen en kleederen. Insgelijks waarschuwden in 1641 de afgevaardigden van 47 gemeenten, te Amsterdam vergaderd, tegen soortgelijke werken des vleesches. ¹⁸⁵⁾

Daar is zeker overeenkomst tusschen dit streven der kerkelijken en de ascetische richting der Nieuwlichters, maar men is op den dwaalweg, wanneer men meent, dat wij hier met één en hetzelfde verschijnsel des tijds te doen hebben.

Op dien dwaalweg is onder vele anderen m. i. ook J. H. R.(ÖSSING) geraakt, wien het toch niet ontbreekt aan grondige kennis van dien tijd. In zijn belangwekkend artikel over „Zeventiende eeuwse Amsterdamsche Buurten en

¹⁸⁵⁾ Blaupotten Cate. Holl. I, 304 v. v.

Dichters",¹⁸⁶⁾ ziet hij in JAN CLAASZ, die geen stijfjel voor zijn linnen wil gebruiken, een doopsgezind man van het slag van SYVAERT PIETERS,¹⁸⁷⁾ die in 1624 het gebruik van gesteven linnengoed vooral daarom ongeoorloofd achtte, wijl de stijfjel bereid werd uit „Terruwen bloem (fijn tarwe meel),

186) Het door J. H. R. aangehaalde citaat, uit Syvaert Pieter's Corte Aenwysinghe (Hoorn 1624) is te vinden in de D.G. Bijdragen 39sten jaargang.

De woorden van Syvaert Pieters luiden aldus: „Ten vierden bevindt „men noch een zeer quade en schadelijcke vruchte uyt desen wortel der ho- „veerdicheydt voortkomende. Waermede de menschen betoonen noch niet te „vreden te ziju, dat zij haer (volgende den Rycke-man) met kostelijcke linnen- „waede kleden. Maar men siet se noch dit heerlycke linnenwaet met blauw „en ander ghekleurde stijfjel (den Satan, Vleysch ende Weerelt ter eere) „opproncken, opdat zij des te beter (volghende de hooveerdighe Dochteren „Syons) met opherechten halsen, daer pronckende moghen henengaen. Hiertoe „misbruyckende (om desen stijfjel te maken) een der aldervoornaemste en „edelste kreaturen Gods, genaemt Terruwenbloem of Meel. Die Godt almach- „tich alleen tot des Menschen spijsse en onderhoudinghe gheschapen heeft, om „door gebeden en danckzeggingen geheylicht en ghenuttet te worden.”

187) Het door J. H. R. geciteerde stuk uit A s s e l e y n is het volgende:

Dat zeg ik Teunis Pietersen, van te voren ging hij dusver gepruikt!
Ringen op den arm en haut à la mode zen kleeren,
Die leggen nou altemaal aan een kant, en het hayr van zijn hoeft het hij
tot de kam toe laten afscheeren.

Geen koortje of boortje mag hij zien, ja hij is, hij is ik weet niet hoe!
En in plaats van knoopen, draagt hij nou niet anders als haaken en oogen
en hij rijgt zijn zelven met een leeren rijgveeter toe; met het doel
om zichzelf te beletten veel te eten,

Jawel. 't is niet om uit te spreken! zulke verandering als we aan hem
beleven!

Hij mag ook niet zien, dat 'er een oortje of een duit voor stijfjel wordt
uitgegeven.

Al het linnen tot zijn lijf mag wel extra ordinary curieus wesen en fijn,
Maar daar mag geen strijkijzer overgaan, en 't moet ook altemaal onge-
steven zijn,

Hoor moeder, seydh hij, wat behoef dat, 't wordt immers alles door de tijd
versleten,

En soo doende raake we al dieper en dieper, in de wereld eer dat w' et
weten.

Ja hij is als vader thuis.

„die God almachtig alleen tot des Menschen spijse gheschapen heeft.” Inderdaad echter is JAN CLAASZ een Reformateur en heeft zijn moraal met die der behoudende doopsgezinden slechts overeenkomst in de consequentie. Zoowel de kerkelijke vrome als de Reformateur nl. wachtte er zich voor, wereldsch en „haut à la mode” te zijn, maar bij den eersten was die bezorgdheid de uiterste grens waartoe zijn afwijking van den gewonen leeftrant hem voerde, bij den laatste was zij de eerste schrede die hij zette in die richting, welke zeer ver van de gemeene moraal wegleden zou. Bij den eerste was die zorgvuldigheid het belangrijkste kenmerk zijner moraal, bij den laatste was zij niet meer dan de beginletter van een geheel testament van nieuwe reformateursche geboden in den geest van wereldontvluchting, versterving, weerloosheid, zelfvernietiging. Terwijl zij bij beide groepen een gevolg was van „bekeering”, was de bekeering bij den één een terugkeer uit „de wereld” (d.i. bij hem de ontrouwe leden der gemeente) tot de kerkelijke vroomheid, bij den ander daarentegen een terugkeer uit wat hij „de wereld” noemt (de gemeente in haar geheel, ook haar trouwste leden) tot de anti-kerkelijke vroomheid. De een wilde de kerk opbouwen, zuiveren, de ander achtte haar een instelling van den Antichrist en wilde haar ontvlieden.

Bij alle overeenkomst was er dus verschil genoeg. Wat den doorslag gaf — en hiermede keer ik terug tot wat ik in den aanvang van deze paragraaf zeide — was het kerkelijk gezag te eener en de vrijheid in Christus te anderer zijde. De mannen van JAN CLAASZEN’S geest hebben zelf nooit sympathie gevoeld voor kerkelijk, hetzij Doopsgezind of Gereformeerd, ascetisme. Want zij speurden daarin tucht en

kerkelijk gezag, synodale artikelen en regelen, de hoop op hemelsche belooning, fijnheid en uiterlijke heiligheid zonder inwendige ware religie — alles in flagranten strijd met wat hun roem was: de vrijheid in Christus. ANNA VAN SCHURMAN sprak van haar vroegeren „dooden, wettischen godsdienst,” en bedoelde daarmee haar geloofsleven in den tijd, toen zij zittende was aan de voeten van de Utrechtsche predikanten en den naam had van zeer vroom te zijn. Sedert haar bekeering was haar het moreele leven iets bijkomstigs en kwam het h. i. aan op „den Geest, die levend maakt.” Dat was blijkbaar ook het oordeel van den Collegiant JAN ZOET¹⁸⁸⁾ toen hij de vroomheid der Oude Vriezen (een doopsgezinde sekte, die hij smalend „de broedhenne van alle kiekens, het begin van alle scheuringen onder de Doopsgezinden” noemde) aldus beschreef: „zij zijn zoo fijn, dat zij niet een „draad gesteven linnen mogen dragen; doch dat is ook het „voornaamste kenmerk van hun Christelijkheid.” Op een dergelijk standpunt stond ook „H i s t o r i c u s W a a r m o n t.” Verhalende wat voor reizigers hij in zijn droom op den breeden weg van het verderf zag, noemde hij wel in de eerste plaats „die, welke daar gingen in zijd en fluweel en „andere kostelijke stoffen, gelint, gestrikt, geleerst, gespoort, „gepruik, gepoeyert;” maar daarna noemde hij ook heel anderen: „och lacy! van zulke waren der ook al, die slegt en nederigh „gekleet gingen, in het bruin met slechte befjes en korte „kraagjes, en wiens hoofd nog paruik nog hairlok en hadde, „en die van zommige bijna voor heilig werden aangezien en „niettemin meede op die breede weg gingen.” „W a a r m o n t” hekelde hier de kerkelijke, in zijn oog ondanks

188) Jan Zoet, Werken 159.

alle fijnheid toch in hart en ziel wereldsche vromen, de behoudzuchtige en strenge Voetianen, de Doopsgezinden van SYVAERT PIETER'S slag. Evenmin als de groote hoop gevoelden z. i. dezen de kracht van het evangelie.

De bekeeringsgeschiedenis van den Groninger CHRISTOFFEL WENZING licht deze reformateursche depreciatie van het vroom doen met betrekking tot de Doopsgezinden toe. Reeds op achttien-jarigen leeftijd (a^o 1676) geen vrede vindende in den kerkelijken godsdienst, ging WENZING zich in de heilige Schrift, als de eenige bron van alle wijsheid, verdiepen. Al meer en meer kwam hij hierdoor tot de overtuiging, dat, „om in Godes gunst te geraken en tot den staat der vol- „komenheid in Christus te komen, het gemeene en wereld- „sche sleurléven geenszins genoeg was. Dit deed hem omzien „naar een genootschap, dat op den goeden weg mocht zijn. „En zich afscheidende van de gemeente, waarin hij was op- „gevoed, viel zijn keus op een zeker soort onder MENNO „SIMONS' volgers, bekend onder den naam van Oude Vlamin- „gen,¹⁸⁹⁾ daartoe voornamelijk aangezet door hun uiterlijk „vertoon van modeste kleederen en eenige andere bijzonder- „heden hun eigen.” Doch al spoedig kwam hij tot het inzicht dat ook hier veel was te reformeeren. Immers ook hier ontbrak wat bij ware christenen niet gemist mocht worden: „het krachtige gevoel van den inwendigen godsdienst der

189) Vooral de Oude Vlamingen in Groningen en Overijssel waren bijzonder „modest”, zooals Jan Stevensz. mededeelt Apriori kunnen wij dan ook veronderstellen, dat de gemeente te Loppersum een Oud-Vlaamsche was; deze veronderstelling wordt bevestigd door Bl. ten Cate's lijst van de gemeenten der Groninger Societeit, Gesch. der D. G. in Gr., bl. 127. Noodzakelijk was dit evenwel niet. Eenig principiëel verschil bestond er tusschen de Oude Vlamingen en andere Doopsgezinden niet, enkel een gradueel verschil, gevolg van traditie of van lokale omstandigheden.

„herten, om alzoo in de waaragtige wedergeboorte en ver-
 „zakinge zijns zelfs Gode te dienen en een vernieuwt
 „Christen en een geliefd kind Gods te worden; waarna hem
 „dagte, dat men in dit geselschap niet genoeg streefde.”
 Ook de practijk der broederlijke vermaning, werd er
 z. i. verwaarloosd, en men sprak niet in „particuliere samen-
 komsten” over de roeping Gods. Zoo veroorzaakte dan
 WENZING in zijne gemeente een soortgelijke beweging als
 GALENUS indertijd te Amsterdam. De uitslag was evenwel
 een andere. WENZING werd uit „de synagoge” gebannen,
 waarna hij zich aansloot bij een vereeniging van geestver-
 wanten, die zich verbonden om voortaan met elkander „den
 „Godsdienst van ganscher harte bij der hand te vatten ende
 „zig voortaan door Gods genaade als ligten te gedragen
 „onder een krom en verdraaid geslagte van Christenen.” Zij
 vormden den Collegiantenkring te Groningen, waarvan Wen-
 zing tot zijn dood (1703) een ijverig voorstander bleef.¹⁹⁰⁾

Zelfs het beginsel der weerloosheid, dat zoowel door
 de Doopsgezinden als door de Reformateurs werd gehuldigd,
 legde geen band tusschen de oude en de nieuwe vroomheid.
 Geen wonder: bij de zeventiende-eeuwsche Doopsgezinden
 was dat beginsel niet veel anders dan een stuk traditie,
 evenmin levendig als persoonlijk gevoeld, een historisch ken-
 merk der broederschap, een stuk erfgoed der vaderen dat
 men uit piëteit niet had willen opruimen, maar dat toch al
 sedert lang ver genoeg op den achtergrond stond, om slechts
 flauw het oog te treffen en noch den bezitter noch den voor-
 bijganger te hinderen.

Bij de Reformateurs daarentegen was het — evenals

190) Zie de Lijkrede over hem door N. N. bl. 4 v. v. In de Aant.
 en Bijl. vindt men zijn uitbanning uit de gemeente in bijzonderheden beschreven.

bij de oude wederdoopers — de sluitsteen van een geheele wereld- en levensbeschouwing. Terecht vergeleken de (Harlinger) Collegianten de door hen gepredikte lijdzaamheid niet met die der „Mennonieten”, maar met die der „oude Mennonieten (die van circa 1536)”. De weerloosheid van C. LUYKEN was een andere dan die van Dr. DE VRIES,¹⁹¹⁾ nl. een bestanddeel van nieuwgeboren christelijk leven, iets wat hem persoonlijk eigen was, terwijl zij bij Dr. DE VRIES een eisch was van het kerkelijk gezag, iets niet hem maar de gemeente eigen. „Dese Mennonieten — zeide dan ook SERARIUS van Dr. DE VRIES — voeren wel geen uysterlijcke sweerden, „lijkewel wat scherper swaerden hebben zij in hare monden „gevoert; met andere te bannen, te oordeelen en buiten de „saligheyt te stellen”.

Nog stouter in het zeggen was de schrijver van de „Wederlegginge van ELGERSMA”, naar men wilde, niemand minder dan Dr. GALENUS zelf. Hij beweerde, dat de „preciese” Doopsgezinden de weerloosheid voorstonden „veel meer uyt waan „en bijgeloovigheyt of omdat de Confessie van hare Kerke „dat zoo mede brengt of geleert wil hebben, als door een „gesonde bevatting, diese naar haer eigen keuren oordeel uyt een teder gemoed verstaan te moeten geschieden; „zij zijn van ouds uit domme sleur aan hun kerkopvattingen „gewend.”¹⁹²⁾

In ZWICKER'S oog behoorde tot de eerste aanwijzingen van het verval der Doopsgezinden¹⁹³⁾ de vrijmoedigheid,

191) Vgl. boven, bl. . . . 78.

192) O. c. bl. 183.

193) In het algemeen verweet Zwick er evenals de Quaker Crisp den Doopsgezinden hun afval van hun voorvaderen: in stede van de overheid te trotseeren „zoeken zij de gratie van den Magistraat met ontijdige vleyinge;” zij strijden niet tegen de zonde ten bloede toe; zij verkoopen niet alles

waarmee zij van de overheid bescherming aannamen „voor „haere goederen, eygene erven, huysen en hofsteden.¹⁹⁴⁾ „Siet de nieuwelijcks A^o. 1664 in Amsterdam gedruckte „Hoogduytsche Confessie der Weerloose Christenen of Doops- „gezinden pag. 23, 138, 142, 147, alwaer sij soodanige be- „scherminge prijzen en wijders voor haar soecken.... Wat „roemt ghij U wegens uwer weerloosheyt? Selfs hebt ghij „althemets oock wel het Magistraetsamt bedient.”¹⁹⁵⁾

ZWICKER had hieraan kunnen toevoegen, dat zij zich in tijden van nood slechts in schijn aan den krijgsdienst onttrokken. In 1672 hielpen zij den vijand bestrijden niet slechts door groote geldsommen te geven,¹⁹⁶⁾ maar ook door torschen, graven, kruien, lossen der vlotschuiten, o.a. te Amsterdam, Aardenburg en Groningen, zoodat zij niet de erger- nis, veeleer den lof en dank van de regeering, met name van den prins inoogstten.¹⁹⁷⁾ Dat ZWICKER hierover zweeg, vond zijn reden zeker daarin, dat hij en zijn geestverwanten zelf, zooals wij reeds zagen, zich aan de geldstortingen in de krijgskas niet konden onttrekken noch vrijmoedigheid vonden om te weigeren, de opgelegde tributen te betalen.

Na het voorafgaande zal het ons niet verwonderen, dat om het aan de armen te geven, maar integendeel hebben zij „huysen, tuyns „en hofsteden gekocht en schatten vergaedert en sich soo in de werelt inge- „schikt dat daar geen onderscheid te zien is,” zij zijn „dienaeren des Buycks en des Beestes” geworden en behandelen de arme broeders met minachting. (Acta des Gespreks, bl. 31—34).

194) Ook uit de rede, welke Galenus Abrahamsz voor de gemeente te Zaandam hield, blijkt dat „rechten en pleiten” reeds toen bij de Doopsgezinden voorkwam. Blaupot, Holl. I, 246 v. v.

195) Revelatio Hostium Crucis Christi door Daniël Zwicker 1672, bl. 28—34. Acta des Gespreks, bl. 29 v. v.

196) De Doopsgezinden in Nd. Holland alleen gaven meer dan f 30.000 aan vrijwillige giften. (Zaandam 9.000).

197) B. ten Cate, Holl. I, 264 v. v.

een „paardevlieg” als WILLEM GERRITS in de oogen der Collegianten, een zedepreekster als CHRISTINA RICHARDS¹⁹⁸⁾ in die van de Quakers geen genade kon vinden. Al te veel vestigden zij op allerlei kleine fouten de aandacht, terwijl toch het volmaakte leven in Christus veeleer van godsdienstigen dan van moreelen aard werd geacht. Toen WILLEM GERRITS tegen het verzoek der aanwezigen in op het college weder met zijn „splintersoeken” begon, riep men dan ook luide: „WILLEM GERRITS, wij en willen u niet hooren;” „zij kregen als een alteratie van koorts, als WILLEM GERRITS „begon te spreken en, als de Joden tegenover PAULUS, werden „zij verbitterd en hebben hunne ooren toegestopt.”¹⁹⁹⁾

Wij kunnen intusschen WILLEM GERRITS en CHRISTINA RICHARDS, zelfs van het standpunt der vrijheid, niet geheel ongelijk geven. Er waren niet weinigen, bij wie de vrijheid in Christo een zekere onverschilligheid ten opzichte van het moreele in het gevele kwam. Vooral toen de buitengewone bezieling der eerste jaren voorbij was, werden maar al te velen, althans naar het uitwendige te oordeelen, bijna gelijkvormig aan de wereld.

Wat de Quakers betreft—sedert ca. 1680 klaagden zoowel vrienden als tegenstanders herhaaldelijk over hun gebrek aan eenvoud en tucht. Hun voornaamste bestrijder, FRANS KUYPER, kon velen hunner van „de wereld” niet meer onderscheiden.²⁰⁰⁾ Vrienden van de in 1684 uitgebannene „kwekster” en profetes CHRISTINA RICHARDS gaven een geheel pamflet, uit om den Quakers „haer generael verval in leven

198) Onderwijs door Exempelen, bl. 77, v. v.

199) Het is de vriend van W. Gerrits, die in deze scherpe bewoordingen het geval mededeelt.

200) Vgl. o. a. Korte Verhand. v. d. Duyvelen, bl. 11.

en godsdienst" voor te houden. JAN STEVENS schreef, dat hun leven „in vele pracht en overdadigheydt der wereldsche „begeerten uitmuntet, gelijk men dagelijks onder de voor- „naemsten van haer siet, hetwelck sij verschoonen met de „misbruijkinge deser woorden: den reynen zijn alle dingen „reyn"; hij past op hen de spreuk van SALOMO toe: „daer „is een volck of geslachte, die duncken haer selvens reyn te „zijn: ende en zijn noch niet van haer eerste dreck gewas- „schen. Doch — voegde hij er beperkend aan toe — den „vromen onder haer niet gemeent." ²⁰¹⁾

Ten overvloede kunnen wij ons op het getuigenis van BARCLAY beroepen. Beslist voorstander van de vrijheid, is hij een onverdacht getuige. Onomwonden sprak hij het uit, dat de ware Vriend Gods zich geenerlei dwang behoefde op te leggen; bij alle soberheid kon toch ieder overeenkomstig zijn gewoonte en opvoeding eten, drinken, zich kleeden; de heer niet op dezelfde wijze als de knecht, noch de boer als de landheer, noch de arme als de rijke, noch de vorst als de akkerman; hierin alleen moesten allen gelijk wezen, dat zij nooit kwistig of onmatig mochten zijn; voor het overige was al hetgeen uit de schepping voortkwam ten nutte van den mensch, ook vleesch, wijn, fijn laken. ²⁰²⁾ Maar hoe lief BARCLAY deze vrijheid ook wàs, straks zou hij toch over de wijze waarop velen het geprezen beginsel toepasten, het hoofd schudden. De waardeering, waarmede hij over „sømmige" Quakers sprak, die zich kenmerkten door een algeheele afsterving van de bekommernis dezer wereld en het verlaten van al het „cierlijke en overtollige", ²⁰³⁾ sloot

201) *Onderwijs door Exempelen* bl. 180 v. — 202) *Verantwoordinge* bl. 423 v.v. — 203) *Verantwoordinge* bl. 415.

in, dat vele anderen naar zijn oordeel in de wereldsche bekommernis al te diep bleven steken.

Gelijke reden tot hoofdschudden gaven den skrupuleuzen de Collegianten. Inzonderheid aangaande GALENUS' gemeente vernemen wij bittere klachten. BIDLOO merkt daar „de be-
„lachelijkste uystersten” op, „daer men aen de eene zijde in
„haken en oogen, Dajsens, Kraagjens of Hoeden heyligheyd
„steld; en aen de andere zijde in grootsche dartelheyd, pragt
„van Huyzen of Huysgeraaden allen andere in 't oog steekt.”²⁰⁴⁾
„Altemet sullen sij — aldus JAN STEVENSZ -- wel een
„arme die te veel drinckt en niet wel leeft, uyt de gemeente
„doen, maar de Rijcke, die in alle manieren overdadigh leven,
„die durven sij niet aan. Kom in de Kercken der Galenisten
„te Amsterdam, Haerlem, Leyden, Rotterdam, Hamburg,
„overal siet men elck op het voortreffelijkst met haer koste-
„lijke kleedingh proncken; en in hunne huizen zilverwerk en
„kostelijke vloeren en porcelein; is dat niet van de godsdienst
„een comediespel maken, waartoe de Predikers zich als ge-
„hoorsame comedianten leenen?” En hadden de hoofden
dit wereldsch doen nog maar afgekeurd! Maar het tegendeel
was het geval. Zoo had GALENUS eens in het college, tot
groote ergernis van vele strengerer, als ABRAHAM LEMMER-
MAN en FRANS KUYPER, beweerd, dat in de heilige Schrift
niet wordt bepaald, hoe men zich moet kleeden en dat men
elkander daarin derhalve geen wet of mate mag voorschrijven.
Wel was er niemand, die in staat was dit te ontkennen, maar
waartoe moest GALENUS het zoo opzettelijk uitspreken,
indien het niet was om het wereldsche gedrag van eenige
voornamen leden zijner gemeente te rechtvaardigen; b.v. dat
van dien doopsgezinden leeraar te Rotterdam, die schoon hij

204) Onbepaalde Verdraagzaamheid, bl. 42.

zelf een boek had geschreven over „De Kruyspoorte ofte Enge poorte”, in zijn huis pronkte met een schilderij, waarvoor hem volgens zijn eigen zeggen wel duizend ducaten was geboden. Ook onder de dienaren der Amsterdamsche gemeente waren er, die allerlei schilderstukken hadden „met „lichtveerdige vertooningen van boerenkermessen en kinder- en „Geckspelen”: een diaken bezat een levensgroot portret; anderen hadden „pappegaaykens en clavecingels en andere curiose „dingen.” GALENUS nu bestrafte geen van allen. Zelfs had hij het voor zijn mededienaar JACOB LINNIGH opgenomen, toen deze zijn haar had gepoeierd en „de Italiaansche comedie-„spelen” had bezocht: toen LINNIGH daarover door sommige broeders was aangesproken, had hij beweerd, dat hij poeder gebruikte om zijn hoofd droog te maken en zijn grijsheid te bedekken; en dat hij buitendien daar wat „curieus” op was, m.a.w. dat hij geen verantwoording in dezen wenschte af te leggen. Nu zou LINNIGH met deze verdediging hoogstwaarschijnlijk niet hebben kunnen volstaan -- zegt JAN STEVENSZ -- ware niet GALENUS te kwader ure voor hem in de bres gesprongen, hem in zijn kwaad stijvende met de verzekering, dat ook zijn (GALENUS’) knecht het haar om de vochtigheid poeierde en dat LINNIGH zeker alleen uit liefde voor de kunst naar de comedie ging.

JAN STEVENSZ’ eindoordeel is, dat GALENUS’ gemeente ten eenenmale in hoogmoed en geldzucht „verzopen” ligt; zijn er nog, die eenvoudig leven, dan komt dat enkel, doordat het hun aan geld ontbreekt, want „daar de pest niet en is sterft „niemand daaraan.” De geheele gemeente is verdorven: „nu „loopen de Vossen in de Wynbergh en de Verkens in de dool-„hof. Men roept wel altemet huy! huy! maar sij lachen daarom, „want sij weten, de herders sijn luy! luy!”²⁰⁵⁾

205) Zie Fondamentsboeck, bl. 199 v. 205, 208 v. v. 217. 1e Aanh.

Gaf aldus de vrijheid in Christo aan velen vrijmoedigheid, om in het dagelijksch doen en laten onbekommerd zich te tooien met „de paruyck der werelt”, in het sexueele leidde zij sommigen tot bedenkelijke afwijkingen van de gewone orde. De liberteit vertoonde hier en daar neiging om tot libertinisme over te slaan.

Er was misschien niets wat zoo zeer de Reformateurs als minstens halve geestdrijvers kenmerkte, als die neiging. Te allen tijde toch gaat buitensporige godsdienstige ijver, behalve met rigorisme, ook met ongebondenheid gepaard. Uitgaande van de onwaarde van „het vleesch” of „den zinnen-„mensch”, maakt men niet alleen de gevolgtrekking, dat „het „vleesch” gedood en verwaarloosd moet worden, maar ook de daaraan tegenovergestelde, dat men het vrijelijk zijn lust kan laten uitleven, en dat alle dingen geoorloofd zijn, wjl het leven der ziel door de stof toch niet bezoedeld kan worden. Die dubbele konklusie werd reeds in de tweede eeuw na Christus door de gnostieken getrokken, en nog in de negentiende eeuw waren de Zwijndrechtsche en Mijdrechtsche „Zwavelstokken” (ca. 1816—1850) door dit dilemma der vrijheid verdeeld, zooals mij bleek uit een toevallig in mijn bezit gekomen briefwisseling over het al- of nietgeoorloofde van het huwelijksleven.²⁰⁶)

86, 94. 4e Aanh. 105. Niet onwaarschijnlijk is het, dat dientengevolge enkele gemeentelieden tot de Zonisten zijn overgegaan, welke bij gemeentelijk voorschift het leven aan banden legden en daardoor naar het uiterlijk en als gemeente een strengeren indruk maakte. Met name veronderstel ik dat van Abraham Lemmerman (ca. 1682), om wien zich licht enkele omtredenen als Jan Stevensz zullen hebben geschaard. Immers in de Bredenburgsche twisten trok Galenus partij voor Bredenburg; deze bespote Lemmerman en Kuypers om hun uiterlijken eenvoud; Lemmerman daarentegen verweet Galenus gebrek aan eenvoud, waarin Jan Stevensz hem bijviel; deze spreekt over de XIX Artikelen van Galenus op een wijs, welke het vermoeden wettigt, dat hij lid van de Zonsche gemeente is geworden. (Zie Fundam. Boeck 199 v. Onderw. door Exempelen, 18, 199 v. 206) De onderteekenenaren zijn van de zijde der eersten D. Valk

Dit strijdpunt nu verdeelde ook onze Reformateurs in schapen en bokken. Onder de laatsten was een profeet van bijzonderen roep, PIETER CORNELISZ PLOCKHOY van Zierikzee.

In een der tegen GALENUS gerichte pamfletten ²⁰⁷⁾ maakt de anonyme schrijver zich vroolijk over de verdeeldheid in de zgn. verdraagzame „Galenische Kerk”; „als in een Midia-nitisch gevecht zitten zij elkander in het haar; Halmaelisten, „Kuyperisten, Comanisten, Boreelisten, Plockhoyisten.” Met betrekking tot deze laatsten voegt hij er dan aan toe: „PIETER PLOCKHOY, GALENUS' landsman, komt met de schrift-„tuere beweerden, dat men soo veel vrouwen moet hebben „als men kan voeden.” Elders zegt een ander, dat de door GALENUS voorgestane avondmaalsviering „op eigen proef” oorzaak is, dat aan 's Heeren tafel deelnemen onder andere onreine elementen ook „sommige die door een allervuilste „vleeschelijke lust en begeerlijkheid de veelheid van vrouwen „voor wettig keuren.” ²⁰⁸⁾

Of PLOCKHOY, die in dezen „the leading man” was, zijn polygamische theorie heeft toegepast, is mij niet met zekerheid gebleken. ²⁰⁹⁾ Wel zeker is dat hij een tijdlang zijn gevoelens

(vroeger schout van Waddingsveen), H. v. d. Gijss en C. Verdoes; uit Groenewoudt (bij Mijdrecht) onderteekende alleen Maria Leer, die volkomen vrijheid in het vleesch, gemeenschap van mannen en vrouwen, en daarom ook van kinderen predikte. Toen Maria, schoon ongehuwd, zwanger werd en men haar deswege op straat bespote, achtte zij zich gelukkig deze smaadheid, in haar oog de smaadheid van Christus naar Matheus 5 : 11, I Petrus 4 : 14, 2 : 20: 3 : 14, te mogen ondergaan. De brieven dateeren van 1834—1850. Het handschrift is door mij afgestaan aan de Doopsgezinde Bibliotheek van Amsterdam; het werd mij geschonken door wijlen den heer Van der Laan te den Helder, die indertijd tot de halve of wereldsche broeders behoorde. ²⁰⁷⁾ Lammerenkrijgh.

²⁰⁸⁾ Aanmerkingen op het Formulier, bl. 9, vgl. bl. 59.

²⁰⁹⁾ Het is wel waarschijnlijk. Lambert Bidloo althans zegt van hem: „een zeker P. Plockhoy, een bekend en oneerlijk overspeelder en hoereerder „ontzag zig niet op het college de Veelwijverij als schriftmatig, te verweren.” Onbep. Verdr. 18.

in het college uiteengezet en daar aanhangers gevonden heeft. Wie hij overigens was, is mij niet bekend. Alleen valt nog uit toespelingen van JAN ZOET dit op te maken, dat hij waarschijnlijk de dichtkunst heeft beoefend en in Amsterdam een bekende figuur is geweest. In 1662 heeft hij — wellicht van overheidswege gedwongen — het land geruimd. Met een vijf en twintigtal anderen scheepde hij zich te Amsterdam in naar Nieuw-Nederland, waar hij op den grondslag zijner reformateursche en libertijnsche denkbeelden een kolonie wilde stichten. Zijn lotgevallen aldaar worden medegedeeld in *Broadheads History of New-York*.²¹⁰⁾ Zij zijn te tragisch om onvermeld te laten. Aanvankelijk toch ging het hem en den zijnen („the Mennonites” staat er) geheel naar wensch. Zij kregen van de regeering verlof het land te koloniseeren en in bezit te hebben; zij zouden het recht hebben, zeden en wetten voor hun eigen bestuur in te stellen; bovendien zouden zij twintig jaar lang vrij zijn van belasting en tienden; alleen had ieder honderd gulden voor den overtocht te betalen. Op deze gunstige conditiën vestigden zij zich ter plaatse van het tegenwoordige Horekill aan de Delaware, en woonden er in vrede met de Indianen. De Fortuin evenwel, die de latere stichters van Germantown (Philadelphia), TELNER en PASTORIUS, zoo vriendschappelijk heeft beschermd, begunstigde hun voorlooper PLOCKHOV niet. Spoedig brak de booze dag voor zijn kolonie aan. Toen Sir ROBERT CARR de Delaware voor de Engelschen in bezit nam, zond hij (1664) een boot naar Horekill en verwoestten zijne mannen de nederzetting geheel, naar Engelsch gebruik roovende en vernielende al wat los of vast was, even to a n a i l e. Wat er van de bevolking werd, bleef immer duister.

²¹⁰⁾ Vol. I p. 698.

Documenten daaromtrent ontbreken. Doch dertig jaren na den noodlotsdag, in het jaar 1694, kwam er in Germantown, dat toen sedert een twaalfstal jaren bestond, een oude blinde man met zijn vrouw. Hun ellendige toestand wekte het medelijden van de bevolking op, schrijft PENNYPACKER.²¹¹⁾ Zij verleenden hem het burgerrecht en vrijdom van lasten en paalden aan het einde van de dorpsstraat bij het hoekhuis van zekeren PETER KLEVER een stuk gronds af, twaalf roeden lang en één roede breed, om er een huis op te bouwen en een tuin aan te leggen, welke het eigendom van den berooiden zwerver zouden wezen, zoolang hij en zijn vrouw leefden. Aan de overzijde plantten zij een boom. JAN DOEDEN en WILLEM RITTINGHUYSEN werden aangewezen tot het houden van een collecte voor het te bouwen huis. Dit is het eenige wat bekend is, maar het is zeker troostrijk te weten, dat er een straal van zonlicht tot den hulpbehoevenden ouden man is doorgedrongen nog voor dat hij in het graf neerdaalde: nadat hij dertig jaren rondgezworven had in ongebaande en vreemde oorden, gaven vrienden van over de zee hem ten laatste een huis. In de fiere stemming van zijn jonge jaren had hij de wereld getrotseerd en verlaten; nu hij op zijn ouden dag gebroken was, zocht de wereld hem weer op, om hem te helpen. Zijn naam was PIETER CORNELIS PLOCKHOY.²¹²⁾

PLOCKHOY was niet de eenige Collegiant, die voor het huwelijk de algemeene vrije samenleving in de plaats wilde stellen. JAN ZOET, de bekende Amsterdammer wijntapper en dichter, het hoofd van de kamer de W i j n g a a r d r a n-

211) Deze Pennypacker is een afstammeling van een der Hollandsche landverhuizers, Pannemaker genaamd, die tegen het einde der 17e eeuw Philadelphia stichtten.

212) The Settlement of German town and the Causes which led to it, by Samuel W. Pennypacker, Philad. 1880.

ken, schijnt een dergelijk gevoelen te hebben gehuldigd. Volkomen duidelijk is de zaak niet. Op een van de dichtelijke bijeenkomsten stelde hij volgens het gebruik een vraag, die de leden op rijm moesten beantwoorden, waarna ZOET voor de twee of drie beste antwoorden „een lauwerkrans vlechten” zou. De vraag maakt door vorm en inhoud licht den indruk van niet anders dan triviale en onkiesche scherts te bevatten. Toch bedoelde ZOET haar ongetwijfeld ernstig, het was hem er om te doen een discussie op rijm uit te lokken over de vraag, of bijbel en Christendom de polygamie voorschrijven of verbieden:

„Wanneer een Man door d'Egt, is aan een vrouw gebonden,
„Mag die zijn dienstmaagd wel gebruiken zonder zonden?”

Wij vernemen niet, hoe ZOET zelf over het vraagstuk dacht. In zijn lofdicht op KAREL VERLOOVE's beantwoording maakt hij den indruk, de verantwoordelijkheid van de vraag van zich af te willen werpen:

„Al heb ik deze vraag op het papier gedrukt,
„Zoo is zij echter van mijn HOOI-berg niet ge-PLUKT.²¹³⁾
„Maar met een Zeeuwsche pen, door gaile lust gedreven,
„De wereld tot een dienst, al blindelings geschreven.”

Schijnt ZOET zich hier achter PLOCKHOY te willen verschuilen, blijkens de wijze waarop hij straks een zijner bentgenooten, JACOB STEENDAM, te woord staat, is hij toch ook zelf aan PLOCKHOY's gevoelen niet geheel vreemd. STEENDAM was hem nl. scherp aangevallen in „de Hoofd-Kroone van de ware Spiegel der oprechte Kuysheyt”, en wel met de volgende woorden:

213) Toespeling op Pieter Plockhoy.

„Gij hebt, weleer, die Vraag heel anders uytgedrukt,
 „En met een gauwe hand, van Beukels²¹⁴⁾ Hooi geplukt,
 „Zijn onbeschofte drift verdedigd en gedreeven;
 „Schoon dat een Bastaard-Zeeuw, die blind'lings had beschreeven.

ZOET was hem het antwoord niet schuldig gebleven en had zich schrap gezet, om „de Eer en Heerlikheid der Erfvaaderen' „en van den oppersten Harder Jezus Christus" tegen STEENDAM te verdedigen. Over wat in de tegenwóordige wereld geoorloofd was, wilde hij desnoods zijn oordeel opschorten — de landswetten drongen daartoe —, doch dat het in de wereld van het Oude en Nieuwe Testament niet tegen Gods wil was, met meer dan een vrouw te huwen, wilde hij niet verzwijgen: Abraham, Jacob, Elkana, het Davidische koningshuis, waaruit Christus sproot — huldigden die niet allen de polygamie, en is het dan geen heiligschennis, die als goddeloos te brandmerken

„Gij hebt u Pen te diep in Gommaars²¹⁵⁾ gal gedrukt:
 „En niet dan doornen tot een Hoofdkroon afgerukt,
 „Waartoe de blinde nijd U razend heeft gedreven:
 „Geen waarheid ons getoont, maar leugenen geschreeven.
 „De vroomme Vaaderen gij met uw geeszel slaat,
 „Gij acht een Abraham gelijk een onverlaat:
 „En Jacob hebt gij als een gaile boef verwezen.
 „Waar Elkana nu hier, hoe zoud hij voor u vreezen!
 „Zijn lieve Hanna bleef, bij U nog vroom, nog kuis:
 „En Kristus was dan zelf aan een oneerlijk huis,

214) Kan dit woord een toespeling zijn op den polder Beukels, onder Biervliet gelegen? Het is dan waarschijnlijk, dat Ploekhoy daar geboren werd. Aannemelijker schijnt mij de veronderstelling, mij door Ds. Fleischer aan de hand gedaan, dat het slaat op Jan (Beukelszoon) van Leiden, den beruchten wederdooper-Polygaam.

215) Afgeleid van Gomarus, beteekent *Gommaars gal* de onverdraagzame bittere geest der kerkelijke rechtzinnigheid.

„Door uw verdoold verstand, bij 't Jodendom gebonde.

„Godt hoede mijne ziel, voor zulk een nest van zonde.”

Daarop liet dan STEENDAM weer volgen: „De verwelkte
„Hoofdkrone van de Spiegel der Onkuysheyt, voorgesteld
„door den Geest der Dwalingen, in de Aardsche Vaaderen,

DAVID JORIS

KRECHTING

JAN VAN LEYDEN

JAN MATTHIJS

KNIPPERDOLLING

en

PIETER PLOCKHOY:

„Drijvende, dat: Wanneer een Man, door d'Echt is aan een Vrouw
verbonden,

Meer vrouwen mach als die, beslapen sonder sonden,
„nu vervormd, vernist, hersteld door JAN ZOET.”

Welk een klove er tusschen de beide vroegere kunstvrienden (ook STEENDAM was lid van de *Wijngaardranken*) door dezen strijd is ontstaan blijkt uit enkele regels dier Hoofdkroone, waarin ZOET aldus wordt toegesproken:

„O, dwaalstar, wanneer sult ge eens uw Schepper vreesen?

„Bleef uw verdoold verstand an Christi leer verbonden,

„Gij broede nimmer sulck een gruw'lijk nest vol sonden.”²¹⁶⁾

Zoo ver als PLOCKHOY en ZOET gingen zeker slechts weinigen. Maar toch hielden er genoeg naar hun gevoelen over, om Dr. LAUR. KLINKHAMER te bewegen, in de door hem uitgegeven „*Sedekunst van Dr. Langedult*” opzettelijk eenige bladzijden — door W. SCHUYL bij zijn dood nog eervol vermeld²¹⁷⁾ — aan de bestrijding der polygamie

²¹⁶⁾ d'Uytstekenste Digt-Kunstige werkken door Jan Zoet, Amsterdammer, T' Amsterdam, bij Jan Klaasz, te Hoorn 1675, bl. 376--380.

²¹⁷⁾ Behalve de polygamie bestreedt de *Sedekunst* o.a. ook „de brutale afgoderije der Roomze en hunne superstitiën”; aangeprezen werd „der Christenen Waterdoop” (den dompeldoop der Rijnsburgers) en „de natuurlijke argumenten voor de Godhejd.”

te wijden.²¹⁸⁾ De wereld had dan ook in de moraliteit der nieuwlichters nimmer een groot geloof. Zij mocht zich over een angstvalligheid als die van JOZEF-GICHTEL vroolijk maken, zij vertrouwde haar eigenlijk maar half. In het algemeen hield zij de nieuwe vromen onder de verdenking van openlijk of bedekt libertinisme. Hoewel de meeste Collegianten PLOCKHOY bestreden, liepen er toch aangaande hen allerlei skandaleuze geruchten. Een hunner zou een onnoozele maagd — „een gewezen klop” — verleid hebben; een ander in ongeoorloofde betrekking staan met zijn meid-huishoudster en met nog een ander, die hem van tijd tot tijd aan huis bezocht;²¹⁹⁾ „zou ik alle staaltjes van „verscheide persoonen ophaalen — schrijft een hunner tegen „standers veelzeggend - men hadde wel een geheelen dag „werk om te leezen.”²²⁰⁾ ASSELIJN had bij het schouwburgpubliek een ongemeen succes, toen hij naar aanleiding van een geruchtmakende geschiedenis met een der Amsterdamsche Collegianten, het college in zijn geheel verdacht maakte als een vereeniging van schijnheilige zusjes en zinnelijke mannen.

NAYLOR'S buitensporigheden (Dl. 1, bl. 51) hadden in dit opzicht op den naam der Quakers een onuitwischbare smet geworpen; vandaar, dat bij de vergaderingen vooral de zwangere vrouwen van den spot der rustverstoorders te lijden hadden.²²¹⁾

Zelfs de zedige BOURIGNON ontkwam aan de verdenking

218) „Syn reedenen tegen de polygamie zijn onontknopelijk.” Lijkrede op Laur. Klinkhamer († 11 Nov. 1687), bl. 9

219) C. Luycken, *Ondersoek*, bl. 13, ontkende de juistheid dier geruchten. De door Dr. De Vries bedoelde Collegiant leefde volgens hem in alle eer en deugd met zijn huishoudster. „Temet durft een derselven wel „een maecht tot onkuyschheid verleiden, een gewezen klop tot verval harer „eer”, had De Vries geschreven.

220) *Ontdekte Veinzing* II, 8. 221) *Barclay Verantw.* 295.

niet geheel. Een zekere BERKENDAL meende, dat zij met mannen te doen gehad moest hebben, daar zij in een brief aan DE LABADIE zich een ootmoedige dienaress en zuster in Jezus Christus genoemd had.²²²⁾

Ook GICHTEL's aanhangers zouden niet zoo kuisch zijn als zij zich voordeden. Met name van BRECKLING wist men te vertellen, dat hij in 1667 als predikant te Zwolle was afgezet op de beschuldiging, zijn dienstbode geweld te hebben aangedaan.²²³⁾

Doch allermeeft over de Labadisten deed menig kwaad gerucht de rondte. Tot heel wat „pasquillen” en boosaardige schimpschriften gaf de samenwoning van ongehuwde mannen en vrouwen in hun huiskerk aanleiding. Toen zij zich van Amsterdam naar Herford begaven, ging voor hen uit het gerucht, dat zij „Quakers” waren en gemeenschap van goederen en vrouwen hadden.²²⁴⁾ En toen zij er zich gevestigd hadden, drong aanhoudend zulk een stroom van *on dit's* over hun onzedelijkheid tot de Luthersche geestelijkheid en de regeering door, dat de keurvorst van Brandenburg, de beschermheer van het Stift, aan de vorstin, de vrome prinses ELISABETH, den raad gaf om te overwegen of zij deze sekte, die naar hem medegedeeld was gemeenschap van goederen en vrouwen huldigde, wel op haar gebied zou dulden. Deze beschuldigingen waren evenwel blijkbaar valsch. Want de preeken in den eersten tijd te Herford gehouden, door ELISABETH zelve bijgewoond, stelden als voorwaarde tot het Koninkrijk Gods algeheele afsterving van het vleesch.

²²²⁾ Arnold III, 280.

²²³⁾ Professor Domela Nieuwenhuis deelde dit uit de notulen van de Amsterdamsche Luthersche gemeente mede aan Schotel. Zie diens A. M. van Schurman. Aant. 40. ²²⁴⁾ Schotel, bl. 213.

Niettemin werden de kwade geruchten niet weinig gevoed door twee omstandigheden, die, schoon niet noodwendig tot libertinisme voerende, toch in werkelijkheid velen er toe gebracht kunnen hebben.

De eerste is de innige verhouding, die tusschen de Zusters en Broeders op grond van hun geestesgemeenschap bestond. Zij waren voor elkander „beminde” vriendinnen en „lieve” broeders. De ervaring leerde, hoe licht deze geestelijke liefde overging tot een liefde van vleesch en bloed. Of was het een zuiver geestelijke aanbidding geweest, die HANNA den profeet NAYLOR 'als „schoonste van tienduizend” had doen begroeten; of die zekere vrouw uit de Nieuwstraat te Amsterdam in geestdrift had doen uitroepen, dat zij GALENUS liever had dan haar man? Zooveel was althans zeker, dat in de geestelijke oefeningen tot menige geheime liefde en tot menig wettig huwelijk de eerste steen gelegd werd. In het college reikte menige jonge dochter, onbekommerd om het oordeel der wereld en het protest harer verwanten, de hand aan den een of anderen jonkman, die misschien in vele opzichten beneden haar stond, maar dien zij om zijn profetischen geest had liefgekregen. Zoowel GALENUS als DE LABADIE moesten het verwijt hooren, dat zij, de rol van koppelaar spelende, hun vrienden dochters van aanzienlijken huize ten huwelijk bezorgden.

Vooral DE LABADIE'S kring scheen dat verwijt te rechtvaardigen. Aanvankelijk had men er onthouding van het huwelijk voorgestaan. In Herford evenwel brachten de predikers het huwelijk in de godsdienstoefening ter sprake en beweerden, dat het een afbeeldsel of zelfs een vrucht was van de liefde Gods tot zijne uitverkorenen. ²²⁵⁾ Groot opzien wek-

225) Vgl. Het Christelijk Huwelijk, Hoofdst. XVIII.

ten deze woorden bij velen onder het gehoor. Een der voornaamste zusters, juffrouw MAGDALENA VAN DER HAER, barstte uit: „begint men hier van trouwen te praten? O, nu is „het werk des Heeren uit.” „Dat schaap — zegt vinnig de afgevalen vriend der Labadisten, DITTELBACH — wist „niet, dat zij nog veel te leeren had in dezen, en zij werd wel „haast van andere gedachten, toen zij met DU LIGNON, een „der voornaamste voorgangers, kwam te trouwen.” PIERRE YVON verbond zich aan juffrouw MARTINI uit 's Gravenhage, DE LABADIE zelf bleef volgens den een ongehuwd, volgens den ander trouwde hij met de jongste freule VAN SOMMELSDIJK, of naar een derde meent, met ANNA VAN SCHURMAN.²²⁶⁾

Wat de verdenking van vrije liefde vooral ook in de hand moest werken, was de verwerping van het „wereldsche” huwelijk. In de oogen van velen onzer vromen was het gewoon burgerlijk huwelijk iets van zingenot en berekening, „'n rechte „hoererij” zeggen zelfs GICHTEL, YVON en anderen.²²⁷⁾ Van een hooggestemd gemeenschapsleven in den geest kon daarbij, naar zij meenden, geen sprake zijn; in ijdelheid ging daar het leven op: „menig man verquist zijn tijd en leeft om een vrouwtje te behagen”;²²⁸⁾ of erger nog, de zorgvuldigheden der wereld vervullen het hart, de vrouw gaat onder in slaafsche onderwerping en alledaagsche beslommingen, de man slaaft en zwoegt om uiterlijk gewin, zoodat het huwelijk ons wel een tonne wijns belooft, maar nauwelijks een pintje komt te geven, en wel een toelast azijn.²²⁹⁾

226) Vgl. de rol, die Asselyn in zijn bekende kluchten het collegezusje laat spelen.

227) Het Christelijk Huwelijk te Amst. bij Jac. v. d. Velde 1686, Cap. XXXVII. Behalve in dit werk heeft Yvon zijne opvatting van het huwelijk ook uiteengezet in Veritas Sui Vindex. Cap. XVI.

228) Ibid. bl. 34. Vgl. J. S. v. N., Fundamentboeck, bl. 116.

229) Bedenkinge 186.

De wereld had alle reden om deze geringschatting van het burgerlijke huwelijk te wantrouwen. Het gevolg er van toch was, dat ook de gebruikelijke voltrekking er van ten overstaan van de overheid van geenerlei waarde werd geacht. Zij begeerden de sanktie van de „wereldsche-magistraat” niet, immers ook Adam en Eva waren in het Paradijs zonder wettelijke vormen getrouwd. Terwille van de goede orde wilden zij zich desnoods aan het gebruik houden, maar een „Christelijk” huwelijk kon, neen moest, volgens sommigen buiten de wet om gesloten worden. De Reformateurs, vooral de Quakers, hadden dientengevolge den naam, dat zij „t’ zamen kooiden „als onvernuftige beesten.” Meermalen kwam het voor, dat aan kinderen, wier ouders als goede Quakers niet voor de wet hadden willen trouwen, op grond van de onechtheid hunner geboorte de erfenis werd betwist. SEWEL.²³⁰⁾ verhaalt o.a. van een pleitzaak te Nottingham in 1661, waarbij de jury de kinderen in het gelijk stelde. Ook onder de Labadisten werden een tijdlang de verbintenissen niet burgelijk bevestigd. Eerst door de gevolgen werden zij openbaar.²³¹⁾ Eerst op prinses ELISABETH'S dringend verlangen wist DE LABADIE door te drijven, dat voortaan geen huwelijk buiten de wet zou worden gesloten. Toch bleef de wettelijke huwelijksvoltrekking in minachting. Evenals BOURIGNON²³²⁾ leerden de Labadisten, dat een vroeger gesloten huwelijk na de bekeering van een der beide echtgenooten van zelf ontbonden was. Dit verklaart, hoe WILLEM VAN BRAKEL hen kon beschuldigen, dat zij de echtscheiding dreven, en zoowel aan vrouwen die van hare

230) Bl. 346. 231) Van Berkum II, 15. Vgl. Schotel 222.

232) Waarschouwinge tegen de Quakers, bl. 115, 120, 141 en elders. Een huwelijk, dat niet diende tot wederzijdsche verheffingachte Bourignon niet slechts onnut, maar bepaald verwerpelijk; zij prijst de echtscheiding aan.

mannen wegliepen als aan mannen die hunne vrouwen kwijt wilden zijn, in hun huis toevlucht verleenden. Die beschuldiging was verdiend. Zoo had zekere THOMAS SERVAASZ den band met zijn vrouw verbroken, toen deze zich ergerde aan de onwettige samenleving.²³³⁾ Zelfs hield YVON te Wiewerd eenige „predikatiën over de geoorloofdheid van de Echtscheyding”, om zekeren D. TREFFERY te bewegen zijn vrouw te verlaten.²³⁴⁾ De wijze waarop YVON de beschuldigingen van VAN BRAKEL weêrlegde, kon dan ook niet anders dan een bekentenis zijn,²³⁵⁾ evenals ook het 116^e hoofdstuk van DE LABADIE'S „Veritas sui Vindex”, waarin „de heiligheid van het huwelijk” verdedigd werd op een wijze, waarmede alleen de Labadist instemmen kon.²³⁶⁾

233) Hij was vroeger knecht op een sloopstimmerwerf geweest, en volgeling van den labadistischen predikant van Bleyswijk. A. de Herder. Een tijdlang stond hij aan het hoofd van diens kring. Ten slotte voegde hij zich met de zijnen bij de Labadisten te Herford, waar hij een der predikers werd.

234) Van Berkum II, 15 v. v. Zie W. van Brakels Leer en Leid. der Labad., bl. 60 en 61. Uit een brief, door Yvon in zijn „W. van Brakels onbillijke handeling geopenbaart” meegedeeld, blijkt, dat Treffery predikant in Engeland was geweest, een tijdlang in het Waltaslot vertoefde, doch daarna zich afscheidde.

235) W. van Brakels Onbillijke Handeling geopenbaart, bl. 90 v.

236) De sanctitate Matrimoni? pag. 148. Ter bevestiging van het recht, ja van den plicht tot verbreking van den wereldschen huwelijksband, beriepen de Labadisten zich op het woord van Jezus: „Indien iemand tot „mij komt en niet haat zijn vader en moeder en vrouw en kinderen en broeders en zusters, ja zelfs zijn eigen leven, die kan mijn discipel niet zijn.” Vgl. Ypey X, 410.

HOOFDSTUK VII.

DE RELIGIE DER REFORMATEURS.

I. ALGEMEENE KARAKTERTREKKEN

Na de moraal vraagt thans de religie onze aandacht. Ook van haar kan in één woord gezegd worden, dat zij een reformateursch karakter draagt. Weliswaar was ook hier het individualisme oorzaak, dat zeer verschillende wegen werden bewandeld — evengoed als „de moraal” is ook „de religie” een collectivum — doch die wegen gingen alle min of meer evenwijdig, in dezelfde van „de kerk” afgewende richting. Bij alle onderling verschil hadden de Reformateurs dit met elkander gemeen, dat zij, gedreven door dezelfde hoofdmotieven, zoowel in hun religieus *gevoelen* als in hun religieus *denken* zich gelijkelijk van alle kerkelijken kenmerkend onderscheidden, in afwijking van de kerkelijke godsdienstigheid en de kerkelijke theologie een in hun tijd nieuwe vroomheid en nieuwe leeringen en leerbeginsels voorstonden.

§ 1. DE LEVENDE CHRISTUS.

Een der meest in het oog vallende kenmerken van den Reformateur is — het spreekt uit bijna elk woord, dat zijn

mond uitgaat — zijn levendig godsdienstig besef. Naar zijn eigen oordeel is dit de alpha en de omega van wat hem onderscheidt van de „naamchristenen”, voor wier „dood” geloof en „dooden” Christus hij niet dan minachting heeft. Den *levenden* God heeft hij lief, den *levenden* Christus is hij zich bewust in zich om te dragen.

Slechts met een enkel woord doe ik opmerken, hoe dit godsdienstig besef zich in hun *innerlijk* leven openbaarde: nu eens als ootmoedig schuldgevoel tegenover een vlekkelooze Heiligheid, dan als een moedig zich gedragen-weten door die Almacht, buiten wie ook geen muschje ter aarde valt; als een zich verlost gevoelen uit het rijk der duisternis tot het Eeuwige Koninkrijk van Goddelijk Licht; of als dankbaarheid, dat de banden van den geestelijken dood waren verbroken en nogmaals het wonder der opstanding was gewrocht; of als hooggestemde blijdschap, welke zich bewust was in God het hoogste goed gevonden te hebben. Aangezien dergelijke gevoelens evenzeer bij de kerkelijke vromen gevonden worden, is het overbodig er hier over uit te weiden.

Uitvoeriger dient besproken te worden de wijze, waarop het innerlijke leven zich *naar buiten* openbaarde. Allereerst denk ik aan de zenuwschokkingen der Quakers. Langen tijd gold bij hen deze uiterlijke bewogenheid als het specifieke kenmerk van hoogere bezieling. Vandaar dat zij den naam Quaker, door de wereld spottenderwijze hun gegeven, als een eernaam konden aanvaarden. Het beven (to quake), dat de wereld als geestdrijverij minachtte, was voor hen het teeken van den heiligen geest en een oorzaak van roem.

SEWEL stelt het voor alsof deze ongewone vertooning slechts in de eerste jaren van de Quakersche beweging, en dan nog alleen bij uitzondering, is voorgekomen. Volgens

hem is de naam Quaker of Bever niet afgeleid van de zichtbare ontroering der vromen in hunne vergaderingen, maar van een gezegde van FOX, die den Engelschen vrederechter GERVAS BENNET van Derby²³⁷⁾ zou hebben gelast om „voor het woord des Heeren te beven (to quake)“ SEWEL laat zich hier door zijn ijver om de Quakers van de smet van geestdrijverij te zuiveren, verleiden om ontrouw te worden aan de geschiedkundige waarheid. Niet minder dan dertig jaar lang was het „beven“ een onder de Vrinden algemeen voorkomend verschijnsel. Dat blijkt uit de vinnigheid, waarmede een tegenstander als FRANS KUYPER het bestreed. Nog duidelijker uit de ingenomenheid, waarmee een vriend het prees: ik bedoel ROBERT BARCLAY, wien het overigens zoo weinig aan de door SEWEL zoo hooggeprezen gematigdheid ontbrak, dat hem voor een goed deel de eer toekomt, de Quakers sedert ca. 1670 van de uitersten der geestdrijverij teruggebracht te hebben.²³⁸⁾ „Door „de werkingen des Geestes— zoo schrijft hij — ontstaan er in de „vergadering der vrienden Gods vele tranen en zuchten, alsof „de angst van een vrouw in barensood gevoeld wierd. Niet „enkelen, maar de geheele vergadering wordt bewogen door „de geweldige strijdige werkingen van de tegengestelde „machten, als die van strijdige watergetijden of van een veld- „slag; somtijds komt over allen een schudding des lichaams. „En naarmate de waarheid krachtig wordt, zal zij van „tranen en gezucht tot een zoete gelijkkluidigheid en tot „gekweel van lof overgaan. Hiervan is ons uit spotternij de

237) Sewel, bl. 32. Zijn gezochte verklaring heeft zich tot op dezen dag burgerrecht weten te verschaffen. De onjuistheid ervan is anders tastbaar genoeg.

238) In het Klaar Vertoog wordt de meerdere soberheid van de Quakers toegeschreven aan den kalmeerenden invloed, dien het proces tegen de Harlinger broeders zou hebben gehad (1671).

„naam van Quakers, d. i. schudders of bevers opgelegd.”²³⁹⁾

Eerst omstreeks 1680 schijnt het beven in de Quakergemeente zelf bestrijding gevonden te hebben. Wel sprak ANNA MARIA VAN SCHURMAN nog in 1682, in tegenwoordigheid van PENN, BARCLAY en FOX, met „ontroering des lichaams”, maar zij deed dit wellicht in haar onnoozelheid, niet wetende, dat er in den kring van haar bezoekers een kentering van gevoelen in aantocht was, die de vroegere ingenomenheid met zulke ontroeringen zeer had verminderd en ze binnen korten tijd geheel zou doen verdwijnen. Twee jaar later zou die ingenomenheid reeds plaats gemaakt hebben voor beslisten afkeer. In 1684 toch werd door de Amsterdamsche gemeente een der zusters, CHRISTINA RICHARDS, berispt, wijl zij in de vergadering eenig geluid uit haar mond liet hooren, hetwelk zij verklaarde voor een werking Gods in haar, die zij kon noch mocht tegenhouden. Toen CHRISTINA op hare beurt heftig uitvoer tegen het verval en het wereldsche pronken der toenmalige Quakers, werd zij uit de gemeente gestooten.²⁴⁰⁾

Voortaan behoorde het beven tot de voorbijgegangene din-

239) Verantwoording, bl. 283. Eveneens Jan Stevensz. Onderwijs door exempelen, bl. 77.

240) Er werd zelfs een open brief tegen haar in het licht gegeven. Voor haar bekeering schijnt zij niet altijd even vroom te zijn geweest. Zij stierf in armoede. Onderwijs door Exemp. bl. 176 v. v. De volledige titel van het geschrift luidt: Onderwijs door Exempelen ofte spiegel der lijdzame Heyligen, zijnde een Historie der voornaemste vrome menschen, die als levendige martelaren om de waerheyt wille geleden hebben, door J.S. van Nijeven. Tot Amsterdam gedrukt voor den Autheur en zijn te bekomen bij Aert. Dirkz. Ossaen, Boeckverkoper op den Dam op de hoek van de Beursstraat, 1686.

Later werd het uitgegeven onder den titel: Aenhangsel ofte vervolg van het Martelaersboeck van Tieleman van Braght Sepp, Geschiedk. Nasp., bl. 221, veronderstelt, dat het was om het debiet te verhoogen. Waarschijnlijker acht ik het, dat hier ironisch gesproken is in den trant van het „Onuitgegeven Hoofdstuk” dat in 1898 van socialistische.

gen en als zoodanig sprak in 1686 J. S. VAN NIJEVEEN er dan ook over, toen hij de opmerking maakte, dat de „Quakers „weleer altemet in haer aendacht ofte Godsdiens eenige „beweginge haers lichaems vertoonden en eenigh geluidt uit „haren mondt lieten hooren, maar nu een afkeer hebben van „eenigh seldsaem ofte vreemd gebaer te maken.”

De Collegianten hadden voor het beven der Quakers niet veel waardeering. Al bestreden niet allen het op zoo onaangename wijze als FRANS KUYPER, die het toeschreef aan daemonischen invloed en opzettelijke zelfopwinding, toch vond men het algemeen te „seltsaemelijck” om er hoogen eerbied voor te hebben.

Dit neemt niet weg, dat wij bij hen zelf een soortgelijke uiterlijke en ongewone openbaring van religieus gevoel vinden — het gebed onder tranen.²⁴¹⁾ Huns inziens toch was het gebed niet een spreken van min of meer weloverwogen woorden, maar een bewogen zijn in „heymelijcke verzuchtinge”, een gevoelig-worden, „soodat ons de traenen uyt de oogen „vloeyen van wege de geraecktheyt van het hart.”²⁴²⁾

Op het college kon men vaak van wege het „overluydt zuchten, steenen en weenen” het gebed van den voorbidder niet verstaan. Met name JAN HARTIGVELT en GALENUS plachten in de oefeningen onder een vloed van tranen te bidden. Van zijde werd toegevoegd aan „Een Halve Eeuw”, welk werk hun beweging met stilzwijgen was voorbijgegaan. Wat in het oog van den Reformateur aan den Martelaarsspiegel ontbrak, was in dit Onderwijs door Exempelen neergelegd, vgl. wat in Dl. I, bl. 135, ooot, is gezegd over den tegenzin van de Reformateurs, in het bijzonder van de Galenisten, tegen Van Bracht's werk.

241) Gichtel gebruikt nauwelijks het eerste middagmaal bij een Amsterdamsche familie, of de aanzittenden verdiepen zich in de heerlijkheid der hemelsche Sofia, „da denn Thränen ohne Maasz geflossen.” vgl. bl. 67.

242) Stol, Bedenkinge, bl. 66 v.

den eerste heet het, dat hij het gebed — d. i. het gebed van den wedergeborene, het gebed onder tranen — de waardigste gave van het Nieuwe verbond achtte: „de kragt zijner gebeden was bijna onbeschryffelijk, hij zwom genoegzaam in „traenen, als hij gedacht aan de verlossinge van hem en „anderen. Hooren wij hem nog niet bidden, met groote en „krachtige beweginge zijns gemoeds, met welk een gebroekent- „heyd en verbrijzeling des harten.”²⁴³⁾

En aangaande Dr. GALENUS lezen wij: „wanneer in het „gebed zijne gedachten op de goddelijke Liefde henevoerde, „straks zag men 's mans herte geraeckt met een gevoelige „blijdschap, die zig door een menigte van traenen vertoonde. „Zijne gebeden stortten als een geestelijke kragt tot bidden „over zijne toehoorders.” En dan met een toespeling op de kerkelijke predikanten: „'t waren geen opgepronkte, noch „hartelooze woorden, maar de krachtigste zielszuchtingen, „geuit met een bequame tong, waarin ootmoedigheydt en „hevige begeerte elk om 't seerst doorstaken. Hij smeekte, „hij bleef in het gebed als aan God kleven, en scheen zich „zelve in de aanmerkinge van de onverdiende gunste Gods, „als te verliezen.”²⁴⁴⁾

Wat het beven was voor de Quakers, waren de tranen voor de Collegianten, niets minder dan het kenmerk van het waarachtig Christendom, het onmisbaar uiterlijk teeken van den Heiligen Geest. Wie nooit tranen stortte, is geen Christen, meent STOL: „niemands hart is ooit geraakt door de oordeelen „of de gunst Gods, die nooit weende.” Zelfs FRANS KUYPER, dien wij zoo kritisch over het beven der Vrinden hoorden spreken, denkt er niet anders over. Onder de zeven voornaamste dwalingen, waarin Satan de menschen heeft geleid,

²⁴³⁾ Lijkreden, bl. 9.

²⁴⁴⁾ Lijkreden, bl. 20.

noemt hij ten 7de: „de meesten menschen maakt hij (de duivel) „wijs, dat den ernst en hart-grondelijke vuurigheid „des gebeds, welke de oogen van tranen doet overvloeien, „niet anders als een Farizeesche geveynstheyd en schyn-„heijligheid is.” KUYPER is van oordeel, dat zulk een „over-„vloeyinge” heel wat beter gehalte heeft dan „de ingebeelde „waan van heiligheid” bij de kerkelijken, die de kunst verstaan, de woorden van het gebed „min of meer vloeyende, met een „deurdringende stem en met bewegelijke mijnen voort te „brengen, tot behaagen in hun eigen zelfs”²⁴⁵⁾. Beweert de „Philosoof”, dat „dat schreyen en teemen niet anders is als „wijfachtige weekhartigheydt, waarmede geen wijs man en „nog veel minder God gedient is”;²⁴⁶⁾ meent hij de zielszuchtende collegiantenleeraars te mogen vergelijken bij de comedianten van den Amsterdamschen schouwburg, die zich zóó in hun spel hadden verdiept, dat hun oogen rood waren van het schreien — KUYPER neemt de gevoelige vromen in bescherming en noemt hun tranen een natuurlijke uiting van diep gevoel: „distinct en lang genoeg bidden” — ja, dat kan „elke vloeyende tong” wel; maar hier is heel iets anders noodig, iets wat „de welsprekende bidders met hunne van „buiten geleerde gebeden” niet eens kennen,²⁴⁷⁾ de Geest. KUYPER waarschuwt er evenwel voor om den schijn van tranen aan te nemen, zooals hij het eens bij zekeren Quakerleeraar heeft opgemerkt, van wien de roep uitging, dat hij God met overvloed van tranen kon bidden, maar die bij nauwlettend onderzoek wel „met veel beroeringe en forceering des „lichaams” bleek te bidden, „zoodat al wat aan dien mensch

245) Korte Verhandeling van de duivelen door Frans Kuyper, 1675, bl. 14.

246) Philos. Boer I, bl. 32 en 42.

247) Ibid, bl. 30 en 34.

„was, scheen ontzet te wezen,” doch zonder een enkele traan te storten; „ik had er op gelet en ik zat er dicht bij — besluit KUYPER vrij onkiesch — „en dit heb ik ook in de collegiën wel gezien, „maar het is een zeer walgelijke en aanstootelijke zaak.”²⁴⁸⁾

Evenmin als het beven hebben de tranen een lang leven gehad. Ook zij hebben de eerste geestdrift niet overleefd. Er was geen halve menschenleeftijd voor noodig om zelfs den meest hartstochtelijke te kalmeeren. Blijkbaar met het oog op Dr. GALENUS zegt de „Boer” in zijn samenspraak met den „Philosoof”: „’t heugt mij, omtrent 16 of 18 jaar geleden „(a^o 1658—1660), toen ik nog ter kerk ging, dat ik seker Doopsgezind leeraar hebbe hooren en sien spraken en bidden op „de stoel, met groote vurigheydt en tranen; het welke mijn „herte soo seer quam op te wecken en ontfoncken, dat ik „dacht: wel allerheyligsten God! Zoo daer nog cenige menschen op den aertbodem zijn, die met een vonckjen van „uwen Geest aangedaen zijn, soo is ’t desen man. Ik vrees, „dat hij dit nu (a^o 1676) mede al voor een groot gedeelte „heeft verloren”.²⁴⁹⁾

Indien de symmetrie van dit hoofdstuk er niet door verbroken werd, zou ik nog menige bladzijde willen vullen met het beschrijven van allerlei tribulatiën. Doch om niet de aandacht van de hoofdzaak af te leiden, beperk ik mij en deel alleen mee, dat ook in de vergadering der Labadisten onder het spreken van den leeraar diepe stilte heerschte, afgebroken door gezucht en geweën, en dat bij de avondmaalsviering, welke de invoering van de goederengemeenschap bezegelde, deze stilte tot een storm van buitensporige opwinding werd. In hooge geestverrukking be-

²⁴⁸⁾ Ibid, bl. 36. ²⁴⁹⁾ Ibid, bl. 30.

gonnen velen der aanzittenden te dansen, te zingen, ja, elkander te omarmen en kussen; het voorbeeld van den een stak den ander aan, zoodat ten slotte over allen de Geest vaardig werd en wel een vol uur vaardig bleef. Zóó buitensporig ging het er toe, dat velen, toen zij bekoeld waren, zich bitter schaamden en voor altijd van DE LABADIE zich afscheidden. Ook voor den goeden naam van de kolonie was het geval niet bevorderlijk. Men schudde ongeloovig het hoofd, wanneer de vromen beweerden, dat in het omhelzen niets van vleesche-lijke liefde was geweest. DITTELBACH, KOELMAN, BORSTIUS gaven aan hun verontwaardiging in heftige geschriften lucht. VOETIUS zeide spottend, „dat zulke hoogklimmende devotie „en godzaligheid zijn begrip te boven ging.” Maar wat waren zulke woorden anders dan de smaad der wereld? ANNA MARIA schaamde zich niet te bekennen, met welk een „lustig hart” ook zij aan deze heilige viering had deelgenomen. YVON beriep zich op MIRJAM en DAVID (Ex. 15: 20 en II Sam. 6: 12-17) om te bewijzen, „dat zulk dansen, omhelzen en „kussen geestelijk en door den Geest Gods zuiverlijk veroor-„zaakt is.” Juffrouw HUYGENS hield vol, „dat zij nooit geeste-„lijker was geweest in haar leven dan in dat opspringen.”

Het was dan ook niet de eenige maal, dat de vergadering zulke zinsverrukkingen had. Ook na die eerste „geboortestonde hunner kerk” vertoonden zich onder de Labadisten meermalen uitbarstingen van godsdienstig enthousiasme, in veler oog „een waarachtig kenteeken van een geheel geeste-„lijken staat.”²⁵⁰⁾

Wie geneigd is deze vroomheid om haar opzichtig uiterlijk voor niet diep gevoeld te houden, is op den dwaalweg.

²⁵⁰⁾ Van Berkum II, bl. 9, v. v. Schotel, bl. 218 v.

Onder het opvallend kleed stroomde, voor het oppervlakkig oog verborgen, het warme hartebloed van een levendig godsdienstig besef, waarvan een sprekend teeken was de neiging tot wereldvlucht.

Deze neiging was hun algemeen eigen. Velen, vooral mystieke naturen, woonden tijdelijk buiten, hetzij alleen of in gezelschap van enkele broeders. Zoo vertoefde GALENUS te Beverwijk ²⁵¹⁾ en JAN LUYKEN te Schellinkhout. Van WENZING lezen wij, dat hij „geen grooter gemeenschap hield met „mensen, die de wereld beminden, dan effen ter noodsaekelijkhed behoefde.” Noch BOURIGNON noch GICHTEL was gesteld op een grooten toeloop van nieuwsgierige of belangstellende bezoekers. De eerste zag met vurige begeerte uit naar een plaats, ²⁵²⁾ waar zij God rustig kon dienen zonder met de menschen te negotiëeren of door hen verontrust te worden. Toen een tweetal Friezen, die in den eersten ijver het voornemen hadden opgevat om zich op Ameland af te zonderen, bij nader inzien weifelden wat te doen, gaf zij als haar oordeel te kennen, „que cette inconstance vient du Diable.” Mannen ried zij aan om hun vrouw, kinderen om hun ouders, een moeder zelfs om haar kind te verlaten. ²⁵³⁾ GICHTEL nam zich in 1668 voor om met niemand omgang te hebben dan alleen met de hemelsche Sofia en nam 't zijn vriend DE RAEDT kwalijk, dat hij zoo velen tot hem leidde.

Wat hen hierbij vervulde kan ik niet beter vertolken

²⁵¹⁾ Zijn tegenstanders zagen er een ongepaste gemakzucht in: „Galenus „liet beyde, syn Predikamt en Doctoorschap een tijt lanck staan en ginck op „syn pleysier buiten de stad woonen als te Beverwijk en andere pleysierige „plaatsen meer, om syn gemak en lusten te boeten.” Beschrijvinge der Rechtspleging, bl. 13.

²⁵²⁾ Avis, bl. 65, brief van 18 Sept. 1671.

²⁵³⁾ Tombeau de la fausse Theol. IV, 185; Avis et Instruction, 63.

dan door enkele aanhalingen van een man, die tusschen rationalisme en mystiek het midden hield. „De geheiligde Ziel” — aldus STOL — „overweegt, dat het haer een groot „genoegen zou kunnen aenbrengen, indien ze haer in een eenzame plaets kwam te vertrekken. Daar zal ze ervaren „„o Heilig „„Eenzaem, Met God gemeensaem.””^{253a)} „De cenzaemheid zuiverd de ziele, ze is een paradijs van bekeeringe en „een oeffenschool van hemelsche wijsheit en een gallerij, „waer in men met God wandeld.” „Om God te kunnen „vinden moet alles innerlijk helder, alles bevredigt, zonder „nevel of 't minste wintje zijn, om zijn bedenkinge beter „magtig te worden.” — De mystieke verzonkenheid mocht evenwel niet tot „ledigheid” ontaarden: „de vrome zal zich „ijverig verdiepen in gewijde boeken”. Ook maande de ervaring, dat de hitte des ijvers in de eenzaamheid somtijds zonderling spoedig kon bekoelen, tot bezonnenheid:²⁵⁴⁾ „men moet niet al te ligt zig zelve tot dit eenzame „en afgescheide leven begeven; voor men een toren gaat „bouwen, moet men de kosten berekenen.” Toch zal bij zorgvuldig overwegen niemand in twijfel zijn, wat het beste is. Immers „de groote²⁵⁵⁾ omgang der weereldsche gezelschappen sluyt ons uyt het gezelschap van God.” „De boetvaardige tranen naar God en hebben geen overeenkoming „met het gelag des werelds.” „In de eensaemheyt hoort „men God, en met SAMUEL zal men kunnen zeggen: „„spreekt „Heere, want uw knecht hoort;”” o hoe²⁵⁶⁾ gelukkig zijn die „mensen, die deze stille hartespraak nu en dan mogen „gevalen.” „In troubel water kan²⁵⁷⁾ men niet een beeld en in

^{253a)} Het aangehaalde vers is van Jod. v. Lodenstein, Uitspanningen 396 v. ²⁵⁴⁾ Bedenk. Bl. 187. ²⁵⁵⁾ Bl. 191. ²⁵⁶⁾ Bl. 193. ²⁵⁷⁾ Bl. 199.

„t'gewoel der gezelschappen kan men niet 't goddelijk gezig
 „zien.” „Nadat ik al 't schoone en wellustige van deze weerelt
 „heb gezien en heb opgemerkt, dat alle schatten i. a. armoede
 „en alle vreugde in doodelijke droefheyt verandert, soo verhef
 „ik mijn ziele na den hemel: hetwelke niet geschieden kan, dan
 „door de weerelt en weereltsche gezelschappen adieu te zeg-
 „gen en u tot een geheiligde sociteit en broederschap te be-
 „geven. Ik en meen niet tot die of gene gezintheit, die wij
 „onder 't Christendom vinde; maar tot diegene die onder die
 „groote menigte het nieuwe schepsel komen te dragen en die
 „de merkteekenen hebbe van een geheiligt leven. Verlaet dan,
 „o mijn ziele, alle uwe bekende en ook uw bloetverwanten, die
 „u maer hinderlijk kunnen zijn en zegt dan met uw Heiland:
 „„wie is mijn moeder, mijn zuster en mijn broeder? Die de wil
 „mijns Vaders doet, die is mijn moeder, mijn zuster en mijn
 „broeder.””²⁵⁸⁾

Deze wereldvlucht ging gepaard met tegenzin tegen alle
 wereldsch bedrijf. Men verfoeide wel niet den arbeid als zoo-
 danig — de meesten hielden dien voor nuttig en noodig; het
 hierna te vermelden quiëtisme van GICHTEL vond ook bij de
 geestverwanten allerwege bestrijding — maar men verfoeide
 toch wel den arbeid als middel tot gewin. Minachtend sprak
 men over het „slaven en draven om het overtollige;” tegen
 groothandel en imperialisme klonk het smadend: „men moet
 „groote huizen bewonen en kostelijcke Hofsteden genieten,
 „groote koopmanschappen drijven, de handel wijt en zijt uit-
 „zetten, op dat onzen naam in vreemde landen niet onbekend
 „mocht zijn.”²⁵⁹⁾ Hoe beklagenswaardig achtte men den
 wereldling in zijn rusteloos zoeken naar ijdele dingen:

²⁵⁸⁾ Godvrucht. Gedachten, bl. 194.

²⁵⁹⁾ Bedenkinge, bl. 189 v.

Hij hoopt, hij vreest, hij zieltoogt, hij verlangt,
 Hij sucht, hij kwijnt, hij wordt beangst,
 Hij raept, hij schraept, hij woelt, hij jacht,
 Hij tracht, noyt slaept hij sorgeloze nacht.²⁶⁰⁾

De wedergeborene zou niet als de wereldsche Christen zeggen geen tijd te hebben voor het oefenen op het college. Hij zou niet meer dan voedsel en deksel begeeren, in zorg voor het „verdwinlijke” lichaam zou hij de behoeften der eeuwige ziel niet verwaarloozen. Bij hem zou de man den handel, niet de handel den man in bedwang hebben.²⁶¹⁾

Geen wonder, dat er in de huisgezinnen van de Collegianten twist en tweedracht ontstond, wanneer een van de echtgenooten ter wille van Christus de huishouding of de zaken meende te mogen verwaarloozen: „daer zijn verscheiden „deughtzaeme Mannen — zegt een van de vijanden van het college — die gheerne een ghoede Discipline in Huys zouden „hebben; nu moeten zij haer handel, werken en koopmanschappen in acht nemen, om alzo rechte voorstanders van „haer Huysgezinnen te zijn; zoodat zij niet altijdt in huys „en zijn, om het oogh over kinderen, knechten en dienstmaeghden te houden; en zouden derhalven gheern zien, dat „haere vrouwen een stil gherust en Godtsaeligh leven binnen „huis leiden om op alle dingen acht te gheven; maar hiertoe „en kunnen zij haere vrouwen niet krijghen, want het College frequenteeren en heeft gheen einde en alzo staat er „dan twist op tusschen vrouw en man. Andere vrouwen zijn „weer zoo verstandigh, dat zij gheerne zouden zien, dat haer „mannen beeter op haer Ambachten en Coopmanschappen

260) Het helder Licht der Vrijhey, bl. 181.

261) Brief van Jac. v. Buylaert, 27 Nov. 1670; De ontdekte Veinsingh, II. bl. 8 v.; C. Luyken, Ondersoeck, bl. 14 v. Het helder Licht, bl. 184, 187, 189.

„zouden letten, als op het Collegie haer tijd te verzuimen, „en zoo tot armoede te vervallen (ghelijk hedendaeghs ghebeurdt) en alzo van andere menschen Alemissen moeten „ontfangen. In een woordt: zij maken een hoopen luye „menschen”.²⁶²⁾

Slechts een enkele maal leidde deze tegenzin tegen het wereldsche woelen tot quiëtisme: GICHTEL achtte elken arbeid voor een ruwe verstoring der hooge zielsstemming. Er stond wel geschreven: „in het zweet uws aanschijns zult ge uw brood eten”, „zes dagen zult gij arbeiden en al uw „werk doen”, maar, vrijmoedig in zijn Schriftbeschouwing, verklaarde GICHTEL deze geboden kort en goed voor woorden, niet van God, maar van den „Wereldgeest.”²⁶³⁾

In het algemeen evenwel hielden de Reformateurs den arbeid hoog. Dr. GALENUS bestreed GICHTEL met een beroep op Paulus, die als rondreizend prediker het beroep van tentemaker had uitgeoefend. De Labadisten beroemden er zich op, dat in hun kolonie ieder zijn eigen brood at: „het „is bijna ongelooflijk — zoo vernemen wij van VAN SCHURMAN — in wat fraaie order ook de zwaarste werken door „de onzen worden gedaan, daar de liefde alles bestuurt. Door „een bijzondere zegen van God gebeurt het menigmaal, dat „de onzen in één dag meer werk doen, dan andere arbeiders „van hetzelfde slag in drie of vier dagen.”²⁶⁴⁾

262) Ontdekte Veinsingh, bl. 8 v.

263) Reinbeck, Nachricht von Gichtels Lebenslauf.

264) Eucleria 145 v.; Van Berkum, V, 115.

§ 2. GEHOORZAMEN BETER DAN SLACHTOFFER.

In onmiddellijken samenhang met het levendige van hun godsdienstig besef staat de afkeer, die de Reformateurs hadden van vormelijkheid.

Aan uiterlijke dingen hing het hart dezer vromen niet; voor de „ceremoniën en diensten” der bestaande kerken gevoelden zij niet dan kleinachting. Omnium consensu decreete Dr. GALENUS in zijn XIX Artikelen, dat „noch de „Ampten onder dese onse hedendaegse gemeenten, noch de „ceremoniën en diensten, daarvan voortkomende: als de „Leere, Doopsel, Aventmael, Kercketucht,²⁶⁵) Hantoplegginge tot bevestinge van Bisschoppen of Oudsten, verkiesinge van Leeraren etc. in deselve graet van weerdije

265) Van ban en mijding wilden de Galenisten niets weten, evenwel niet uit „liberaliteit”, zooals men gewoonlijk aanneemt, maar juist uit gestrengheid. Ban en mijding toch waren langzamerhand geworden overgeërfde gemeentelijke gebruiken. Ze zuiverden de gemeente alleen maar van de openbaar erkende débauchés en misdadigers, en waarborgden geenszins de gemeente van wedergeborenen, die Galenus' ideaal was. Over ban en mijding was vóór het optreden van de Reformateurs verschil van gevoelen (eigenlijk beter: verschil van *usage* en traditie) vooral tusschen Waterlanders en Vlamingen. Sedert ca. 1655 evenwel staan zoowel van de Waterlanders als van de Vlamingen sommigen aan de zijde van Galenus (en die zijn dan tegen de ban en mijding) en anderen tegenover hem, (die dan al naar de traditie hunner gemeente ban en mijding voorstaan of verwerpen).

„en nootsakelyckheyt konnen gehouden worden als die van „de eerste Kercke.”²⁶⁶⁾

Tegen al die „plechtigheden” verhief GALENUS zijn stem niet slechts omdat hij met de „te eenemaal vervallen „hedendaegse kercken” niets te doen wilde hebben,²⁶⁷⁾ maar mede wyl hij onderscheid wenschte te maken tusschen het *wezen* en den *vorm*. Hij en de zijnen waren er diep van *doordrongen*, dat de vorm slechts bijkomstige beteekenis had. Wat de kerkelijken met weidschen naam „Heilige „teekenen des Verbonds” noemden²⁶⁸⁾ -- doop en avond-*maal* — achtten zij van geen wezenlijke waardij, indien niet

266) De bedoelde artikelen luiden: XVI „nadien met den toestand der „hedendaegse Kercken en onder dese oock met den toestand van de gemeente, „daer wij tegenwoordigh nu noch (!) onder sorteeren, aldus als bovengemelt „is, staet gelegen (dat zij „te eenemale vervallen” zijn, en niet den naam „van „gemeente Godts, Bruyt, Huysvrouw, en het Lichaem Christi” verdienen), Art. XVII „zoo volgt, dat noch de Ampten als Bisschoppen ofte „Oudsten, Leeraars, Diaconen etc., onder dese onse hedendaegse gemeenten „gebruickelijck. van soodanigen autoriteyt ende weerde kunnen aangemerkt „worden. als die van de eenige eerste Kercke; noch dat de ceremoniën en „lienen, daarvan voortkomende: als de Leere, Doopsel, Aventmael, Kercke- „tucht, Handtoplegginge tot bevestinge van Bisschoppen of Oudsten, verkie- „singhe van Leeraren etc., in deselve graet van weerdije en nootsakelyckheyt „konnen gehouden worden als die van de eerste Kercke.”

Met de „gemeente daer wij (nl. Galenus en David Spruyt) nu noch onder sorteeren” wordt bedoeld de Vlaamsch-Doopsgezinde te Amsterdam. Galenus blijkt dus plan gehad te hebben, eerlang den band met de gemeente te verbreken. Tot de uitvoering van het plan is het evenwel niet gekomen, ook al heeft hij een tijdlang niet dan „met groote bekommerdheid des gemoeds het leeraarsambt waargenomen”. Galenus bleef bij de gemeente, wat hem door vele Collegianten zeer euvel geduid werd. (Bidloo, Onbepaalde Verdraagz., vgl. Deel I, bl. 129.

267) Vgl. hierover Dl. I. bl. 136 v. v. Tegenzin voornamelijk tegen het sectarische van de gebruikelijke godsdienstige handelingen spreekt b.v. uit Caspar Luyken's smalen op „uw Artikelen. uw doop, uw avond-*maal*” (Ondersoeck over de twee boekjes), en uit Serarius' „uw kerk, uw doop, uw huwelijk, uw prediking, uw banning” (De Vertredinge des H. Stadts).

268) Deze woorden zijn den Lamisten, den „ouden” Doopsgezinden, uit den mond genomen.

voor schade. Zij ergerden zich aan den hartstocht, waarmee het naamchristendom, met verwaarloozing van wat de alfa en omega was, juist de vormelijke godsdienstigheid aanhing, en voor een phantast en verwaanden droomer schold al wie het waagde zijn afgodsbeeld aan te raken. Verontwaardigd hooren wij een hunner uitvaren :

„'t Geldt meer van God te kunnen redeneeren,
 „Dan heilig en ootmoediglich God eeren.
 „'t Komt op den Doop. 't komt op den Sabbath aen,
 „Of lijf en ziel en alles zal vergaen.
 „Die 't neemt daer 't leyd en Gods volmaeckter wetten
 „Vóór plechtigheên en uiterlijk wil zetten,
 „En eeniglich van 't NIEUWE SCHEPSEL preekt,
 „Hoort Strax, hoe hem een yder tegenspreekt.
 „Dit moet verwaent. 't moet eygen heilig heten;
 „Hij wil wat meer dan zooveel wijzen weten.
 „'t Gemeene Best van Plato droomt hij van.
 „Dat hoe hij 't zoekt, noyt iemand vinden kan.
 „Dus weet de grijns²⁶⁹⁾ van Godsvrugt 't volk te blinden,
 „Of ligt zich zelf, om lof bij elk te vinden.
 „'t Is evenveel, als 't maer rechtzinnig heet,
 „Hoe elk zichzelf en Kristenplicht vergeet.
 „Zoo woelt men om den Godsdienst te bewaren
 „En laet gerust den waren Godsdienst varen.
 „Rampzalige eeuw die dus Gods wil weerstreeft,
 „En pit en kern om schors en bolster geeft.”²⁷⁰⁾

Slechts bij uitzondering leidt deze onderscheiding van bolster en pit, van vorm en wezen, tot een fanatieke ver-

269) De schijn, de mom.

270) Lofdicht van F. de Haes op Stol's Bedenkinge over eenige voorname deugden.

werping van den eerste in den geest van Jesaja's „Ik haat, ik versmaad uw feesten.” De gewone houding tegenover de vormelijke religie is die van hooge onverschilligheid. Zoo vertelt BOURIGNON, dat zij in haar jeugd driemaal per week het heilig sacrament met veel stichting gebruikte, doch thans, tot het inzicht gekomen dat de devotie voortkwam niet uit den ritus, maar uit de stemming van het gemoed, evenveel innerlijk licht ontvangt zonder het sacrament als weleer daarmede. Is er evenwel iemand, die wenscht te volharden in de waarneming van kerkelijke riten, dan wil zij hem daarvan niet afhouden: „si vous sentés en votre ame, „que les moyens des sacraments, d'entendre les sermons, ou „d'aller à l'Eglise vous unissent davantage à Dieu, vous devés „vous en servir. Mais si ces moyens n'engendrent point en „votre ame plus de charité et d'humilité, vous ne vous en „devés pas servir.” BOURIGNON'S liberaliteit doet haar evenwel geen oogenblik het groote verschil tusschen de „materieele kerk” en de „spiritueele kerk” uit het oog verliezen. In telkens andere uitdrukkingen klaagt zij er over, dat de menigte „zoo verdiept in uiterlijke teekenen” is dat niemand „de mystieke zin van het christendom” verstaat; dat als de Farizeërs van weleer ook de leiders van het hedendaagsche Christendom hun roem stellen in „oraisons, jeusnes et aumones publiques”; dat ook van hen geldt het woord: „hypocrites, vous nettoyes le plat au dehors....”²⁷¹⁾ Zij vertelt, dat eens

271) P. IV, pag. 58 van: *Le Tombeau de la fausse Theologie, Exterminée par la véritable, venant du Saint Esprit, Avancé en certaines Missives écrites à diverses Personnes par Anthoinette Bourignon. Dans lesquelles elle fait connaître en plusieurs matieres le véritable sens des saintes Ecritures avec plusieurs grands secrets de la Ste Theologie d'une maniere toute extraordinaire et inouïe* Amst. 1669.

in een kloosterkerk de duivel in de gedaante van een prediker den kansel beklom en met zijn preeken de menschen tot weenens toe bewoog — ofschoon de prediker een duivel was in zijn hart en ook niemand van de weenende hoorders zich werkelijk beterde.²⁷²⁾ „De preeken en gebeden en al de uiterlijke kerkelijke ceremoniën” doen haar denken aan de altaren in de Katholieke kerk, die schijnbaar van massief goud en zilver, inderdaad van ruw hout zijn gemaakt. De uiterlijke devotie der „hedendaagsche Christenen” noemt zij hout, geschikt om er het vuur van de hel mee te onderhouden.²⁷³⁾ De eeuwenoude maxime „extra ecclesiam nulla salus” corrigeert zij met de bewering „qu'il n'y a point de salut hors de la charité (de liefde Gods).”²⁷⁴⁾ En een harer geschriften „Het Getuygenis der Waarheid” heeft tot strekking, „dat de Christenen qualijk hebben gedaan een „afscheijdinge onder malkanderen te maken op het voorgeven „van eenige ongeordineerde ceremoniën en besondere

272) Zie bl. 19 van: *Wonderbaarlijke Verhandeling van de Vaste of Waare Deught, die aan de tegenwoordige menschen onbekent is; dewijl sij de schijndeught voor de weselijke Deught neemen, die onsen Saligmaker Jesus Christus aan de ware Christenen onderwesen heeft. Door Anthoinette Bourignon. In XXIV brieven, die aaneen Jongman geschreven zijn, dewelke de volmaaktheid zijner ziele zocht. Waarin sij hem, onder andere leert, dat de Waare Deught bestaat in de kennisse sijns selfs, en in de versterkinge van syn vijf natuurlijke sinnen. Gedruckt t' Amsterdam voor Michiel Pietersz, in de Lombertsteegh, naast de Brakke gront.*

273) *Le Tombeau I*, p. 102.

274) Pag. 161 van: *Le Nouveau Ciel et la nouvelle Terre, contenant des Merveilles inouies, jamais vûes ou déclarées de personne. Composé pour la Consolation des bonnes Ames. Par Antoinette Bourignon. A Amsterdam chez Pierre Arentz, 1679.*

„gevoelens, die niet wesenlijk zijn aangaende „de liefde Gods.”²⁷⁵⁾

Tot een besliste refutatie van dit „onwesenlijke” komt BOURIGNON alleen dan, wanneer een ander het voorstaat. Over den doop b.v. denkt zij liberaal, zoolang niemand hem urgeert. Zij laat den ouders vrijheid om hun kinderen naar believen jong of volwassen of in het geheel niet te doopen: wat doet het er toe, de doop is toch niet meer dan „le rolle extérieur, où les soldats sont enregistrés”;²⁷⁶⁾ maar als „de Doopsgezinden” (d. z. de niet-Galenisten, want GALENUS c.s. dachten in dezen niet anders dan BOURIGNON)²⁷⁷⁾ met Doopsgezind chauvinisme den bejaarden Doop hoog en heilig houden, dan noemt zij dat „la grande erreur des Mennonites.” Wanneer de een of ander van haar verdeders onder den invloed van Doopsgezind-kerkelijke traditie aan den ritus der voetwassing gehecht is, zal zij zich daartegen niet verzetten; maar wanneer hij, als een zekere S. P., dien ritus aan een ander wil opdringen, laat haar veto niet op zich wachten.²⁷⁸⁾ Zij laat ieder vrij òf in zijn kerk te

275) Zie den „catalogus van de gedrukte boecken van Juffrouw Antoinette Bourignon”, vóór in De Wonderbaarlijke Verhandeling.

276) Zie bl. 108 van: Avis et Instructions salutaires. A toutes sortes de personnes, et sur toutes sortes de matieres Divines, Morales, de Theorie, de Pratique et de Conscience, Recueillis des Lettres de feu Madlle Antoinette Bourignon, A Amsterdam chez Pierre Arentz 1684.

277) Na al wat hierover in Dl. I, bl. 139 v. v. gezegd is, kan ik hier volstaan met de vermelding van Bidloo's grief, dat Dr. Galenus gedoopten en ongedoopten tot het avondmaal wilde toelaten, waardoor naar de meening van „de oude leeraren” de Doopsgezinde gemeente eerlang „een Rijnsburgsch openhof” zoude zijn. (Onbep. Verdraagzaamh. bl. 30.)

278) Avis 196; brief van 9 Oct 1674: „Je me réjouis de la ferveur „de S. P., mais je n'avoue point ces cérémonies extérieurs de laver les pieds „de la façon, qu'il a fait, c'est une ferveur indiscrete.”

blijven òf er uit te treden; maar van de eene kerk in de andere overgaan acht zij volstrekt niet geoorloofd: „car „courir d'une religion à une autre, c'est d'aller d'un mal en „pire”. 279) Het bijwonen der kerkelijke godsdienst oefeningen waarin men is opgevoed, zal zij niemand ontzeggen; maar als een vriendin de wenschelijkheid uitspreekt, dat de „kinderen” geregeld twee of driemaal per week in den trant van het college tot onderlinge stichting mochten samenkomen, acht zij dat iets van de „scheurchristenen”: „de kinderen Gods moeten „vrij zijn en geenerlei regels voor zich zelf maken.” 280)

Een waardig pendant van BOURIGNON is CAREL CATS, zooals blijkt uit de volgende in vraag- en antwoord-vorm vervatte beschouwingen:

Vraag: „Bent gij gedoopt?”

Antwoord: „Ja, en werde nog geerne gedoopt.”

Vr. „Waarmede?”

Antw. „Met water, 't welck (N.B.) de beweginge des „Geestes Gods uyt onse herten door onse oogen drijft (d.w.z. door tranen) en in sijn liefde ons inlijft.”

Vr. „Houdt gij het Avondmaal ook?”

Antw. „Ja, dikmael.”

Vr. „In wat Gemeente?”

Antw. „In Gods Gemeente.”

Vr. „Waar is die?”

Antw. „Is sij in ons niet, soo sijn wij in haer niet.”

Vr. „Wat hout ghij van Christi Lichaem? Wat is sijn „Vleesch en Bloet?”

Antw. „Christi vleesch is een bestendig lijdende g e d u l t.
„Christi Bloet is een goddelycke, werkende levende

279) A v i s, 120.

280) A v i s, p. 71; brief van Gottorp van 4/14 Jan. 1673.

„liefde. Waer dit vleesch in gedult beseten wort
 „en dit Bloet in liefde laeft, daer is de ware com-
 „municatie en Gemeenschap des waren Lichaems Jesu
 „Christi. . . . Godes substans en goede aert komt in
 „ons niet sonder Transsubstantie of (N.B.) ondergank
 „van onsen boosen aert.”²⁸¹⁾

Vr. „Hebt gij geen meer Sacramenten of ceremoniën?”

Antw. „Deese voorschreven willen wij geerne met u
 „houden soo het u gevalt, en wat er meer soude
 „mogen sijn, dat willen wij u alleen laten om alle
 „tweedracht te vermijden.”²⁸²⁾

Spreekt uit dit alles meer een hooge onverschilligheid dan een fanatieke haat tegen den uiterlijken godsdienst, het verwondert ons niet, dat men somtijds, door bepaalde motieven geleid, aan de vormelijkheid opnieuw de hand reikte. Zoo deden de Collegianten. Terwijl zij geenerlei waardeering hadden voor de prediking der mannen, die met hun „gesette salarissen” in hun oog gelijk waren aan „de hoen, die op het nest zat en kornde als of se broeyde,”²⁸³⁾ en velen hunner nooit een voet over den drempel van kerk of vermaning zouden zetten, kwamen zij toch eenige malen per week in het college bijeen met een ijver, alsof de zaligheid hunner ziel daaraan hing, zelfs frequenteerden niet weinigen de Galenistisch-Doopsgezinde leeraars. Niet veel anders deed

²⁸¹⁾ Geheel overeenkomstig de Reformateursche „verdraagzaamheid” wordt hier de Transsubstantiatieleer in woord gehandhaafd, hoewel zij in werkelijkheid voor geheel nieuwe beschouwingen op zij gezet wordt.

²⁸²⁾ De Heiligh. en haare Trappen, bl. 58.

²⁸³⁾ C. Cats. Jesus Christus is de Saligmaker der Wereldt. T' Amsterdam bij Jacobus Nieuweveen en Jan Rieuwerts, 1697, bl. 76.

DE LABADIE. Terwijl hij in zeer krachtige uitdrukkingen den kerkelijken doop verwierp, hem even waardeloos achtte als den „klokken- en schependoop,”²⁸⁴⁾ handhaafde hij toch in eigen kring den doop der bejaarden. Hetzelfde deden vele — niet alle — Collegianten, die zelfs aan den ouden vorm een nieuwen toevoegden, de onderdompeling, uit behoefte om zich te onderscheiden van de kerkelijken, en ten teken dat zij geen secte- maar een algemeenen doop wenschten.²⁸⁵⁾ Aan het avondmaal als „Kerckelijke cermonie” werd alle waarde ontzegd,²⁸⁶⁾ maar als „huyselijke cermonie” werd het in eigen kring en vooral in eigen familie door vele vromen herhaaldelijk met groote piëteit gebruikt. En als BOURIGNON ons verbaast door de vinnigheid, waarmee zij te keer gaat tegen de lezers van TAULERUS, A KEMPIS, BOEHME en zelfs van den bijbel, zoodat zij alle vrome lectuur schijnt te willen uitbannen,²⁸⁷⁾ verbaast zij ons op het-

284) Een parodie op De Labadie's wijze van preeken geeft een boekje, getiteld: *Galbanum Jesuétique ou Quintessence de la sublime Theologie de l'Archi-coâtre Jean De La Badie, A Cologne, chez Jean du Four Imprimeur ordinaire des Pères de la société de Jesus.* Zie hierover de Aant. en Bijl. Op bl. 59 staat: „gij zijt geen christen al zijt gij gedoopt, dat geeft u niets; de papisten „doopen ook de klokken en de schepen en ik vind, dat ze evenveel reden „hebben schepen en klokken te doopen als kleine kinderen; deze klokken- „en schependoop zal u niets baten, ha, de duivel zal zich nog laten doopen, „daar het zoo goedkoop is zich te laten doopen.”

285) Dr. Galenus' XIX Artikelen verboden niet het dóópen, maar het doopen „op de leere van dese of die leraren en Gemeentens”. Bidloo, bl. 12 en Dl. I, bl. 142 v.

286) Bidloo, *Onbep. Verdr.*, bl. 12; XIX Artikelen van Dr. Galenus en David Spruyt.

287) „Vele volgelingen van Galenus staan omtrent het gebruik des „Waterdoops door bekommring hares gemoeds stille en durven bij deze toestand des vervals daartoe niet treden,” gelijk uit de pen van Galenus zelf, in zijn werk tegen Laurens Hendriks, is te lezen; zie Schijn. Aanm. op het Formul. van benoediging tot het Avondm. bl. 16.

zelfde oogenblik nog meer door den compressen druk harer lijvige geschriften, die toch zonder twijfel bestemd waren om gelezen te worden.

Deze inconsequenties werden opgewogen door de bepaald vijandige houding, die anderen tegen den uiterlijken godsdienst aannamen. HARTIGVELT was een uit velen die voor den doop als „een oude ceremonie” niets dan afkeer gevoelden. FRANS KUYPER streed op het college met macht — hoewel te vergeefs — tegen het stemmelijk gebed en het gemeenschappelijk gezang; wilde men zich vrijhouden van kerkelijk ceremonieel, dan moest, meende hij, ieder voor zich bidden en mocht niet meer dan een op hetzelfde oogenblik zingen.²⁸⁸⁾ Niet minder streng was ROTHE, die in „oeffeningen en sacramenten” niets anders zag dan het middel, waarmee velen „Godt meynen te payen”²⁸⁹⁾; wie zich onder den „standaard des Heeren” scharen wilde, moest zich niet langer ophouden met „ijdele ceremoniën en popperijen,”²⁹⁰⁾ zooals de predikanten RIDDERUS en PRICE deden, want die reden „op 'n houten Peert” en steunden „op 'n Rietstok van Egypten,” met al hun gepreek het volk niet dan „met ijdele woorden de muts „stoppende, gevende haer een Peerdevijgh voor een Peerel; „en soo gaat men als bedroogene weder naar huys en men „is rijck genoeg, schoon men niemendal heeft.”²⁹¹⁾ Even beslist waren in een ander opzicht de Quakers, de Labadisten en Gichtelienen. Niet zonder fanatisme was hun weigering om de zon- en feestdagen op de gebruikelijke wijze te vieren. ANNA

288) Behalve afkeer van ceremoniën spreekt hieruit nog een ander motief, nl. individualisme. Ieder moet voor zich bidden en zingen en niet op het gezag of onder het geleide van een ander.

289) Een Nieuwe Hem'el, bl. 31. — 290) Ibid. 54.

291) Eeuighe Prophetiën in het Schrickeljaer 1674. bl. 61.

VAN SCHURMAN zet in het vierde hoofdstuk harer *Eucleria*²⁹²⁾ uiteen, hoe zij vroeger den sabbath geheel „wettisch” heeft gevierd, maar nu door DE LABADIE onderwezen, dien dag „geestelijk” doorbrengt, van geenerlei werk zich onthoudende dan alleen van zulk, dat met den waren godsdienst strijdig is; ook op de overige dagen van de week houdt zij in dien zin zooveel mogelijk rust; niet een enkele maar elke dag moet aan God gewijd worden; dat geschiedt evenwel niet door een lichamelijke viering, bestaande in niets doen, maar door een geestelijke, bestaande in de gemeenschap der ziel met God; de ceremoniële strekking van het Mozaïsche gebod heeft voor den Christen geen bindend gezag; alleen op den Geest van dat gebod moet men letten; want de Geest is een onfeilbaar uitlegger van de wetten Gods, en deze zegt, dat arbeid de gemeenschap met God niet behoeft te onderbreken, integendeel een middel kan zijn om de aandacht te verhoogen.²⁹³⁾

Evenzoo oordeelden de Quakers. Zij wilden zich wel ten allen tijde onthouden van al wat boos was en van allerlei „ijdele dingen” waarmee de pseudo-Christenen hun heilige dagen ontheiligden, als „kolven, klossen, klootschieten, kaartspelen, snoep- en drinkhuysen bezoeken, etc.”²⁹⁴⁾ Maar des Zondags van den *arbeid* zich onthouden — zij zagen er het nut niet van in. Hoe in het oog loopend hun doen in dezen was, blijkt uit de woorden van den anonymen auteur der

292) Het werd in 1673 door de drukkerij der Labadisten te Altona uitgegeven.

293) Hiertegen gaf Joh. Brown in 1674 te Rotterdam een latijnschen brief in het licht, door Schurmans beantwoord. Ook Jb. Koelman bestreed haar in zijn *Leer en Leiding der Labadisten*, vgl. Schotel, 241 v.

294) Klaar Vertoog tot Wederlegg. van Franc. Elgersma, bl. 140.

„Wederlegginge,”²⁹⁵⁾ die van de Quakers niets zegt te weten dan alleen dit, „dat se op Beed' en Heilige dagen geen deuren of vensters willen sluijten.” De ergernissen konden dan ook niet uitblijven. SEWEL²⁹⁶⁾ verhaalt van een schoenlapper, die op een Zondagmorgen een paar schoenen herstellende, door een buurman die hem hoorde hameren, aangeklaagd en met gevangenis en geeseling gestraft werd.

De Labadisten, die op Zondag niet alleen tijdens de predicatiën eenig knutsel- of handwerk verrichtten, maar ook daarna allerlei werk ter hand namen, en te Wiewerd met hun timmeren, metselen, ploegen een wonderlijke tegenstelling vormden met de rustige stilte rondom, kregen eerlang met de vereenigde commissiën van Synoden en Staten te doen, wien zij moesten beloven voortaan op de heilige dagen zich van den arbeid te onthouden, indien niet om hun eigen dan om anderer consciëntie wil.²⁹⁷⁾

295) Bl. 144. — 296) Bl. 437. — 297) Van Berkum II, 96 v.

§ 3. ZIJN EIGEN MEESTER.

Nog dieper dan door haar afkeer van den uiterlijken vorm grijpt de nieuwe vroomheid op de traditioneele godsdienstigheid in door haar verwerping van het in de kerk hooggehouden gezag van traditie, synoden, catechismi, formulieren. Terwijl zij geloof en liefde jegens Christus alleen dan voor echt houdt, wanneer die tot grondslag hebben eigen inzicht en overtuiging, koestert zij diepe minachting jegens ieder die slaafs zich buigt voor de autoriteit van wie of wat ter wereld ook; heeft zij een glimlach van medelijden voor die religie, die niet anders is dan een last, waaronder de nek meer of minder willig zich kromt, spreekt zij met hautaine deernis over de groote menigte der christenen als „'t gemeene domme volk”, welks godsdienst gewoonlijk afhangt van zijn geboorte of zijn vorst -- „al veranderde die (de vorst) driemaal in een jaar van religie, de domme sleur „soude 't mede doen.” Smalend spreekt OUDAEN van de kerkelijke vromen, die zoo „zoetzapig gerusjes en gemakke- „lijk alles op anderen laten aankomen en alzoo zich zachtjes „met van liefde en toegenegenheyd en boekjes van devotie „te praten bij de neus laten omleyden” -- wat zijn ze beter dan „paarden en muylezels, welker muyl men breydelt met

toom en gebid.”²⁹⁸) Zijn ideaal is zijn verstand te gebruiken, „die heerlijke gave Gods, den mensch verleent om alles te „onderscheyden, om’ alles te oordeelen en van niemant geoordeelt te worden.” FOCKE FLORIS’ verdediger noemt het grootste bederf onder de Christenen dit, „dat men ’t algemeene „volck op alles wat men se in de handt steekt ja en amen „laet zeggen;” en hij waarschuwt: „alle die dit spel spelen, „doen de waarheid geweld aen.”²⁹⁹) Een van BOURIGNON’S zware grieven is het, dat de blinde Christenen in stede van heen te gaan naar de bron der waarheid: God *in* hen zelf, boeken volgen, door sterfelijke menschen geschreven: de een beroept zich op dezen schrijver, de ander op dien geleerde, die weer op dien kerkvader of op dat concilie.³⁰⁰) ROTHE’S roem maakt het uit, dat hij zich niet bindt „aen ghevoelens of opinies van menschen.”³⁰¹) Een van STOL’S eerste beginselen zegt, dat „de geheyligde ziele in het stuk van den „godsdienst haer zelfs niet en derft verlaten op mensche„lijcke A u t h o r i t e y d t ofte achtbaerheydt ofte eeniger„hande menschelijke oudheydt.”³⁰²)

In één woord, gelijk naar ALLARD PIERSON’S gezegde de meest kenmerkende eigenschap van het opkomende modernisme niet slechts liefde tot de waarheid, maar de hartstocht der waarheid was, zoo was de voornaamste wezenstrek van de Reformateurs niet slechts zucht naar vrijheid, maar de hartstocht der vrijheid.

298) Overweging eener Grondstelling door J. v. G. (Joost van Geel) in deszelfs Redeneering over de Algemeene Kerk door Joachim Oudaen Fransz, t’ Amst. 1689, bl. 12 v.

299) Klaar Vertoog, bl. 197. — 300) Le Tombeau II, p. 30.

301) Een Nieuwe Hemel, p. 4.

302) Godvruchtige Gedachten, bl. 24.

Het verst afgedwaald van de gouden vrijheid achtten zij zeker de Roomschen. Lange jaren bleef in het geheugen, hoe eens bij het debat „op 't collegie in 't Kalfvelsteegje” een van die blinde schapen zich tegen het drijven der nieuwe individualisten had verzet met de volgende krasse woorden: „als daar een muur stonde, die 'k sag met mijn oog en „taste met mijn handen, ja, daer ik met mijn hoofd tegen „aanstiet, dat 't bloed ter oore en neus uytspatte, en de „Roomsche kerk seyde, daer staet geen muur, ik soude mij- „selven met al mijn sinnen versake en geloven datter geen „muur en stond.”³⁰³⁾

Maar ook de Protestanten werden niet veel beter geacht: „vraag den menschen eens — zegt CATS³⁰⁴⁾ — hoe zij „toch weten, dat een Quaker, 'n Socyn, 'n Arius, 'n Luther, „'n Calvyn ketters zijn en in de helle nederliggen, dan staan „ze met den mond vol tanden en weten niet beter te zeggen „dan: ick en weet 't niet, soo leert mijn predikant” — dat zijn nu de menschen, die den mond vol hebben over Roomsche geestesslavernij; is hun eigen slavernij wel minder groot? De Reformateur kon het niet inzien, immers, „aen een synode of aen een „Paus gebonden te zijn is omtrent van één natuur:”³⁰⁵⁾ ook bij de Protestanten, zoo meende hij, was het aan Satans arglist gelukt, „de vrijheydt” en daarmede „de geestelijke gaven” weg te nemen; ook bij Protestanten stond „de menschelijke Ordre” zoo vast, dat er geen verwikken of verwegen aan was: „als yemand de waarheydt klaarder tentoonsteldt als die

303) Eenige Noodige Aanmerkingen op Lambert Joostens Verdediging, waarin gehandeld word van de Engelen, wonderwerken, den Geest of ziele des menschen en andere saken meer. Door H. Bouman. 1696. Bl. 39.

304) Jesus Christus, etc. bl. 25.

305) Wederlegginge, bl. 246.

„luyden (de Predikanten) en hun volgelingen van ouds en uyt „domme sleur gewend zijn, dan heet dat overheerschen „en sociniaens”³⁰⁶); „al quam er een Gesant van Jesus Chris- „tus zelfs, hij sou geen vryheyd van spreken verkrijgen.”³⁰⁷) Hoe hadden ook CALVIJN en LUTHER met een beroep op de traditie de leugen bevestigd, de eerwaardigheid van kerkvaders tegen de waarheid uitgespeeld! Met welk recht toch! „’t Is waer, sij (de kerkvaders) hebben de oudheid vooruit, „maar och laci, wat doet dat toch ter saeke? Want is het „niet al eens, in wat eeuw of tijdt men in deze wereld heeft „geleeft? Over duysend jaren soude onze hedendaeghshe „schribenten also wel Oudvaders zijn als de voornoemde.”³⁰⁸)

De Reformateurs hadden goede reden tot klagen. Niet alleen dat de groote menigte den eerbied voor het geordende zoover uitstreckte, dat zij geen psalm voor echt erkende, tenzij door DATHENUS vertaald³⁰⁹); zelfs wierp een van de theologische corypheeën van dien tijd, de Groninger hoogleeraar MARESIUS, die nog wel bij menigeen een Sociniaansch kruisje achter zijn naam had, de geheele protestantsche vryheid omver door in openbaren geschrifte te beweren:

„dat men niet moet leeren als hetgeen men ghaelt „heeft van vermaerde Mannen in de Kercke;”

„dat men onder wat voorwendsel ook van het gevoelen „der Godgeleerden, van de Formulieren, directelijk noch in- „directelijk in ’t heymelijk mag afwijken, noch de Neder-

306) Ibid. bl. 183.

307) Jacobus Acontius, de Arglistigheyt des Zataus. B. J. Stol, Bedenkinge, bl. 243.

308) Klaar Verdoog tot wederlegg. van Franc. Elgersma, bl. 227.

309) Een voorbeeld hiervan wordt meegedeeld op een van de eerste bladzijden van Hoofdst. VII, III, 3.

„landsche oversettinghe moet berispen of wederleggen, maer „integendeel Canonyk tegen de Partijen verdedigen;”

„dat men noyt de verklaringen op den kant (der Statenvertaling) moet berispen of tegengaan, en zoo men iets „vindt, 't geen men niet wel en vat, dat moet men stilzwijgens „voorbijgaen;”³¹⁰⁾

„dat men zig moet gedragen aen 't oordeel der Nationale Synode van Dordrecht, zonder dat oyt tegen te spreken „of verder te willen gaen; gedagtig zijnde, dat al 't geen 't „welk provisioneel bij een hooge vergadering vastgesteld is, „zoo lange verbint, totdat het door een vergaderinge van „gelijke autoriteyt verandert werde;”

„dat men de onderwijzingen van CALVINUS voor zijn „rightsnoer moet houden en zich zelve stipt daer na ge- „draegen.”

Met droefheid merkte MARESIUS' bestrijder, DE RAEDT, op, dat heel het kerkelijk protestantisme zich zoo stelde onder de tucht van Belijdenis, Catechismus, Synode: „daer is „niemand, die niet eenigzints, zooniet ten eenemaal, gelijk „de meeste, 't gezagh van den Theologischen Stoel tracht „voort te zetten en ons *Formulieren* op te dringen voor „*Vormulieren*, waar naer men zijn redenen en studiën ge- „noodzackct is te *vormen* en te *richten*.”³¹¹⁾

310) Wonderlijk, dat deze voorstander van het kerkgezag zijn vermaning aanprijst met een argument, ontleend aan den man, wiens eerste en laatste woord ontkenning van alle gezag was: *Cartesius*. Om de onbetrouwbaarheid der zintuigen te bewijzen, had deze er op gewezen, hoe een vierkante toren van verre gezien den indruk maakt van rond te zijn. Deze illustratie, bij de Cartesianen algemeen gebruikelijk (vgl. b.v. *Philos. Boer I*), neemt *Maresius* over om het oude gezag weer aan te prijzen: alle kritiek op de Statenvertaling acht hij ijdel, „want 'tgeen de eene voor een ronden toren aanziet, zal d'andere vierkant bevinden.”

311) *Apologia veritatis adversus Maresium*. Dit in 't latijn

Terwijl de Reformateurs zich aldus afwendden van de „menschelijke Authoriteydt” vertoonden zij toenadering tot de Heilige Schrift. Als kinderen van hun tijd overtuigd, dat deze de goddelijke waarheid, hoewel min of meer verborgen, ten volle bevatte, legden zij zich met ijver op de lezing en bestudeering er van toe; in tegenstelling met de gangbare opvatting hielden zij haar voor de eenige bron van ware kennis: „geen kerkelijke leeringen en wetten, Gods woord alleen is „de regel van het christelijk leven; op dit edele banket alleen „is de ziel verslingerd evenals de honingbij op tijm en bloemen.”³¹²⁾ Zoo plastisch als het gezegd werd, zoo hartelijk was het gemeend. Afkeer van den uiterlijken vorm mocht dezen en genen mysticus een enkele maal er toe verleiden om, zoo goed als andere boeken, ook de Schrift een doode letter te noemen, deze stoutheid was maar half gemeend. Zelfs BOURIGNON verdiepte zich trouw in den bijbel; ³¹³⁾ alleen om iets paradoxaals te zeggen ³¹⁴⁾ ontkende zij dat bijwijlen, zeggende, dat zij den bijbel in het geheel niet had gelezen. Een van de hoogste wenschen van den Collegiant was dan ook, zóóveel tijd te hebben, dat hij twee of driemaal per dag rustig een capittel kon lezen en overdenken. Inzonderheid van Dr. GALENUS wordt ons medegedeeld, dat hij de Schrift, vooral het N. Testament in hooge eer hield, haar met zijn vrienden bij wijze van uitspanning overwoog, elken morgen eenige

geschreven boek werd in 't Hollandsch vertaald door E. van Someren onder den titel: De vijfde Monarchie ofte 't Rijke der Heyligen, 1674.

312) Stol. Godvrugtige Gedachten, bl. 24.

313) De Wonderbaarelyke Verhandeling, bl. 191.

314) Dit komt mij althans aannemelijker verklaring voor dan die van Anton van der Linde, die hierin een bewijs van „pathologische Verlogenheit” ziet.

hoofdstukken eruit las, zulks nooit zonder er iets nieuws in te vinden.³¹⁵⁾

Krijgen wij, kinderen van den tijd der historische bijbelkritiek, hier licht den indruk, dat men aldus zich toch weer aan een autoriteit onderwierp, wij moeten ons niet op een dwaalspoor laten leiden. De Reformateurs geloofden weliswaar nagenoeg onbeperkt in „Gods woord”, maar zij lieten er zich toch niet door binden. Niet minder dan in Gods woord geloofden zij in de eigen individueele overtuiging. En deze bonden zij niet, zooals de rechtzinnigen deden, aan wat de bijbel verkondigde — of aan wat krachtens kerkleer of traditie g e a c h t werd door den bijbel te worden verkondigd — maar omgekeerd, den bijbel bonden zij aan wat zij zelf voor waar hielden. Terwijl zij de pretensie van kerk, dogma, traditie, met een beroep op het gezag der Schrift terugwezen, bogen zij zich voor dit gezag toch niet, dan alleen voor zoover het zich niet boven het eigen redelijk en zedelijk inzicht verhief. Zij mochten in het algemeen de waarheid van de Schrift niet in twijfel trekken, zij disputeerden toch met groote vrijmoedigheid over de vraag, welke die waarheid was.

Zulk disputeeren was een van de meest geliefde oefeningen op het college. Het was een geestelijk barensproces, een vereeniging van het nieuwe denken met het bevruchtend vermogen van den bijbel. Het bijbelwoord werd het uitgangspunt van allerlei wijsgeerig-godsdienstige overleggingen, die naar alle zijden omstraald waren van het licht der nieuwe tijdsiddeën.

Eenheid van inzicht kon er dan ook niet wezen. „Een ieder lei de H. Schrift uit naar zijn eigen verstand”³¹⁶⁾ —

315) Lijkrede. — 316) De waarheid en klaarheid van den christelijken godsdienst.

zoo klaagden de kerkelijken terecht. Het kon niet uitblijven, dat de een, stouter van moed en scherper van geest, verder van het oude kerkelijke thuis durfde afdwalen dan de ander; noch dat de ander, bezorgd over de consequenties waartoe het beginsel der vrijheid scheen te leiden, perk en paal meende te moeten stellen en begon te spreken van „voornaamste hoofsaaken”, waaraan men niet mocht tornen.

Wat dit laatste betreft vernemen wij inzonderheid van een paar Socinianen, FRANS KUYPER en LAMBERT JOOSTEN de klacht, dat sommigen met hun twijfel al te ver gingen. Het moest een inblazing van den duivel zijn, meenden zij, om zóó volkomen alles op losse schroeven te zetten, dat men zelfs de vraag durfde opwerpen: „of de H. Schrift wel van God is „voortgekomen, of zij niet vervalscht en bedorven is, of wij de „juiste zin wel begrijpen, en of de daarin vervatte dingen ons „wel aangaan:”³¹⁷⁾ men moest zich houden aan de Schriften en die zoo letterlijk mogelijk verstaan. Neigden zij dus terug tot deemoedige onderworpenheid, straks werden zij die neiging ontrouw en bedachten met groote vrijmoedigheid de meest gezochte tekstuitleggingen om hun buiten de Schrift om opgevatte meeningen te verdedigen, b.v. deze, dat er in het N. Testament geen doopgebod is. Alleen in hun eigen oog en naar den vorm dus namen zij tegenover den bijbel een meer onderdanige houding aan dan zij, die openlijk de wijsbegeerte tot uitlegster der H. Schrift aanstelden.

Ook sommige van een al te „vernuftig” Christendom afkeerige geesten als BOURIGNON maken bijwijlen den indruk, ten opzichte van de Schrift één lijn met de kerkelijken te trekken. Ook zij toch namen aanstoot aan de al te vrije wijze, waarop velen hunner geestverwanten omgingen met de Schrift:

317) Korte Verhand. v. d. duivelen.

„iedereen speelt met de H. Schrift als ware zij een kaatsebal, „die men aan zijn broeder kan toewerpen om te zien, hoe „handig hij terugslaat; elk bedient zich van de H. S. om „zijn eigen opvattingen te bevestigen.”³¹⁸⁾ De ergernis van dit woord gold evenwel niet het standpunt van o n a f h a n k e l i j k h e i d tegenover de Schrift, maar het al te verstandelijke g e b r u i k daarvan. Onafhankelijk gevoelde zich ook wie aan het bijbelsch kaatsspel niet wenschte mee te doen. Immers door onderscheid te maken tusschen de „sens scholastique” en de „sens mystique,” de eerste noemende „une continue contradiction aux lumières, que Dieu me donne,”³¹⁹⁾ verbrak zij (BOUR.) elke boei van leerstelling en gezag. Deze onderscheiding nl. sloot in zich, dat men niet bij de „woorden” moest blijven staan, maar doordringen tot hun „innerlijke beteekenis,” m. a. w. dat men den bijbel zoo moest uitleggen, dat hij overeenkwam met het eigen inzicht. Hoe wijd hier de deur der vrijheid werd geopend, blijkt b.v. uit de uitlegging van de in Psalm 138: 8 vervatte bede, waaruit BOURIGNON weigerde te besluiten dat God den mensch ooit in werkelijkheid zou kunnen verlaten, hoewel de tekst dat toch duidelijk veronderstelt; of uit de interpretatie van de bekende teksten in Exodus, volgens welke God zich in een wolk of een vuur heeft vertoond: dit moest zinnebeeldig worden opgevat, meende B.: „want Hij is noch het een noch het ander, omdat Hij niets stoffelijks aan zich heeft;” ofschoon naar het woord van de H. S. God *kastijdt* en *verdoemt*, hield zij vol dat dit alleen in schijn geschiedt, wijl inderdaad God nimmer uit motieven van toorn of wraak handelt;³²⁰⁾ i. é. w.

318) Tombeau II, 30. — 319) Tombeau I, 7.

320) Een van de vele kleine aanwijzingen, dat Spinoza's geest geen ander is dan die van onze Reformateurs, is de opmerkelijke overeenkomst van het volgende woord, dat hem den eernaam van vader der moderne bijbelkritiek heeft

het was haar overtuiging „dat alle moeilijkheden in het verstaan „van de Schrift voortkomen uit het niet kennen van de „eigenschappen Gods.”³²¹⁾

Slechts schijnbaar dus vielen de mystieken terug tot het Oude geloof op gezag, wanneer zij bij rationalistische geestverwanten aandrongen op een „gevangen geven van het Vernuft”. Zij bedoelden hiermee niet een zich buigen voor eenig uiterlijk gezag, maar een zich in acht nemen tegen de overschatting van zuiver verstandelijke kennis. Evengoed als de rationalistischen zochten ook zij „de waarheid” niet als de kerkelijken buiten zich — in het dogma en het dienovereenkomstig uitgelegde bijbelwoord — maar binnen in zich. Alleen waar genen de waarheid wilden bewijzen en van Rede spraken, wilden zij er aan gelooven en stelden het Licht of den Geest op den voorgrond.

Van alle Reformateurs gelijkelijk geldt het dus, dat zij alleen bij de gratie van het eigen oordeel, „het innerlijk getuygenis”, aan de Schrift gezag toekenden. Zij gevoelden zich tegenover den bijbel niet, gelijk de kerkelijken, als tegenover een Hoogheid van een andere orde dan zij zelf waren, maar als *par se igal*. Wel wilden zij naar het woord van den bijbel eerbiedig luisteren, maar zij wilden dat doen met oordeel en verstand, zelfs het recht van tegenspraak behielden zij zich voor. Welk een stout zelfgevoel spreekt er niet uit de volgende woorden: „als „men ondervint, dat het boek gemeinlijk den Bibel genaamt, bezorgd, met het aangehaalde van Bourignon: „als de H. S. verhaalt, dat „de aarde om de zonden der menschen onvruchtbaar is geweest of dat de „blinden door het geloof genezen wierden, moeten wij dat evenmin letterlijk „opvatten als wanneer zij verhaalt dat God over de zonden der menschen „gram of bedroefd is, dat hem een goede daad of belofte berouwt, of dat God „een herinneringsteeken noodig heeft om aan zijn beloften te denken; en „zeer veel andere dingen, die op poëtische wijze zijn verlicht of naar het „gevoelen of de vooroordeelen des schrijvers ons zijn verteld”.

321) La Dernière Miseric. bl. 93—96.

„ten aanzien van de Ghoddelijkheid der Leere in hetzelfde „begrepen, een zódanige overeenkominge heeft met datgene, „in hetwelke men Godt kent, dat Hij nootzakelijk de oorzaak „daaraf moet zijn, zo kan er geen krachtiger bewijs met reden „geëist worden. Bij diegene, die het zodanick heeft, kan de „Schriftuur levendick zijn en krachtig, geen doode letter, gelijk „zij bij de meeste menichte, die hier af geen gevoel hebben, „zekerlijk moet zijn.”³²²⁾

De waarheid van den bijbel moest *bewezenen*, moest althans *erkennd* worden. Men ging verder — de bijbel moest gecontroleerd, desnoods verbeterd worden. SPINOZA was niet de eenige, die rckening wilde houden met „de gevoelens en vooroordeelen” der bijbelsche schrijvers en die de mogelijkheid in uitzicht stelde, dat er in den bijbel een en ander dat onjuist of onwaar was door een schendende hand was ingevoegd. DE RAEDT aarzelde niet om nu en dan aan de Syrische vertaling of de Vulgata de voorkeur te geven boven den massoretischen tekst en de Statenvertaling.³²³⁾ VAN BEUNINGEN ging zelfs zoo ver te beweren, dat meer dan waarschijnlijk de tekst van den bijbel was verdorven. In een geleerde correspondentie met Dr. DAVID PINA hield hij de volgende merkwaardige beschouwingen: „woorden met consonanten sonder vocalen geschreven (zooals de oorspronkelijke tekst van het Oude Testament),³²⁴⁾ zijn niet meer „verstaanbaar als de Chineesche characters... er soude

322) *Het licht op den kandelaar.*

323) *Apologia veritatis adversus Maresium.*

324) Niet allen stemden dit toe. Alhardt de Raedt had, toen hij nog tot de kerkelijken behoorde, een scherpzinnig betog gehouden om te bewijzen, dat zoo goed als de consonanten ook de vocalen tot den oorspronkelijken tekst behoorden: hij had er een professoraat mee verdiend (1671), wat ons niet verwondert, nu uit Van Beuningen's woorden blijkt, hoe de veronderstelling van het omgekeerde in dienst werd gesteld, om het gezag van de Schrift te ondermijnen.

„moeten blijken, dat'er niet alleen stadigh scholen waren „geweest, daer men de applicatie van de (ongeschreven) „vocalen leerde, maar dat in al die scholen 'n authentieke „bijbel met vocalen bewaard ware.... bekend is het, dat „er vóór het opmaaken van de Mazorethische bijbel een „grootte verscheydenheid niet alleen in 't appliceeren van de „vocalen, maar ook in 't samenstellen van de consonanten „is geweest, als door CAPELLUS, MORINUS, IS. VOSSIUS en „andere geleerde is aangewezen; ende door een geleert man³²⁵⁾ „van onsen tijd zoowel is begreepen, dat het hem toeschijnt, „dat er veel duysenden woorden in de huidige „Hebreeuwsche text niet door de hulpe van de Grieksche of „oude oversettingen, maar door syn ervarentheyd in 't „Hebreeuwsch ende kennis van de stijl der Cano- „nycke boeckten verbeterd kunnen worden" -- ³²⁶⁾ een formeel voorstel dus tot conjecturaalkritiek, tot op den huidige dag der orthodoxie een aanstoot en ergernis.

Maar indien de Schrift niet inderdaad gezaghebbend was, kon zij dan niet gemist worden? Er waren inderdaad onder de Reformateurs niet weinigen, die dit in beginsel toestemden. Zoo antwoordde BOURIGNON aan een dame, die om haar van inzicht te doen veranderen haar een bijbel met begeleidend schrijven had toegezonden: „je renvoi vòtre Bible en vous remercient du soin, qu'avez de ma perfection...." maar de menschen moesten haar toch liever niet lastig vallen en dringen om te lezen; want zij had een geheel ander

³²⁵⁾ Wie die geleerde is, wordt veiligheidshalve verzwegen. Waarschijnlijk is het dezelfde De Raedt die vroeger „de oudheid der vocalen" had verdedigd, doch die na een jaar lang zijn professoraat te hebben bediend in Reformateursche stroomingen was verzeild. Hij was met Van Beuningen ten nauwste verbonden: vgl. Hoofdst. VII, III, 2.

³²⁶⁾ Brieven en Schriften, bl. 41.

middel om haar innerlijk leven te verrijken — „enseignée du St. Esprit je n'ay besoin de lecture”.³²⁷⁾ Een ander — JACOB BRIL —³²⁸⁾ beweerde, dat wie maar één woord van den bijbel verstond den gehéelen bijbel kende. Een derde: „al had men niet „meer dan de *beschrijving* van het Evangelie en men ge- „loofde in Jezus Christus, wij zouden zeker zalig worden.”³²⁹⁾ Weer een ander — DAN. ZWICKER — bood in den vorm van een verzameling der z. i. voornaamste teksten zijn z.g.n. „Kleinen bijbel” aan, blijkbaar overtuigd dat men den grooten wel kon missen.³³⁰⁾

Zoo liet de vereering jegens de Schrift onaangetast het eigen inzicht, bij de Quakers gewoonlijk „Licht”, bij de Collegianten „Conscientie” (ten opzichte van de moraal) of „Redè” (ten opzichte van de leer) genoemd. Alleen aan wat men zelf begreep en gevoelde werd bindende kracht toegekend. Kerkelijke ootmoedigheid mocht zichzelf verkleinen met de bewering, dat de mensch buiten eenig gezag om de waarheid niet vermocht te kennen, dat de rede verdorven, de H. Geest buiten de kerk verloren was — de nieuwe vroomheid had het rijke besef, dat de mensch Licht, Rede, Heiligen Geest, Conscientie van nature bezat en deze, voorzoover ze bij Adams val verduisterd waren, zelf, buiten de kerk om herstellen kon. Hoever gevoelde zij zich als machthebbende niet verheven boven de Schriftgeleerden! De wereld mocht dan ook vrij de kinderen der wijsheid schelden voor waanwijze menschen en betweters die met hun verdorven verstand de goddelijke waarheid meenden te kunnen doorgronden, alles op losse

327) De brief is gedateerd „28 April 1668, d'Amsterdam” en opgenomen in *Tombéau de la f. Theol.* I, p. 74 v.

328) Zie over hem Hoofdst. VII, III, 1.

329) C. Cats, *de Heiligh. en haare Trappen*, bl. 72.

330) Vgl. Hoofdst. VII, II, 3.

schroeven zetten, de geleerde theologen van alle eeuwen en zelfs de H. S. schoolmeesterden — wie kaatste moest den bal verwachten: wat waren de kerkelijken met hun gelooven op gezag beter dan botterikken en kinderen die aan den leiband loopen?

Een zuiver principiële uiteenzetting van de autoriteit van het eigen ik gaf „*Het Licht op den Kandelaar door Pieter Balling*,” een boekje, dat met opzet het aan alle Reformateurs eigen beginsel in zóó algemeene termen beschreef, dat zoowel uiterste mystieken als streng-logische rationalisten er mee konden instemmen, en dat dan ook nu eens den Quaker AMES, dan weer den geleerden Collegiant BOREEL, straks den Spinozist BALLING kon worden toegeschreven.³³¹⁾

De schrijver begint met op te merken, dat woorden en redeneeringen vaak het middel zijn geweest om de menschen op sofistieke wijze van de waarheid af te leiden. Heel verkeerd evenwel is het z. i., zich daardoor te laten afschrikken om anderer redeneeringen aan te hooren, want dan vervalt men tot het veel verbreide euvel, dat men nauwelijks hoort en veel minder overweegt, wat iemand buiten onze eigen gezindte verkondigt. Zoo doet „de meeste menichte,” en zij wordt daarin gestijfd door het verschil, dat er tusschen de onderscheidene kerkgenootschappen bestaat: hoe verklaarbaar is het, dat zij er aan wanhoopt „dezen kraam te kunnen op-toyen”, en blijde is mannen te vinden (de geestelijken en predikanten) „aan wie zij de geheele last kan afdragen.” Wie zich evenwel bezint, zal anders handelen. Immers, de „ware Ghodtsdienst” bestaat niet in het bepaald stel leeringen en regels van deze of gene secte, maar in het innerlijk overtuigd

331) De titel van den eersten druk was nl. mystificeerend gesteld.

zijn van die dingen, wier redelijke en zedelijke waarheid zich tengevolge van zelfstandig nadenken aan ons heeft opgedrongen. De eisch is dus niet, een vooropgevatte meening van eenige secte à tort et à travers te verdedigen, maar op blank papier beginnende de waarheid te zoeken in en door zich zelf: „wij en willen u niet aftrekken van den „eenen hoop menschen en u wederom tot een „anderen overvoeren, wij wijzen u *tot u zelven*; dat „is, dat gij moet inkeren, acht geven ende opmerken op 't gene dat in u is: namelijk op het Licht „der Waarheit, het waarachtige Licht, 't welke „verlicht een yder mensche komende in de werelt.”

't Is BALLING om het even, of men in plaats van „Licht” wil spreken van „Christus,” „den Geest,” „het Woort” — als men maar geen gezag erkent buiten dat van de waarheid, die in ons leeft, een stuk is van het organische geheel van ons denken en gevoelen.

Om duidelijk zijn bedoeling weer te geven, voegt hij aan zijn algemeene stelling een nadere beschrijving van „het Licht” toe. In de eerste plaats beschrijft hij het als datgene, wat de Collegianten altijd hun „conscientie” noemen: „Dit Licht dan, Christus, de Waerheit enz., is datgene, dat „de werken der duisternisse, de zonden, openbaar maakt; „hem beschuldigt van het quade, dat hij bedrijft, hem inwendig bestraft, oordeelt en verdoemt; dit is de prediking „van alle schepzelen onder den Hemel, schoon zij nooit van „de Schriftuur gehoord of die gelezen hebben.” Deze conscientie kan verduisterd worden en bij de meeste menschen wordt zij dat ook, vooral door de macht van „gewoonte” en „opvoeding”.

Verder wordt „het Licht” geteekend als eigen inzicht:

„dit Licht is ook het eerste beginzel van de Ghodsdienst: „dewijle geen ware Ghodsdienst kan zijn zonder een kennisse Ghods;” eigen inzicht is de eenige „gront en vastigheid,” en het eenige „beginzel, waarvan de mensch het geheele bestuur zijns levens afleiden kan.”

„Het Licht” is ook de heilige bezieling, die het goede doet uit eigen aandrang, zonder door een ander als Mozes, Christus, God, de kerk, met uiterlijke beweegredenen, hetzij hoop op hemelsche belooning of vrees voor hellsche straf, daartoe gedrongen te worden: „dit Licht moet den mensch levendich „maken uit den dood der zonden; slecht (onredelijk) is het, „te willen, dat de menschen dit of dat ghoet zullen doen of „quaat laten, omdat men het hen zo aanzeit.”

„Het Licht” is dat levendig overtuigd zijn, dat juist hun, „die hun werk maken van anderen te leren,” gewoonlijk ontbreekt, en dat daarom ook beter dan het gezag van deze mannen (de predikanten) in staat is „de omkering van ’tinwendig” te veroorzaken; „van binnen moet het aanvang nemen, zal het grondt hebben.”

„Het Licht” is dat zelf in zien, dat geboren wordt uit de geestes- en gemoedswerkingen van het individu zelf: wie toestemt wat een ander hem voorpraat, kan onmogelijk deel hebben aan de waarheid; wie het licht der waarheid niet in zich heeft, kan ook onmogelijk zelf in de waarheid komen, al ware het ook, dat hij de juiste woorden in den justen zin verstond: „door het innerlijk oor alleen — d. i. het Licht — kan de stemme Ghodts, dat is de Waerheit, gehoord worden;” ook de woorden en schriften, die uit het Licht zelf zijn voortgekomen (de bijbelboeken), zijn op zich zelf niets waard; wie ze blindelings volgt, komt enkel tot „waan en dooling”. Nog veel minder kunnen de woorden en schriften der schoolge-

leerdheid iemand op den goeden weg brengen; reeds het doen van een keuze uit al wat er door de verschillende secten, met de aanmatigende pretensie van de waarheid te bezitten, geleerd en gepredikt wordt kan niet geschieden dan alleen door „het Licht, hetwelk in ieder mensch is”.

En dan besluit BALLING met deze opwekking, waarin hij nog eens kort herhaalt wat hij eigenlijk bedoelt: „Wel, „aan dan, buiten u, o mensch, en hebt gij geen middel te „zoeken, waardoor gij Ghodt mocht kennen, in u zelve „moet gij blijven, tot het Licht, dat in u is, moet gij u „keeren; daer zult gij het vinden en nergens anders. Ghodt „is u het aldernaaste. Die buiten zich tot enig schepzel, om „daardoor Ghodt te willen kennen, overgaat, die wijkt van „Ghodt af: en zooveel verder, als hij zich meerder aan de „zelve komt te vergapen”.

Om het bovenstaande in één woord samen te vatten — de godsdienst der Reformateurs staat op denzelfden grondslag als de wijsbegeerte van de nieuwere filosofen. Wees DESCARTES als uitgangspunt zijner philosophic aan: twijfel aan wat hij had gehoord of gezien, aan wat hem van der jeugd af als onbetwistbaar juist was geleerd, aan wat wijze mannen en gezaghebbende geschriften met stelligheid hadden verkondigd — de Reformateurs handelden op hun terrein desgelijks.

Wie onder hen dan ook niet uit mystieke gevoelens alle leer en alle onderzoek waardeloos achtte, werd gedrongen om in stede van voetstoots de gangbare kerkelijke leeringen en voorstellingen aan te nemen, zelf zich een leer te zoeken. Daar hij zijn geloof op gezag had verloren, zag hij uit naar „de natuurlijke argumenten voor de godheid”, en nam hij

met belangstelling kennis van wat b.v. in Dr. LANGEDULT'S „*Sedekunst*” of in DESCARTES' „*Principia Philosophiae*” daarover geschreven was. Het gevolg was, dat hij — zooals inzonderheid van Dr. KLINKHAMER wordt medegedeeld — ³³²⁾ „in het gevoelen veler zaken van de gemeene trant afweek.” „Zijn vrij en independent verstand” toch verbood hem iets te gelooven, dat met de gezonde rede en een verstandige uitlegging der Schrift strijdig was. Alleen wat hij „doorzag en klaar begreep” nam hij aan. Maar dat liet hij zich dan ook niet „ontwringen,” „pauselijke dwingelandij, macht en opperhoofdigheid” zouden hem niet binden. Zoo alleen kon hij immers aanspraak maken op den cerenaam van „een uytstekent liefhebber van de Reformatie” te zijn. Zoo alleen hield hij zich vrij van de door de „christenen” gepleegde schennis van het recht, dat „God en de natuur” aan iederen mensch had verleend: zelf te oordeelen. Zoo alleen werkte hij mede om „het deerlijk gescheurde Christendom” op te heffen tot de hoogheid der apostolische gemeente. ³³³⁾

„De boeien verbroken” zou men kunnen schrijven boven de bekeerings-geschiedenis van den ongenoemden schrijver van „*De Waerheyd en Klaerheyd van de Christelijke Kerk.*” ³³⁴⁾ Uit Gereformeerde ouders geboren, was hij van der jeugd af onderwezen in den Heidelbergschen Catechismus. Elken Zondag had hij dien voor den preekstoel opgezegd en hooren uitleggen, en toen hij huwde, had hij trouw en gewillig belijdenis van zijn geloof afgelegd.

³³²⁾ Lijkrede. ³³³⁾ Lijkrede over Dr. Laur. Klinkhamer.

³³⁴⁾ *De Waerheyd en Klaerheyd van de Christelijke Kerk en godsdienst in de dagen des N. T. Vertoond in een antwoord op een brief van een vriend; tot vernietiging van alle secten, scheuringen, verdeeldheden.* Gedrukt op eigen kosten 1680.

Doch eerlang klopte de geest des tijds bij hem aan. Zijn beroep van boekhandelaar gaf daartoe gereede aanleiding. De gewone vragen des twijfels drongen zich bij hem op, o.a. of het wel juist was, dat, zooals de Catechismus leerde, niemand de geboden vermag te onderhouden; dat een mensch, in stede van door eigen deugd, bij Gods uitverkiezing door genade zalig wordt. Spoedig werd de boekwinkel de ontmoetingsplaats van vele zoekende geesten als hij, uit allerlei gezindten kwamen er samen om te redetwisten. Voor het spiedend oog van den kerkeraad kon dit niet verborgen blijven, zoodat het niet lang duurde, of de ketter ontving van den predikant en een ouderling aanzegging, dat hij niet aan het avondmaal mocht deelnemen, wanneer hij zijn verdorven verstand niet onderwierp. Tevergeefs trachtte zijn vrouw hem te bewegen om terwille van de nering, zij het ook alleen maar voor den schijn, zich te buigen, zeggende dat er tegenwoordig immers zoo velen naar de Gereformeerde kerk gingen, die dit en dat niet geloofden. Steeds verder zeilde hij de zee van vrijheid in. Uit behoefte aan tenminste eenig Christelijk gemeenschapsleven nam hij van tijd tot tijd deel aan het avondmaal bij de Remonstranten, die aan de toelating daartoe geen anderen eisch verbonden dan dien van een reinen levenswandel en de erkenning van de H. Schrift als regel des geloofs. Daarbij bezocht hij het college. Daar toch werd „de geheele christelijke godsdienst onderzocht, zoo in genere als in specie.” Allerlei vragen, waarvan men vroeger niet had gehoord, werden hier te berde gebracht, b.v.:

- „waarom de Christelijke en niet de Joodsche, Turksche of „Heidensche godsdienst de ware is;”
- „of de bijbel in waarheid goddelijk is, zooals men gewoonlijk aanneemt;”

- „of er een God is;”
 „of het goed is, zich God voor te stellen als één wezen en
 „drie personen;”
 „of Jezus van nature God is;”
 „of er een erfzonde bestaat;”
 „of God van te voren weet, wat de mensch krachtens zijn
 „eigen vrije wilsbeschikking zal doen;”
 „of Jezus in onze plaats heeft geleden;”
 „of er in de gemeente voor ieder vrijheid van spreken moet
 „zijn.”³³⁵⁾

In de beantwoording van zulke vragen waren de Reformateurs onbekommerd om den aanstoot, dien zij mochten geven aan de overgeleverde leeringen. „Gehele Olifanten „van gevoelens (daar men vorhene om Kerkelijke huishouding „vreesde aan een Mug te stikken) zwelgde men door.”³³⁶⁾ „Men begost alles overhoop te hollen.” Geen wonder; niet anders dan bij SPINOZA — een zekere BACKER, een gewezen predikant, beroept zich zelfs op dezen —³³⁷⁾ hing de mate van hun geloof in een zaak af, niet van het *gezag* waarmee *een ander* ze verkondigde, maar van de *kennis* die zij *zelf* daarvan hadden. Aan kerkelijke voorschriften wilden zij zich onder geen voorwaarde binden; een onoverkomelijk bezwaar tegen de vereeniging van de Zonisten en Lamisten was de cisch, in „den grondsteen van vrede en verdraagzaamheid”

335) De ironie van het lot heeft gewild, dat dezelfde man, die met zooveel geestdrift zich aan het bepeinen dezer nieuwe vraagpunten wijdde, ten slotte zich boog onder het juk van het meest volstreckte gezag, dat der katholieke kerk. Hij was niet de eenige Reformateur, die teleurgesteld in zijn verwachtingen van vrede en eensgezindheid, zich van het college afwendde, in de hoop, dat misschien in de moederkerk het ideaal van een algemeen Christendom nog kon worden verwezenlijkt.

336) Bidloo, bl. 42.

337) Brief van N. N. tegen H. Bouman, bl. 17 en 19.

door de eerstgenoemden gesteld, dat de leeraren en diakenen op geenerlei wijze de Algemeene Confessiën³³⁸⁾ mochten tegenspreken of ondermijnen. Voor wie Reformateursch bloed in de aderen had, was de geloofsbelijdenis een gruwel. BIDLOO wist dan ook geen gepaster naam voor de partij van GALENUS dan dien van Independenten, Onafhankelijken, „als die van geen Christelijke Belijdenis willen afhangen.”³³⁹⁾

Hoe de „independentie” een open deur was voor allerlei bespiegelingen, die door de kerkelijken ten eenenmale waren buitengesloten, zal blijken uit de volgende paragrafen. Een enkele aanwijzing daarvan vinde reeds hier vermelding: de redetwist tusschen LAMBERT JOOSTEN en HERMAN BOUMAN over het hiernamaals.³⁴⁰⁾ Beiden houden vast aan het geloof aan de onsterfelijkheid. Maar terwijl LAMBERT JOOSTEN als Sociniaan het met louter *bijbelsche* bewijzen wil bevestigen, wil BOUMAN

338) Bedoeld werden de belijdenisschriften, die lort voor deze poging tot hereeniging (12 Mei 1672), waren uitgegeven bij P. Arentz, door gezamenlijke Zonistegemeenten en door den Eerw. Denys van der Schuurzen (een herdruk van de van ouds bekende „Algemeene Confessie der Waterlanders”).

339) Bidloo, Onbep. Verdraagz., bl. 31—39.

340) Deze redetwist was een onderdeel van die over het bestaan van Engelen en Duivelen. Begonnen als vriendschappelijke mondelinge samenspreking op het college, liep zij uit op vinnig twistgeschrift. Op een Brief van Lambert Joosten gaf Bouman een Antwoord: op een Verdediging wederom Eenige Nodige Aanmerkingen (1696). In 1697 mengde zich een derde in den strijd door uit te geven: Een Brief van N. N. behelsende nader Deductie of bekrachtiging over Lamberts Joosten's Verdediging. Van 'tgebruik der Reden, Van de reële Denking, dat die buyten eenige wijze van denken en buyten haar voorwerp de stof, na reden niet kan zün, nog begrepen worden. En van de Engelen Gods buyten de zielen der menschen. Streckende tot vernietiging van de Aenmerkingen die van H. Bouman hier tegen zün in het licht gegeven. Gedrukt tot Leyden, a. 1697.

- in navolging van DESCARTES zijn argumenten aan de *rede* ontleenen. De meest nieuwerwetsche gevoelens komen ter sprake :
 of er reële gedachten mogelijk zijn „zonder eenige stof, daar het in of op denkt;”
 of de mensch, wanneer zijn kracht vervallen, zijn geheugen verdwenen, zijn lichaam verrot is, toch nog (naar DESCARTES' leer) kan denken ;
 of de dood niet is een ophouding van dien particulieren vorm van beweging en denking, dien men in dit leven heeft verkregen, en niet is te vergelijken met het uitblusschen van een kaars ;
 of Openb. 6: 9 v., waar van de zielen onder het altaar gezegd wordt, dat zij met groote stem om wraak roepen, letterlijk moet worden opgevat of zinnebeeldig, ongeveer zoo als Hebr. 12: 24, waar aan het bloed van Abel of aan dat der besprenging het vermogen om te spreken wordt toegekend. ³⁴¹⁾

Het kon niet anders of de wind der nieuwe gevoelens joeg de independenten naar verschillende kanten uiteen. Ieder had zijn eigen inzicht en beval het den anderen aan. Niet te vergeefs had men het recht om te leeren aan een ieder toegekend, of, zooals de tegenstanders het schamper noemden, aan den stoutste te grabbel geworpen; „in 't kort zag „men voor één wel vijf-en-twintig predikanten opkomen, alle „met niet minder gezag het woord voerende, als die weynige „welke men zoo bitter had versproken.” ³⁴²⁾

Men vergete niet, dat het een tegenstander is, die zoo spreekt. Gewoonlijk verdroegen de voorstanders der vrijheid elkander in de liefde jegens hun gemeenschappelijk ideaal; slechts zelden werd de goede toon door getwist verstoord. Doch

³⁴¹⁾ Een Brief van N. N., bl. 14--17. — ³⁴²⁾ Bidloo, bl. 15.

in het oog van den tegenstander was hun vergadering niet dan een „Babel van verwarring,” een hopeloze „anarchie,” een „ongebonden Licentie,” „een opgeraapte bende van velerhande gevoelens”, een plaats waar „allerlei heersch- en preek- „zuchtige hoofden hunne winde van vreemde leeringen konden uitblasen”; „men konde nauwelijks iets zoo ongerijmd „bedenken, of 't wierd op het collegie of in gezelschappen „openlijk verhandeld, zoodat Dr. GALENUS werk genoeg „gehad heeft om zoo velerhande strijdige en mateloze tonen „door een Basso Continuo van vriendelijke aanspraak tot „zijn oogwit te doen t'zamenstemmen.”³⁴³⁾

Een andere openbaring van het individualisme was wat men kan noemen: een sterke zin voor democratie in de geestelijke dingen. Zoude niet slechts deze en gene, maar ieder deel hebben aan de waarheid, dan kon naar men meende geen hooge wijsheid, geen diepzinnige geleerdheid, doch slechts een open hart en een heldere geest noodig zijn om de waarheid te leeren kennen. Aldus paarde men aan waardeering van natuurlijk gezond verstand minachting jegens geleerde omhaal en schoolwijsheid:

„Want aan een botterik mag geen geleerdheid baten,
„'t Is al om niet gepompt in bodemlooze vaten.”³⁴⁴⁾

343) Welk een gemengde vergadering het college was, merkten wij trouwens reeds in Deel I, bl. 32 op. Ook in de (Galenistisch) Doopsgezinde gemeente kwam somtijds een wonderlijk velerlei te zamen. Met name aan het avondmaal, waaraan ieder, in stede van bij de gratie der leeraren en diakenen, „op eigen proef” mocht aanzitte, werd deelgenomen door velen, die daar naar Doopsgezinde traditie volstrekt niet op hun plaats waren. Niet zonder overdrijving somt een der „preciesen” op: „gedoopten en ongedoopten, die „weerloos en die niet weerloos waren, die de eeuwige Godheid des Zoons „geloofden en die ze hardnekkig ontkenen, Spotters, Ongeloovigen. Deisten en Moreele Atheïsten”; A a n m e r k i n g o p h e t F o r m u l i e r, etc., bl. 17.

344) K. van Hoek's Christelijke Bedenkinge tegen Schij n.

Een van STOL'S eerste beloften in de voorrede van zijn „Godvrugtige gedachten” was, dat hij den lezer niet zou vermoeien met „Platonische geleerdheid en Stoicijsche lessen.” Niet alleen onnoodig, schadelijk zelfs achtte men de geleerdheid. De academische theologie stond in verdenking met haar abrakadabra den weg der waarheid te hebben afgesloten:

„Sedert dat de School doctoren
 „Op de Preekstoel zijn geplant,
 „Raakte de eenvoud weer verloren
 „En de liefde aan een kant.”³⁴⁵⁾

Zoo gaf dan BOURIGNON aan een harer geschriften den sprekkenden titel: „Het graf der valsche Theologie, uytge-
 „roeyt door de waarachtige, die van den H. Geest komt...
 „men siet aldaer hoe dat de Wijsen door het middel
 „van haare studien sijn vervallen van de eenvoudige
 „levendige Waerheid Gods en dat sijn het waarachtig
 „Christendom verandert hebben in een disputeerent en spits-
 „vinnig en ondeugend Christendom.”

Voor den verlichten geest was Gods bedoeling naar men meende „naeckt en klaer” genoeg om, buiten het licht der hooggeleerdheid om, ook door een eenvoudig verstand begrepen te worden: „ook een boer, een visscher en een gemeen „ambachtsman sijn bequaam om den gront der hemelsche waer- „heyt te peylen;”³⁴⁶⁾ de religie is eenvoudig en heeft geen „schoolsche geleerdheid van node.”³⁴⁷⁾

345) Wederlegg. van Schijn door Van Hoek, bl. 58. Deze Van Hoek, — het zij terloops opgemerkt — is weinig beter dan een plagiarus. Geheele vertoogen uit het Fundamentboeck van J. S. v. N., neemt hij bijna woordelijk over.

346) Stol, Godvrugtige Gedachten, bl. 24.

347) Klaar Vertoog tot wederlegg. van Franc. Elgersma, bl. 282. Welk een geringschatting jegens de officiële grootmachten spreekt

FRANS KUYPER'S hart gaat dan ook uit tot den „Philosopheerenden Boer.” De „Philosopheerende Boer” heeft aan de meest geschikte zijde van zijn huis, tegen het koele Noorden, een kamertje laten bouwen. Daar zondert hij zich van tijd tot tijd af; „te met een uurtje of vier” van zijn tijd wijdt hij daar aan de studie van populair-wetenschappelijke en stichtelijke boeken. Hij is een man zonder geleerdheid, grieksch en latijn kent hij niet, „het zijn allemaal Duytse boeken,” die hij heeft. Doch hij is een man van de degelijke kennis, wat „de Filosoof” reeds bij het eerste binnentreden van het oefenkamertje vermoedt: „wel Huysman — is zijn „eerste woord — mijn dunkt dat gij hier al vrij wat boecken „hebt. Ik denk niet, dat gij in de Rechten studeert, of dat „gij u in de geneeskunst oefent; of zijt gij besigh om een „Godgeleerde te worden?” In allen eenvoud zoekt deze Huysman de waarheid, voor zoover die van hem, ongeleerde, wil gevonden wezen. Van anderen geleerd te zijn, lust hem niet. Van de Rechten wil hij niet meer weten, dan alleen dit, dat hij niemand onrecht mag doen. Van de Geneeskunst acht hij een der grootste geheimen de eenvoudige wetenschap, dat een overladen maag nadeelig is en „altemet een maeltjen over te slaan of zeer weynig te eten” de gezondheid van lichaam en geest bevordert; en verder neemt hij zich in acht

er ook uit de ironische voorrede van Stephen Crisp's „Een Geklanck des Alarms”: „Dit kleine tractaatje, vriendelijke leser, en verschijnt niet „met de Approbatie van de Hoochgeleerde Doctoren van dese onse eeuw, „nochte en gelove ick, dat het sal aengenomen worden in de Academien „of Hooge schoolen, onder de Rabijnen, hetzij van de Paepsche of Protes- „tantsche gesindheden. De Materie considererende, soo en is daer geen „apparentie, dat het soodaenige Patroonen verkrijgen soude.”

Ook in zijn geringheid gevoelde de Reformateur zich vrij en sterk genoeg om met een gerusten glimlach af te kunnen zien van de hooge bescherming van aanzienlijke personen of colleges, aan wie toen bijna ieder schrijver zijn werk in nederbuigende onderdanigheid placht op te dragen.

voor wat hem „quaalijk” bekomt, maar „’t geen mijn best bekomt van geringe boerekost, daer houde ik het mee.” En wat de godgeleerdheid betreft — hij houdt zich aan zijn eenvoudige „boeren oefeninge” en begeert niets meer te weten dan zijn „Boere-verstant” — dat intusschen een gezond verstand blijkt te zijn — hem leert.³⁴⁸⁾

Niet slechts de eene man, die ons bij dezen wijsgeerigen boer binnenleidt, het college in zijn gehéél wilde democratisch wezen. Aan ieder, ook aan den meest eenvoudige en onwetende, waarborgde men het recht om zijn meening te verkondigen. Jammer, dat de vrijheid niet zelden werd misbruikt door eigenlievende geesten, die, al te gaarne zich zelf hoorende, met beuzelachtige en onstichtelijke woorden de vergadering kwelden. Daarom zeker ook werd zij bij Quakers en Labadisten beperkt: bij hen mochten eerlang alleen zij spreken, die als geroepen leeraars daartoe aangewezen waren. Deze beperking was evenwel van geringe beteekenis: eerstens wjl de leeraars en predikers geenerlei gezag oefenden, dan ook wjl ieder het recht had, om te leeren wanneer hij het charisma maar had, en het charisma bij Gods genade — ook wel een weinig bij de genade van de leiders — voor een ieder verkrijgbaar was. In beginsel waren allen het hierover eens, dat het kennen en verkondigen der waarheid niet gebonden was aan „regel of ordinatie.”

De antagonie tegen de predikanten, waarop ik in Dl. I³⁴⁹⁾ wees, kreeg hier nieuw voedsel. Hun werd zoowel het recht als het vermogen ontzegd om in de dingen des Koninkrijks gezag over anderen uit te oefenen: al te veel legden zij zich toe op „mooi” preeken; in den mond droegen zij Christus, maar in het hart de wereld; niet door hun vroomheid, maar

³⁴⁸⁾ Philos. Boer, I, bl. 3, v. — ³⁴⁹⁾ Bl. 118 v. v.

doordat zij zoo goed vertrouwd waren met allerlei wegen van intrigue, verkregen zij hun plaats op het gestoelte, „die maer „faveur weet te bekomen, raackt op de Throon; veele zijn „door vrienden of favorijten of door haer aensienlijkheden of „Rijkdommen op het Toneel gekuypt; maer den Monnik „maekt de kap niet; soodat men nu het Leerampt drijft „als een koopmansschap, en men doorgaans ook hier Middas „in den Raad en Cato bij den ploeg vindt; de knechten „zitte te Peerde en de vorsten zijn te voet (Pred: 10:7). . . . „de herders van alle gesinde tragten na schatten en rijk- „dommen, en weten door een houwelijkskoop meer winning „in te leggen als menig koopman in menig jaren. . . . Zij „prediken herssen- geen hertenkennis, oor- en breinvermaack, „geen sielespijse; zij prediken uyt de school van hooren seg- „gen, soodat de hoorders doorgaens even versaed gaen als „ze komen.”³⁵⁰⁾ Voor de geordende prediking wilde de Reformateur het vrije woord, „geen extraordinaris is er noodig om een leeraar te legitimeeren,” niemand, die van onbesproken gedrag was en ook maar eenigszins de gave des woords had, mocht zijn talent „in den zweetdoek der wereldsche be- „sloimmeringen wegbergen.”³⁵¹⁾

Opmerkelijk is het, hoe het individualisme ook hier de vrouw emancipeerde, zelfs op den voorgrond stelde. In het algemeen was zij onder de Reformateurs een persón. Om van BOURIGNON te zwijgen — de vriendinnen van GICHEL en

350) Wederlegginge van Fr. Elgersma, bl. 251.

351) Over het voor en tegen van de ordinaire en de extra-ordinaire verkiezing der leeraars, over de vraag of de (Doopsgezinde) gemeente haar leeraar al of niet moet bezoldigen, over het stemmelijk en onstemmelijk gebed wordt gehandeld in een geschrift getiteld „Ontleding der christelijke Kerkenorder”. In de Bijl. en Aant. zal daaruit het een en ander worden medegedeeld.

DE LABADIE bewogen zich zoo vrij en onafhankelijk als een hedendaagsche mondaine haar niet zou durven nadoen. De „Collegie-zusjes” mochten naar buiten den naam hebben van kwezelkens te wezen, in hun kring telden zij mee; velen speelden dikwerf een belangrijke rol; een enkele ELISABETH VAN OVERVELDT kon in de Bredenburgsche twisten heel wat gewicht in de schaal leggen. Er gingen zelfs stemmen op om ook op de samenkomsten aan de vrouwen het vrije woord te verleen; mocht de meerderheid meenen in PAULUS' geest te spreken, wanneer zij weigerde „de vrouw toe te laten, dat zij leere” (I Tim. 2: 12), CAREL CATS beriep zich op de vermaning, dat de vrouwen „leeraressen van het goede” moeten zijn (Titus 2: 3), en wilde, dat ook de zusters het woord zouden voeren, „gemerckt God haer even soowel als ons met een vernuftige ziele en zin heeft begaest”³⁵²⁾

Radicaal waren ook hier de Quakers: de „Queksters” waren spreekwoordelijk geworden: in en buiten de bijeenkomsten traden zij met niet minder vrijmoedigheid op dan de mannen; ook zij durfden binnendringen in de volle kerken en haar stem verheffen tegen de afgoderij van Babel; in de vriendenbijeenkomst lieten zij niet na te getuigen van de heerlijkheid van het Licht harer ziel.

Gehéél zelfstandig stond b.v. een TANNEKE DENIJS, die in 1662 op vierentwintig-jarigen leeftijd uitgaf „*De christelijke Leliebloem*”, in 1663 en 1664 een „*Vervolg*” en „*Besluit*” daaraan toevoegende. Zij schijnt boehmistische sympathieën te hebben gehad. Den „valschen Leeraars” veegt zij geducht den mantel, zooals reeds de aanspraak doet denken: „o, gij Babel-, kinderen, gij pochers, gij sectarische oproermakers...³⁵³⁾”.

³⁵²⁾ C. Cats, *Jesus Christus*, bl. 96.

³⁵³⁾ Over haar schreef Martesius Tulp in zijn *Spiegel van den Afval des Christendoms* (1686): en Arnold o. c. III, bl. 299.

Dat hier waarlijk een steen is gelegd tot opbouw aan den tempel van het vrije recht der vrouw, schijnt mij toe op merkwaardige wijze bevestigd te worden door het buiten gemeenschap van goederen gesloten huwelijk van een Quaker, wiens dood, naar SEWEL verhaalt, de Engelsche rechters in niet geringe verwarring bracht, wijl zij van zulk een huwelijk nimmer te voren hadden gehoord en niet wisten, hoe de erfplating te regelen. Zou deze scheiding van goederen niet in verband staan met het individualisme der Reformateurs en tot grondslag hebben de overtuiging, dat zoo goed als de man ook de vrouw eigen belangen en een eigen ik heeft en behoort te hebben?

In het moreele kwam het individualisme tot zijn recht door de hooggeroemde vrijheid in Christus. Zij kwam reeds in het vorige hoofdstuk (§ 5) ter sprake. Het scheen mij nl. wenschelijk toe, hetgeen ik over deze vrijheid had te zeggen niet te scheiden van zooveel andere dingen, die in het hoofdstuk der moraal ter sprake kwamen. Terwijl ik dus naar evengemelde paragraaf verwijs, kan ik hier volstaan met door een enkel woord er aan te herinneren, welk een afkeer men ook in het moreele had van anderer gezag, van regels en voorschriften; aller hart — dat van den ex-katholiek DE LABADIE niet uitgezonderd — klopt in een woord als dat van CAREL CATS:³⁵⁴⁾ „Laet ons niet oordeelen. Ja, al was „'t soo, dat wij fijnder in de kleederen waren als wel andere, „en soberder in spijs en drank en ook vele waerheden beter „bevatten, laten wij onzen broeder niets opdringen: „bij exempel: de een mag seggen, dat hij houdt van vasten; „en een ander, dat hij geen wijn verstaet te drincken en

354) Jezus Christus, bl. 22.

„geen vleesch te ecten; ³⁵⁵⁾ een ander, dat hij geen paruyken
 „en wereldsche modes wil opvolgen; een ander, dat hij klee-
 „deren met groote, een ander, dat hij kleederen met kleyne
 „knoopen wil dragen; een ander, dat hij geen soo groot huys
 „wil bewoonen, geen koets, paerden en knechten houden;
 „een ander, dat hij niet verstaet te oorlogen, noch te pleyten
 „voor de recht-bank; een ander, dat hij niet mag eedsweeren;
 „oock soo in alle de ceremonien, verstaet de een, dat men
 „kleyne en een ander, dat men meerderjarige sal of mag
 „doopen, besprengen of onderdompelen, en so voorts in alle
 „andere ceremonien en verschillige saken. Geeft ruymte
 „aen een ander in alles. Denkt bij en voor u selven, dat
 „een ander alles geoorlooft is, maer u niet; een ander mag
 „vrolijk wezen, de werelt met playsier aansien en plukken
 „de bloempjes nae syn lust, oock al doen sij u betreuren en
 „beweenen uwe sonden, en acht gij u niet waardig te zijn,
 „dat u de aerde draegt en de sonne beschijnt.”

355) Ook hier wordt mijn vroeger uitgesproken veronderstelling bevestigd, dat er onder de zeventiende-eeuwsche wedergeborenen, zoo goed als onder die van onzen tijd, onthouders en vegetariërs gevonden werden. De geheele aanhaling zegt, dat zij bovendien den naam van christelijk-anarchist met niet minder eere hadden kunnen dragen, dan onze Blaricumsche kolonie der Internationale Broederschap.

§ 4. DE WARE RECHTZINNIGHEID.

Dat de voorstanders van „den levenden Christus” met hun inwendig geloof en hun vrije zelfstandige overtuiging aan de leer geen goed hart konden toedragen, laat zich denken. Zoo goed als de ceremoniën en riten rekenden zij ook de leer tot de uitwendige dingen, die buiten het hart der religie omgaan, zoo goed als de moraal kenden zij ze toe aan het domein van ieders persoonlijk inzicht. De ijver waarmee de kerkelijken haar op den voorgond stelden en met gezag bekleedden, hielden zij zoowel voor een miskenning van het innerlijk leven als voor een aanslag tegen de vrije conscientie. Wanneer wij naar oud gebruik het geloof onderscheiden in: „historisch geloof”, „tijdgeloof”, „een geloof der wonderwerken” en „een zaligmakend geloof,”³⁵⁶⁾ dan kunnen wij zeg-

356) Beknopt Ontwerp van de voornaamste geloofszaaken der Christelijke Godsdienst, tot onderwijs der Jeugd opgesteld door H. Waerma. 1744. bl. 84. Historisch geloof is een voor waar houden van feiten uit de historie: het geloof der Joden, die op grond van Lazarus' opwekking geloofden, dat de Vader den Zoon gezonden had; of dat van die oversten, die op grond van allerlei teekenen in Christus geloofden, maar om der Farizeërs wil hem niet beleden; of dat der duivelen, die gelooven en sidderen, (Joh. 11 : 42, 12 : 42, Jac. 2 : 9, 11). Een „Tijdgeloof” is dat van hen, „die op de rotssteen bezaaid worden: die wanneer zij het gehoord hebben, het Woord met vreugde ontvangen. — en deze hebben geen wortel — die maar voor een tijd gelooven

gen, dat de Reformateurs de eerste drie vierden van het geloof misschien niet geheel verwierpen, maar toch van weinig waarde achtten. Zij maakten onderscheid tusschen *credere* en *fidere*, *croyance* en *foy*, geloof aan en geloof in. Zij gingen verder en protesteerden tegen de vermenging en verwisseling dier twee in kerkelijke kringen: „een ieder zegt, dat hij gelooft in God, maar niemand doet er naar;”³⁵⁷⁾ wat de meeste menschen hebben, is niets dan een „*foy morte*;” zij meenen dat het genoeg is om in blinde navolging de woorden na te zeggen: „ik geloove in God, den Almachtigen „Vader, Schepper van Hemel en Aarde”, maar zij vergeten het eene noodige — „*Dieu ne se contente pas de paroles ou „imagination, il veut la foy vive et aparente, autrement, il „ne sauve personne.”*”³⁵⁸⁾

Welk een diepe klove er voor het gevoel van den Reformateur tusschen de algemeene geloovigheid en het nieuw godsdienstig besef was, treedt aan het licht in de volgende passage van

„en in den tijd der verzoeking wiken zij af.” (Luc. 8 : 13. Matth. 13 : 20, 21). Een „Geloof der wonderwerken” is dat vermogen, dat bergen verzetten kan, maar de liefde misschien niet heeft (1 Cor. 13 : 2), het geloof o. a. van hen, die in den grooten dag zullen zeggen: „Heere, Heere, hebben wij niet in uwen naam geprofeteerd en in uwen naam duivelen uitgeworpen en in uwen naam vele krachten gedaan?” maar wien openlijk aangezegd zal worden: „Ik heb u nooit gekend, gaat weg van mij, die de ongerechtigheid werkt.” (Matth. 7 : 22, 23). Het „Zalig makend geloof” is die levende kracht, die niet zonder werken is (Jac. 2 : 17, 26) en die werkelijk „tot behoudenis der ziele” werkt (Hebr. 10 : 39).

357) Pag. 32 van *La Dernière Misericorde de Dieu. Qui découvre toutes Verités essentielles des Matières de la Vraye Foy Chrétienne, voire de celles qui n'ont encore esté entendues ni comprises des hommes, ni même révélées de Dieu, qu'il les a réservées pour les derniers temps, ésquels nous vivons à présent ou toutes choses auront leur accomplissement et sens parfait et accompli. Composée par Anthoinette Bourignon. A. Amst. chez Jean Rievertschet, Pierre Arents, 1681. — 358) Ibid, p. 79.*

CORNELIS ROELOFSZ' tweeden open brief: „Aan de Raet en „Regering van 't Hof van Vrieslant: Eertijds hebben wij ge- „lesen en geloofd, datter een Godt was, die alles weet en alles „doet; nochtans kenden wij hem niet, totdat hij hem aan ons „openbaarde in onse inwendige deelen. En omdat wij sijne „tegenwoordigheydt niet inwendigh voelden soo was zijn „vreeze niet gestadig in onse herten gevoelt; maar doen wij „hem quamen te kennen, quamen wij sijne tegenwoordigheid „overal met ons te gevoelen; ende aldus heeft hij ons getrok- „ken uyt de wereltd om niets lief te hebben boven hem.”³⁵⁹⁾

In gelijken zin zegt PIETER SMOUT: „de meeste ge- „naemde Christenen en beste wereltsche menschen meynen „genoegh te doen, als zij een ghemeen burgerlijck leven „leyden, vrij zijnde van onkuysheyd, dronkenschap, onrecht- „veerdigheyd, schoon dat zij haer met de Religie niet be- „moeyen, alsdat zij Doopen, Avondmaal houden en veel en „neerstig te kerk gaen, en oock nu en dan noch yets aen de „armen geven: dit is haere heele godsdienstigheydt. Voorts „volgen sy haere natuer op, vlijtigh besigh synde, om rijk „te worden en rijke kinderen na te laten of voldoen hare „vleeschelijke lusten door spelevaren, rijden, jagen, eten, „drincken, kostelijck en prachtigh kleeden, groote huysen en „heerlijke Hofsteden bouwen als aerdsche Paradisen.”³⁶⁰⁾

Wat minder uiterlijk en wat meer innerlijk geloof is de eisch. ROTHE maakt het oude evangelische woord weer nieuw: „daer en is niet noodiger voor een mensch als Godt „lief te hebben bovenal en zijn naaste als hem selven, hieraen „hangt de wet en de Profeten.”³⁶¹⁾ Wanneer twee fracties van

359) Uytroeping II, bl. 45.

360) Het helder Licht der Vrijheyd, bl. 193.

361) Een Nieuwe Hemel, 23.

de Doopsgezinden een antwoord moeten geven op de vraag: „wat verstaat gij bij geloove,” dan antwoordt de „oude”: „dat „men het Woordt Godts (zij bedoelden eigenlijk hun be- „lijdenisgeschrift „de Grondsteen”) voor waerheydt erkent;” terwijl GALENUS' antwoord luidt: „Bij gelove versta ik dat „vertrouwen des harten, waerdoor men sig met Moses „an God vasthoude als siende den Onsienlijken; en dat de „liefde en de goede werken nootsakelijk in zich sluit;”³⁶²) den Galenisten voor in den mond lag het woord „datter in „'t jongste gericht niet gevraagd zal worden naar wat men „gelóófd, maar naar wat men gedaán³⁶³) zal hebben;” aan- gaande „de oude leeraren” smalen zij: „zij roepen Confessie, „Confessie! Leer, Leer! maar zij zijn zonder christelijke „deugden.”

Met welk een ironischen glimlach vertelt CATS,³⁶⁴) dat in Brabant een comédie is vertoond van een man, die voor- stelde de ziele, begeerig om in den hemel te zijn. „Terstond „quam de PAUS met sijn aanhang en stelde op 't Toneel een „Leer of Ladder, seer schoon verciert met ingelegt hout, „beeldwerk van koningen etc.; maar de ziel komende op de „eerste sport, viel al die toestel van de leer en dese wiert be- „vonden van binnen out en vermolsent hout te zijn. Doen „quam LUYTER met sijn Leer, die was soo rauw, dat den klim-

³⁶²) Kort Begrip van de Anleyding tot de kennis van de Christelijke Godsdienst, tot Onderwijs der Jeugd. Samengesteld door Galenus Abrahamsz, 1682; bl. 34.

³⁶³) Bidloo, Onbep. Verdraagz., bl. 11.

³⁶⁴) Bl. 180 v. van De Heiligheyd en haare Trappen, be- staende in een Kind, Jongelink, Man en Vader in Christo, in haare onderscheidinge en Werken. Kortelijk aange- weesen door Carel Catz. Beneffens twee brieven van Mayken Hendriks en sommige Loopjes en Lietjes. t'Amst. bij Hendrik Hermansz. Booterenbroot aen de Nieuwe Brug en bij Jelle Visser in de St. Jacobstraat.

„mer door de splinters, die hij in handen en voeten kreeg, af-
 „liet. Na desen quam CALVINUS met een hechte en sterke leer.
 „maer sy wierd soo steyl geset. dat den klimmer daer langs
 „niet konden opraken, waerop men seyde, dat sy door het
 „*Geloof* daerbij op most, maer hij was van gedachten, dat hij
 „met *sijn eygen voet* de ladder op most betreden. Doen quam
 „MENNO met een Leer, fijn en kleyn van sporten, maar wel
 „met honderd quasten en als de ziel klimmen soude, soo quam
 „een ander van die soort en versetten de Leer een weynig, en
 „dan al weer een ander met grooten ijver en stijfhoofdigheyt,
 „soo dat de ziel afliet te klimmen. Doen quam een Engel met
 „een seer korte Leer, maer van drie sporten: geloof, hoop,
 „liefde.”

Men was overtuigd, dat de leer aan het wezenlijke zieleheil
 niets vermocht toe te doen. Als men niettemin de groote Chris-
 tenheid de leer zag aanhangen als was zij God zelf, over de
 uiteenzetting der leer zich moede maken, de beste krachten
 wijden aan nooit opgeloste geschilpunten en diepzinnige theo-
 logismen, dan speurde het argwanende oog daar weder de list
 van den Booze, die met surrogaat de hongerende monden vulde:
 „de Theologie is uitgevonden door den duivel, om allerlei
 „soorten van zonde te rechtvaardigen.”³⁶⁵⁾ Zelfs de Hervor-
 mers werden wel voor werktuigen van Satan gehouden en hun
 volgelingen voor misleide slachtoffers, „zooals de leerlingen
 „van MENNO, die gelooven wedergeboren te zijn, wanneer
 „zij wedergedoopt zijn.”³⁶⁶⁾ Drie deelen schreef BOURIGNON
 om het graf te delven voor de „valsche Theologie” van de
 geleerden, die lust hadden om te disputeeren over de nood-
 zakelijkheid van den doop, over de vormen en de beteekenis
 ervan, niet kennende de noodzakelijkheid om Christus na

365) Le Tombeau I, bl. 2. — 366) Le Nouveau Ciel, p. 162.

te volgen:³⁶⁷⁾ „comme si la foy n'était qu'une croyance „speculative ou imaginaire, la foy est une lumière divine, „laquelle nous fait connaître les choses divines et surnaturelles.”³⁶⁸⁾ „Ik wilde, dat alle menschen hun studie lieten „varen om zich te verdiepen in de eigenschappen van God, „die ons verplichten, hem lief te hebben: zijn Liefde, Goedheid, Waarheid en Rechtvaardigheid.”³⁶⁹⁾ Geen andere geest sprak uit VAN HOEK'S³⁷⁰⁾ protest tegen de door de Zonisten opgestelde belijdenis „de Grondsteen:” die zgn. grondsteen was in zijn oog niet anders dan „een verderf van de rechte proeve des herten,” een ware „struykelsteen,” waarop van toepassing was het woord van JESAJA: „gij hebt „Gods gebod krachteloos gemaakt door uwe inzettingen” (Matth. 13: 6): „wat siet men niet dagelijks dat de gemeene „sleur het hier maar op laat afloopen en met het diepe „ondersoek des herten niet eens te rade gaet.”

Wat men precies met de leer moest doen, daarover mochten de meeningen verschillen — niemand nam het ernstig voor haar op. Ook wie bezwaar maakte om ze gansch over boord te werpen vond toch goed ze in het onderste ruim van het schip weg te bergen, opdat de kostbare lading de beste plaats mocht hebben. Stelde „een bedienaar des goddelijcken Woordts” een der vromen onder verdenking van Socinianisme,

367) Le Tombeau III, 61. — 368) La Dernière Misericorde, p. 130. — 369) Ibid, p. 135.

370) Zie bl. II van Christelijke Bedenkingen over en tegen de Aanmerkinge van Harmanus Schijn op het Formulier van benodiging en toelating tot het H. Avondmaal des Heeren op eigen proef: bij sommige Doopsgezinden ingevoerd en van hem gewraakt en tegengesproken. Door een Liefhebber van de Algemeene Christelijke Verdraagszaamheid. T' Amst. bij Barend Visscher 1701. De anonieme auteur is K. van Hoek.

de pleitredenaar zou geen moeite doen om de onjuistheid der aanklacht te ontkennen: hij wilde gaarne de mogelijkheid toegeven, dat inderdaad de aangeklaagde het in sommige leerpunten met SOCINUS eens was: maar hij haalde daarbij de schouders op: wat beteekende een afwijking van de geldende leer, indien de mensch „vroom van leven” was? Zoo werd VOOGT verdedigd tegen Ds. ELGERSMA, zoo BREDENBURG tegen Professor VAN LIMBORGH.³⁷¹⁾ In naam der ware religie werd vrijheid verlangd ten opzichte van de leer.³⁷²⁾

Hier treedt een der fundamenten aan het licht, op welke de „gewetensvrijheid”, die reeds in H. IV ter

371) Klaar Verhoog, bl. 171.

372) Elders, in de Lijkrede op Verburg, wordt de voorwaarde geformuleerd als „een algemeene belijdenis van Christelijk geloof.” Hoeveel ruimte hier gelaten werd voor het eigen inzicht, bewijst wel het feit, dat ook Spinoza zulk een „algemeene belijdenis” wel kon geven en inderdaad heeft gegeven. „De Rijnsburgers willen, onder diep stilzwijgen van allerlei geschillen „onder het Christendom, enkel op de algemeene mondbelijdenis, dat men „de H. Schrift aanneemt, de broederlijke eenigheid in het H. Avondmaal „houden.”

Hoe ook van de regeering vrijheid van denken geëischt werd, is beschreven in Dl. I, bl. 166-177. Hier mogen nog een tweetal karakteristieke aanhalingen uit *W e d e r l e g g i n g e*, bl. 109 en 113 volgen. „De vrijheid der „conscientie is bij dese geünieerde Staat altijd een livrij en bravade geweest. „Als bewijs daarvan soo hebben de Hoogmogende Heeren Staten Generaal „in het jaar 1590 nog eenige Penningen doen slaen, twee handen in trouw „besloten, die met 6 pijlen (beteekenende de 6 Provinciën) waren vastgehegt „met deese Latijnsche woorden: *Deo Iuvante*. Op de andere zijde stond „een sterke pylaer gefondeerd en 'n groot vierkant boeck, genaemt Religie: „en boven dien Pylaer stonde den Hoed, daar men Vrijheid mee figureerd, „van welke penningen misschien nog wel eenige voorhanden zijn.”

De andere aanhaling is in den geest van het bekende rijmpje van *V o n d e l* en ziet in den bloei van Holland een bewijs van Godswelgevallen in de hier te lande heerscheude liberaliteit: „waar is sedert den uitgang van „het Pausdom veele jaeren herwaerts meer verscheidenheid van Religie geweest „als in deese onse geünieerde Provinciën? En wat landen hebben onderwijl „meer gefloreerd in Rijkdom onder de vrije Regeering der Heeren Staten en „hare Princelijke Excellentie, sonder yemant in zijn geweten te molesteeren?

sprake kwam, gegrond was: de ervaring, dat groote nauwgezetheid ten opzichte van de leer een slordig Christendom niet uitsloot; dat veler harten zich bekommerden om het geheim van Christi menschwording, zich moede maakten met de vraag of de Zoon zijn vleesch „van boven meegebracht ofte op aerde uyt Maria aengenomen” had, zonder er aan te denken om zich voor God te buigen. „De vyerbol der diepsinnige Predestinatie”, zoo smaalden onze vromen, maalt alle menschen in het hoofd, in de kerk wordt zij den ouderen, op school den jongeren, en in de huizen allen anderen door allerlei geschriften „in ’t herte geschoten” zonder dat zij er beter door worden; Gods wezen wil ieder doorgronden, maar aan het eigen zondig wezen wordt niet gedacht; wèl mocht die vrouw lachen om den filosoof, die tengevolge van al te ijverig omhoog zien naar de sterren, in den put viel.³⁷³⁾ Zoo lachte dan FOEKE FLORIS om Ds. ELGERSMA, die prijs stelde op leerlingen, waarvan geen mensch ter wereld iets kon begrijpen, „de Goddelijke Drieëenigheid, Predestinatie, Menschwordinge Christi”, voorbijziende, dat „de godsdienst meer in weldoen dan in weten bestaat”, en dat wij liever dan theologiseeren „daer „Godts Woort swijgt, oock swijgen” zouden.³⁷⁴⁾ „Niet om

„En onder allen is die vermaerde stad aan d’Amstelvlief gelegen niet de „minste in luyster; en waerom dog? Omdat haer wijze regeering wel ziet, „dat hoe de vrijheid grooter is, hoe God daerdoor te grooter eere en sij te „grootere profijten kunnen inleggen.” Hoe kwam het, dat de kostelijkste producten van alle werelddelen de diepe havens van andere landen voorbijgingen om in Hollands zeekesteelen over „dat droge Pampes” naar Amsterdam te komen? Door de vrijheid van geweten immers?

373) Zie bl. 6 van de Inleiding van Een t’ samensprake tusschen een Meester en syn Discipel van het bovensinnelijke leven; betreffende hoe de ziele tot Goddelijke aenschouwinge en gehoor vermogh te komen: oock wat haer saligheyt en verderven zij. Het stuk zelf is van Jacob Böhme, de vertaling en de Inleiding van J. S. van Nijveen.

374) Klaar Vertoog tot wederlegginge van Franc. El-

dolingen maer om sonden sullen wij verdoemd worden". Volgens den Reformateur waren de leeringen te verglijken met de verschillende gerechten op een tafel: een ieder mocht vrij nemen, wat hij het liefst had; welk een dwaasheid zoude het wezen, wanneer aan den maaltijd degeen, die van zoet hield, het zoete wilde opdringen aan wie het zure prefereerde, hem bij weigering uitscheldende voor „dwersdrijver” en „hals-„starrig mensch.”

Bij wie zoo dacht was het woord „rechtzinnig” uit den booze, of hij gaf er een veranderde beteekenis aan. Dit laatste doet de schrijver van „Een t' Samenspraak tusschen een Rechtsinnige en een Dwalende;”³⁷⁵) de „Rechtsinnige” is een Reformateur, de „Dwalende” een man van kerkelijke ideeën, die bij het hooren van de nieuwe rechtzinnigheid bijna met stomheid wordt geslagen.

Rechtsinnige: „Waarde Vrient, ik heb al mijn lust en vermaeck
„in de wet des Heeren dag ende nacht, en mijnen
„mond soude gaern spreken, daer mijn herte vol is”.

Dwalende: „Alles op sijn tijt, mijn Vrient, men moet sijn
„huijs ook waarnemen, daer voor is de Sondag, om te
„Kerk te gaen en van God te spreken. Nu heb ik
„geen tijt. Zijt gij ook Gereformeert?”

Rechtsinnige: „Ik doe die belijdenis des Christengeloofs, die
„alle Christenen, niet een uytgenomen in het Nieuwe
„verbond hebben gedaen, te weten: Ik geloof, dat
„Christus Jesus is de Saligmaker der Werelt”.

Dwalende: „Zijn dan alle Christene Secten, ook de Papisten,
„Christenen, waer wil dat heenen? Dit lijkt wel een

gersma, predikant tot Grouw. Gedaan tot last van Foecke Floris, en andere Christenen, die hij Socinianen noemt 1689, bl. 171 v. — 375) C. Cats, Jesus Christus, bl. 11 v.

„Sociniaen of een Quaker te wesen.³⁷⁶⁾ Maar segt „eens houdt gij niet van den Catechismus? Hoeveel „sacramenten zijn er? Ik geloof ook niet, dat gij „looft een Drieëenigen God of Drieëenigheyt, Drie- „vuldigheyt en dat er drie Persoonen zijn in 't God- „delijke wesen; ja Gij sult ook seggen, dat Christus „Jesus niet God van eeuwigheyt, eens Wesens met „den Vader, maar dat hij een bloot schepsel is”.

Rechtsinnige: „Sie, daer staet niet in de H. Schrift van „Sacramenten, noch van drie Persoonen in een God- „delijk Wesen, noch van Drievuldigheyt, Drieëenig- „heyt, Drieëenigen God. Dat segge ik ook niet, dat „Christus Jesus is een bloot schepsel en nog veel „minder, dat hij niet eens Wesens soude sijn met den „Vader; maer ik wil met een H. Paulus en Apollos „mij niet inlaten, mijn broeder op te dringen te ge- „voelen boven hetgeene alreede geschreven is, omdat „hij genoeg ter saligheyt gevoelt, als hij maer de H. „Schrift aenneemt en gelooft, en daer na leeft, sonder „yets van het mijne daer bij te doen.”

Een rechtzinnigheid van geen zuiverder gehalte dan deze ontmoeten wij bij ROTHE, die in enkele bladzijden een geheel register van „Dagelijkse kwestien”³⁷⁷⁾ meende te kunnen oplossen. Wel mocht hij zich beroemen, dat zijn methode „niet na Scholastijcke Ordre” was. Over dingen, die den theologen van beroep heel wat hoofdbrekens kostten, liep hij heen als de haan over de kool. Geen wonder, daar hem zijn kennis der

376) Sociniaen en Quaker” was in dien tijd een vrij vaak voorkomend hendiaduin, dat dezelfde beteekenis had als de door mij voorgestelde naam „Reformateur”; een gebruikelijk synoniem was „hedendaegse Gheestdrijvers”.

377) Een Nieuwe Hemelen Aerde, bl. 23.

theologische wetenschappen „als een geschenk van Godt toeghekomen” was door geen ander middel dan alleen het dag en nacht bepeinzen der Schrift.³⁷⁵⁾

Even kort en klaar, maar ook even ver afwijkende van de gewone methoden en opvattingen, was hetgeen VAN BEUNINGEN goedvond over „Gods wesen, Christi persoon en „Ampten, de Erfzonden, 's menschen verdorvenheyd, Gods „eeuwige Verkiesinge, het ware Saligmakende geloof, de „voldoeninge Christi” in het midden te brengen. — Hoe maakte ook BOURIGNON zich af van de „belijdenis” waartoe zij was geperst, met haar zoo algemeen mogelijk gehouden dubbelzinnige verklaring:

I. „Ik ben een Christenmensch en ik geloof al datgeen, „hetwelk een waerachtig Christen gelooven moet.

II. „Ik ben in de Catholyke kerk gedoopt, in den Naem „des Vaders, in den Naem des Zoons, in den Naem des H. „Geestes.

III. „Ik geloof de twalef Articulen des Geloofs of van „het Credo, 't geen het Symbolum der Apostelen is, en ik „twijfel aan niet een Articul van hetselve.

IV. „Ik geloof, dat Jesus Christus waerachtig Godt is „en dat hij ook waerachtig mensch is en dat hij is de Salig- „maker en de Verlosser der werelt.

V. „Ik geloof aan 't Evangelie, aan de Heylige Profeten „en aan de gansche Heylige Schriftuer, soowel het Oude als „het Nieuwe Testament. En ik wil leven en sterven in alle „de punten van dit geloof, hetwelk ik getuyge voor Godt „en voor de menschen en voor al degene, die het sal aen- „gaen. Tot welkers geloofsbevestiging soo hebbe ik mijne „waerachtige Belijdenisse geteekent met mijne Hand en ver-

³⁷⁸⁾ Eenige Profet. en Revelatiën, bl. 5.

„zegelt met mijne signet. In Sleeswijk, den 11 Maart 1675, „ANTHOINETTE BOURIGNON”. 379)

Wat in deze belijdenis de kerkelijken ergerde — de hooge onverschilligheid jegens leer en leerverschillen, die er uit sprak; wat er aan ontbrak, dat waren, waarom het juist te doen was, de punten op de i's. In welken zin was bij BOURIGNON Christus God, mensch Zaligmaker; was het wel zonder mentale reservatie, dat zij zeide de twaalf artikelen te willen onderschrijven; als zij zeide te gelooven in het Oude zoowel als in het Nieuwe Testament, wist men immers, dat zij toch niet in beide gelijkelijk geloofde, zooals de eisch was.

Om zulk ontwijken van de punten des geschils werd van GALENUS in 1664, van FOEKE FLORIS in 1685, en van al hun geestverwanten in het algemeen gezegd, dat zij als „listige veinzers” op de hun voorgelegde vragen dubbelzinnig antwoordden. De beschuldiging, onrechtvaardig in zoover zij een blaam van kwade trouw op het karakter wierp, was juist, in zoover zij gegrond was op het feit, dat de ondervraagden nooit rechtstreeks antwoordden op hun voorgelegde vragen aangaande de leer. Hun vroomheid bracht mede, dat zij dat niet konden doen, zonder ontrouw te worden aan een hunner eerste beginselen. Om volkomen eerlijk, volkomen zichzelf te blijven, konden zij op vragen van kerkelijke examinateurs aangaande hun „geloof”, aangaande dit of dat leerpunt geen ander antwoord geven, dan dat zij het recht dier vraag ontkenden, wijl bij hen „geloof” iets geheel anders was dan bij de mannen der kerk.

Het was dan ook slechts bij uitzondering, dat de hartstocht der vrijheid tot hartstocht der waarheid werd.

379) De copie is gedrukt voor in de Wonderb. Verhandeling.

Bijenkele ultra-rationalisten mocht dat zoo zijn ³⁸⁰⁾, de groote stroom werd daartoe te weinig gedragen door het geloof in een objectieve waarheid. Bovendien leerde nu eenmaal de ervaring, dat de weg der vrijheid zich in tallooze zijpaden splitste en hen, die van hetzelfde uitgangspunt vertrokken, vooral ten opzichte van de leer straks naar al de vier winden des hemels uiteenleidde. Men legde er zich bij neer, dat de een zus en de ander zoo dacht. Daar niettemin krachtens het ideaal van een algemeen Christendom de behoefte aan eensgezindheid met groote levendigheid werd gevoeld, stelde men zooveel mogelijk de geschillen op den achtergrond. Zelfs de ijverigste onder de voormannen vertoonde ten opzichte van de leer geen zweem van de anders zoo gewone onverdraagzaamheid der geestdrift: „verschillende gevoelens (d. w. z. gevoelens, waarover de meeningen uiteenliepen) „ging hij òf zachtelijk voorbij òf hij trachtte niemand te kwetsen. hij kon in de leer haast alles inschikken.” ³⁸¹⁾ Hij zou bij voorkeur zijn gevoelens in zulk een vorm kleeden, dat allen, zoo mogelijk de Roomschen niet uitgezonderd, er mee konden instemmen.

Dat op deze wijze de eensgezindheid bevorderd werd ten koste van de verlichting, bewijst het „*Kort Begrip*”, dat GALENUS ter onderwijzing van de jeugd opstelde. Het spreekt op zeer realistische wijze over duivelen en engelen, hel en

380) Vgl. Hoofdst. VII, II, 3.

381) Lijkrede op Galenus Abrahams. In tegenstelling met hem acht de Sociniaan Frans Kuypers het een inblazing van den duivel „dat „men om stichting en crediet onder de menschen te bewaren en geen haat „en scheuringen te verwekken” (behalve het hatelijke „crediet” zijn de woorden blijkbaar Galenus of iemand van zijn geest uit den mond genomen) zekere „opinions, die ter zaligheid niets af of toe doen moet dragen en doen „alsof men het er mee eens is, althans de zijne bedekken; dat leidt tot slavernij „der wereld en het dienen van den vrede der menschen.” *Korte Verhaaling van de Duivelen.*

hemel,³⁸²⁾ zonder ook maar te doen vermoeden, dat de schrijver, wat niet onwaarschijnlijk is, aan deze woorden Cartesianische uitleggingen verbond (immers, waar hij blijkbaar het vuur van de hel symbolisch opvat als wroeging en dus als geestelijke, niet als lichamelijke pijn — een groote ketterij voor dien tijd — is het aannemelijk, dat hij ook van „duivelen onder de aarde” spreekt in den op het college door velen gehuldigen zin van „geesten (levende of gestorvene menschen) van lagere orde”.³⁸³⁾ Aldus de nieuwe ideeën, die hij voorstond, met een ouden mantel bedekkende, won de Reformateur weliswaar dit, dat hij er weinigen aanstoot door gaf, doch hij zou er ook weinigen voor winnen.

Een enkele maal ging de „rekkelijkheid” zoover, dat zij haar eigen graf dolf. Dit was het geval bij den mysticus JOOST VAN GEEL. In een tweetal geschriften³⁸⁴⁾ gaf hij als zijn meening te kennen, dat het niemand geoorloofd was om ter wille van eenige leer hand of voet op te heffen tegen kerk of overheid. Hij stelde zich daarmee op het standpunt van HOBBS en FRANCISCUS MORSTINIUS:³⁸⁵⁾ zonder een goddelijke opdracht en met bepaalde credentialiën (b.v. de

382) Bl. 44-46.

383) Bedoeld is het antwoord op de vraag: „Sal 't niet voor die verdoemde menschen seer vreeslijk zijn te vallen in de handen des levendigen „Gods?” Antw. „De ellende van die verdoemde menschen sal so overgroot „ende so zwaer zijn, dat haer rampsalige toestand in de H. Schrift onder „gelijkenis van de aldergrouwsaemste dingen wordt gesteld: so wort „genoemd het helsche vuer, daer haren worm vilt en sterft: een poel des „vuers, die met sulphur brandt; een buytenste duisternisse daer weeninghe „sal sijn en knersinge der tanden”; Kort begrip, bl. 52 v.

384) Op het eerste, getiteld De Algemeene Kerk, werd hij heftig aangevalen door Joachim Fr. Oudaen, Overweging eeuiger grondstellingen van J. V. G., 1689, daarop verscheen Nader Verklaringe.

385) Morstinius was evenals Samuel Pripkouski, die hem bestreed, in dien tijd met betrekking tot dit geschilpuut een bekende naam.

macht om mirakelen te verrichten) mocht niemand zich tegen de door de overheid vastgestelde kerkorde en leer verzetten; LUTHER en MENNO SIMONS, die zich wèl hadden verzet, hadden zich daarmee gelijk gesteld met plunderziek grauw en Amsterdamsche naaktloopers; ieder had te buigen voor wat nu eenmaal voorgeschreven was, zij het ook door „Roomschgeinde” overheden; kon men met dat voorgeschrevene ook al niet instemmen, als men dan maar zijn oordeel opschorte en zich schaarde onder die „stille Christenen”, die overal verdragen werden; het wezen van den godsdienst was toch maar „religie en godsvrucht” en die kon men beoefenen in alle stilheid en zonder zich te bekommeren om „uiterlijk kerkgebaar of noodelooze opiniën”; „niemand mag de overheden ongehoorzaam zijn, noch iets doen tegen zijn conscientie.”

In deze aanprijzing van de „stilheid” was evenwel niets van onderdanigheid jegens eenig gezag, — dan moest VAN GEEL geen Reformateur zijn geweest — zij werd gedragen enkel door de aan alle Reformateurs eigene geringschatting jegens de leer.

§ 5. DE WARE ZALIGMAKING.

Tot zóóver -- over de onwaarde van de leer -- waren de Reformateurs het met elkander eens. Niet alzoó over de leer zelf. Naar alle winden des hemels strooide hun individualisme en hun vrijheidszin hen uiteen, gelijk in het derde hoofddeel van dit hoofdstuk zal blijken. Bij een enkele groep van leerstellingen evenwel, die over 's menschen verzoening, ontmoetten zij elkander, en daarom moeten wij deze hier eenigszins uitvoerig behandelen. Niet wegens het zeldzame dezer ontmoeting, doch om de zeer verklaarbare reden daarvan: hun eenstemmigheid op dit punt stond in rechtstreeksch verband met de hun allen eigene idee van een reformateursch Christendom.

Niet minder dan zij waren alle kerkelijken het omtrent dit punt eens en stonden ook dezen schouder aan schouder, zoodat wij gerust mogen zeggen, dat de verzoeningsleer op de kamplijn lag van de kerkelijke en de reformateursche religie; te eener of te anderer zijde te staan, beteekende vriend of vijand, geestverwant of tegenstander te wezen. De alternatieve vragen toch waarover de verdeeldheid liep, waren deze, of een Christendom van verre, als dat der groote menigte, voldoende ter zaligheid, dan wel, of bekeering, afster-

ving der zonde, wedergeboorte de onafwijsbare eisch was.

Wie het Christendom der kerk nog zoo verwerpelijk niet achtte, verdedigde het met een beroep op de leer van de zonde: dat de kerk tekortkomingen had, was onvermijdelijk, alle menschen waren immers van nature zwak, zondig, verdoemelijk voor God; de zaligheid was immers door genade en geloof, en niet door de werken; niemand was volmaakt goed; 's menschen wil was gebonden aan de noodzakelijkheid van het kwaad; de duivel verleidde ieder mensch telkens opnieuw, en telkens opnieuw had het Adamskind Gods vergevende liefde van noode; de zaligheid was een vrije daad van God.

Zulke argumenten konden evenwel geen genade vinden in het oog van wie uitzag naar een z. i. waarachtiger Christendom, zoodat straks de leerstrijd van PELAGIUS en AUGUSTINUS herboren werd: zwak en zondig behoefde niemand te zijn, meende de Reformateur; God had den mensch gegeven een vrijen wil, aan *ieder* mensch, zoo goed als aan Adam; zondig was niemand door Gods voorbeschikking, noch door Adams ongehoorzaamheid — zondig was de mensch door eigen beschikking en door eigen vrijwillige ongehoorzaamheid; als de mensch verdoemd werd was het zijn eigen toedoen en niet Gods voorbeschikkende wil; Gods wil was het, dat de mensch Hem alleen zou dienen, dat geen der kleinen verloren ginge; wie nu maar zijn vrijen wil met Gods wil vereenigde, was vrij van alle zonde en deed enkel wat goed was; de zaligheid gewerd hem dan als een natuurlijke vrucht zijner werken; zij hing enkel van den mensch af; zij was in geen anderen zin een genadegave Gods, dan alle andere goede dingen dat waren; geloof en werken waren onafscheidbaar één.

Niet in alle onderdeelen waren allen het eens. Slechts

weinig en gingen zoover als ROTHE, die beweerde, dat de mensch zich niet alleen den Heiligen Geest kon verwerven, maar ook de genadegaven van den H. Geest, zelfs de macht om wonderen te doen, heden ten dage zoo goed als in den tijd der apostelen. Slechts een enkele hing, omgekeerd, zoo aan de oude dogmatiek als DE LABADIE, die de leer der predestinatie maar niet kon loslaten. Dr. GALENUS kon BOURIGNON prikkelen met de bewering, dat een zekere jonge dochter, die hij met name noemde, en andere collegezusters met haar, in volmaaktheid voor niemand behoeften onder te doen. Men kon verdeeld zijn over de vraag, wat volmaakter was, de bereidheid om met Christus te sterven of als ANTOINETTE van de eene plaats naar de andere vluchtende, de geesels des Heeren te ontvlieden.³⁸⁶⁾

Bij alle onderling verschil stonden toch allen met grooten ijver het perfectionisme voor³⁸⁷⁾, ontkennende, dat een waar Christen nog zou kunnen, laat staan zou moeten zondigen. Het Licht, dat ieder mensch, komende in de wereld, verlicht, leidde naar de overtuiging der Vrinden ook iederen mensch in de waarheid; wie de leugen diende had tot vader niet God, maar den duivel, overeenkomstig het woord der Schrift: „indien God uw Vader ware, zoo zoudt gij mij liefhebben; maar gij zijt uit den duivel, want hij is een leugenaar en de vader der leugen” (Joh. 8: 42 en 44). In den

³⁸⁶⁾ Le Tombeau II, p. 103.

³⁸⁷⁾ In „Rees” in de Waermoesstraat met den Collegiant Gerrit Raeders over „de volmaakte onderhoudinghe der geboden Gods” redetwistende, gaf „een zekere Fries” aan het eind van het dispuut zijn wensch te kennen, wel eens iemand, die Gods geboden volmaakt onderhield, te willen zien. Terstond antwoordde Gerrit Raeders: „daar heb j' er twee.” wijzende op zijn broeder Abram Raeders en Mr. Pieter van Loeren, „die zich dat moytjens lieten aanleunen.” Maar de snedige Fries antwoordde: „dan moest u Broeder soo veel zijde niet sluyken, want Christus ook geboden heeft. den Keijzer te geven, dat des Keijzers is.” Lammerenkrigh, bl. 24

geest van alle Collegianten zegt STOL,³⁸⁸ dat de bekeerde volmaakt is, wyl in hem woont de liefde Gods, en die doet niet anders dan goed, is vreemd aan alle „quaatheyd“, vloeit over van alle godvruchtigheid, is altijd omzet met goddelijke vreeze: *vergeef ons onze schuld* bidt hij dan ook „uyt „nederigheyt, niet uyt noodzakelijckheyt“.³⁸⁹ Een meer mystieke geest zegt hetzelfde, wanneer hij beweert, dat wie eenige malen per dag ook maar een erkel oogenblik „zich losmaakt van alle creaturen, sinnelijckheydt, vernuft,“ om zich „in de allerlouterste barmhartigheyt Gods en 't lijden „onzes Heeren in te werpen“, kracht bekomen zal „om over „zonde, doot, duyvel, helle en werelt te heerschen“ en „in „alle aenvechtingh te bestaan“.³⁹⁰ Puntig als altijd is BOURIGNON: een harer geliefde kinderen waarschuwt ze ervoor, om zich toch nimmer te laten verleiden tot het geloof, dat het onmogelijk is God op volmaakte wijze en van ganscher harte lief te hebben, zooals de onwetenden bedriegelijk leeren: „daar is niets Lichter, Soeter, Aangenamer, Behaaglijker als „God van sijn geheele harte lief te hebben“.³⁹¹ De leer van Gods eeuwige praedestinatie ter verwerping en uitverkiezing is haar „la plus pernicieuse doctrine, qu'il ayt en la chrétienté“:³⁹² als het behoud der zielen van God en niet van

388) Antwoord v. d. Coll. Van Harlingen aan Tarq. Poppenga, dat naast de erkenning van een wezenlijk onderscheid tusschen het oude en het nieuwe testament als de kenmerken van een Collegiant noemt: de overtuiging dat elk Christen, door den H. Geest vrijgemaakt van zonde, de geboden van het N. T. kan en moet houden.

389) Lammerenkrijgh. bl. 42. Jesus leerde zijn discipelen zoo bidden niet met het oog op hunne, maar op der onbekeerden schuld; of anders met het oog op zonden, die vóór de wedergeboorte waren bedreven.

390) : Samenspraeck over het Bovenzinnel Leven.

391) Wonderb. Verhandel. bl. 505.

392) In een schrijven uit Enkhuizen van 8 Juni 1671 zegt zij zelfs, dat zij me: De Labadie geenerlei conformiteit van ideeën heeft, wyl hij deze verderfelijke leer nog voorstaat. A vis p. 50.

de menschen afhing, ging er niet een enkele verloren, „Dieu veut sauver tous les hommes”. Staat Christus niet altijd aan de deur en is hij niet onvermoeid aankloppende aan de gewetens der menschen? „Si Dieu damnoit les méchants, il ne „donnerait pas tant d’admonitions secretes et interieures „pour les convertir à luy”; „par la predestination on rend „Dieu menteur, Injust, Méchant, Inconstant”. Beroept de tegenpartij zich op allerlei plaatsen uit het Oude Testament, waar gezegd wordt dat Jehova de harten van menschen en volkeren verhardde, BOURIGNON antwoordt, dat zulke uitdrukkingen zinnebeeldig bedoeld zijn. Zij deinst niet terug voor het stoutste woord en noemt Jehova, indien Hij werkelijk het hart van FARAO ongehoorzaam heeft gemaakt, een veinzer, daar Hij dan door MOZES heeft laten vermanen en met zware plagen straffen een man, van wiens ongehoorzaamheid Hij zelf de verborgen bewerker was.³⁹³⁾ Onder het licht van rede en recht vaagt zij op dezelfde wijze weg de duisternis van wat men noemt ’s menschen natuurlijke verdorvenheid en aangeboren zwakheid. Zij wil, dat men eens overwege, waaruit deze „Natuurlijke Boosheid” ontspringt. Haars inziens heeft God den mensch geschapen met „een genegenheid tot het goede”, en zij houdt vol, dat „de geneichtheid „tot het *Quade* sekerlijk van den duivel komt.” Wie die z.g.n. natuurlijke boosheid niet heeft overwonnen, is nog een kind van den duivel, „dewijl datter geen ander quaat is dan den „Duyvel, gelijk daer ook geen ander goet is dan Godt”.³⁹⁴⁾ Hoe is men toch zoo dwaas alle schuld te werpen op den eersten mensch in stede van op zichzelf: „de oude Adam „kan ons niet verdoemen, indien onse eygen sonden ons niet

393) *Le Nouveau Ciel*, p. 48.

394) Brief van 3/13 Mei 1674. *Wonderbare Verhandel*, bl. 164.

„verdoemen“. ³⁹⁵⁾ En wie kan met rede beweren, dat de duivel macht heeft over den mensch? Noch op onze zielen oefent de duivel invloed, noch op onze harten, noch op onzen wil, tenzij de mensch zelf hem macht verleent; de duivel is een gebonden hond, die niet verder kan loopen dan zijn ketting lang is; gezondigd wordt alleen krachtens 's menschen vrijen wil: „tous les hommes sont crees à salut“, ³⁹⁶⁾ verdoemd wordt nooit een schepsel noch door den duivel noch door God, indien het niet eerst zelf zich verdoemt. ³⁹⁷⁾ Evenmin wordt een mensch zalig gemaakt door God of door Christus, indien hij het zelf niet doet. Of Christus dan niet een Verlosser is? Ongetwijfeld, doch een Verlosser niet in dien zin, dat hij met zijn onschuldig vergoten bloed voldoening geeft voor onze zonden, maar in zoover hij voor ons het voorbeeld is tot volmaakte kennis van God, een Exempel, een Leermeester. ³⁹⁸⁾ Zeer tot haar teleurstelling bemerkte BOURIGNON in een samenkomst, die zij met ANNA VAN SCHURMAN had, dat deze nog overhelde tot het gevoelen, dat Christus voor onze zonden heeft voldaan, in plaats van met volle overtuiging toe te stemmen, dat Christus is gekomen „pou. enseigner tout ce que nous devons faire et laisser“: als Jezus Christus onze schulden had willen wegnemen, dan ware immers zijn prediking gansch overbodig

395) Ibid bl. 222.

396) L e T o m b e a u II, p. 20.

397) W o n d e r b a r e V e r h a n d e l., bl. 224, 227.

398) Straks komen ook de drie-eenheidsleer en de christologie in het gedrang. Evenals de Reformateurs op grond van hun bekeeringsidee neiging hebben, om den Heiligen Geest niet als een goddelijke persoon, een van de drie, te beschouwen, maar als een heilige uit God uitgaande en in den mensch werkende kracht, zoo neigen zij er ook toe, om in Christus niet het goddelijke, maar het menselijke op den voorgrond te stellen.

en de geheele heilsgeschiedenis al te omslachtig, één enkele bloedstraal ware dan voldoende geweest. ³⁹⁹⁾

Het is opmerkelijk, dat BOURIGNON deze leeringen, hoewel zij ze van zoo groot belang achtte, toch nimmer stelselmatig in den breede uiteenzette. Slechts met een enkel woord, hier en daar in haar geschriften, wees zij haar standpunt aan. Zoo doen haar geestverwanten eveneens, ⁴⁰⁰⁾ en dat is misschien de beste aanwijzing, hoe weinig hun aan deze leer als léer gelegen was. Waarom het hun te doen was — om het hart dier leer, den levenden godsdienst. Toen CAREL CATS tot het inzicht kwam, „dat Christus een Verlosser was, die vrij kon maken — niet van schuld maar — van mijn gebreken”, toen was dit voor hem een lichtende openbaring, niet omdat hij in deze nieuwe verlossingsleer meer bevrediging vond voor zijn *leerstellig denken*, maar omdat hij er in vond dien *zielsvrede*, dien hij onder tranen en zuchten had gezocht. ⁴⁰¹⁾ „Zaligmakend” in den waren zin van het woord was het nieuwe inzicht. En daarom bracht hij het ook, ontlaan van alle diepzinnige bespiegeling, tot zijn lezers in den eenvoudigen vorm van de volgende allegorie, die hij „een mennist prediker uit Haarlem” navertelde. Die zou in den droom begeerd hebben de hemelsche stad te vinden, die door weinigen gezien en door niemand gezocht wordt, wijl men meent, dat het onmogelijk is haar te vinden. Na eenig zoeken zag hij ze, blinkende van goud en kristal,

³⁹⁹⁾ Den volgenden dag, 26 Maart 1668, gaf Bourignon in een schrijven aan Schurmans aan hare teleurstelling uiting. De brief is gecopieërd in *Tombeau de la f. Theol.* II, 20 v.

⁴⁰⁰⁾ Een systematische uiteenzetting geeft bijv. Jan Stevensz, in zijn *Fondamentboeck*, bl. 127-161.

⁴⁰¹⁾ De Heyligheyden haare trappen, bl. 30.

op 'n hoogen berg. Er heengaande vond hij aan den voet van den berg een dorp, welks bewoners kochten, verkochten, aten, dronken, vroolijk waren, zoo lustig alsof het er kermis was. Velen vroeg hij den weg naar de stad, de meesten waren verwonderd en antwoordden hem, dat zij van zulk een blinkende stad niets wisten; anderen bespotten hem: zeggende: „loop, zot! gij raast, gij maalt, gij hebt een slag „van den molen, gij weet niet wat gij vraagt, gij zijt buiten „zinnen, daar loopt een streep door den man”. Na lang zoeken vond hij eindelijk een gemoedelijk en wijs mensch, die zeide: „ja Vriend, ik weet den weg, daar ligt hij; maar ik „vrees, dat gij de stad toch niet bereiken zult”. Een zelfde vermoeden werd uitgesproken door een vrouw: „gij zijt op „den rechten weg, maar ik vrees, dat ge er niet komen zult”. Niet anders riep in koor een geheele hoop volks: „dat is „wel de weg van ENOCH en ELIA, maar wij vreezen, dat gij „er niet komen zult”. Hij stoorde zich echter niet aan zulken ongerechtvaardigden twijfel, en het gelukte hem het Nieuwe Jeruzalem te bereiken. En niets zou hem belet hebben daar binnen te gaan, als hij niet juist ontwaakt was. ⁴⁰²⁾

Zulk een argumentatie kon alleen genade vinden in het oog van hem, die ver van alle leer-heiligheid, zijn heil zocht in een volmaakten stand des levens — het Nieuwe Jeruzalem, dat de groote menigte niet eens kende, dat de kerkelijken niet bereikbaar achtten. Om de praktische gevolgtrekkingen, niet om de theoretische leeringen zelf was het den Reformateur te doen. Zoo kostte het GALENUS weinig zelfverloochening om met zijne tegenstanders zich te verbinden, de geschillen betreffende de leer op den kansel niet

402) C. Cats. *Jesus Christus de Saligm. der Wer.*, bl. 103.

aan te roeren. GALENUS was minder vóór zijn eigen opvatting, dan wel tegen die van zijn tegenpartij. Het zwaartepunt van zijn prediking was niet de leer, maar het leven, niet regtzinnigheid, maar wedergeboorte. Eerst toen APOSTOOL de belofte schond, kwam hij in vuur. „Het gebeurde dan in „den jare 1663 — volgens BIDLOO'S weemoedig-statig verhaal — „op den 11den November, dat SAMUEL APOSTOOL, „zalr. gedachtenis, gepredikt hebbende uyt II Corinthiërs „7: 1, ⁴⁰³) daarop hadde toegepast deze leering: „„dat nie- „„mand in het leven zoover komt in de reiniging, die van „„zyne zijde kan werden toegebracht, dat hij niet meer te „„reynigen heeft; maer dat de Rechtvaardigmaking en Vol- „„doening Christi alleen onze volstreckte Reyniging is.” ⁴⁰⁴) „Dit aldus des voormiddags zijnde gepredikt, voer Dr. GALE- „NUS daerop des namiddags aldus van de Predikstoel uyt: „dat hetgeen zijn medeleeraar had gepredikt geen Menno- „niste, maar een verleydelijke leere was, de Praedestinatie „nootsakelijk insluytende, die de menschen zonden-peluwen „onder de armen leyde; die Christus tot een dienaar der „zonde maakte; die dengenen, die daarop (nl. op de prae- „destinatie) steunde, als een Aegyptische rietstaf ten jongsten „dagen door de lendenen boren zoude etc.” ⁴⁰⁵)

Zoo verhieven zich om een leerverschil de hartstochten, zonder dat men daaruit de gevolgtrekking mag maken, dat de Doopsgezinden der zeventiende eeuw weinig waarachtig leven in zich hadden, en onderling verscheurd werden door geschillen

403) De tekst luidt: „dewijl wij dan een belofte hebben, geliefden, laat „ons onszelven reinigen van alle besmetting des vleesches en des geestes, „voleindigende de heiligmaking in de vreeze Gods.”

404) Dat is: dat wij zalig worden niet door ons zelf, maar door de voldoening, die Christus buiten ons om aan God heeft gegeven.

405) Bidloo, Onbep. Verdr., bl. 16.

over de leer. Aan het verschil in leer lag ten grondslag een verschil in religie, zoodat het kanselduel van 1663 — in tegenspraak met wat men gewoonlijk op het voetspoor van andere geschiedschrijvers, inzonderheid van BLAUPOT TEN CATE, aanneemt — een aanwijzing is van een bijzonder levendig en actuëel godsdienstig bewustzijn onder de Doopsgezinden van circa 1650—1700, een van de kenteekenen, dat in den machtigen stroom van het Galenisme het bruisen was der jonge religie, die met stout geweld zich losgerukt had van de oude vormen, het oude gezag, de oude leer.

§ 6. TOEKOMSTVERWACHTINGEN.

Zoo goed als alle andere dragers van revolutionaire bewegingen hadden ook de Reformateurs de overtuiging, dat zij de slotperiode van elke voorafgaande ontwikkeling inleidden. Evenals Mohammed verbeeldde zij zich, dat de rij van Gods profeten met hèn gesloten werd: thans zou de waarheid geopenbaard worden en het licht doorbreken; vrede, waarheid, gerechtigheid zouden voortaan heerschen op aarde, eerlang zou de wereld juichen: „het oude is voorbijgegaan, zie, het is alles nieuw geworden.”

Dragen soortgelijke verwachtingen in onze dagen een evolutionistisch kleed, de tijdsiddeën van de zeventiende eeuw leidden in de richting van het *chiliasm*e. De Reformateurs waren wel niet allen, maar toch voor een goed deel „vijfde-rijk-beoogers.” Terwijl de orthodoxie alleen wilde weten van die wederkomst van Christus, die zou zijn in een onberekenbaar verre toekomst, „in het laatst der dagen” bij de wederopstanding der dooden, predikten zij een komst van Christus, die aanstaande was en die met geen andere wederopstanding gepaard ging dan met die uit den geestelijken dood.

Hoewel slechts zelden een nauwkeurige omschrijving

van de chiliastische verwachtingen wordt gegeven, worden zij toch in bijna elk reformateursch geschrift uitgesproken. Niet zelden vormen zij het thema van het geheele betoog. „Een „Geklanck des Allarms” stelt volgens het titelblad in het licht „hoe de Vorst der Duysternis quaem te heerschen over het „Menschelijck geslacht; ende hoe lange zijn Tijdt dueren sal; „Ende het Getal van hem, nae de welcke sich de Werelt „verwondert heeft, uytgevonde; ende bewesen naebij „het Eynde te zijn.”⁴⁰⁶⁾ Een van BOURIGNON'S geschriften is getiteld: „La Dernière Misericorde de Dieu Qui decouvre „toutes Vérités essentielles, qui n'ont encore esté entendues ni „comprises des hommes, ni même revelées de Dieu, qui les a „reservées pour les derniers temps esquels nous „vivons à présent, où toutes choses auront leur accompli- „sement en sens parfait et accompli.”

Veelal, vooral bij de Quakers, is het in den vorm der boetprediking, dat de nieuwe dingen worden aangekondigd. In JAMES PARK'S missive aan de Harlingers⁴⁰⁷⁾ klinkt het dreigend: „de Heere is opgestaen ende komende met u te „pleiten ende u te bestraffen, gij ijdele schaepherders; sijne „hant sal u raecken, den slagh van den Almachtigen sal u „nederhacken, ghij hooge Cederen en kloecke Eycken, ghij „moet nederbucken ende buigen voor den Heere ende sijn „hemelsche verschijningen in desen dagh des Heeren, „dewelcke groot is ende schrickelijk zijn sal tot de Godloosen, „ja hij sal branden als een oven. Ende alle ghij hoovaerdige „ende verhevene, ende die quaet doet, ghij sult zijn als stop- „pelen: den dagh komt, dewelcke u verbranden sal ende u niet „overlaten, noch wortel noch tak”. Niet minder schrikwek-

406) Door St. Crisp.

407) 't Eerste deel van de Uytroep, bl. 24.

kend is een ander woord: „Als aengaande de Predikanten, sij „sijn de Kussens op welke dese vervolgers rusten; maer de „handt van Godt den Heer is verscheurende haer decksel, dat „de Naticn haer sien ende haer bedrogh verfoeyen mogen. „Ende wanneer dese Kussens wegghenomen zijn, dewelcke sij „onder de oxelen geleyt hebben, dan zal de ruste van degene, „die in haer vertrouwt hebben, gebroocke worden en de „dien dagh haestet.”⁴⁰⁸⁾

Straks evenwel wordt de bedreiging tot belofte. Aan wie verlangend uitzien naar den dag van de bijeenvergadering der vromen roept CRISP toe: „heft uwe oogen op, want den dagh „uwer verlossing nadert, en de bevrijdinge sal voort- „komen uyt Zion; ende een machtige stemme sal geuytet wor- „den van den Heyligen Bergh van den Heere der Heyrscharen, „ende diegeene, die deselve hooren, sullen leven ende de „doode beenderen in de valleyen sullen levendigh worden; en- „de de blijdschap van dien dagh sal grooter zijn als de blijdt- „schap van den Oegst.”

Het waren niet alleen de phantastisch aangelegde geesten, die het chiliasme aanhingen. Ook de meer bezonnenen neigden sterk naar het nieuwe gevoelen heen. De man, naar wien de Collegianten een tijdlang Brenisten werden genoemd, DANIEL VAN BREEN, schreef een uitlegging van de Openbaring in chiliastischen zin. Van de „dwalingen” der Gale-nisten noemde Dr. DE VRIES allereerst „het duysent-Jaerigh-Rijk”;⁴⁰⁹⁾ en CASPAR LUIKEN erkende implicite de juistheid van de hierin vervatte beschuldiging, toen hij antwoordde: „ghij „seggt, ghij wilt alle dwalingen van dese luyden niet ophalen, „als van het duysent-jaerige Rijk en de bysondere gaven

408) Uytroep I, voorrede.

409) Het tweede deel van de ont d. Veynz., bl. 8.

„des Geestes. Lieve Vriendt hebt ghij al bewezen, dat dat „dwalingen zijn?” ⁴¹⁰⁾ Voor SERARIUS was het chiliasme het motief om ter wederoprichting der vervallen gemeente geen hand uit te steken; z. i. moesten de Christenen in afwachtede houding „de oprichtinge des Rijcks Jesu Christi op aerde” te gemoet zien en niet door kerktucht een ijdele poging tot herstel doen. ⁴¹¹⁾ Inzonderheid van GALENUS beschimpten de kerkelijken den ijver, waarmee hij „het gevoelen van de duysent-jaerigh Rijckxdrijvers” onderzocht. ⁴¹²⁾ Over de nieuwe fractie in de Vlaamsche gemeente klaagde BIDLOO: „men vleyde dan „allerley slag: Duysend-jaerigh-rijk en Vijfde-Monarchys-ge-„zinden. . . . ; ⁴¹³⁾ men bragt het veroudt en lang afgesleten „gevoelen van het Duysend-jaerigh-rijk weer ter baan, om ’t „welk voort te zetten men bestond door de XIX Artikelen, „uytgegeven door Dr. GALENUS en DAVID SPRUYT, de ge-„heele Kerkelijke Huyshouding voor onwettig, onschriftmatig „en schadelijk te schelden”. ⁴¹⁴⁾ BIDLOO wist daarbij te vertellen, dat GALENUS c. s. geldelijke ondersteuning verleenden aan eenige Poolsche Joden, in de hoop „hun herten te bewegen”, en met de bijgedachte, „dat de bekeering der Israë-„lieten aan de komste van Christus moest voorgaan”. ⁴¹⁵⁾ Zelfs een streng rationalistisch man als ZWICKER had geen bezwaar om „den aenstaenden laetsten dagh” ⁴¹⁶⁾ tot den sluitsteen van zijn vertoog te maken. „Den N. T. Josias”

410) Ondersoeck, bl. 10.

411) De Vertred. des H. Stadts.

412) Ontd. Veins., bl. 4; vgl. ook de samenspraak van Loshooft en Listige Veinzer in Sociniaense Hooftpijn, waarin gesproken wordt van „ons duysend jarich-Ryck.”

413) Onbep. Verdr., bl. 8.

414) O. C. bl. 12. — 415) O. C. bl. 14.

416) C. Sepp, Geschiedk. Naspor. bl. 176, zegt, dat de Raedt's heterodoxie eigenlijk niet veel anders was dan een streng Cocceanisme, de

werd pompeus aangekondigd als „in dese laetste daegen „tot waerschouwinge van alle genaemde Christenen uytgegeven van DANIEL ZWICKER, haar aller dienaer, 1670.”

Hoe het chiliasme aangevallen werd door de kerkelijken, daarvan heeft Professor SAMUEL MARESIUS ons een proeve

vrucht grootendeels van zijn zelfstandige studien en bijbelsche uitleg- en oudheidkunde. Ik zou die bewering onder zeker voorbehoud kunnen overnemen, maar liever stel ik er een andere tegenover: De Raedt's gewijzigde beschouwing was geboren, niet in de studeerkamer, maar in het openbaar verkeer. De aanraking met de nieuwe ideeën van zijn tijd, inzonderheid de omgang met Rothe had hem van 't Cocceanisme zoo goed als van alle andere kerkelijke partij gescheiden. Wat Sepp zijn heterodoxie noemt was niet een geleerde overtuiging, maar een profetisch doorvoelde levensbeschouwing. Hij zette die uiteen in een latijnsch geschrift: „apologia veritatis adversus Maresium”, waarin hij tegen den Groninger hoogleeraar Samuel Maresius het chiliasme in bescherming nam. Deze „Apologia” werd in 1674 vertaald en uitgegeven onder den titel: „De vijfde monarchie ofte 't Rijke der Heyligen, Schriftmatig bewesen. Door Alhart de Raedt, professor in de H. Theologie, in zijn boek genaemt: Verantwoordinge der Waerheyt. Uyt het Latyn vertaelt en met een predicatie over de zelve stoffe verrijkt door Everard van Someren. Gedrukt op eygen koste, Rotterdam bij L. van Santbergen, 1674 (8°, 380 bladzijden). De geschiedenis van Van Someren is meermalen beschreven. Geboortig uit Rotterdam, was hij in 1665 als twintig-jarig jonkman te Leiden student geworden in de theologie. Tien jaren later, in 1674, was hij — waarschijnlijk om zijn reformateursche sympathieën — nog altijd niet beroepen. Inmiddels was hij te Rotterdam aan den schooldienst verbonden. Den 28 Januari 1674 mocht hij een avondbeurt waarnemen. Het gerucht ging dat hij een buitensporige preek zou houden, „over 't Koninkrijk van Christus”, en dat vele geestverwanten van elders ter kerk zouden komen. Om een oog in het zeil te houden wonen Dss. Ridderus en Grebber den dienst bij. Brutaal-haastig beklimt de proponent den kansel, „seer stout en windigh” ziet hij om zich heen — waarom Ridderus zijn collega influistert „het sal hier van avondt waeyen”. In het gebed geeft hij ergernis zoowel door zijn hoogen toon als door zijn woorden: „Heere, ik sta nu hier om van Christi Koninckrijke te prediken; geef mij den geest der vrymoedigheyt, opdat ik geen menschen ontsie, maer dat ik sonder eenige vreese van menschen de waerheyt van dat Koninckrijke mag getuigen.” Den tekst, Daniël 2 : 44, 45, wil hij letterlijk verstaan: Christus zal nog eens heerschen op aarde; de pre-

nagelaten, terwijl wij uit een tegen hem gerichte apologie van ALHART DE RAEDT de wijze leeren kennen, waarop het verdedigd werd.

Aan de hand van Art. 37 der Gereformeerde Belijdenis had MARESIUS betoogd, dat Christus niet zou wederkomen om zijn koninkrijk op te richten, dan alleen bij het laatste oordeel, en dat het dan op te richten koninkrijk niet een aardsch maar een hemelsch zou zijn. DE RAEDT daarentegen trachtte aan te toonen, dat Christus wel degelijk vóór het laatste oordeel zou wederkomen (hij spreekt van een laatste en een voorlaatste komst van Christus) en wel om een aardsch koninkrijk op te richten. Of hij zich die wederkomst zoo realistisch voorstelde, als genoemd Belijdenisartikel doct, („...onze Heere zal komen, lichamelijk en zienlijk, gelijk Hij opgevaren is...”), is niet waarschijnlijk; zijn spreken niet van de nederdaling des Heeren, maar van de nederdaling van de heerlijkheid des Heeren, doet ver-

dikanten hebben ongelijk met te zeggen, dat geen profeten meer door God worden gezonden. Midden in zijn rede, terwijl hij bezig is, den predikanten den mantel te vegen, wordt hij gestuit door Ds. Grebber, die met luider stemme roept: „het is niet waer, dat ghij daar seght, ghij zijt een Quaker.” Ds. Ridderus verheft mede zijn stem: „ghij zijt een lasteraer, ghij zijt een Quaker, komt af van den predikstoel.” Luide roept Van Someren ten antwoord t: „ick sta hier nu om te predicken; spreekt ghij als het u beurte is.” Tevergeefs tracht de kerkeknacht den proponent aan den slip van den mantel van den kansel te trekken. Eerst op last van burgemeester Van Naerssen, die toevallig aanwezig is, daalt hij af, doch niet dan onder luid protest, roepende: „mijn predikatie is gedrukt en ghij zult ze zien.”

Door kerkeraad en stadsregeering ter verantwoording geroepen, betuigde Van Someren, vooral op aansporen zijner familie, spijt over het gebeurde en teekende bij wijze van boete een vijftal door den kerkeraad opgestelde artikelen. Enkele weken later evenwel herriep hij zijn onderteekening. Hem werd toen andermaal school- en preekdienst ontzegd. Ruim een jaar later liet hij zich als student in de medicijnen te Leiden inschrijven. De doodboeken dezer stad vermelden, dat 14 Mei 1678 overleden is Dr. E. van Someren. Of deze dezelfde is als onze jonge ijveraar, is niet met zekerheid uitgemaakt; Sep, Gesch. Naspor. bl. 181 v. v.

moeden, dat hij (waarschijnlijk met alle andere Reformateurs, ROTHE niet uitgezonderd) niet gedacht heeft aan den „lichamelijken en zienlijken” Christus, maar aan den onzienlijken Christus-Geest, die, nederdalende in de harten der menschen de vernieuwing aller dingen, de Reformatie, het duizendjarig Rijk zou tot stand brengen.

MARESIUS had zijn betoog in drie stellingen samengevat:

1. Dat Christus' koninkrijk nooit tegelijk hemelsch en aardsch kan zijn.
2. Dat het lot der kerk is, om in deze wereld onder kruis en vervolging tot den einde te zuchten.
3. Dat Christus niet zal wederkeeren voor den dag des laatsten oordeels.

DE RAEDT stelde tegenover deze „vooroordeelen”, zooals hij ze noemde, een ander drietal stellingen:

1. Dat Christus een heerlijk koninkrijk in het einde der eeuw (blijkens de nadere uitlegging bedoelt hij daarmee ca. 1650—1700) zal aanvaarden.
2. Dat de kerk (hij bedoelt niet de zichtbare, maar de ideale kerk, de ware gemeente Christi, de Reformateurs) in dien tijd zal verlost worden van alle wederwaardigheden en met Christus den grootsten luister en heerlijkheid genieten.
3. Dat Christus, om het rijk te aanvaarden, uit den hemel zal wederkeeren (nl. in de harten der menschen).

DE RAEDT vestigde de aandacht op plaatsen als Openb. 20 = 11, 14: „En ik zag een grooten witten troon, en dengene die daarop zat, van wiens aangezicht de aarde en de hemel wegvlood, en geen plaats is voor die gevonden. En de doden en de hel werden geworpen in den poel des vuurs: dit is de tweede dood.”

Dan. 2: 44 de tekst, waarover in 1674 VAN SOMEREN zijn beruchte preek te Rotterdam hield: „doch in de dagen „van die koningen nl. van „het vierde koninkrijk,” gelijk- „gesteld met het bestaande Christendom zal de God des „hemeis een koninkrijk verwekken, dat in eeuwigheid niet „zal verstoord worden en dat koninkrijk zal aan geen ander „volk overgelaten worden: het zal alle die koninkrijken ver- „malen en te niet doen, maar zelf zal het in alle eeuwigheid „bestaan.”

Dan. 7: 27. „Maar het Rijk en de heerschappij en de „grootheid der koninkrijken onder den ganschen hemel zal „gegeven worden aan het volk der heiligen der hooge plaat- „sen, welks rijk een eeuwig rijk zijn zal, en alle heerschap- „pijen zullen hem eeren en gehoorzamen.”

Jes. 66: 22. „Want gelijk als die nieuwe hemel en die „nieuwe aarde, die ik maken zal, voor mijn aangezicht zul- „len staan, spreekt de Heere, alzoo zal ook ulieder zaad en „ulieder naam staan.”

Paste de Belijdenis en de heerschende meening zulke plaatsen toe op het laatste oordeel. DE RAEDT wilde ze doen slaan op Christus' aardsch koninkrijk. Vooral Dan. 2: 44 scheen hem toe allen twijfel buiten te sluiten. Bracht men hem in het nauw door te beweren, dat het woord „eeuwig- lijk” niet met zijn opvatting overeen te brengen was — vol- gens welke immers het aardse messias-rijk na duizend jaren zou ophouden te bestaan — zijn geleerdheid wees hem gemakkelijk een uitweg: „eeuwiglijk” in de Hebreeuw- sche taal beteekende niet „eindeloos,” maar „de gansche ge- duyrzaamheid van die zaak, waarvan gewaegt word.” Ook Openb. 21: 1 en 2 gaven z. i. een duidelijke vingerwijzing: als bij de beloofde „nieuwe hemel en nieuwe aarde” gedacht

moest worden aan een hemelsche heerlijkheid. dan had JOHANNES Jeruzalem niet moeten zien nederdalen uit den hemel, maar opgaan naar den hemel.

Vrij van alle kerkelijke gezag aarzelde DE RAEDT niet om nu en dan aan de Syrische vertaling, de vulgata, die van ERASMUS of van CASTALIO de voorkeur te geven boven die der Staten. Hij maakte er den Statenvertalers een verwijt van, dat zij overal waar de Schrift „tijdelijken” zegen beloofde (een lang leven, aardse heerschappij, overvloedigen oogst), met meesterlijk gezag en willekeur aan de blijkbaar letterlijk bedoelde woorden een figuurlijke beteekenis hadden toegeschreven.

Op welke wijze de vernieuwing aller dingen tot stand zou komen — daarvan vernemen wij niet te veel. Een enkele mocht lust hebben in de realistische schilderijen van „des Heeren Standaert en de twaalf Helden Gods”, de meesten hielden zich aan de Apocalyptische rhetoriek in al haar vaagheid. Vooral de mystieken namen zich gewoonlijk voor nadere uitleggingen zorgvuldig in acht. „Hoedanigh en op „wat maniere dese dingen te wege gebracht sullen werden”, daarover mag men volgens CRISP niet bespiegelen; wanneer velen, vooral onder de Collegianten, hierover „in groot disput” zijn, dan vergeten zij z.i. dat geestelijke dingen niet in vleeschelijke wijsheid begrepen kunnen worden. Het is geraten „in stilheyt” in het licht van Christus Jezus neder te zitten, „zoodat men zijn eigen gedachten niet en durft dencken, noch zijn eygen woorden spreken.” Het hoe en het wanneer van het „Koninckrijcke Gods” behooren nu eenmaal tot de „verborgentheden”. Wie er iets van wil weten, dale af van zijn „hooggeboude Tooren van kennisse” — wellicht

dat dan in hogere wijsheid op mystieke wijze „het getal des Beestes” hem te kennen zal worden gegeven.

Niet alle mystieken waren zoo voorzichtig. BOURIGNON wist heel beslist te antwoorden op de vraag van een Frieschen vriend, of de zielen van de oude aartsvaders en in het algemeen van hen, die „in de genade Gods gestorven” waren, met Christus op aarde zouden terugkeeren: „absolument qu’ouy.”⁴¹⁷⁾ En, BOEHME bijna woordelijk navolgende, gaf zij een plastische beschrijving, hoe het zijn zou: „de wereld zal „een onbegrijpelijke schoonheid hebben. De aarde zal geheel „als kristal wezen. Het vuur zal zonder rook en hitte leven en „warmte verleenen aan alle dingen. De lucht zal zacht wezen „zonder onweer. Het water zal verfrissen zonder vochtig te „maken. Het menschelijk lichaam zal geheel doorschijnend „zijn, schitterender dan diamant.”⁴¹⁸⁾

Nog stouter realisme was er in ROTHE’S schilderingen, waarvan als voorbeeld kan dienen de curieuse „beschrijvinge „van de twaalf Helden Godts, Hare dienst en ghereetschap: „En yder sijne wacht omtrent de Standaert des Heere.”

„De helden Godts sijn geordonneert den Standaert te beschermen voor alle geweld en overlast der baldadigen en „quaedwillige menschen: desen allen sullen Helden en mannen „Godts sijn, tot sulcken werck verboren. Yder van haer sal „een spietse hebben van vijftien voeten langh. Een Swaert „en een Helmet met een Borstwapen als in d’ oorlogh gebruyckt wordt. Alle dit ghereetschap sal yeder in een kist „bysonder leggen, gemaekt bequaem om te vervoeren.

„De Piecken sullen in drie deelen verdeelt worden, yder

417) Brief van 8 April 1672, Tombeau IV, 130.

418) Tombeau IV, 132 v.

„deel vijf voeten lang met schroeven in malkanderen vast-gemaect. . . .”⁴¹⁹⁾

Zulke woorden maken den indruk door kranke hersenen te zijn uitgedacht en mogen op één lijn gesteld worden met het gedrag van COENRAAD VAN BEUNINGEN. Door den omgang met GICHTEL in een toestand van overspanning gekomen, meende hij aan de Keizersgrachters profetische teekenen te moeten geven. Er was te Amsterdam en elders in N.-Holland een meteor in de lucht gezien, die uiteengevallen was in „een menichte groote vierige klooten, rood als kaarslicht ende schitterende als sterren.” Boven een stal aan de Reguliersgracht had men in de lucht een doodkist gezien met de kleuren van den regenboog, die na een kwartier uiteengespat was, „als een Fontein van vuur zich na boven werpende.” Ook vertelden de couranten van een luchtspiegeling te Chester, bestaande uit twee strijdende legers; en van een vuur boven Mannheim. Uit dit alles putte VAN BEUNINGEN de overtuiging, dat de komst van het Rijk Christi op aarde aanstaande was. Zoo stond hij eens des nachts op: razende en tierende de straat oploopende, sloeg hij op de deuren der bureu, om een bewys te geven van de „onuytdenkelijke lethargie, in welke de Ingesetenen van dese Stad leggen;” en hij vond het een zeer bedenkelijk verschijnsel, dat, terwijl het toch al in den na-nacht was en er stilte in de lucht heerschte, er evenwel niemand wakker geworden was, „zooals de bureu BELLEMONTÉ, WOLZOGÉN en anderen kunnen getuigen, mitsgaders de Ratelwachten en Passanten.”⁴²⁰⁾

419) Een Nieuwe Hemel en Aerde, Het Nieuwe Jeruzalem, De wederoprichtinge aller dingen, Bij Pieter Arentz 1673.

420) Verklaringe van hetgeen meest nut schijnt in de Openbaringe, bl. 15 v; Alle de Brieven en Schriften, bl. 57-60.

Scherp afstekend bij zulke buitensporigheden was de bezonnenheid van den Quaker. Hoewel onbeschroomd in het gebruiken van wonderbaarlijke wóorden, was er toch in zijn vóorstellingen heel weinig wonderbaars aanwezig. Wanneer hij dreigde, dat God Babylon (Harlingen) zou omkeeren en verwoesten, dacht hij blijkens de toelichting niet aan de een of andere bovennatuurlijke catastrophie van aardbeving of vuur als in de dagen van SODOM en GOMORRA, maar aan den achteruitgang, die er in den handel zou komen tengevolge van het veldwinnen van den Quakersche afkeer van allerlei „schoone delicate en kostelijke dingen.”⁴²¹⁾

Evenmin wonderbaarlijk was de verwachting van den rationalist. Al de groote gebeurtenissen, die hij in de naaste toekomst verwachtte, zouden langs den gewonen weg van oorzaak en gevolg tot stand komen. Christus zou nederdalen op aarde, d.w.z. niet de mensch Jezus Christus maar de goddelijke Geest, de Rede. Er was geen wezenlijk verschil tusschen SPINOZA'S overtuiging, dat hij de volmaakte wijsbegeerte had uitgevonden en ZWICKER'S chilasme, dat zich immers oploste in de wijsgeerig-godsdienstige overtuiging, „dat Godt „door deze Leere (van den eenigen Godt) en door de aen- „wijsinge van de rechte manier van Disputeeren een algemeene „Reformatie, de gantsche werelt door, zal aanstellen.”⁴²²⁾

Over een andere vraag, het wannéér der wederoprich-

421) Uytroep. I, bl. 24 v.

422) Openbaringe van het Ware Algemeene Geloof; dat is: Een grondig Oordeel van de Vreedtsaemste en sekerste Leere der Christenen. Nevens dese is hier noch bijgevoegt: Een Aenwijsinge van de rechte manier van Disputeeren. Item, noch 21 Grond-Regels, na welcke de geheele Schriftuur moet uytgeleght en verstaen worden, bl. 9.

ting, zegt o.a. SERARIUS het een en ander. Uit Openb. 11 en 12 maakt hij op:⁴²³⁾

10. Dat de voorhof (de zichtbare kerk), die buiten den Tempel (de Christelijke Religie) is, den heidenen gegeven, en dat de Heilige Stad (de christelijke Religie) twee en veertig maanden lang vertreden zal worden (Openb. 11: 2).

20. Dat de twee getuigen, na gedurende die twee en veertig maanden of 1260 dagen te hebben geprofeteerd, door het Beest zullen worden gedood, waarna hun doode lichamen drie en een halven dag lang op de straten van de groote stad Sodom zullen liggen (Openb. 11: 3, 7, 8).

30. Dat gedurende dien tijd de Vrouw, die, bekleed met de zon en met een kroon van twaalf sterren op haar hoofd, de maan onder haar voeten heeft, in de woestijn zal moeten vluchten, terwijl de zoon, dien zij gebaard zal hebben, intusschen in den Hemel zal worden opgenomen (Openb. 12).

De ware gemeente moet dus, meent SERARIUS, gedurende de 1260 profetische dagen d.i. 1260 jaren verdwijnen. Daar de verdwijning blijkbaar begonnen is met Constantijn den Groote (ca. 325), kan nu binnen korten tijd de wederoprichting worden tegemoet gezien.

Nadere aanduiding van het wanneer geeft SERARIUS niet. Waarschijnlijk hield hij het door zeer velen toenmaals met spanning tegemoet geziene jaar 1666 voor het groote jaar. Op dat staartcijfer kwamen de apocalyptische berekeningen van velen uit. Toen 1666 voorbijging, zonder dat de hemel zich geopend had en zelfs zonder dat de reformateursche ideeën bijzonderen voortgang hadden gemaakt, onderging het chiliastisch gevoelen een grooten schok.

De ervaring leerde dus, hoe gewaagd het was cijfers te

423) Vertredinge, 15 v.

noemen. Daarom hielden de meesten zich aan de algemeene aanduiding, dat het koninkrijk nabij was. Zoo concludeerde ZWICKER: „nadien nu hierin het Anti-Christendom met synce ..Autheuren is geopenbaert, kan oock de dag des Heeren nae ..Pauli voorsegginge 2 Thess. 2:38 niet verre zijn. De ..Heer geve, dat wij ons alle tot dien grooten dag waardig-..lijck schicken en toebereyden mogen.“⁴²⁴⁾

Even afkeerig van preciese tijdsbepalingen was BOURIGNON. Wel was ook volgens haar het einde nabij — *le diable, voyant que son temps est si court, travaille de toutes ses forces* — zij zag in de velerlei oorlogen, kometen, epidemieën het begin van het einde,⁴²⁵⁾ maar toen twee afgezanten van ROTHE tot haar kwamen om haar aan te zeggen, dat binnen zes maanden de heerschappij van Christus zou worden opgericht, schimpte zij, dat de duivel ook nu weer den aap Gods speelde.⁴²⁶⁾

Een bijzondere voorstelling had CRISP en met hem, naar het schijnt, de Quakers in het algemeen. Ook al noemden zij geen jaartal, toch stond bij hen vast, dat God aan de heerschappij des duivels een bepaalden termijn gesteld had, en wel, naar Johannes' getuigenis, een tijd van „een duysent twee hondert en tsestigh dagen of Jaren.“ Wie hiermee niet instemde, was in CRISP'S oog vóór den duivel: „waerom soude

424) N. T. Josias, bl. 51.

425) Avis et Instr., bl. 48, 61; La Dernière Mis., bl. 51, 61 Tombeau d. l. f. Th. II, 20.

426) „Il est venu ici deux disciples d'un Jean Rothé d'Amsterdam, „lequel veut partout annoncer de sa part, comme prophète de Dieu, que dans „six mois Jesus Christ viendra régner sur la terre et qu'il a un étendart pour „assembler son peuple. Il a fait afficher à la maison de feu Labadie des „écrits, qu'ils ne sont que des Hypocrites. Il semble, que le Diable veut faire „en toutes choses le singe de Dieu....“ Les Persecutions, bl. 121 v. 1 Nov. 1674.

„yemandt soo verre des Duivels vrient zijn als te seggen, „dat sijn heerschappij altijdt dueren sal en dat de volkeren „geenszins vrijheijdt kunnen verkrijgen van sijne tyrannische „macht?“ Naar CRISP'S oordeel was er langen tijd niet dan duisternis op aarde; toen waren de menschen noodzakelijk onder des duivels macht; nu evenwel was met de Quakers het licht doorgebroken en lag het in ieders beschikking, zich aan die macht te ontworstelen; deed hij dat, dan was voor hem de dag aangebroken. „De gróóte veranderinge” zou daarin bestaan, dat de menschen in grooten getale zich keerden tot het Licht. Wanneer dat geschiedde, zou de Gemeente, „de Ware Vrouwe”, wederom uit de woestijn terugkeeren, en de mannelijke Zoon (de Geest van Christus) zou wederom nederdalen op aarde en de natiën regeeren met een ijzeren roede. Niet op éénmaal derhalve, maar langzamerhand zou het Koninkrijk komen. CRISP wilde zijn best doen om zooveel mogelijk „dese tijdt uyt te vinden”, al zou hij het ook niet doen „naar de arithmetica.” Zijn berekeningen leidden hem aan de hand van Openbaring tot de volgende bedenkingen: de afval is begonnen met Constantijn den Groote; de „tijd der verwoesting” zou duren „een tijd en tijden en een halven tijd”, d.i. drie en half jaar, of 42 maanden, of 1260 dagen. Daniël 12 : 11 nu spreekt van 1290 dagen. Daniël 12 : 12 zelfs van 1335. Dit duidt klaarlijk aan, dat daar moet zijn „een tijdt van geduldigheyt en verwachtinge na „de gesegende herstellinge.” CRISP verwachtte daarom, dat het herstel geleidelijk in den loop van 45 (1335 verminderd met 1290) jaren zou komen niet door een wonder uit den hooge, maar door het veld winnen van het Quakersche Licht: „erst moet des duivels „heerschappij neergeworpen worden in u zelve, daarna „zult ge die verandering zien in een ander, en soo gaet

„het voort van één tot tien en van tien tot duysent en soo-
 „voort, hoe langer hoe meerder, totdat de waerheydt en de
 „regeeringe Jesu Christi komt opgerecht te worde op Aerde.”

In het chiliasme van CRISP was elk supra-natureel element uitgezuiverd. Het stellen van een tijdperk van vijf en veertig jaar scheen bovendien een waarborg, dat de werkelijkheid niet als een koudwaterstraal op de vurige geestdrift zou neervallen. Toch bleef ook hier de teleurstelling niet uit. Het was nog wel een mede-Reformateur, die de spotte opmerking maakte, dat de Quakers „nu al 25 jaar” lang verkondigd hadden, dat Christus zou komen „in zijn onweder-„staanjke kracht om zijn naam en waarheid te verhoogen”, zonder dat ooit die voorzegging in vervulling was getreden.

Toen het hoe langer zoo meer duidelijk werd, dat de hooggespannen verwachtingen niet in vervulling zouden treden, week, tegelijk met de jonge geestdrift van het eerste optreden, het chiliasme op den achtergrond. Het weigerde evenwel den smaad te dragen van zijn eigen roem te hebben overleefd. De gouden bergen, waarvan het had geprofeteerd, mochten luchtspiegelingen, beloften alleen van een ver land en een verre toekomst blijken te zijn, met nieuwe hoop ging het nochtans uit in een andere richting, om althans iets van het verloren ideaal terug te vinden.

Het was het reformateursche toekomst-ideaal, dat aan de Nieuwe Wereld haar voortreffelijkste kolonisten heeft bezorgd. De landstreek, die de Engelsche regeering wegens verschuldigde gelden aan WILLIAM PENN had afgestaan, werd het beloofde land voor tal van Quakers, Collegianten (in de geschriften over de emigranten gewoonlijk onder de „Mennonisten” opgenomen), Labadisten, die daar uit den

grond op die nieuwe volmaakte samenleving hoopten te kunnen opbouwen, tot welke zij vroeger tevergeefs de oude wereld hadden gemeend te kunnen omscheppen. Zoo waren het geen armen of gelukzoekers, maar mannen en vrouwen uit den degelijken burgerstand, die naar den vreemde heentogen met de illusie een maatschappij op te bouwen van gewetensvrijheid en waarchtig Christendom. Hen dreef voort niet gewinzucht en ook niet altijd verdrukking van overheidswege,⁴²⁷⁾ maar een sociaal-religieus belang:⁴²⁸⁾ „It was evident, that their purpose was colonization, and not speculation,” zegt terecht SAM. PENNYPACKER.⁴²⁹⁾ Een hunner, PASTORIUS, een 31-jarig rechtsgeleerde in Frankfort, beschrijft de geestdrift, die hem, toen hij van het voorgenomen emigratieplan naar Pennsylvanië hoorde, plotseling vervulde, aldus:

427) Zie o. a. De Hoop Scheffer, vriendschapsbetrekkingen tusschen de Doopsgezinden hier telande en die in Pennsylvanië, bl. 1, 2. Om de verdrukking gingen de Zwitsers, Paltzers, Lithauers. Maar van de talrijke „Doopsgezinden en Quakers,” die uit Nederland uittoegen, (The settlement of Germ. bl. 18), kan dit niet gezegd worden.

428) The Settlement of Germantown, bl. 5.

429) Vgl. Franz. Daniël Pastorius' Beschreib. von Pennsylvaniën, Nachbildung der in Frankfurt a. M. im Jahre 1700 erschienenen Original Ausgabe. Mit einer Einleitung von Friedrich Kapp; Crefeld 1884.

Om een indruk te krijgen van de beteekenis van de emigratie der Nederlandsche Reformateurs, leze men b. v. het werk, dat gewijd is aan de familie-geschiedenis van een hunner, Dirck Keyser, een lakenkoopman uit Amsterdam: The Keyser Family, compiled bij Charles Keyser, Philadelphia 1881.

Onder de dertien huisvaders, die in 1683 van uit Crefeld over Rotterdam naar America overzeilden, wordt ook genoemd een zekere Jan Luiken (Lucken, Luckn) uit Crefeld en een zekere Jan Seimens, wiens vrouw heet Mercken Williamsen Lucken (The Settlement of Germ. bl. 6, 7). Aanvankelijk vermoedde ik, dat dezen behalve geest-ook bloedverwanten waren geweest van den bekenden Amsterdamschen etser en dichter, die, zooals in VII. III, 3 zal blijken, mede tot de Reformateurs behoorde. Een briefwisseling, die ik aanknoopte met Daniël Cassel en Samuel

„een sterk verlangen greep mij aan om met hen de zeën
 „over te steken en daar, na al te veel gezien en ondervonden
 „te hebben van Europeesche ijdelheid, met hen een rustig
 „en christelijk leven te leiden.”⁴³⁰⁾ Geen wonder, dat van
 zulke mannen reeds toen, twee eeuwen hun tijd vooruit, een
 protest tegen de slavernij uitging.⁴³¹⁾

Het is de ironie der geschiedenis, dat aldus de mannen,
 die plachten te smalen op wie lijf en leven waagde om in
 verre landen goud bijeen te schrapen, zelf hebben geholpen
 den grondslag te leggen tot den meest kapitalistischen staat
 der wereld.

Pennypacker uit Philadelphia, deskundigen op het gebied van de Penn-
 sylvanische emigrantengeschiedenis, en met Abel Lukens Storet, mede
 uit Philadelphia, een afstammeling van genoemden Luiken, heeft mijn ver-
 moeden niet bevestigd. In het familieregister van den emigrant Jan Luiken
 vond ik geen van de voornamen der Amsterdamsche Luikens terug, wat toch
 wel het geval zou zijn geweest, indien zij aan elkander verwant waren.

430) The Settlement, bl. 8.

431) Bedoeld protes: werd in 1688 door de maandelijksche vergadering
 te Germantown opgesteld. Het is ondertekend door „gerrit hendericks,
 derick op den graeff, Francis daniël Pastorius, Abraham
 op den graeff.” *Settlem. of Germ.*, bl. 28-30. Over Abraham en
 Dirck op den Graeff heeft Pennypacker een afzonderlijk art. ge-
 schreven in *The Penn. Monthly* van 1875, bl. 879 v. v.

HOOFDSTUK VII.

DE RELIGIE DER REFORMATEURS.

II. HET LICHT DER REDE.

Langs verschillende wegen zochten de Reformateurs hun behoefte aan aanraking met den levenden Christus te bevredigen. Twee hoofdstroomingen kunnen wij onderscheiden. De eene volgden zij, die zich gaarne op den weg van redeneeren en bewijzen klare voorstellingen verschaften; de andere zij, die de voorkeur gaven aan gevoelen en phantaseeren. Men onderscheide wel deze rationalistische — soms zelfs intellectualistische — en mystieke richtingen. Immers, hoezeer bij elk van beiden zoowel de ratio als het gevoel een groote rol speelt, de wijze waarop bij de eene het redelijk denken, bij de andere het gevoelsleven overwicht heeft, maakt een groot verschil.

Tot den rationalistischen hoofdstroom behooren drie hoofdtypen: Cartesianen, Spinozisten, Socinianen. Aan elk van deze wijd ik een paragraaf (Hoofdstuk VII, II, § 1, 2 en 3). In een daarop volgend drietal paragrafen zal ik de mystieke richting trachten te schetsen (Hoofdstuk VII, III, § 1, 2 en 3).

§ 1. WIJSHEID KOSTELIJKER DAN ROBIJNEN.

Allereerst iets over een Cartesiaan JARICH JELLES. Hij was in zijn jongen tijd een eerzaam en welgesteld Amsterdamsch kruidenier, lid der Doopsgezinde gemeente.⁴³²⁾ Opgevoed in de traditioneele vroomheid en leer zijner gezindte, was hij een geloovig man geweest totdat hij ca. 1650 evenals velen zijner tijdgenooten door den adem des twijfels werd aangeblazen, en achter alle dogmas der kerk, achter alle voorstellingen der overlevering een vraagteeken ging zien. Zou hij de verzenen tegen de prikkelen slaan en om der wille van zijn nering zich wachten voor het eigen onderzoek dat reeds menigeen in gevaarlijken en onprofijtlijken strijd met de fraters, de predikanten en de publieke opinie had gebracht? Zou hij doorgaan met ja en amen te zeggen op het woord der weleerwaarden, en Zondag aan Zondag in de kerkbank neerzitten onder het gehoor der predicatie? Maar dan moest zijn hart niet dorsten naar waarheid, zijn ziel niet schreeuwen naar het levende water. Neen, liever aan alle dingen arm dan aan waarheid, liever van de wereld verlaten dan van God; „ziende dat geld en goed bijeen te „schraapen hem na de ziele niet konde gelukkig maken, zoo „heeft hij in zijne grootste neering en geldwinning zijn winkel „aan een eerlijk Man overgelaten, is er plotseling uitgescheiden en heeft zich zonder ooit te trouwen, tot stilte buiten „al het gewoel van de Weerelt begeeven, om zich in *de kennisse der waarheid, die na Godzaligheid is*, te oeffenen en wijsheid te verkrijgen. Met dit onderzoek der waarheid heeft „hij omtrent 30 jaaren bezig geweest, noch gelt noch moeite

⁴³²⁾ Dat blijkt uit de brieven n° 44-47 met zijn vriend Spinoza gewisseld, voor wiens hoofdwerk, de Ethika (1677) hij ook een „voorrede” schreef, door L. o. d. M e y e r in het latijn vertaald.

„sparende om dezelve te koopen: volgende in dezen den raad van Christus en Salomo, dat men namelijk *arbeiden moet om in te gaan in 't Koninkrijk der Hemelen en dat de wijsheid meer is dan uytgelesen en uitgegraaven Gout, beter dan Robijnen, ja, alles wat men begeeren mach niet bij haar is te vergelijken,*”

Helaas! in de kracht zijns levens stierf deze zoeker, gesloopt door de tering. Er is iets tragisch in gelegen, dat dit zoo geeestdriftvol begonnen onderzoekend leven vóór de volle ontplooiing moest eindigen. Doch zie! schoon in het midden van den levenstijd, kwam het einde toch niet in het midden van een onvoltooiden arbeid. De vrienden van JARICH JELLES wisten, dat aangaande den heengegane het woord vervuld was: „zalig zijn zij, die hongeren en dorsten naar de „gerechtigheid, want zij zullen verzadigd worden.” Tot op het laatste oogenblik was hij geweest „in de grootste vreugde en blijdschap zijns gemoeds, ten volle verzekerd dat hij „eeuwiglijk met God zoude leven.” In zijn doodstrijd had hij bevestigd, wat al te voren zijn roem was geweest, nl. dat hij had gevonden.

Voor den engen kring der vertrouwden had de kluzenaar het niet verborgen gehouden hoe CARTESIUS hem een openbaring was geworden. Voor een vroom man scheen deze anders een gevaarlijke leidsman. Was hij niet de man die aan alles twijfelde? Het booze gerucht fluisterde dan ook eerlang, dat JELLES „een vreemt gevoelen” koesterde. Doch dat deerde dezen peinzer niet; „het bewoog hem niet tot „gramschap maar enkel tot ontfarminge.” Hij was zich bewust beter dan verreweg de meesten zijn oogen geopend te hebben voor het eeuwige Licht. De Cartesiaansche filosofie was hem niet alleen een slagzwaard, waarmee hij de doode kerkelijke religie neerhieuw, zij was hem ook een troffel,

waarmee hij het waarachtig levende Christendom opbouwde. Cartesiaan was hij, maar tevens Reformateur.

Aan „een zekeren Vriend buiten de Stad (Amsterdam) woonende,” die niettemin over dat gerucht bekommerd was, zond JARICH JELLES een uitvoerige uiteenzetting van zijn gevoelens. Deze „Belijdenisse” werd na zijn dood door JAN RIEUWERTSZ (1684) in het licht gegeven. Dat was wellicht niet in den geest van den overledene, maar zeer naar het believe van den hedendaagschen geschiedschrijver, voor wien dit boekje de hoofdtrekken bevat van wat er omging in hoofd en hart van een markante figuur onder zijn Reformateurs. ⁴³³⁾

JARICH JELLES streefde in zijn „Belijdenis” vooral drieërlei na; hij wilde 1° kort zijn; 2° alleen getuigen van wat hij ontwijfelbaar zeker achtte; 3° zooveel mogelijk zich uitdrukken in woorden en wendingen aan de H. Schrift ontleend. Met JACOBUS ACONTIUS ging nl. zijn hart uit tot een „algemeene” belijdenis, voor alle Christenen aanneembaar.

Zijn stuk in zes hoofddeelen verdeelende begint hij met te handelen:

1. *Van Godt en zijn Eyenschappen.*

Achtereenvolgens zegt hij te „gelooven en belijden”: „datter een God is of dat Godt wesentlijk is (Hebr. 11 : 6);

„Dat hij Eenig (Deut. 6 : 4; Marc. 12 : 29; Joan. 17 : 3;

⁴³³⁾ Belijdenisse des Algemeenen en Christelijken Geloofs. bevattet in een Brief aan N. N. door Jarich Jelles, Amsterdam bij Jan Rieuwertsz, boekverkooper, 1684. Een korte levensschets van Jarich Jelles, wellicht van Jan Rieuwertsz' hand, is geplaatst in een „Nareden”.

Rom. 3 : 30; Gal. 3 : 20; Efez. 4 : 5; 1 Tim. 2 : 5; Jac. 2 : 19); ⁴³⁴⁾

„Eeuwig;

„Onveranderlijk;

„Almagtig;

„Ten opperste Wijs en Alwetend;

„En de bron van alle goed is;

„Dat hij de Hemel en de Aarde, de Zee en alles wat
„daarin is geschapen heeft;

„Dat uit hem en door hem en tot hem alle dingen zijn;

„Dat wij ook in hem zijn, in hem leven en ons in hem

„bewegen;

„Dat hij alle zijn Schepselen een yeder van haar in het

„bijzonder, in wesen zijnde, onderhoud, regeert en daarin

„werkt;

„En eindelijk, dat hij alle zijne werken goet of op de

„aldervolmaaktste wijze heeft gemaakt en altijd het vol-

„maaktste werkt.”

Deze bondige uiteenzetting wordt besloten met de op-
merking, dat dit alles niet alleen blijkens de aangehaalde
teksten in overeenstemming met de H. Schrift is, maar ook

434) Achter elk der volgende uitspraken voegt Jelles telkens, evenals hier, een geheele reeks schriftuurplaatsen, die ik verder maar heb weggelaten. De gronden van zijn geloof geeft hij niet. Zij zijn niet van bijbelschen aard, zooals de tekstaanhalingen ons konden doen vermoeden, maar van zuiver wijsgeerigen, geen andere, dan die welke Descartes in het derde deel van zijn *Meditationes de prima Philosophia* opsomt: dat God bestaat volgt uit het feit, dat de mensch, hoewel eindig, toch de idée eener oneindige substantie in zich heeft; dit wordt bevestigd door de overweging, dat hij niet door zich zelf in 't aanzijn kan zijn geroepen (want dan zou hij zich zelf volmaakt geschapen hebben, terwijl hij inderdaad onvolmaakt is) noch uit ouders en voorouders tot een oneindige reeks, maar dat zijn bestaan een eerste oorzaak, God, moet hebben Ook volgt uit de natuur van God, dat Hij moet bestaan; want onder God verstaan wij het volkomene Wezen, en daar tot de volkomenheid van een ding ook het bestaan van dat ding behoort, is het bestaan aan het begrip God onafscheidelijk verbonden. ergo: God bestaat.

als „onfeilbaar” waar bewezen kan worden „door het natuurlijk verstant”, als men maar uitgaat van „de Goddelijke natuur of wesentheit,” en er op let „dat Hij een volmaakt wesen is.”⁴³⁵⁾

Bijzonder aanstootelijk voor de orthodoxie moet het opschrift van het tweede hoofdstuk geweest zijn:

2. „*Van Gods Soon en den Heiligen Geest.*”

„Gods Soon en den Heiligen Geest” in één adem, alsot aan de tweede en de derde persoon in de Godheid niet ieder een afzonderlijke beschouwing toekwam! Deelde niet de catechismus aan „God den Zoon” en aan „God den Heiligen Geest” evengoed als aan „God den Vader” ieder een eigen hoofdstuk toe?

De inhoud van dit tweede hoofdstuk was niet geschikt om de door het opschrift gewekte verdenking op te heffen.

JARICH gelooft wel „datter een Soon van God is”, doch die zoon is alleen in zoover gelijk te stellen met Jezus Christus, als hij in dezen woont als „de heiligmakende en levendigmakende Geest.” „Naar het vleesch” is Jezus „des menschen Soone” en „uit Davids zaat gebooren.” Tot het verkrijgen der

435) Hij bedoelt blijkbaar Descartes' „cogito, ergo sum”, en het axioma van de „veracitas Dei”. Wanneer nl. Descartes in het begin zijner *Meditationes de prima Philosophia*, uitgaande van twijfel aan al wat hij met de zinnen waarneemt of van anderen heeft hooren beweren, het vaste steunpunt van waaruit, als Archimedes de wereld, hij de waarheid zal bewegen, heeft gevonden in het ontwijfelbaar zekere feit van zijn eigen twijfelen en denken — „cogito ergo sum”, een der zgn. „eeuwige waarheden” — dan komt hij straks tot de vraag, of deze eenvoudige eerste gevolgtrekking wel betrouwbaar is. Wie weet, zoo vraagt hij, of er misschien niet een wezen is, dat macht heeft over den mensch en hem in alles bedriegt, zoodat iets wat wij duidelijk als waar erkennen, toch niet waar is. Doch redelijkerwijs kan men onderstellen, dat tot de noodwendige eigenschappen Gods zijn waarheidsliefde behoort. Wat reden zou God kunnen hebben den denker te bedriegen? Wie zorgvuldig vorscht en niets aanneemt, wat niet klaar bewezen is, zal derhalve niet dwalen. Wat met zekerheid als waar bewezen kan worden, is ook waar.

zaligheid heeft men zulk een „Christus naar het vleesch” niet noodig,⁴³⁶⁾ men heeft daartoe alleen te kennen Christus’ „geest” en diens „levendigmakende kragt.” In lijnrechte tegenstelling met kerk en traditie, die den Christus prediken, dien men heeft kunnen zien en tasten, die lichamelijk gekruisigd en opgestaan is, die met zijn bloed de zonden heeft verzoend, verkondigt JELLES de stoute stelling: „Christus is Geest”, daarmee in overeenstemming met de nieuwe wijsbegeerte niet anders bedoelende, dan dat „de zaligheid” bestaat in „het kennen der waarheid.”

Hiermee aanknoopende aan het in oude dagen door de kerk uitgebannen doketisme, gaat hij uit in de richting van den hedendaags gepredikten „idealen Christus”. Wel ontkent hij den reëlen, den historischen Christus niet, zelfs ontnemt hij hem niet zijn aureool, maar hij ontkent dat die aureool iets specifiek is van Jezus en ook niet door andere menschen kan worden ontvangen. Zoo ongeveer toch gaat hij verder: Door dien Geest is onze Heer Jezus Christus uit den doode opgestaan, en heeft hij zichzelf onstraffelijk aan God opgeofferd; uit kracht van dien geest is hij — wel niet onze „zaligmaker” en „middelaar” zooals de catechismus wil, maar toch — onze „propheet, priester en Koning,” gezonden om een blijde boodschap te brengen aan de armen — „van geest” voegt JELLES er in overeenstemming met de bergrede aan toe — en om den blinden — wel te verstaan: „ten opzigt van het verstant” — het gezicht te beloven.

Over het verzoenende bloed en de genade van het kruis, evenals over de nederdaling ter helle, de opstanding uit het

436) Jarich Jelles beroept zich op II Cor. 5: 16, „zoo dan, wij „kennen van nu aan niemand naar het vleesch; en indien wij ook Christus „naar het vleesch gekend hebben, nochtans kennen wij hem nu niet meer „naar het vleesch.”

graf, de opvaart ten hemel, het zitten ter rechterhand Gods, de wederkomst van Christus om te oordeelen de levenden en de dooden, de opstanding des vleesches — over al die realistische hoofdstukken uit de rechtzinnige christologie bewaart JARICH een veel beteekenend stilzwijgen. De zaligheid is volgens hem door Christus' geest. De geheele heilsgeschiedenis acht hij besloten in Jezus' leeraarschap. Hiertoe, meent hij, is Christus in de wereld gekomen:

I. Opdat hij van de Waarheid zou getuigen, d.i. aantoonen zoude dat de Waarheid „Gods Reden of Verstant” is, en dat zij „heilig maakt”, „vrij maakt”, „tot God leidt.”

II. Opdat hij aan de Joden en aan de Heidenen een licht zou verkondigen, t. w. „het ligt der Waarheit en der Reden, „uit hetwelk God zijn wil op het volmaaktste gekent wort.”

III. Opdat hij zou zoeken en zaligmaken (nl. „door de verkondiginge van hetgeen zekerlijk zalig maakt”, d.i. het vrije gebruik der rede) hetgeen verloren was.

IV. Opdat de wereld door hem behouden zou worden en — wat daaraan gelijk is — de menschen tot God gebracht zouden worden.

V. Opdat hij onze zonden zou wegnemen, dat is niet: Gods toorn verzoenen, maar: „de werken des duivels verbreken”, „te weeg brengen dat wij (verlicht door de Rede) „niet zondigen zouden en d' oude mensch in ons gedood „werde.”

VI. Opdat hij hen, die onder de wet waren (d.w.z. die God dienden alleen met uiterlijke gehoorzaamheid in hoop op loon en uit vrees voor bedreigingen) zou verlossen en doen aannemen tot kinderen (dat zijn zij, die het goede doen uit redelijk inzicht zonder hoop op loon).

Van drieënhed is bij JELLES geen sprake. God de

Zoon en God de Heilige Geest zijn bij hem een en hetzelfde begrip. Hij spreekt dan ook van Gods Zoon, die in Jezus Christus woonde.

Wel huldigt hij iets dat gelijkt op een tweéëenheid. Immers, evenals bij CARTESIUS God iets anders is dan de substantie der denking, maakt ook hij onderscheid tusschen God en Gods Zoon. In bijbelsche taal zegt hij dat de Zoon van eeuwigheid is gegeneerd, in het begin aller dingen bij God en God was, het beeld van den Onzienlijke, de eerstgeborene van alle schepselen. Geheel in Cartesiaansche terminologie licht hij dit nader toe met te zeggen, dat Gods eeuwige wijsheid bestaat in de kennis van zichzelf, en dat de inhoud van deze kennis het formeele wezen van God en dus een volmaakt beeld van Hem is. Hij wil toegeven, dat Gods Zoon in de Schrift misschien ook nog in een anderen zin Gods beeld genoemd wordt, doch voor hem is de Zoon niets anders dan *Gods innerlijke Rede of Verstand*, en kan hij (de Zoon) derhalve gezegd worden in den beginne bij God en God zelf geweest te zijn, alle dingen gemaakt te hebben, en het gemoed van den mensch die hem deelachtig wordt, met een wonderbaar licht te beschijnen. De Zoon is z.i. niets anders dan wat de Schrift noemt Gods eeuwige wijsheid, de waarheid, het waarachtige licht („ten opsigt van het verstant”) hetwelk een iegelijk mensch (óók den mensch Jezus, maar niet hem alleen) verlicht, de heilige Geest, de geest der waarheid en der wijsheid en des verstands, welke geen andere is dan „zuivere verstandelijke kennis” en „die geen andere affecten of hartstochten toelaat dan die uit het verstant spruyten.” JELLES besluit met op te merken, dat „de voortreffelijkste Dichter dezer eeuw J. VAN VONDELEN in zijn bespiegelingen van God en Godsdienst” wezenlijk

vraag, of hij Gods wet volkomen kan houden, met den Catechismus „neen ik” zou moeten antwoorden, schijnt hem de onredelijkheid zelf. De Catechismus wil immers christelijk zijn — welnu, christelijk is alleen hij die „wedergeboren” is, die God kent en op grond dier kennis God liefheeft of — wat hetzelfde is — die den toorn Gods, d.i. de booze hartstochten, heeft overwonnen. Een christen heeft volgens deze nieuwe inzichten evenmin lust als macht om te zondigen.

Hierbij wil JELLES evenwel dit toestemmen, dat de kinderlijke staat niet voldoende is ter zaligheid; „niemand kan in het Koninkrijk Gods komen, zo hij niet door den Geest herboren werde.” Weliswaar is de „onherborene natuur des menschen”, of de mensch gelijk hij natuurlijk geboren wordt, niet bepaald bedorven, gelijk de kerk leert, — immers, als alle dingen is ook het kind door God voortgebracht en God kan niets onvolmaakts voortbrengen — maar de natuurlijke mensch heeft toch niet zóó volstreckte heerschappij over de „begeerlijkheden” (affecten), als wie in mondigheid des geestes God kent.⁴⁴⁰) Hij is als ADAM en EVA onschuldig, doch niet noodzakelijk vrij van de zondige begeerte. Hij mist nl. het redelijk kennen der waarheid, terwijl de slang die EVA verleidde — op het voetspoor van PHILO JUDAEUS en

440) In zijn *Principia Philosophiae* over de „*passiones animae*” sprekend, onderscheidt Descartes zes oorspronkelijke aandoeningen; bewondering, liefde, haat, verlangen, vreugde, droefheid. Tot deze zes zijn alle andere te herleiden. De volkomenste is de intellectuele liefde tot God. Het doel van het leven is de gelukzaligheid. Deze wordt geboren uit een gestadig goed willen. Aangezien de wil wederom bepaald wordt door voorstellingen, zijn klare voorstellingen de grondslag van het zedelijk leven. De gebondenheid der ziel spruit voort uit afhankelijkheid van de aandoeningen. Vrijgemaakt wordt ze door de wijsheid, en deze gaat met haar liefde tot niets zoozeer uit als tot onderzoeken en denken. Men ; Jelles volgt Descartes bijna woordelijk na.

ORIGENES allegoriseert JARICH JELLES het verhaal — nog **altijd** in hem aanwezig is, nl. als wereldliefde en vleeschelust. Eerst wanneer het zaad van God (d.i. de Rede, Christus) **het** zaad der slang (d.z. de hartstochten, den toorn Gods) **den** kop verbrijzeld heeft, zal de mensch, thans wedergeboren, **niet** meer zondigen. Maar dan zal hij ook niet meer kunnen zondigen.

6. Van de Rechtvaardigmaking en Saligmaking.

Wat de nieuwe vroomheid voor de Zaligheid bij Gods **genade** door het bloed van Christus in de plaats stelt, blijkt **uit** het zesde hoofddeel der „Belijdenis”: rechtvaardig en **zalig** wordt een mensch uit geen ander genademiddel dan **dat** van eigen licht en verstandelijk inzicht. Dat licht moet **van binnen** uit opvlammen, niet van *buiten* af komt het tot **ons**, niet uit de traditie, zelfs niet uit den bijbel. Evenals in **de** dagen van Christus zijn er nog altijd geleerden in de **H.** Schrift, die toch blinde leidlieden der blinden zijn, die „den sleutel der kennis” (d.i. het wijsgeerig denken) hebben **verstopt** en den hartstochten zijn onderworpen. Alleen wie **niet** door geloof op gezag, maar als machthebbende, door **eigen** onderzoek en nadenken, tot de kennis en de liefde Gods **is** gekomen, heeft de ware zaligheid, is in waarheid een **Christen** en een kind van het Nieuwe Testament. Wel kan een mensch ook zonder het inwendig licht het goede doen en aldus gerechtvaardigd worden, maar zijn rechtvaardigheid is van lagere orde, zij is de rechtvaardigheid der wet en des Ouden Testaments,⁴⁴¹⁾ zij is de heiligheid van een prophetes

441) Hier vertoont zich weder de bij de Reformateurs zoo gebruikelijke onderscheiding van Oud- en Nieuw-Testament, die de Collegianten zelfs als een hunner eerste kenmerken noemen; vgl. Brief van de Harlinger Collegianten aan Ds. Tarq. Poppenga van Pietersbierum.

ANNA „die niet week uit den Tempel met vasten en bidden” van een hoofdman CORNELIUS die „met geheel zijn huis God vreesde, doende vele aalmoezen aan het volk en God geduriglijk biddende”; zij is in het algemeen eigen aan menschen die als de kerkelijke Christenen zich laten leiden „door geboden, beloften en dreigementen”, wier moraal dus eudaemonistisch is, een slavenmoraal „daar zij de geboden de wet met tegenzin als een slaaf gehoorzamen.” De ware rechtvaardigheid daarentegen wortelt in een innerlijk verbond zijn door de intellektuele liefde tot God.

JARICH JELLES gevoelt in zóóver veel voor het woord van PAULUS' opvatting, dat de menschen gerechtvaardigd worden door het geloof en niet door de werken. Alleen omdat de Christenen deze paradox zoo slecht begrepen hebben, — onder geloof verstaande het onderschrijven van kerkelijke symbolen in stede van door eigen onderzoek verworven redelijke kennis der waarheid — wil hij ze vermijden, en zich nader verklarende zeggen, dat „de werken der wet” „de werken des geloofs” — want ook het geloof heeft zijn werken — weliswaar uiterlijk geheel dezelfde zijn, maar toch zeer van elkander verschillen in de hun ten grondslag liggende beweegredenen.

Waarachtig en hoog zedelijk leven acht JELLES alleen mogelijk door geloof. PAULUS had gelijk met te zeggen, dat hetgeen onder de wet onmogelijk was, door Gods Zoon, (d.i. de Eeuwige Wijsheid en Waarheid, de Rede) teweeg gebracht is. Alleen in zoover Gods Zoon (de Rede) in ons woont, heeft hij gelijk het Nieuwe Testament het uitdrukken „van de zonde verlost”, onze zonde „weggenomen”, „verzoend”, ons „vrijgemaakt”, „door zijn bloed de vergev-

zonden" ⁴⁴² voor ons verworven, ons van „het juk der onstbaarheid ontheven" — altegader synonieme uitdrukking: voor een en dezelfde gedachte: dat de zuiver verstandelijke kennis ons heerschappij verleent over onze „affecten" „hartstochten". Christus die zaligmaakt is geen ander dan t Woord", „de Waarheid"; hij is niet onderscheiden van t zgn. „Heiligen Geest" — anders waren er immers twee makers in stede van één—; dat buiten hem geen zalig-d is, kan alleen dan waar zijn, wanneer hij gelijk is aan ons „ingeplante rede."

Wat er bij deze opvatting moet worden van het leer- der verzoening door het bloed, ligt voor de hand: „ver- ening met God is niets anders dan de vreden en gerust- it des gemoets, dewelke van de geene word verkregen, e zig van de zonde bevrijd bevind te wezen. Passie van orn heeft in God gantschelijk geen plaats. Verzoening is k niet eigenlijk door Christus maar door de redelijke nnis." Toch blijft het wèl Christus' eer, die kennis te ben gepredikt en daarbij ook niet voor den dood te zijn uggeschrikt, en dit is de sleutel tot de verborgenheid van t Johanneische woord: „Want alzoo lief heeft God de ereld gehad, dat Hij zijn eenig geboren Zoon gegeven heeft, pdat een iegelijk, die in hem gelooft, niet verderve maar et eeuwige leven hebbe." De gangbare letterlijke verklaring t dezen tekst schijnt JELLES „hard" toe: „zou het opperste

⁴⁴²) „Bij vergevinge der zonden versta ik vrijmaking van 't quaat 'twelk fscheidelijk aan de zonde is toegevoegd. Want wie weet niet, dat ver- znis der zonden zonder een dadelijke vrijmaking van het quaat ijdel en aam zonder daad is?" Met het „quaat", waarvan de mensch vrijgemaakt worden, bedoelt Jelles niet „Gods straffende hand", maar 's menschen kigheid van inzicht in de redelijke waarheid, zijn blindheid. Die wordt Christus, d. i. de Rede, de Waarheid, weggenomen.

goet en wijs Wezen" zoo klein en bekrompen zijn om verzoend en voldaan te willen worden door het bloed van een onschuldige? Het is z.i. duidelijk, dat zijne meer „redelijke" verklaring de ware is.

Tot zoover gaat deze „Belijdenis". Opvallend is het zwijgen over de „heilige algemeene Christelijke Kerk" en over de „Sacramenten."

Wat de laatsten betreft — niet onduidelijk laat J. terloops⁴⁴³⁾ gevoelen, dat z.i. het avondmaal en de doop be rusten op een naïef-letterlijke opvatting van de woorden „brood"; „vleesch", „water" — welke woorden „alleenlijk de „eeuwige reden" kunnen aanduiden.

En wat de „Kerk" betreft, waarvan het N. T. spreekt hij gelooft wel dat ze bestaat, maar enkel ideëel, onzichtbaar. Met geen mogelijkheid kan hij ze terugvinden in de talloosgezindten met haar bekrompene opvatting van de „rechtzinnigheid"; al wie van God en Christus (of de Waarheid redelijk gevoelen, erkent hij als lidmaten van Christus' gemeente, welke gevoelens zij verder ook mogen zijn toegedaan

Maar, zoo mocht een kerkelijk man hier tegen inbrengen, zal niet deze ongebondenheid allen uiteendrijven, een ieder in de richting naar welke de verderfelijke wind van zijn eigen vernuft uitgaat? Gesteld, dat de kerk geen gezag heeft, is de bijbel dan toch niet bindend?

Op deze vragen wordt geantwoord in een afzonderlijk hoofdstuk, aan de „Belijdenis" bij wijze van aanhangsel toegevoegd:

„Van de zin en uitlegginge der Heilige Schriftuur, met een wederlegginge van de opinie der Roomschegezinden over dit stuk."

⁴⁴³⁾ Bl. 62, 67, 89

Dit hoofdstuk is geheel in den geest van het latijnsche geschrift van SPINOZA'S vriend, Dr. LODEWIJK MEIJER: *Philosophia sanctae scripturae interpres.*⁴⁴⁴) Onder den vorm van „de opinie der Roomschegezinden” bestrijdt het de opvattingen, die bij de kerkelijken niet alleen van Roomsche-Katholieke, maar ook van Protestantsche kleur gehuldigd worden. De uitdrukking „Roomschegezind” wordt met geen ander doel gebezigd dan om de bedoelde opvattingen te brandmerken. Naar JELLES' inzicht zijn nl. alle kerkelijken, ook de Protestanten, nog altijd Roomsche.

Vooropgesteld wordt, dat de H. Schriftuur waarheid bevat. De vraag evenwel is, waar die waarheid te vinden is, in de woorden of in den zin der woorden. Blijkbaar — zegt JELLES — in den laatste. Immers, terwijl alle Christenen toestemmen, dat de Schrift Gods geschreven woord is, zijn zij toch door talloze geschillen onderling verdeeld. Dat komt doordat zij over de woorden twisten zonder moeite te doen den waren zin ervan uit te vorschen. Om de beteekenis der H. Schriftwoorden is het dus te doen; wie de rechte beteekenis niet heeft, heeft ook de Schrift niet.

Tot zoover stemmen alle gezindten met elkander overeen. Verschil openbaart zich echter, zoodra gevraagd wordt,

444) „*Philosophia S. scripturae Interpres; Exercitio . . . Paradoxa, in qua veram philosophiam S. Litteras interpretandi Norman esse apodictice demonstratur, et discrepantes ab hac sententia expendantur, ac refelluntur.*” Het verscheen voor 't eerst in 1666 te Amsterdam, dat met 't oog op de kerkelijken ironisch omgedoopt wordt in „Vrijstad”: „*Eleutheropoli, 1666.*” In 1674 verscheen de tweede druk als aanhangsel van Spinoza's *Tractatus theologico politico*, ditmaal voor alle veiligheid zonder opgave van de plaats van uitgave. Het was dus wel in goed gezelschap. Het *Tractatus theologico politico* had men niet dan met voorzichtige list durven uitgeven. Nadat 't door de regeering verboden was, werd het o. a. in 1673 tweemaal te A'dam en eenmaal te Leiden onder valschen titel uitgegeven

hoe de ware beteekenis uitgevonden moet worden. JARI JELLES meent, dat dit niet kan geschieden door het gezader kerk, maar alleen door het bewijs der rede. Waarheit is nl. een betrekkelijk begrip, zoo redeneert hij. Waar alleen wat wij als waar kunnen bewijzen. En omdat d H. Schrift enkel waarheit bevat, kan de beteekenis der woorden geen andere zijn, dan die in overeenstemming is met onze rede. Men moet de woorden der Schrift dus zóó uitleggen dat zij niets bevatten dan wat ons redelijk denken van voren heeft vast gesteld — het omgekeerde van wat kerkelijken meenen, die ten opzichte van den bijbel geloof in den zin van onderwerping der rede eischen, om volgens hen de bijbel tegen of althans boven de rede onderscheid — zoo gaat onze filosoof verder — dient evenwel gemaakt te worden tusschen „het Historiaal” vanden bijbel en de wijsgeerige leeringen. De juistheid van geschiedkundige verhalen — als de geboorte uit de Maria, de kruisiging onder PONTIUS PILATUS, de opstand en de hemelvaart — kan alleen aangetoond worden door de optellen en wegen der getuigenissen. Het denken heeft hi niet te fungeeren; dat houdt zich alleen bezig met wat Heilige Geest (of de Rede) in de Schrift leert.

Er zijn Christenen — bedoeld worden zeker de Socinanen — die beweren, dat de H. Schrift de uitlegster van zich zelf is en dat door het vergelijken van parallele plaatsen en door bestudeering van den grondtekst de zin der woorden aan het licht gebracht kan worden. Maar dit is even ongerijmd als de bewering, dat de blinde het licht en de kleuren kan leeren kennen door beschrijvingen, die een ziende daarvan geeft. De ervaring leert trouwens, dat de geleerden het nooit met elkander eens zijn.

Anderen (de mystieken) beroemen zich op de innerlijke voorlichting van den Heiligen Geest. Maar wat bedoelen zij daarmee eigenlijk? Is die voorlichting van dien aard, dat zij een ander kunnen overtuigen van de juistheid van het daarmede gewonnen inzicht — dan zeggen zij, meent JELLES, niets anders dan wat ook hij bedoelt. Of willen zij zich laten leiden door invallen en phantasieën? Dan behooren zij tot de geestdrijvers en zullen van den weg der waarheid licht af dwalen.

De meerderheid der Christenen evenwel beroept zich op gezag. Wel huldigen de protestanten in theorie het gevoelen, dat men in de uitlegging van den bijbel zich niet mag laten binden door de autoriteit van vergadering, college of synode; maar dat zij in de praktijk aan hun beginsel ontrouw worden, valt niet te ontkennen. Inderdaad huldigen zij de leer der Katholieken, dat *de kerk de uitlegster is der Schrift*.

Om verschillende redenen — ik spreek voortdurend *en meente* JELLIS — is het kerkelijk gezag te verwerpen. Eerstens is het onmogelijk te bewijzen, dat de leden der kerk de traditie altijd zuiver bewaard hebben. Te allen tijde heeft de kerk zoogenaamde ketteren en dwaalleeraars uitgestooten. Zij moet dus de mogelijkheid erkennen, dat haar leden allen tezamen, de kerk zelf dus, op den doolweg kan geraken. Zij zal antwoorden met een beroep op den Geest der waarheid, die altijd aan de gemeente haar leiding heeft geschonken en haar zoo gemaakt heeft tot „een pilaar en vastigheyt der waarheyt (1 Tim. 3 : 15)”. Maar dat is juist de vraag: hééft de kerk inderdaad altijd de voorlichting der waarheid, d.i. de waarheid zelf zonder doling gehad? Zij moge wijzen op een tekst als JESAJA 62 : 6: „o Jerusalem, ik hebbe Wachters op uw muren gesteld” — maar als hieruit moet volgen ‘dat

er van JESAJA'S tijd af tot het einde der wereld een zichtbare kerk bestaat, die in de kennis van den zin der H. Schrift niet kan dwalen, dan kan die kerk geen ander wezen dan de Joodsche, de wachters geen anderen dan de rabbijnen: in JESAJA'S tijd immers was dit de eenige kerk, die voortbestaan zou. Wat voor waarde heeft voorts een overtuiging, die enkel steunt op hooren zeggen, wat is zij meer dan „een blinde toestemming”? En al mocht het waar zijn, dat de kerk of de gemeente de waarheid bezit — hoe kan dat bewezen worden, tenzij door aan te toonen, dat in concreto wat zij leert *den toets der waarheid* kan doorstaan? Want de onfeilbaarheid der kerk aan te nemen, omdat de kerk zelf beweert dat zij ze heeft, is niet anders dan het gestelde te nemen voor het bewijs, of een huis te willen bouwen in de lucht.

JARICH JELLES is er van overtuigd hiermee het pleit gewonnen te hebben, doch hij weet te goed in welke veste de kerkelijken zich ten slotte zullen verschansen om niet in een volgend „Hoofddeel” voort te rameien. Plaatsen de kerkelijken tegenover zijn eisch van het bewijs der waarheid dien van gelóóf in de waarheid, en brengen zij aldus den strijd over op een ander terrein, nl. op dat van onderscheid tusschen weten en gelooven — hij is bereid hen aanstonds op nieuw te dienen met de uiteenzetting:

„Wat het Saligmakende geloove in Christus Jezus eigenlijk is, en hoedanig de Rechtaardigmaking, Heiligmaking, Vrijmaking enz. daarvan de uitwerkselen zijn.”

Met opzet, verklaart hij, heeft hij in de „Belijdenisse” hierover gezwogen. Zijn opvatting toch is zoo geheel anders dan die der kerkelijken. Denken dezen bij „geloof” aan toestemmen wat men niet verstaat, lijdelijk zich laten aanpassen

wat geheel oneigen is — volgens hem is het zaligmakend geloof in Christus Jezus niets anders dan „de Wijsheid of „Zuiver verstandelijke kennis betreffende hetgeen wij menschen om zalig te worden moeten weten;” „gelooven in Gods Zoon” is niets anders dan vertrouwen, dat wat als waar bewezen wordt ook werkelijk waar is; vertrouwen dat niet de sceptische maar de positieve wijsbegeerte de ware is; als DESCARTES dus erkennen, dat Gods eerste eigenschap de „veracitas” is.

Het object van dit „geloof” is — niet hetgeen „gezien, gevoeld, gehoord” kan worden, b.v. de mirakelen, want de zintuigelijke waarneming is bedriegelijk, veranderlijk, aan twijfel onderhevig — het is wat door het redelijk denken met wiskundige zekerheid boven allen twijfel verheven kan worden.

Het „zaligmakende geloof” is in zijn volheid aanwezig in God; het „geloof Gods” in Rom 3 : 3 is niet een genitivus Objectivus maar subjectivus, aanduidende *de denking in de oneindige substantie*. Dat geloof (of die denking) was in Jezus. Het was van het begin der wereld af, nog voor dat MOZES de wet en CHRISTUS het evangelie hadden gegeven, in alle verlichte mannen, in ABEL, ENOCH, NOACH. Het is de uitlegger der H. Schrift, de toetssteen van rechtzinnig en kettersch, bant alle leerverschil en twist uit, en brengt in vervulling PAULUS' woord aan de Efeziërs: „één Heer, één geloof, één doop.” Het heeft de macht om alle christenen weder tot eenzelfde gevoelen en in eenzelfde algemeene kerk samen te brengen. Het is Gods getuigenis in den mensch en verleent kennis, die niet van buiten, maar van binnen uit tot ons komt. Het is een vaste grond der dingen, die men hoopt en een bewijs der dingen die men niet ziet,” (d.w.z. de dingen, die de zinnen niet aandoen, alleen zuiver ver-

standelijk begrepen worden, i.é.w. wijsgeerige waarheid.) Het is ook de bevestiging der wet, wijl het aantoonst, dat MOZES terecht onderscheid maakte tusschen goed en kwaad. Doch het doet tevens het leven der wet te niet, voor hoop op loon en vrees voor straf in de plaats stellende het redelijk inzicht en de liefde tot het goede. Het is de groote gave van het Nieuwe Verbond; de verborgenheden van het Koninkrijk heeft het de apostelen doen begrijpen, de waarheid van het Christendom heeft het hen doen verstaan; land en zee heeft het hen doen omreizen, tallooze brieven heeft het hen doen schrijven om ook voor de andere menschen het licht der klare kennis te doen schijnen.

Het geloof in den zin van redelijk denken is het, dat ons rechtvaardig, heilig, vrij maakt. Zoo is het, naar het woord van Kardinaal JOANNES BONA,⁴⁴⁵⁾ voor de deugd wat de fondamenten zijn voor een huis en de wortels voor een boom, het is een uitvloeiing van de klaarheid des Almachtigen Gods, een schijnsel van het eeuwige licht, een onbevleete spiegel van de Majesteit Gods, een bewijs van Zijn goedheid. De christelijke onderwijzing moet dan ook bij het geloof (de Rede) beginnen.

Waarin nu de *rechtvaardigmaking* zelve bestaat? Waarin anders dan in het rechtvaardig *worden*. Zij is niet „een bloote toekenning van gerechtigheid,” noch „vergeving van zonden” in de beteekenis die men gewoonlijk aan deze woorden hecht maar de bekeering, die van zondaren rechtvaardige menschen maakt. Met instemming wordt aangehaald een woord van den Utrechtschen predikant JODOCUS VAN LODENSTEIN, den „bijbelschen godgeleerde”: „de verlichtende oogen des ver- „stants zullen in ons werken blijdschap en vrede, maar spe-

445) Het Christelijk leven I, 18.

„cialijk de heiligmakinge of zelfsverlochening en Gode-eigenheit.“⁴⁴⁶)

Of wij het „geloof” deelachtig zullen worden, hangt evenwel niet van onzen vrijen wil af; „het is gantschelijk een werk en gaave, door God onwederstandelijk in den mensch gewerkt.” Het ligt niet aan onze willekeur iets al of niet te gelooven — wie eenmaal het inzicht in de waarheid verkregen heeft, kan door geen macht ter wereld daarvan beroofd worden, ook al zou hij het zelf willen. Niemand kan dan ook — hier komt de wijsgeerige grondslag van de reformaateursche „verdraagzaamheid” bloot — door gezag van kerk of overheid gedwongen worden iets in waarheid te gelooven.

Het „geloof” is specifiek Nieuw-Testamentisch: „de wet is door MOZES gegeven, de genade en waarheid⁴⁴⁷) is door JEZUS CHRISTUS geworden (Joh. I : 17).” Hoe heeft die „vermaarde MARTINUS LUTHERIUS” wet en evangelie toch voor moeilijk te onderscheiden kunnen houden! JELLES herinnert aan het verhaal volgens hetwelk LUTHER, toen hij eens iemand uit het gezelschap hoorde klagen dat nog nooit iemand het verschil tusschen oud en nieuw Testament duidelijk omschreven had, was opgestaan, zijn bonnet van zijn hoofd afnemende en zeggende: „indien gij dat kondet doen, dan wilde ik tot u zeggen: waarde heer doctor, gij zijt geleerd, PAULUS en ik hebben het niet zoover kunnen brengen.”⁴⁴⁸) Dat verhaal, meent JELLES, moge getuigen van LUTHER’S geestigheid, voor zijn inzicht pleit het niet. Blijkbaar heeft de man niet de juiste

⁴⁴⁶) Zions beschouwinge I, 334.

⁴⁴⁷) Volgens Jelles is deze uitdrukking een heendiaduin: „genade” is hetzelfde als „waarheid”, in zich sluitende de gedachte, dat de waarheid ons goedgunstig door God is verleend. Het lidwoord voor „waarheid” heeft Jelles dan ook weggelaten.

⁴⁴⁸) Bl. 124. vgl. ook 119 en 126 van de Disch- of Tafelreden en in 1593 te Frankfurt werden gedrukt.

opvatting gehad van het „zaligmakende geloove.” Vrij w
meer doorzicht in dezen had blijkbaar JOANNES CALVIN
die de volgende vier verschilpunten heeft opgesomd:⁴⁴⁹⁾

I. In het oude Verbond heeft God aardsche zegeni
gen beloofd, in het nieuwe niet.

II. Het oude Verbond heeft Christus door ceremoni
afgebeeld, het nieuwe vertoont Christus zelf.

III. Het oude Verbond is letterlijk (of in steenen ing
drukt), het nieuwe geestelijk (of in de harten ingeschreve

IV. Het oude Verbond is dat der dienstbaarheid, h
nieuwe dat der vrijheid.

Met geringe reserve kan JARICH JELLES deze vier pu
ten onderschrijven. Of CALVIJN op zijn beurt JARICH'S u
legging er van zou hebben aanvaard? Doop en avondm:
voor „Joodsche ceremoniën” te houden, of „het lichaam v
Christus” synoniem te achten met „de waarheid”, ware he
zeker niet in den zin gekomen. En oneindig goddeloos
nog dan MICHEL SERVET'S verwerping der drieënhedsle
zou hij zeker geacht hebben wat een laatste hoofdstuk v
„den vrijen wil” zegt onder het opschrift:

*„Van de zaligmakende genade Gods in Christus Jesus, en des z.
„onwederstandelijke kracht.”*

Het woord „genade”, zoo wordt hier geleerd, beteek
niets anders dan „waarheid”. „Gods genade in Christus”
synoniem met „de wederbaarende kracht, die in de eeuw
Reden is.” Aangaande haar werking — wordt dan ver
opgemerkt — zijn de gevoelens der Christenen verdee
sommigen meenen dat die werking den wil des mensch
geheel beheerscht, anderen dat zij den wil geheel onbepa
en vrij laat, zoodat de mensch, ook wanneer in hem G

⁴⁴⁹⁾ Institut. II, 11

genade werkt, nog altijd macht heeft zoo wel om te gelooven als om niet te gelooven, zoowel om goed als om kwaad te willen.

JARICH kiest met beslistheid de zijde der deterministen. Hij beroept zich voor alles op de wet van oorzaak en gevolg: Gods genade (de Rede, de Waarheid) is een werkende kracht en heeft als elke oorzaak haar „noodzakelijke gewrochten”, haar onvermijdelijke gevolgen.

Aan dit causaliteitsargument voegt hij een viertal algemeen bekende bewijsredenen toe:

1°. dat God dan (als 's menschen wil vrij was) geen zekerheid had, den mensch tot het goede te kunnen neigen;

2°. dat ook Christus dan zou hebben kunnen zondigen;

3°. dat ook de zaligen in den hemel nog het kwade zouden kunnen doen;

4°. dat de ongeloovige dan evenzeer tot het goede als tot het booze in staat zou wezen.

J. J. verwijst dus naar het rijk der phantasie de veronderstelling, dat de mensch iets als „een willend vermogen” in zich zou hebben. Onze wil wordt rechtstreeks uit onze voorstellingen geboren. Er bestaat niet een van de werkelijkheid onafhankelijk willen in ons, maar alleen een willen van dit of van dat, een „dadelijk” willen. En dat willen heeft als alle dingen „zijn naaste werkende oorzaak” (want zonder oorzaak kan niets wezen, niets komt uit niet). Laat iemand de keuze tusschen een stuk lood en een stuk goud en uit oorzaak van de hoogere waarde zal zijn wil „bepaald worden om het goud te kiezen”; het lood zal hij alleen nemen, wanneer een tweede oorzaak, b.v. de bepaling dat aan de keuze van het goud de dood verbonden is, de werking der eerste opheft.

Vrijheid is er alleen voor de begeerte, wel van den

wil te onderscheiden. De zuivere wil is enkel bevestigend en ontkennend, hij is het meest eenvoudig aanwezig in de geesteswerking, die in ons is, wanneer wij stellingen uit de wiskunde⁴⁵⁰⁾ beoordeelen en b.v. toestemmen, moeten toestemmen, dat drie plus twee vijf en niet tevens vier of zes is, of dat de som van de drie hoeken van een driehoek gelijk is aan twee rechte hoeken en niet tegelijk grooter of kleiner.⁴⁵¹⁾

Uit een en ander volgt, hoe ongerijmd het is eer „ketter” door uiterlijk geweld te willen dwingen zoo te gelooven als de kerk of de overheid voorschrijft. Juist omdat onze wil en dus ook ons geloof niet vrij zijn, kunnen zij niet anders dan „vrijwillig” zijn.

Deze leer der noodzakelijkheid is de sleutel, die naar 't oordeel van onzen vrijdenker allerlei geschilpunten gemakkelijk oplost; namelijk:

10. „Hoe (in welken zin) Christus of d' eeuwige Reder „onze Zaligmaker is” (nl. doordien hij den wil dwingt tot het goede).

450) Hier zij herinnerd dat de wiskunde bij Descartes hoog aam geschreven stond. Inzonderheid van haar verwachtte hij volkomen zekere waarheden. Naar de methode der wiskunde, more geometrico, wilde hij dan ook zijn stelsel opbouwen. Ook de wijsbegeerte had volgens hem evenals de wiskunde haar axioma's, haar „eeuwige waarheden”: dat niets uit niets ontstaat; dat het onmogelijk is, dat een ding tegelijk bestaat en niet bestaat; dat het geen geschied is niet niet-geschied kan zijn; dat wie denkt niet niet-bestaan kan aangezien hij denkt. Ook stelde hij vier naar het voorbeeld der wiskunde gevonden grondregels op, die de nieuwe methode aangaven, waaraan betrouwbare wetenschap zich had te houden. (Zie bl. 239 noot).

451) Het laatste voorbeeld heeft J. J., als bijna geheel zijn terminologie aan Descartes ontleend. In *Medit. de pr. Philos.* III zegt de— dat met evenveel zekerheid als waarmee uit het wezen van een driehoek volgt, dat de som harer hoeken gelijk is aan 180° , ook uit de natuur van God, nl. uit zijn volmaaktheid, volgt, dat God bestaat.

20. „Hoe (in welken zin) alles dat de zaligheid aangaat „aan Gods genade of kracht in Christus toegeschreven moet „worden” (doordien zij den mensch noodzaak te wandelen in alle waarheid).

30. „Hoe (waardoor) Gods voorsienigheid omtrent de „Godsdienstigheid der menschen werkt” (door van eeuwigheid af vastgesteld te hebben, dat wie zich laat leiden door de rede, niet anders kàn dan God liefhebben).

40. „Hoe (in hoever) de Willen en doeningen der menschen van eeuwigheid af aan God bekend zijn geweest” (in zoover Hij wist, dat ze uit de rede voortkomende noodzakelijk goèd, in het tegenovergestelde geval noodzakelijk kwáád zouden zijn).

50. „Hoe (op welke wijze) de krachtige werking der „genade met de vrijheit of vrijwilligheid der menschen bestaan kan” (in zoover de rede het den mensch ònmogelijk maakt iets anders voor waar en goed te houden dan wat hij zelf begrijpt).

60. „Hoe (in welken zin) alle roem van deugd der menschen alleenlijk aan God behoort, zoodat de mensch niets „eigen daar aan heeft” (doordien buiten God of de Rede geen deugd mogelijk, mèt God de deugd noodzakelijk is).⁴⁵²⁾

JARICH JELLES is i.é.w. wel geneigd de leeringen der orthodoxie te onderschrijven, mits hij er zijn eigen uitlegging aan mag geven. Hij houdt zich overtuigd, dat zijn determinisme wezenlijk een ander is dan dat der kerkelijken. Hij koestert de illusie, dat zijn uiteenzetting als een nieuw licht zal opgaan voor de twistende theologen — zoowel voor hen die ter rechter, als voor hen die ter linkerzijde staan — als

⁴⁵²⁾ De tusschen haken geplaatste toelichtingen en antwoorden zijn door mij zooveel mogelijk in den geest van Jelles toegevoegd.

zij maar willen nadenken en niet hardnekkig aan hun „Formulieren of Geloofsbelijdenissen” vasthouden. Voor hem, die onbevooroordeeld nadenkt, is alles zoo klaar als de dag: „want wie kan loochenen, dat God lief te hebben (hetwelk noodzaaklijk uit de kennis van Hem spruit) het grootste gebod is; en dientengevolge ook de grootste deugd; en dat in de kennis en liefde, dat is in het klaar aanschouwen en genieten van Hem onze zaligheid en volmaaktheid bestaat?”⁴⁵³)

Van het determinisme een theologisch dogma in de geest van de Calvinistische voorbeschikkingsleer te maken, daaraan denkt hij even weinig als er een praktische strekking in de richting van het fatalisme aan te geven. Het is hem enkel een wijsgeerige overtuiging, die hij louter om der waarheid wille lief heeft. Hij is ver genoeg van allen theologischen ijver verwijderd om over de leer der voorbeschikking zijn oordeel op te schorten: „wat betreft, dat God van eeuwigheid voorschikt heeft, aan welken van de menschen hij zijn genade, aan welken hij die niet zou geven, daarvan is mijn gevoel, dat de kennis van hoe het daarmede gelegen is, niet onder het fundamentele gesteld kon worden.”

Deze leer is hem te theologisch en vooral te onpraktisch; „het is nutter dat de menschen hun zaligheid als mogelijk en gebeurlijk dan als nootzakelijk of onmogelijk aanmerken; dewijl zij dan krachtelijker bewogen zullen worden om te poogen hunne zaligheid te werken; dat is: te poogen in Christus, d' eeuwige reden, de waarheid enz. te wassen; hetwelk ook de Heilige Geest in de Schrift leert.”

En hiermee is onze christelijke filosoof aan het einde

453) Om dezelfde polen — intellectueële liefde tot God, vrijheid van de hartstochten, denken en onderzoeken — beweegt zich ook Descartes' levensleer.

zijner „uit liefde geschreven” uiteenzetting gekomen, die hij besluit met de vermaning, dat de lezer toch alles „met een „bedaart gemoet nauwkeurig onderzoek”, hem toewenshende „verlichte oogen des verstants.” „Degeene, die 't geen dat „zij met hun Formulieren of Geloofsbelijdenissen niet vinden „over een te komen, strijdig tegen de Heilige Schrift en „valsch achten te zijn, zullen ontwijfelijk oordeelen, dat veel „van 't geen, 't welk in mijn boek is begrepen, dusdanig is. „Maar ik ben wel gerust, dat zij, die hetzelfde aan de wa a r- „heit (van de welke ik hier voor getoont heb, dat zij alleen „d' onbedriegelijke regelmaat of proefsteen van „waarheit en valsheit, van rechtsinnigheit en onrechtsinnig- „heit enz. is) ter proef brengen, daaraf anders zullen oordeelen, „'t welk ik ook van u verwachtte.”⁴⁵⁴⁾

De gerustheid van J. J. betreffende de „wiskunstige zekerheid” van zijn beschouwingen deelen wij, kinderen der sceptische en kritische eeuw, niet. Maar zij doet ons mis- schien des te meer goed. Zij is evenals de „Belijdenisse” in haar geheel een aanwijzing, hoe de wijsbegeerte, ook wanneer zij oude voorstellingen en kerkelijke dogma's omverwerpt, toch profetisch-religieuze bezieling niet behoeft te missen. J. J. was niet slechts Cartesiaan, maar ook Reformateur. Als

⁴⁵⁴⁾ J a r i c h J e l l e s had als goed discipel blijkbaar het volste vertrouwen op de bekende vier grondregels, die zijn meester naar het voorbeeld der wiskunde had opgesteld en die ter vervanging van de scholastiek de nieuwe methode waren, naar welke voortaan de dingen als onomstootelijk waar of onwaar *bewezen* konden worden:

I. Niets voor waar te houden wat niet met zoo groote zekerheid als waar erkend wordt, dat elke twijfel is buitengesloten.

II. Elk ingewikkeld vraagstuk zooveel mogelijk te ontleden in de verschillende deelen, waaruit het samengesteld is.

III. Naar een bepaalde orde te denken, uitgaande van het eenvoudige en voor de hand liggende, om op te klimmen tot het ingewikkelde en onzekere.

IV. Nauwkeurig zorg te dragen, dat geen enkel feit worde verwaarloosd.

zoodanig neemt hij onder de Cartesianen een bijzondere, een exquise plaats in.

Terwijl toch het Cartesianisme alom een beroering had veroorzaakt, met MEINSMA misschien het best te vergelijken met die van het Darwinisme een veertig jaar geleden, waren er slechts weinigen, die de nieuwe lijnen doortrokken ook op het gebied van godsdienst en theologie. DESCARTES zelf nam voor den vrede met de kerk overdreven voorzorgen („des précautions, qui allaient jusqu' à l'excès, BOSSUET); voor de „verités révélées” maakt hij zijn eerbiedige buiging, al vermeed hij ook elke aanraking met haar en hield hij zich verre zoowel van de Katholieke als van de Protestant-sche theologie. En zoo waren er onder zijn volgelingen tallooze personen, die weliswaar tot de kerk met verschuldigten eerbied opzagen en botsingen met haar vermeden, maar die toch voor het kerkelijk dogma en het kerkelijk Christendom, straks voor elk Christendom, weinig of niets gevoelden, en elders bevrediging van geest en gemoed zochten — in wiskunde, natuurkunde, psychologische en ethische studien — terwijl zij in het theologische zich beperkten tot een min of meer sceptisch rationalisme. Anderen onder de Cartesianen bleven met hart en ziel gehecht aan het kerkelijke Christendom, waarin ze waren opgevoed, Roomsch of Protestant.

Van al dezen onderscheidde JARICH JELLES zich. Terwijl hij aan den eenen kant niet schroomde om radicaler te zijn dan anderen en het kerkelijk Christendom openlijk verwierp, was hij aan de andere zijde minder sceptisch, en bouwde hij op den grondslag der nieuwe wijsbegeerte ook een geheel nieuwe godsdienst, kerk- en levensleer op. Hiermee bracht hij een werk tot stand, dat velen zijner geestverwanten voor den geest zweefde. Van de Reformaten

in het algemeen kan men zeker zeggen, wat ons inzonderheid van Dr. GALENUS in zijn jonge jaren wordt medege-deeld,⁴⁵⁵⁾ dat zij — ongeveer zoo als ook onze moderne richting steeds gedaan heeft — uitzagen naar een nieuwe dogmatiek, die in overeenstemming was met de nieuwe ideeën van hun tijd. Zulk een nieuwe dogmatiek heeft J. J. aangeboden.

De reformateursche „verdraagzaamheid”, het ideaal van een „algemeen” Christendom, was oorzaak dat deze dogmatiek zoo weinig polemisch was. J. J. wilde zooveel mogelijk allen winnen. In gemoede meende hij dat ook te kunnen; wanneer maar allen met vaarwelzegging van kerkelijke leeringen en overgeleverde meeningen zich wilden laten leiden door de Waarheid en den mos geometricus! Hij van zijn kant wilde dan wat aanstootelijk, wat niet volkomen zeker, en vooral wat niet „ter zaligheid noodzakelijk” was, wel laten rusten. Doch dit nam niet weg, dat ieder tusschen de regels van deze vredelievende belijdenis door de fundamenteele omverwerping las van allerlei wat van ouds als onomstootelijk vaststaande had gegolden: nieuwe theorieën over ruimte en stof; een natuurleer, die van de Aristotelisch-Ptolomaeïsche ver genoeg afweek om de hand te reiken aan die welke de groote menigte met MELANCHTON nog altijd hield voor „een booze en goddelooze meening”, of met LUTHER voor „een ijdele nieuwigheid die met den bijbel in tegenspraak is” — de Copernicaansche;⁴⁵⁶⁾ een

455) De ontdekte Veinsingh.

456) Descartes' natuurleer vinden wij in zijn hoofdwerk *Principia Philosophiae* (Amsterdam 1644). Het is misschien niet te onpas, hier aan de hoofdtrekken ervan te herinneren: de stof heeft alleen uitgebreidheid, geen innerlijke krachten. Druk en stoot verklaren alle verschijnselen, ook de vegetatie der planten; een door de scholastieken aan de planten toe-

onderscheiding van twee „oneindig verschillende” substantiën: denking en uitgebreidheid, die in verband met de verbreking der middeleeuwsche voorstelling van een bolvormig begrens heelal, het vulgaire geloof aan een plaatselijken hemel en hel, aan een lichamelijk voelbare smart of gelukzaligheid, aan hemelsche geesten, daemonen en engelen tot ongerijmdheden maakte; ⁴⁵⁷ en allermeeft -- een geheel nieuw godsbegrip. ⁴⁵⁸) Waarlijk niemand — tenzij hij wedergeboren was, niet slechts naar zijn gemoed maar vooral naar zijn geest, zijn redelijk denken zijn wijsgeerig inzicht — zou zich door het zoet geluid van JARICH JELLES' vriendelijke uitnoodiging laten winnen voor deze „belijdenisse”, hoezeer ze ook mocht geschreven zijn „uit zuivere liefde”, zooals de „Nareden” zegt.

gekend levensbeginsel bestaat niet, evenmin als een bij de dieren veronderstelde ziel; een ziel heeft alleen de mensch. De stof bestaat uit kleine lichamen van verschillende gestalte en grootte. Hun verdeeling is alleen denkbaar door een daad van God. De hoeveelheid der stof en der beweging, oorspronkelijk door God vastgesteld, blijft in het heelal onveranderlijk. De wereldlichamen zijn wellicht ontstaan door wervelingen eener chaotische stof. Waar ruimte is, is ook stof; beiden zijn, indien niet tot in het oneindige (ad infinitum), dan toch tot in het onbepaalde (ad indefinitum) deelbaar. Een periodieke wenteling van een groote universum-bol om de aarde als haar middelpunt, die door het Ptolomaeïsche wereldstelsel wordt geleerd, is niet aannemelijk. Als elke planeet rust ook de aarde in den bewogen aether, zooals de slapende reiziger in een door den stroom voortbewogen schip. Descartes neemt dus de leer van Copérnicus niet openlijk aan. Hij was hiervan wellicht teruggeschrikt door de veroordeeling van Galilei, onder den invloed waarvan hij zelfs zijn handschriften, die al persklaar waren, weder omwerkte.

⁴⁵⁷) De gewone argumenten van dien tijd tegen het bestaan der duivel waren gemeenlijk sterk Cartesiaansch gekleurd. (Vgl. het opstel over Jacob Banningh in de Doopsgez. bijdragen van 1898). Dr Bekke's „Betoverde Wereld” was niet anders dan toegepast Cartesianisme. Vgl. ook de laatste bladzijden van Hoofdstuk VII, II, § 3.

⁴⁵⁸) Zie hierover ook de laatste bladzijden van hoofdst. VII, II, § 3 -

§ 2. OP TWEE WEGEN.

Wanneer ik beweerde dat SPINOZA tot de Reformateurs heeft behoord, een stelling tot welke mijn hart uitgaat, zou ik wellicht heel wat tegenspraak uitlokken. Daar dit voor de geregelde uiteenzetting mijner beschouwingen niet wenschelijk is, wil ik mij beperken en alleen trachten aan te wijzen, hoe SPINOZA's geest in Reformateurskringen een sfeer kon vinden en de daar bekende vrome gestalte kon aannemen, weersproken door den een, gehuldigd door den ander.

Onder de talrijke bedrijven waarin de rampzalige oorlog van 1672 stilstand veroorzaakte, waren ook de „affaires” van den Rotterdamschen koopman JOH. BREDENBURG, een der voornaamste Collegianten. Wat zou deze vrome wijze, die met een meewarig hoofdschudden op de hartstochten der wereld neerzag, terwijl het gansche land als een zee bewogen was, van zijn standpunt beter doen, dan zich den ledigen tijd te nutte maken door af te dalen in de diepte van zijn denken en gevoelen! Te midden van de algemeene radeloosheid zette hij zich dan ook neder tot het bepeinzen van allerlei vraagstukken op het gebied van godsdienst en wijsbegeerte. Hoe welkom was hem deze gedwongen rust! Had hij tot nog toe slechts enkele uren per week met bespiegeling kunnen doorbrengen, thans mocht hij onbekommerd om alle

wereldsche zorgen de lust en de liefde zijns harten met zijns gansche vermogen aanhangen. „In stilte en genoeghsaemheid „de Christelijke vrede te genieten”, zich over te geven aan „eerbiedige bespiegelingen van het Goddelijke volmaakte „wezen”, op te gaan in een „uytgestrekte liefde tot de eeuwige „geluckzaligheid” — het had hem reeds lang boven alle dingen verkieselijk toegeschenen. Met blijdschap zat hij neder in eenzaamheid van zijn binnenkamer, een andere HEGEL, die in de stilte van zijn studeervertrek te Jena zijn meesterwerk voltooidde op denzelfden dag waarop daarbuiten, te midden van het kanongebulder, de legers worstelden in den geweldigen slag, die gansch Noord-Duitschland aan NAPOLEON onderwerpen zou.⁴⁵⁹⁾

Langs welke wegen precies BREDENBURG de waarheid heeft gezocht, blijkt niet; doch zooveel is zeker, dat hij GROTIUS, wiens stellingen in het boek „over het regt van oorlog en vrede” hij beoordeelde, HOBBS en vele andere nieuwere denkers kende. Aanvankelijk was DESCARTES zijn leidsman. Eerlang evenwel week hij van dezen af; een nieuwe ster boeide zijn oog — de Joodsche denker, die vrij en vaardiger nog dan DESCARTES het oude had afgebroken; de „irreligiosissimus autor,” die door Cartesianen zoo goed als door kerkelijke theologen met een vloed van verwenschingen was overladen; de „meest goddelooze atheïst” die ooit zou hebben geleefd; de man over wiens vrijmoedigheid in het verkondigen zijner leer zelfs zijn vrienden bedenkelijk het hoofd deed schudden. BREDENBURG werd Spinozist. Wel niet in dien zin, dat hij slaafs alles onderschreef wat de meester dicteerde, maar toch zóó, dat hij bij alle afwijking van diens gevoelens nergens wezenlijk van hem verschilde.

459) Joh. Bredenburgs Noodige Verantwoord., bl. 14, 26.

Reeds in 1673 had hij een geschrift gereed, dat hij zonder het te laten drukken aan de broeders op het college in handschrift ter lezing gaf. Niet zonder succes: men bestudeerde zijn uiteenzettingen; disputeerde er over vele malen zoowel in als buiten het college, achtte het de moeite waard er copiën van te nemen. Eerst in 1684 werd het naar aanleiding van een persoonlijken twist, met den toelag om den schrijver als „atheïst” te brandmerken, door een valschen broeder, FRANS KUYPER, in het licht gegeven met den titel: „*Johannes Bredenburgs Verhandeling van de Kennisse Gods*”.⁴⁶⁰) Deze titel was opgesteld door FRANS KUYPER, die zich daarbij blijkbaar meer had laten leiden door de gedachte aan het geschilpunt, dat hij met BREDENBURG had, dan door den inhoud van het boek. Immers het handelde minder over onze kennis van God dan over „de relatie, die er tusschen God en mensch bestaat.”

Over die „relatie” spreekt BREDENBURG in Spinozistische wendingen. Alleen de inleidende bladzijden, die over de Godsleer handelen, zijn overwegend Cartesiaansch. De daarin vervatte redeneering is ongeveer de volgende:

Er bestaan drieërlei gevoelens⁴⁶¹) aangaande God. Volgens sommigen is er geen God. Volgens anderen (bedoeld zijn de kerkelijken) is er wel een God, maar kan zijn bestaan niet bewezen worden „uit de natuur” en „met natuurlijke bewijzen”, zoodat wij Hem niet zouden kennen, indien wij niet „immediatelijk van de Godheid afvloeyende openbaringen” hadden ontvangen en een „successive overlevering van dat er 'n God is” hadden. Het derde, het Bredenburgsche

460) t' Amsterdam bij Claes Schaft, 1684.

461) Met de bijgeloovige voorstelling van een „Afgod” boven de wolken houdt Bred. geen rekening; die is naar hij meent sedert de „vorige” (16e) eeuw onhoudbaar geworden.

gevoelen is, dat Gods bestaan „door natuurlijke redene met zekerheid bewezen kan worden, zoodat de openbaring alleen kunnen dienen tot bevestiging van wat buiten h om reeds overtuigend bewezen is.

Veel moeite om zijn gevoelen te verdedigen geeft B DENBURG zich niet. Hij stelt zich tevreden met zijn sta punt nader uiteen te zetten, voornamelijk met een ber op het cosmologisch bewijs: de mensch is een „gewrog evenals ook de wereld; een „gewrog” moet noodzakel een oorzaak hebben; dus hebben mensch en wereld een o zaak, nl. God.

Deze bewijsvoering kan, naar BREDENBURG meent, alle weerlegd worden wanneer aangetoond wordt:

10. dat de natuur der dingen zich zelf kan hebben voc gebracht; òf

20. dat iets, noch door zichzelf noch door een and voortgebracht, eeuwig kan hebben geëxisteerd en gecirculee

Het een acht hij even ongerijmd als het ander. F openbaringsstandpunt acht hij met DESCARTES reeds hierc voor onhoudbaar, omdat iets te kennen beteekent iets redelijke gronden voor waar aan te nemen. Necmt men c niet aan dat God uit de rede kan gekend worden, dan is o de bewering dat God door openbaringen gekend kan word onhoudbaar. En dat het beroep op de „successive ov levering” „geen consideratie waardig” is, wijzen een vier argumenten aan:

10. wie als Godsgezant optreedt is daarom nog niet de God gezonden — ieder kan wel voorgeven een last van G te hebben; Godsgezant is alleen hij die de waarheid sprec en zulks met redenen bewijzen kan.

20. Een „vertooninge” (als het „grootte licht in d

hooge" in den Kerstnacht, de verheerlijking op den berg) mist daarom alle waarde, wijl zij waargenomen wordt door „de uiterlijke zinnen”;⁴⁶²) als deze zelf enkel „door de circulatie der natuur” kunnen zijn voortgebracht (zooals sommigen beweren), dan behoeft ook voor het den zinnen ingedrukte beeld geen hoogere oorzaak te worden aangenomen.

30. Werkingen in den geest (vizioenen als van PAULUS bij DAMASCUS, een grang tot profeteeren als van PETRUS op het Pinksterfeest, bewogenheid in het gebed als bij de Quakers) kunnen dan ook verklaard worden uit natuurlijke oorzaken, „uit de circulatie der natuur.”

40. Ook mirakelen kunnen op zich zelf niets aangaande God of Goddelijke zending bewijzen; want het grootste mirakel kan niet grooter zijn dan het mirakel der natuur: de opwekking van een doode kan niet meer bewijzen dan de teling van een mensch.

I. e. w. BREIDENBURG stelt voorop, dat 's menschen geloof zich moet gronden niet op het gezag van anderen, maar enkel op zijn eigen redelijk nadenken en onderzoeken het „sensate e esperienze” van GALILEI.

Daarna komt hij tot zijn eigenlijk onderwerp: de relatie tusschen God en mensch, wie God voor ons is en wie wij tegenover Hem moeten zijn. Hij bepaalt zich hier voornamelijk bij twee hoofdfactoren van de reformateursche moraal, de weerloosheid en de individuëele vrijheid.

De eerste verdedigt hij tegen HUGO DE GROOT. Terwijl hij dezen toestemt, dat 's menschen doen en laten door geen ander beginsel beheerscht kan worden dan door de zucht

⁴⁶²) Twijfel aan wat men zag, hoorde, voelde, was een van de drukst bereden Cartesiaansche stokpaardjes. De gewone illustratie is het voorbeeld van den toren, die van verre gezien rond, in werkelijkheid vierkant is.

naar zelfbehoud, ontsrijdt hij hem, dat zelfbehoud de betekenis heeft van behoud van *lijf* en *leven*, en dat dus uit de toegegeven praemisse noodzakelijk het goede recht van oorlog te voeren volgt. ⁴⁶³⁾)

Na aldus DE GROOT te hebben weerlegd, wendt hij zich tegen HOBBS, tegenover wien hij volhoudt dat het individu het recht heeft om de wetten van den Staat ongehoorzaam te zijn.

Het laatste deel van het geschrift wordt ingenomen door de deductie van een geheel stelsel van leefregelen uit een enkel beginsel. Dit „eerste beginsel van alles” is de mensch zelf, of „het zijn” des menschen. Hieruit volgt, dat er niets noodzakelijker is dan de continuatie van het zijn, dat voor den mensch niets zooveel waarde heeft dan „te blijven buiten vernietiging”, zelfbehoud. Dit zelfbehoud is niet behoud van lijf en leden (DE GROOT), maar behoud der natuurlijke vermogens. Wat tot dit behoud dienstig is, moet het verstand ons kunnen leeren. Het verstand nu leert, dat de behoudenis des menschen bestaat in „tweederlij leven, het tijdelijke-lichamelijke en het eeuwige-geestelijke leven.”

463) H u g o de G r o o t had zich beroepen op A b r a h a m, die als overwinnaar terugkeerende uit den strijd tegen de vier koningen (Genesis 14), door M e l c h i z e d e c h, den priester des Allerhoogsten, was gezegend: A b r a h a m toch was een heilig en wijs man, en die voerde zonder een speciaal gebod van God te hebben ontvangen, oorlog; hij steunde dus op „het recht der Nature”. B r e d e n b u r g kon dit D e G r o o t niet toestemmen; Abraham zou wel degelijk een openbaring om te oorlogen hebben ontvangen — hoe kon hij anders met zoo weinig volk tegen vier overwinnende koningen optrekken! Meent iemand, dat hij dat zou kunnen doen op grond van het besef, dat hij „een Rechtvaardige zaak” voorstond en van 't geloof, dat de rechtvaardigheid zijner zaak de overwinning waarborgde? Hij bedenke dat ook de Sodomieten een rechtvaardige zaak hadden en toch werden overwonnen. En dan dat beroep op Abraham's heiligheid en wijsheid: heeft deze heilige en wijze man niet vele onwijze dingen gedaan? „Als daar is, dat hij hem „vervoegt heeft met zijn dienstmaagd: dat hij gezeid heeft, dat Zaraï zijn zuster „was. (Gen). 12).”

God is schuldig, den mensch deze tweevoudige behoudenis te verleenen. Deze overtuiging en het geloof, dat God aan zijn verplichting zal voldoen, moet men noemen vertrouwen op God. Met dit vertrouwen op God hand in hand gaat liefde tot God, d. i. „eene beweging der ziele” om zich met God te vereenigen, zoowel „in contemplatie of beschouwing van God” als „in navolginge van de werkinge Gods”. De „navolginge” bestaat in lijdzaamheid, vredelievendheid, lankmoedigheid.

Het negental slotopmerkingen, dat deze uiteenzettingen besluit, heeft tot thema het toen typisch-moderne: „deze „wetten zijn van een onveranderlijke natuur; God zelf zoude „niet contrarie dese Wetten kunnen gebieden, ook niet ze „kunnen verminderen of vergrooten.”

Zulke bespiegelingen waren de eerste schrede op een weg, die aan enkelen van het college bedenkelijk scheen, maar niettemin door BREDENBURG met ijver werd betreden. Eerlang ging hij zoover, dat de horlogemaker BAREND STOL het der moeite waard achtte, geregeld aanteekening te houden van allerlei ongehoorde „concepten”, die hij in den loop der debatten uit den mond van JOHANNES JANSZ opving. Onder deze waren:

I. „Dat men niet kan weten, dat God in de gebeden „helpt. Dat men de eene tijd vieriger is als d’andere tijd, „komt altijd door natuurlijke oorzaken, bijv. door sondigen, of benautheid van wegen den oorlog” — een Psychologie dus, die niets weten wil van de supranatureele verklaring, volgens welke de ontroering des gebeds veroorzaakt wordt door de werking van den Geest, die van buiten uit tot den mensch komt.

II. „Alle de geboden Jesu Christi kan men volmaakt

„onderhoudeu ook buyten kennisse van de Christe
 „lijke Religie, alleen uyt natuurlijke kennisse en door d
 „rede, van God ingeschapen; zoo iemand zoo niet en ver
 „staat (gelijk b.v. met JAN HARTIGVELD 't geval was) dan
 „cn bevat hij niet het stuk van onse rechtvaardigmakinge.

III. „De komste van de Heere Jesus is nie
 „noodsakelijk maar alleen tot meerder overvloe
 „geweest; hij heeft ook geen nieuwe wetten gegeven, maa
 „alleen de menschen zoeken te brengen tot dat licht de
 „reden, dat van God in den beginne in ieder menscl
 „ingeschapen was.”

IV. „Er is sesmaal meer reden om te bewijzen, dat e
 „een God is door wel te redeneeren, als door al he
 „gene omtrent de Christelijke Religie van den Heere Jesu
 „of sijne Apostelen is geschied.”

V. „Er liggen onwrikbare Argumenten in d
 „natuur om selfs het eeuwige leven te bewijzen. Dit eeuwige
 „en sou de mensch niet kennen wenschen, als 't er niet wa
 „of God soude hem met onwaarheid moeten voeden.” (E
 dat is ondenkbaar van wege wat DESCARTES noemt „God
 waarachtigheid”).

VI. „De Philosophie is de uytlegster van d
 „heilige Schriftuere: want hoe souden wij weten, wa
 „eerbiedigheid was, ten waar wij dat door de Philosophi
 „uytvonden, terwijl dit woord in de Heilige Schriftuur nie
 „en was. Soo stelt ons dan de Schriftuur veel dingen voor
 „namelijk van God, van een Hemel, van Engelen, en anders
 „maar wat dit nu eigenlijk is, moet uyt de Philosophi
 „beslegt en betoont worden.”

Het is teekenend voor wat er op het college omging
 deze horlogemaker, altijd gereed met papier en potlood on

aanteekening te houden van de verrassende wijsheid, die een bekwamer leek dan hij uit de school der nieuwe wijsbegeerte aandroeg. Voor de juiste kennis van BREDENBURG's standpunt kunnen deze aantekeningen evenwel niet dienen: in de hitte van het debat opgeteekend, gaven zij hem later reden om te klagen, dat zij zijn gevoelens onjuist weergaven. Dat deze gevoelens langzamerhand — wellicht vooral na de uitgave van de ETHICA in 1677 — zich geheel in de richting van SPINOZA's bespiegelingen bewogen, blijkt uit „*Johannes „Bredenburg's Demonstratie van 't Eeuwig Nootzakelijk Iet, Dat „niets bij geval, dat is: zonder Godts besluyt of zonder oorzaak geschiet.”*“⁴⁶⁴)

In de methode van bewijsvoering volgt dit boekje SPINOZA'S ETHICA op den voet. Zooals bekend is wilde SPINOZA zijn leer tot wiskundige zekerheid verheffen, waartoe hij nog strenger dan DESCARTES de wiskundige wijze van betoogen, den „mos geometricus” gebruikte. Hij begon met een reeks definities te geven, om de begrippen die ter sprake zouden komen, nauwkeurig te bepalen; dan volgden de axiomata; in de derde plaats proposities of leerstellingen, met het bewijs; ten slotte als „Bijvoegsels” de corrolariën of gevolgen, en de scholiën, de nadere toelichting en bevestiging van het bewezene.

Denzelfden streng rationalistischen weg bewandelt BREDENBURG. Hij verdeelt zijn betoog over vier proposities, voorafgegaan door „Bepalingen” en „gemeene Kundigheden” (axiomata). In verkorten vorm laat ik een en ander volgen:

⁴⁶⁴) Het door mij gebruikte exemplaar is een 2e druk uit het jaar 1694. De eerste druk is wellicht in 1684 verschenen. Het stuk zal wel eenige jaren vroeger zijn geschreven en oorspronkelijk evenmin als „De oorsprong van de „Kennisse Gods” voor uitgave zijn bestemd.

BEPALINGEN: 1. Door het noodzakelijk eeuwig iet wordt verstaan iets, dat zonder verandering, begin einde, af- of toenemen is; en dat niet kan ophouden te zijn zooals het is; omdat in de eeuwigheid geen wanneer, voor noch na, geen tuschenpoozing noch afsnijding is.⁴⁶⁵⁾

2. Eigenschappen stellen de natuur van dat ding, waarvan het eigenschappen zijn; zoodat zij van dat, welks natuur zij voorstellen, niet af scheiden zijn.⁴⁶⁶⁾

3. Agitatio, doening of werking bestaat in zins of zoo te doen; alle werking drukt zekere wijze van werking uit.⁴⁶⁷⁾

GEMEENE KUNDIGHEDEN. 1. Van niet komt niet.

2. Iet wordt nooit tot niet (want tuschen iet en niet is oneindig verschil), het een sluit het ander uit.

3. Het veroorzaakte kan niet grooter zijn dan zijn oorzaak, anders moest uit niet iet komen.

PROPOSITIE. 1. Daar is een eeuwig en noodzakelijk Iet, een noodzakelijk wezen; of: daar is iet dat niet kan nalaten of ophouden wezenlijk te zijn.⁴⁶⁸⁾

Demonstratie: Onmiskienbaar is het, dat er zeker dingen bestaan; daaruit volgt (axioma 1 en 2) dat deze dingen of het wezenlijke Iet noodzakelijk is. Want omdat iet nooit tot niet wordt (doordien iet en niet oneindig van elkander verschillen) bewijst de wezen

465) Dit is niet anders dan wat ook in Spinoza's *Ethica*, lib. I Def. 1 en 3, staat; *Zedig Tegenbericht*, bl. 4, wijst op deze overeenstemming.

466) Vergel. Spinoza's *Ethica*, lib. I, def. 4.

467) Ibid. Def. 5. — 468) Ibid. Propos. IX.

lijkheid van iet, dat het van noodzakelijke wezenlijkheid is. En dat was te bewijzen.

PROPOSITIE II. Alle eigenschappen van het noodzakelijke Iet of van het noodzakelijk wezen zijn insgelijks van noodzakelijke wezenlijkheid. De Demonstratie dezer stelling volgt uit Propos. I en Definitie II.

PROPOSITIE III. Wezenlijk te zijn of te werken is een eigenschap van het noodzakelijk Iet of wezen.⁴⁶⁹⁾

Demonstratie: onmiskenbaar bestaat er werking; deze werking moet volgens axioma 1 en 2 noodzakelijk bestaan en wel als een eigenschap van het noodzakelijk wezen.

Bijvoegsel: Misschien brengt iemand hiertegen in, dat de werking mogelijk niet van eeuwigheid af aan heeft bestaan, maar in den tijd is begonnen; dat niet de werking (het werken), maar het vermogen om te werken (of ook om niet te werken) een eigenschap is van het noodzakelijk wezen. Dan kan Propositie II hem terecht wijzen. Ook het vermogen om niet te werken of wel te werken kan niet bestaan zonder dat het inderdaad ook een van beiden doet, *of niet werken of wel werken*, wat niet anders is dan *of dood of levend* zijn. De uitdrukking „een vermogen om niet te werken en te werken” is dus een ijdele naam, even zinledig als de uitdrukking „een vermogen om dood te zijn en levend te zijn, om Iet te zijn en niet te zijn” zou wezen.

PROPOSITIE IV. De werkingen en gewrochtèn en uitwerk-

⁴⁶⁹⁾ Prop. III en IV komen overeen met Spin. Eth., lib. I, Prop. XVI.

selen van het noodzakelijk iet worden of zijn door een eeuwige noodzakelijkheid zooals zij zijn.⁴⁷⁰⁾ Het bewijs volgt uit de derde Propositie en uit de derde Bepaling. Volgens deze laatste bestaat werken altijd in *zus* of *zoo* werken; is volgens Propositie III het werken een noodzakelijke wezenlijkheid, dan is de wijze van werking dat eveneens, en zijn de uitwerkselen of gewrochten door eeuwige noodzakelijkheid daar.

Niet om den lezer voor den mos geometricuste winnen geef ik dit uittreksel, maar om een indruk te geven in wat al mysteriën van diepzinnigheid de geest van een eerzaam koopman door die methode kon worden binnengeleid. Welken lust BREDENBURG toch wel in zulke verborgenheden kon hebben? Als de man zelf niet het antwoord op die vraag had gegeven, zouden wij, kinderen der empirie, het niet gelooven: het was zowel „de onverzadelijke begeerte van tot de kennis der waarheid te komen”, als „de liefde tot den Christelijken Godsdienst”, die van af de jeugd zijn gemoed geheel hadden beheerscht. Aan de eene zijde ergerden hem „de diepe bedraaiingen van de Filosoofze cavillatiën, waarmee men den godsdienst vermengde.”⁴⁷¹⁾ Aan den anderen kant had hij het godsdienstig leven, dat in die onredelijke „bedraaiingen” verscholen lag, hartelijk lief. Hij gevoelde een „disaccoord” tusschen de cvergeleverde godsdienstige voorstellingen en het denken van zijn tijd, en dat had „zijn gemoed verontrust en geslingerd, zijn verstand beneveld, en zijn geest gebonden.” Zoo was het hem een illusie geworden om een „accoord” te vinden „tusschen het

470) Vgl. Ibid, Propos. XVI en XXXIII.

471) Brief aan N. N. bl. 5.

Dictamen der Rede en der Godsdienst." Want terwijl de Liefde tot de waarheid niet toeliet dat de godsdienst alleen op vooroordeelen gevestigd werd, liet de liefde tot den godsdienst niet toe dat de waarheidszin enkel kritiek oefende op het oude en niet ook positief opbouwde.

In het door den Joodschen wijsgeer ontstoken licht had hij toen die vier proposities geschreven: zij vormden den grondslag, waarop hij het lang gezochte accoord tot stand hoopte te kunnen brengen.

Het voornaamste probleem in zijn oogen toch was altijd geweest, hoe het mogelijk was dat „zoovele voortreffelijke personagien in ons vaderland, van groote geleerdheid en doordringend oordeel”, de volgende twee stellingen met elkander konden vereenigen:

1. „dat men, bespiegelende het volmaakte wezen van den Allerhoogsten, bespeurde dat hetzelfde nootzakelijk oorzaak van alle gewrochten moest zijn”; en

2. „dat men, achtnemende op de natuure der menschen, klaarlijk zag dat hunne doeningen uyt het beleyt van een vrije wille hun oorspronck namen.”

En nu was hem gebleken, dat dit probleem opgelost kon worden door een uit „bespiegelingen over het Goddelijk wezen” verkregen wijziging van het begrip vrijheid. Het supranatureele Godsbegrip van DESCARTES verwisselend met het pantheistische van SPINOZA, noemde hij God het wezen dat alles omvat, en beschouwde hij den mensch als een deel van God, zoodat 's menschen vrij (d. i. bewust) handelen een onderdeel van Gods gedetermineerd handelen werd. Hieruit volgde, dat vrijheid niet was, gelijk men gewoonlijk aannam, „het vermogen om te werken of niet te werken, dood of te levend te wezen (want dood en levend verschillen oneindig)”,

vrijheid was het vermogen om wat men *noodzakelijk* werken of niet werken moest, bij alle noodzakelijkheid toch *bewust willend* te werken, een vermogen dat een levenloos voorwerp en een redeloos dier miste. De mensch was vrij om datgene te willen, waartoe hij gedetermineerd was.

Alleen in dien zin achtte BREDENBURG den mensch en zelfs God vrij. Hij zou wiskunstig bewijzen, dat het zoo was. Want er waren er, die hem dit met ontsteltenis hoorden verkondigen. Wat, zoo riepen zij uit, zou God niet vrij zijn te willen al wat Hij wil? Had Hij b.v. niet even goed kunnen willen, dat Christus duizend jaren vroeger of ook in het geheel niet geboren was? Neen, antwoordde BREDENBURG ik kan u onfeilbaar bewijzen, dat God „een nootzakelijk wezen” is, welks „eigenschappen”, welks „werkelijk-zijn” en ook welks „gewrochten” „door een eeuwige nootzakelijkheid zijn, soo danigh als se zijn”. Ook in Hem is vrijheid niets anders dan het vermogen om vrij te willen, waartoe Hij onvrij gedetermineerd is. Ongelijk hebben Christenen die zeggen, dat God den menschen even goed had kunnen gelasten elkander te haten als lief te hebben. God kan niet anders dan liefde willen. Als alle dingen uit God zijn, dan zijn alle dingen noodzakelijk zooals zij zijn, en is het een ongerijmde gedachte dat ze anders hadden kunnen zijn of dat God ze anders had kunnen willen. De Gereformeerden mogen gelijk hebben met te zeggen, dat God toelate de willende Schepper der wereld is, dit neemt niet weg dat God zelfs tot in het verrichten van die eerste wiltsdaad gedetermineerd was.

Er waren er, die de vraag stelden — het was in dien tijd van nieuw denken een van de vragen op wijsgeerig-godsdienstig gebied — of God met zulk een vrijheid nog

wel God bleef, wel meer was dan een willoos Noodlot? BREDENBURG twijfelt er niet aan: juist het determinisme is in overeenstemming met Gods grootheid; wat te zeggen van een God, die ook het kwade had kunnen willen!

BREDENBURG gruwet van wat FRANS KUYPER, de Sociëtaansgezinde broeder, beweert: iets is goed, omdat God het heeft gewild, in plaats van: God wil iets, omdat het goed is. Dat God ons evengoed had kunnen gebieden elkander te haten en dood te slaan of gelijk beesten onrein te leven, als liefde en matigheid te betrachten, schijnt BREDENBURG de ongerijmdheid zelf.⁴⁷²⁾ Hij handhaaft dus tot in zover het Spinozisme onverminderd.

Een andere vraag is, of God dan hetzelfde is als de natuur, de „noodzakelijkheid” in Hem gelijk aan de natuurwetten of „een natuurlijk noodlot.”

BREDENBURG ontkent dat ten sterkste en beroept zich op „de Gereformeerden, Luythersen, veele Katholijken, de mystische autheuren, de Quakers en anderen”, die immers ook evenals hij leeren dat God gedetermineerd is, zonder te vervallen tot de atheïstische gevolgtrekking dat alles geschiedt „uit een oneindige samenschakeling van natuurlijke oorsaaken of door een natuurlijk noodlot.” Ook hij (BRED.) weigert die gevolgtrekking te maken.⁴⁷³⁾ Hij neemt zelfs aan dat de

472) Dit had Frans Kuyp er, begeerig om Gods volkomen vrijheid te redden, geleerd in *Arcana Atheïsmi revelata*, p. 262.

473) In zijn *Refutatio* (bl. 36) schreef Bredenburg tegen Spinoza aldus: „Want, wat baat het, te weten dat in de boeken des Ouden en Nieuwen verbonds eenige dingen als waarheden geleerd worden, als men ondertusschen door eenige Filosoofse waarheid verzekerd is, dat er geen eygenlijke besluiten Gods zijn; dat God geen bijzonder Rijk onder de menschen heeft; en dat bijgevolg al de Profeeten, Apostelen en Jesus Christus zelfs in al die toestel van de H. Schrift of zelf zijn bedrogen geweest of andere hebben willen bedriegen. Ja, het is geheel nutteloos en vergeefs, veel te leggen praten van de Religie, en Godsdienst of van Mirakelen, of

wereld, schijnbaar in strijd met de redelijke stelling *uit niet kan nooit iets komen*, door God uit niet is geschapen, want anders zou de natuur uit de Godheid haar oorsprong hebben moeten nemen en zou God gelijk aan de Natuur zijn.⁴⁷⁴⁾

Zoo verbindt hij met het Spinozistisch pantheïsme een Cartesiaansch-supranatureel element: God werkt wel in de natuur volgens vaste wetten; maar die wetten kunnen zich door een vrij (d.w.z. gedetermineerd vrijwillig) wilsbesluit wijzigen. Wanneer dat gebeurt, vertoonen zich de z.g.n. mirakelen. Deze zijn natúurlijk in zoover zij „in de natuur”, d.i. overeenkomstig de wet van oorzaak en gevolg, hun oorzaak hebben; bovennatuurlijk in zoover zij met verbreking der gewone natuurlijke wetten plaats hebben. Zij zijn vrije⁴⁷⁵⁾ beschikkingen van God.

In de nadere toelichting van deze opvatting bleef BREDENBURG wel in hoofdzaak trouw aan de Spinozistische methode, doch hij gaf daaraan door de groote beteekenis die hij aan de mirakelen verleende een wending, die levendig herinnert aan het oude openbaringsgeloof. Hier sloeg hij een weg in, die van SPINOZA afweek.

Hij leverde nl. op SPINOZA's Godsbegrip een kritiek „ook van bedrog of van een wil om te bedriegen, indien de waarheid van de zaak zelf ons leert, dat alles door een Noodlot of aaneenschakeling van „Natuurlijke oorzaken bepaald wordt en uit kracht van die bepaling geschiedt.”

474) Noodige Verantw., bl. 33. Bredenburg beroept zich op Beza en op kardinaal Bellarmínus, die eveneens de schepping uit niet urgeerden; de eerste in zijn verklaring van Hebr. 11: 3, de laatste in zijn *Controversien*, Tom. III, Lib. III, c. 3.

475) Dat „vrij” is evenwel ook hier weer te nemen in den zin van gedetermineerd-vrijwillig. Volgens Bred. was het ondenkbaar, dat de mirakelen, die er geschied zijn, ook niet zouden hebben kunnen plaats grijpen; God was gedetermineerd ze te doen, en wel juist op dat oogenblik in de geschiedenis, evenals Hij ook gedetermineerd was om de wet door Mozes, en de kennis door Christus te geven.

die in vele opzichten gelijkt op die welke van kerkelijke zijde werd uitgebracht. Te vrijmoedig in zijn oog had SPINOZA God natuur genoemd. SPINOZA mocht in werkelijkheid met dit „natuur” — evengoed als BREDENBURG zelf met het „e eeuwige noodzakelijk Iet” — een metaphysisch begrip hebben bedoeld (de „natura naturans,” te onderscheiden van de „natura naturata”), BREDENBURG merkte dit niet op en kon met die uitdrukking geen vrede nemen. Hij kwam er zelfs toe om tegen SPINOZA in het licht te geven een „*Ontzenuwing van het Theol. Polit. Tractaat met een naar wiskunstige methode opgesteld bewijs, dat de natuur niet God is*”, — een wederlegging, die van SPINOZA zelf of althans van een zijner confidenten den lof zou hebben geogst, dat zij den eenig mogelijken weg aanwees, waarlangs SPINOZA zou zijn te achterhalen.⁴⁷⁶⁾ Het boekje was, daar BREDENBURG het Latijn niet machtig was, in het Hollandsch geschreven. Maar het diende toch overeenkomstig zijn stand gekleed voor den dag te komen! Gelukkig, dat de rector van de Latijnsche school te Rotterdam, de „seer geleerde JOHANNES SILVIUS”, bezat wat BREDENBURG miste — latijnsche geleerdheid — en miste wat BREDENBURG bezat — respectievelijk te doneeren geld. Zoo verscheen heel deftig⁴⁷⁷⁾ „*Eneruatio trac-*

476) Brief van Prof. P. van Limborg aan Pieter Smout. A'd a m, 21 Maart 1686, bl. 2).

477) F. K. laat niet na met 't oog hierop spottend te spreken van „sijn boeck tegen Spinoza in het duyts geschreven en op zijn versoek en kosten „in 't latijn vertaalt.” Het is een van de aanwijzingen, die doen zien welk een hooge geringschatting die tijd had voor wie buiten de latijnsche geleerdheid stond. Ook Prof. Van Limborg spreekt op dien grond vinnig 't vermoeden uit: dat de aanhaling door Bred. uit Huët gedaan, hem wel door een ander in de hand gestopt zal zijn (brief van V. L. aan Pieter Smout bl. 9). In „Verdeed. v. d. drie onfeilb. bewijzen” wordt ook spottend verhaald (bl. 19), dat Bred.'s zoon bij Silvius de vertaling moest komen vragen van een passage uit Bred.'s eigen boek, toen hij die wilde aanhalen in zijn strijd tegen F. K.

„*tatus theol.-polit. unacum demonstratione geometrico ordine disposita, naturam non esse Deum, Rotterdam 1675.*”

De strekking van dit geschriftje was, de begrippen „God” en „natuur” scherper dan SPINOZA had gedaan te onderscheiden, daar het anders „nutteloos en vergeefs was, te leggen praten van de Religie en Godsdienst, of van mirakelen etc.”

BREDENBURG begint met een van SPINOZA afwijkende methode. Met dezen onderscheid makende tusschen de ratio en de scientia intuitiva,⁴⁷⁸) wil hij in afwijking van hem in de raadzaal der wijsbegeerte niet slechts aan de eerste maar ook aan de laatste stem verleen. Beweert SPINOZA dat de ratio (de wijsbegeerte, het redelijk denken) aangewezen is op het gebied der *waarheid*, de theologia (of scientia intuitiva, wel het best weergegeven door ons

478) Spinoza maakt in het tweede deel zijner *Ethica* onderscheid tusschen drie soorten van kennis:

1. die van de opinio en imaginatio, gegrond deels op zinnelijke, waarneming en ongeordende ervaringen, deels op teekenen, vooral woorden welke door middel der herinnering op de verbeeldingskracht werken; zij is de bron van alle dwaling;

2. die van de ratio of rede;

3. de voortreffelijkste van alle kennis, die der scientia intuitiva.

Het onderscheid tusschen de rede en de intuïtie wordt door Spinoza niet altijd streng volgehouden en het is daarom moeilijk met zekerheid te zeggen, wat hij precies met het een en het ander bedoelt. Zooveel is evenwel duidelijk, dat hij met ratio vooral het theoretisch denken bedoelt, met scientia intuitiva iets dergelijks als wat wij noemen de inspraak van hart en geweten. De „gelukzaligheid” en de „vrede der ziel” zijn vruchten van de scientia intuitiva: „beatitudo nihil aliud est quam ipsa animae acquiescentia, quae ex Dei intuitiva cognitione oritur.”

Een soortgelijke onderscheiding maakt Spinoza in het Theologisch-politiek Tractaat tusschen wijsbegeerte en godsdienst (of theologie) (blijkbaar niet anders dan andere namen voor dezelfde begrippen als hij met ratio en scientia intuitiva bedoelt); elk van beiden heeft zijn eigen gebied; de wijsbegeerte (ratio) dat van de waarheid, de godsdienst (theologia) dat van de vroomheid: „ratio obtinet regnum veritatis et sapientiae, theologia autem pietatis et obedientiae.”

„vroomheid”) op dat van de *godsdiens*t, BREDEBURG meent dat de ratio en de scientia intuitiva elkanders aanvulling en leiding niet kunnen missen. Het intuïtief gevoelen kan z.i. zich zelf niet bewust worden tenzij door het licht der rede; en het redelijk denken zal op een dwaalspoor worden geleid tenzij het rekening houdt met de ervaringen van het vroom gemoed. De wijsbegeerte op zichzelf leert wel waarheid, maar niet de waarheid; dat kan zij alleen als zij aangevuld wordt door de „theologie”; in BREDEBURG’S duistere taal overgezet: „*de Philosophie is wel volstrektelijk een rijk van waarheid, maar niet een volstrekt rijk van alle waarheid;*”⁴⁷⁹) of elders: „*niet de Philosophie alleen en is het rijk van alle waarheid, maar ook de Theologie is een rijk van waarheid; en daarom en kan men uithoofde van dat de Theologie alleen een Rijk van aandacht zou zijn en van geen waarheid — deselve van de Philosophie niet afscheyden.*”

Het verschil van methode loopt uit op een verschil in de opvatting der mirakelen. Wat SPINOZA daarover in hoofdstuk II en IV van zijn Theologisch Politiek Tractaat had gezegd, ademde den rationalistischen ‘geest, die sedert SOCINUS’⁴⁸⁰) geruchtmakend optreden tallozen

479) Refutatio, p. II.

480) Gewoonlijk wordt over Spinoza’s schriftuurbeschouwing te veel gesproken als ware zij in haar tijd geheel een unicum. Prof. Land zegt o. a. dat hij, door enkele behoedzame wenken van joodsche uitleggers op het spoor gebracht, de rij heeft geopend der degelijke geleerden, wien wij een oordeelkundige bijbelstudie te danken hebben. (Inleid. op Spinoza’s Werken, vertaald door W. Meyer bl. 33.) Bedoelt Prof. Land hiermee, dat het licht van Spinoza’s kritische beschouwingen was als een bliksemstraal uit den helderen hemel? Dan kan ik met zijne woorden niet instemmen. Ook hier is de oorsprong van een groote strooming gelegen in vele vaak verborgen kleine beken. Veeleer dan aan Spinoza komt aan Socinus de eer toe, de rij der kritische bijbelgeleerden geopend te hebben. Hoewel men niet kan beweren, dat Spinoza Socinus enkel navolgt, (daarvoor was zijn Schriftuurbeschouwing als onderdeel van zijn wijsgeerige visie in haar geheel te origineel,) dit valt m. i. toch niet te ontkennen, dat hij de hoofdlijnen zijner schriftopvatting aan

van de kerkelijke rechtzinnigheid had vervreemd. Volgens SPINOZA had JOZUA gemeend dat de zon stilstond, doordat het hem, niet bedreven in de sterrekunde, ontgaan was, dat b.v. door de buitengewone hoeveelheid ijs die op dat tijdstip in de lucht aanwezig was (Joz. 10 : 11), een meer dan gewone straalbreking kon plaats vinden, tengevolge waarvan het daglicht dien dag langer had geduurd dan gewoonlijk; ⁴⁸¹⁾ en had JESAJA uit het teruggaan van de schaduw op ACHAZ' zonnewijzer de gevolgtrekking gemaakt dat de zon terugging, doordien hij meende dat de zon zich bewoog en de aarde stilstond, en van bijzonden — waarschijnlijk de eigenlijke oorzaak van dit „wonder” — vermoedelijk zelfs in den droom niet had vernomen. „In ps. 147 : 18 — aldus Godgel. Staatk. Vert. „bl. 167 v. — heet de natuurlijke werking en warmte van den „wind waardoor rijp en sneeuw smelten, het woord Gods, „en in vs. 15 worden wind en koude als het bevel en het „woord van God aangeduid; den wind en het vuur noemt „ps. 104 : 4 de gezanten en dienaren Gods. En zoo vindt „men nog vele andere plaatsen in de Schrift, die ten duidelijke „lijkste bewijzen, dat Gods besluit, bevel, uitspraak en woord „niets anders is dan de werking en de orde der natuur zelve. „Daarom behoeft men er ook niet aan te twifelen, of alles „wat in de Schrift vermeld staat, heeft op volkomen natuur-Socinus heeft ontleend. Het is even verwonderlijk als voor de juiste kennis van Spinoza noodlottig, dat dit nog nimmer in het licht is gesteld. Socinus bijna uit den mond genomen is wat Spinoza (Godgel. Staatk. Ver- toog vert. d. L. Meyer, bl. 46) als het thema zijner bijbelbeschouwing aangeeft: dat de Schrift niets onderwijst wat tegen ons verstand strijdt; dat zij gemakkelijk door iedereen kan worden begrepen, dat zij de rede vrijlaat. Natuurlijk wil ik niet ontkennen dat Spinoza's van Socinus' geheel verschillend godsbegrip oorzaak was, dat de nadere uitwerking van dit thema van Socinus vergenoeg afweek.

481) Godgel. Staatk. Vert.

„Ijke wijze plaats gevonden.... Dit vindt zijn bevestiging
 „hierin, dat met de wonderen nog verscheidene omstandig-
 „heden gepaard gingen, al worden die niet altijd meegedeeld.
 „Toen de Egyptenaren met zweren zouden worden bezocht,
 „moest MOZES asch in de lucht strooien (Ex. 9 : 10). Zoo
 „trokken ook de sprinkhanen naar het land van Egypte
 „krachtens een natuurlijk bevel van God, namelijk voortge-
 „stuwd door den Oostenwind (Ex. 10 : 14, 19). Toen ELIA
 „den knaap, die naar men meende gestorven was, zou op-
 „wekken, moest hij zich eenige malen over den knaap
 „nederleggen, totdat hij eerst warm werd en eindelijk de
 „oogen opende (2 Kon. 4 : 34 en 35).”

Tegen deze rationalistische verklaring der wonderen komt **BREDENBURG** in verzet. De mirakelen hebben in zijn oog **w**erkelijk iets miraculeus.⁴⁸²⁾ Met **SPINOZA** zal hij het er **w**eliswaar voor houden, dat b.v. de doortocht door de Schelf-**z**ee den Joden „op volkomen natuurlijke wijze” nl. door een **h**evigen Oostenwind is verleend, doch in afwijking van **SPINOZA** zal hij in die natuurlijke oorzaak toch iets boven-**n**atuurlijks zien: God heeft dien Oostenwind beschikt. Hij **h**uldigt wel niet de oude tegenstelling van God en natuur — evenals **SPINOZA** meent ook hij, dat God werkt door **d**e natuur, — maar hij meent toch, dat God een boven-**d**e natuurwetten verheven vrijwillend wezen is, die naar **b**elieven -- voorzoover hij nl. niet door zijn eigen wezen **g**edetermineerd is — voor de gewone natuurwetten tijdelijk **a**ndere in de plaats kan stellen. Alleen bij Gods gratie zijn **d**e wetten als „het zwaarst moet het zwaarst wegen”, „daar **a**fgaat en niet bijkomt moet minderen,” van kracht. God kan **v**oor die wetten ook andere in de plaats stellen. Neemt men

482) Vgl. F. Kuiper's beschouwing van Jezus' wandeling op 't water.

aan, dat Hij dat niet kan, wil men alles „reguleeren na de reden en de wetten der natuur”, dan vernietigt men allen Godsdienst, want dan maakt men de natuurwetten tot eeuwige wetten en wetten van Gods natuur, en alzoo alles noodzakelijk. Men zal dan ook de leerstukken verwerpen, die niet met de rede overeenkomen, ook al worden zij geleerd door den Heiligen Geest.

BREDENBURG houdt dus het midden tusschen SPINOZA en de Socinianen. Met SPINOZA beweert hij, dat de mirakelen eigenlijk geen mirakelen zijn, wijl ze zoo goed als alle andere dingen hun oorzaken in de natuur hebben en „noodzakelijk” door God gewrocht zijn; met SOCINUS, dat zij buiten de gewone natuurwetten geschied zijn. Van SPINOZA heeft hij het pantheïstische Godsbegrip (God is „het Eeuwig Noodzakelijk Iet”), van de Socinianen (hoewel hij hun Godsbegrip — God buiten de natuur; naast God die 'n Geest is met 'n lichaam van subtile materie, de ongeschapen stof, — verwerpt) de opvatting van de mirakelen als vrije werkingen Gods. Van de Socinianen zoowel als van SPINOZA evenwel verwijdert hem de aan beiden gelijkelijk eigene rationalistische, hetzij dan natuurlijke (SPINOZA) of bovennatuurlijke (SOCINUS) verklaring. Hij huldigt een meer mystieke opvatting. De mirakelen zijn hem een goddelijk mysterie. Heeft hij geen reden, de juistheid der oude verhalen te ontkennen (immers zij zijn door zooveel „duizenden” getuigen gestaafd)⁴⁸³) hun beteekenis te verkleinen door allerlei gezochte verklaringen schijnt hem ongeoorloofd. Hij behoort tot hen, die, hoe onbeschroomd ook om de hooge vlucht der nieuwe wijs-

483) Opmerkelijk en een aanwijzing, dat ook de meest kritische geest nooit boven zijn eigen tijd uitwast, is dat zelfs Spinoza de historische betrouwbaarheid der bijbelsche verhalen niet in twijfel trekt (vgl. evenwel blz. 267)

begeerte en natuurwetenschap⁴⁸⁴) te volgen, SPINOZA toch niet kunnen toestemmen, dat alles in de Schrift — aangenomen dat zij betrouwbaar is — door natuurlijke oorzaken

484) Hoe hij ook in dezen het midden hield tusschen Spinoza en de Socinianen, blijkt uit zijn beschouwingen over de hemelvaart. Had Spinoza op grond van Copernicaansche en Cartesiaansche ideëen als zijn meening te kennen gegeven, dat het verhaal van Elia's (en dus ook van Christus') opvaring op zinsbedrog berustte (Godgeleerde Staatsk. Vert. bl. 172; zie ook beneden), hielden de Socinianen daarentegen uit behoefte aan klare en duidelijke voorstellingen vast aan het oude geloof aan een boven het firmament in den hemel wonenden God, tot wien Christus in de meest reële werkelijkheid was opgevaren — Bredenburg (en o. a. ook zijn medecollegiant en geestverwant Joost van Geel) nam de Copernicaansche wereldbeschouwing en het Spinozistische Godsbegrip aan, zonder toch aan het wonder van de hemelvaart ook maar iets af te willen doen. Wel begreep hij, dat de Socinianen met hun gedurfd realisme het spoor bijster moesten zijn, en kon hij niet zeggen, wat er precies in die hemelvaart geschied was, maar hij wilde toch niets ontkennen, hij wilde zijn oordeel opschorten als tegenover zooveel andere goddelijke mysteriën. Hij huldigde een soort van „Ignorabimus”, en had dus een voor zijn tijd soortgelijk-nieuwe opvatting als de hedendaagsche spiritisten, die ook allerlei wonderverhalen geschiedkundig juist achten, zonder genade te kunnen vinden, noch bij de rechtzinnigen, noch bij de kerkelijken. Tegen Bredenburg's mystieke opvatting kwam op 't college Lemmerman in verzet. Als goed Sociniaan leerde hij, dat er niets in de H. S. en in het Christelijk geloof was, dat niet overeenkwam met de gezonde rede. Om hem te bewijzen, dat er integendeel in beiden veel meer mysterie dan klaar bewijsbare waarheid was, veel dat streed tegen de rede en de „wis- en cijferkunst,” voerde J. van Geel (in Bredenburg's geest) aan: „Met wat menschelijke vernuft accordeert Christi lichamelijke opvaring ten Hemel? Is dan de wereld niet rondom omvangen? Is de Hemel en 't gestarnte zoowel niet onder onze voeten of beneden ons, als boven ons hoofd? Zullen dan onze tegenvoeters ten haren opsichte niet moeten zeggen, dat diegene is nedergedaalt, die wij seggen opgevaren te zijn? En omdat er geen ijdel in de natuur kan zijn noch einde van de uytgestrektheit kan werden aangevoelen, omdat elk lichaam van een ander lichaam werd bepaald en omvat, en dat groter lichaam van nog grooter werd omvangen, en dat van noch grooter, en zo tot in het oneyndige; daarom blijkt, dat er na 't vernuft te spreken geen eynde van die opvaring kan werden aangewezen. Om nu niet te spreken van de onmogelijkheid in de natuur, dat een swaar menschelijk lichaam door of op een dunne damp of wolk door de lucht, verre boven 't gestarnte ware geweest; en alsof wij niet wisten, dat die sigtbare sterren weder haar (voor ons onsigtbare) sterren hadden, die even ver van die sichtbare als die sigtbare van ons zijn (gelijk de geleerde De Mey die witte streep aan de lucht, anders genaamt de Melkweg, een wederstraling derzelve oordeelde te

verklaard kan worden.⁴⁸⁵) Op het college heeft hij genoeg afschrikwekkende proeven van zgn. natuurlijke verklaringen bijgewoond en heeft hij het hoofd geschud wanneer ter verklaring van de wonderbare spijziging de een veronderstelde dat waarschijnlijk het brood in de handen van Jezus is uitgedegen door samenbrenging van zulke stoffen als waaruit het graan op het veld is samengesteld, de ander dat onzichtbare Engelen het zichtbare brood hadden gebakken en ongemerkt den Heer hadden toegediend of dat een paar leerlingen haastig uit de naastbij liggende stad brood hadden gehaald, (een van deze verklaringen, meenden de rationalisten, moest wel juist zijn, want „daar afgaat en niet bijkomt, moet minderen”); of wanneer naar aanleiding van Jezus' wandeling op zee dese meende dat wellicht kleine lichaampjes, of goddelijke kracht, of Engelen, of een hevige wind, een hoos, het lichaam van Jezus omhoog gestuwd had, *gene* dat het soortelijk gewicht van het water op de plaats waar Jezus stond voor een oogenblik was veranderd, of dat het water verdikt was, of dat Jezus' lichaam zijn natuurlijke zwaarte had verloren⁴⁸⁶), daar hij anders „zijn). Alle deze dingen kan de reden niet compatibel maken.” (zoodat wie niet als Bredenburg de betrekkelijke onbetrouwbaarheid der rede leert, niet aan de hemelvaart kan gelooven).

Joh Bredenburg's Demonstratie; Hiernevens een betoging, dat A. Lemmerman met recht zo lang voor een ongeloovige of Atheus mag worde gehouden, tot hij dese Demonstratie door natuurlijke reden zal hebben opgelost, 1694, bl. 8.

485) O. a. c. bl. 169. „Misschien zal echter deze of gene zeggen, dat „er veel in de Schrift te vinden is, dat in het geheel niet door natuurlijke „oorzaken schijnt verklaard te kunnen worden; zooals dat de zonden der „mensen en hunne gebeden, regen en vruchtbaarheid kunnen veroorzaken „of dat het geloof de blinden kan genezen.”

486) Hoever dit rationalisme soms ging, blijkt uit Antw. op Joh. Bredenburg. Korte Aanmerk. bl. 15, waar de auteur de veronderstelling uitspreekt, dat Christus' lichaam op den wind lag; er zou immers toen ook 'n sterke wind hebben gewaaid (volgens Matth. 14: 30, 32). In Italië nu was

had moeten zinken overeenkomstig de wet „het zwaarst moet het zwaarst wegen.”

Tegen SPINOZA's principiële uiteenzetting stelt BRE-
DENBURG de zijne over. Hij neemt aanstoot vooral aan
wat SPINOZA op blz. 77 van zijn Theol. Pol. Tract.
heeft geschreven: „al wat in de schriftuur verteld wordt waar-
„lijk geschiet te zijn, 't zelfde is volgens de wetten der
„natuur, gelijk als alle dingen nootzakelijk geschiet; en boven-
„dien, zoo er iets gevonden wordt, waarvan men kan be-
„toogen, dat het met de wetten der natuur⁴⁸⁷⁾ strijd, of dat
„het uyt dezelve niet kan voortgekomen zijn, zoo ka.. men dien-
„aangaande volkomentlijk gelooven, dat het van de schenders
„in de schriftuur bijgevoegt is.⁴⁸⁸⁾ Daartegenover poneert
BREDEBURG zijn stelling: „dat men de godsdienst, de schrif-

eens door den wind een ruitser met paard en al opgelicht en 'n eind ver door
de lucht voortgedragen, (Leonii descriptal. 119); in Duitschland zou een
zwaar geladen kar terwijl de paarden ontspannen waren om te drinken vier
honderd roeden ver door den wind verplaatst zijn (Brauwerei Chronicon
215). In Spanje gebeurde het meermalen, dat het zoo hard waaide, dat de
mensen een kwartier lang door de lucht gedragen werden (Celhusi
geographia, 106). Maar deze zoo natuurlijke winden werden niettemin door
God beschikt. Immers van den Oostenwind, die in Aegypte de sprinkhanen
wegdreef, wordt verteld dat „de Heer dien bracht”. (Ex. 14 : 21) Een mirakel
was deze Oostenwind in Pharao's oog dan ook niet, want „die geloofde niet,
dat die zaken door een Heer en Bestuurder van de natuur geschieden.”

487) Met „wetten der natuur” schijnt Spinoza iets anders te bedoelen
dan Bredenburg meent; niet zoozeer de wetten van zwaartekracht en
beweging, als die van de logica en het redelijk denken, de zgn. axioma's (uit
niet komt niet; geen oorzaak is kleiner dan haar gevolg).

488) De uitgave van L. Meyer geeft op bl. 170 de volgende ver-
taling: „Zonder voorbehoud moeten wij dan besluiten, dat in de Schrift naar
„waarheid wordt verhaald al wat, evenals alles, noodzakelijk heeft plaats-
„gegrepen overeenkomstig de wetten der natuur, en zoo men al iets vond waar-
„van men volstrekt bewijzen kon, dat het in strijd was met de natuurwet, of
„daaruit niet kon voortvloeien, dan zou men moeten aannemen, dat dit door
„een heiligschennende hand aan de H. S. was toegevoegd. Immers wat tegen
„de natuur is, is tegen de rede. en wat tegen de rede is, is ongerijmd, en
„moet diensvolgens worden verworpen.”

„tuur en de mirakelen op zich zelve moet aanmerken, zonder „onze aanmerkingen dienaangaande te bepalen door eenige „Filosofice redekaveling; en dat men derhalven wanneer de „mirakelen ons van die natuur schijnen te zijn, dat ze met „de stelling der noodzakelijkheid (nl. die van de natuur- „wetten, niet die van God) niet overeenkomen of na den „eysch — gelijk mij al de mirakelen van Christus schijnen „te wezen — van dien niet en kunnen voortgebracht zijn, „dat men dan de redenen, bewijzen en waarschijnlijkheden „van waarheid moet overwegen en die vindende van zoo- „danige natuur, dat ze ons verstand buyten aanmerking van „eenige Filosofice redekaveling, overtuiging verschaft van „waarheid, dat men dan verder moet, ja niet en kan nalaten „zijne Filosofice redekaveling als bedenkelijk, twijffelachtig „en voor een misstelling aan te zien en verder zich te schik- „ken na 't geen nuttigste en oorbaarst is.”

De mirakelen leveren BREDENBURG nl. het door de „Theologie” geleverde ervaringsbewijs voor het vrije bewuste willen in God. De „redkaveling” leert aangaande God niets meer dan de wiskunstige waarheid, dat er een eeuwige noodzakelijk wezen is, met noodzakelijk-wezenlijke eigenschappen en noodzakelijk-wezenlijke werkingen. Zij laat in het midden of dit „Iet” gelijk is aan een natuurlijke, zichzelf onbewuste aaneenschakeling van oorzaken en gevolgen naar vaste natuurwetten, of dat het een God is dien men kan liefhebben, een bewuste, willende, levende God.⁴⁸⁹⁾ En nu komt de theologie met het bewijs der

489) Bredenburg zeide eens op het college, „dat als hij de rede of Philosophie volgde buiten aanmerking van Godsdienst (d. i. den bijbel) dat „het dan z. i. onmogelijk was om dien God te kennen, dien de godsdienst „leert.” Zedig tegenbericht, bl. 2.

mirakelen: deze mogen geschied zijn uit natuurlijke (d.w.z. door de natuur werkende) oorzaken, zij zijn toch niet geschied overeenkomstig de gewone zich zelf onbewuste natuurwetten; zij zijn indien niet tegen de natuur, toch zeker wel boven de natuur. Welk beginsel toch is er in de natuur te vinden, volgens hetwelk men met een woord te spreken zieken gezond maakt, een zee stilt, een doode opwekt. Sommige wonderen schijnen zelfs tegen de natuurwetten in gewrocht te zijn, b.v. dat van de wandeling van een zwaar lichaam op het water, of dat van de spijziging van veel duizenden menschen met vijf brooden. In allen geval zijn de wonderen, „vrijwillige doeningen, welke van den Autheur gedaan of gelaten konden worden na zijn goedvinden,” en bewijzen zij dus dat God het vermogen heeft om naar vrije (d.w.z. gedetermineerd-vrijwillige) beschikking de natuurwetten te veranderen. Zonder dus terug te willen vallen tot het Aristotelische Godsbegrip -- God een zelfstandig buiten de natuur en de natuurkrachten staand wezen — tracht BRED. toch het Spinozistische te completeeren op een wijze, die hem toeschijnt geëischt te worden door de elementaire godsdienstigheid. „En derhalven verstaan wij hieruit, „dat de geopenbaarde Theologie van de Filosofie niet en „kan gescheiden worden, omdat dezelve (nl. de Filosofie) in „'t geheel als een rijk van aandacht en godvruchtigheid niet „kan aangemerkt worden.”

Straks komt dan BREDENBURG tot een ware panegyrie op de mirakelen: een „oneindig getal van Filosofen en „anderen, die openbaarlijk het noodlot dreven, heeft moeten „buigen voor de alverwinnende kracht der mirakelen;” het groote argument der apostelen was niet de redekaveling, maar het mirakel; met dit argument was het, dat God al

de wijsheid der wijzen dwaas heeft gemaakt. In den gees van PAULUS' zegevierend „waar is de schriftgeleerde, waar is de onderzoeker dezer eeuw” mag men uitroepen: „en waar zijn de Filosofen, die het noodlot drijven? Waar zijn ze, die God geen bemoeienis of regeering onder de menschen toeschrijven? Waar zijn ze, die oordeelen, dat de wereld ongeschapen is of dat ze van eeuwigheid af bestaat, of dat ze door samenhooping van kleyne stofjes geworden is? Waar zijn ze, die des menschen gelukzaligheid in wellusten, lichaemelijke goederen, gerustheid des geestes, of in eenige diergelijke onderhemelsche dingen stellen gelegen te zijn? Heeft God niet al deze en diergelijke wijsheid dwaas gemaakt door de prediking des Evangelium en vooral door de kracht der mirakelen?

Ook zooals het door BREDENBURG gewijzigd was, kon het Spinozistische godsbegrip geen genade vinden in de oogen van enkele zijner mede-Collegianten. Ook BREDENBURG'S „God” was hun te zeer een „noodzakelijk” wezen stond te ver en van de voorstellingen, die de groote menigte van God koesterde — een verheven menschelijk wezen — en van het in theologische kringen heerschende Aristotelisme. Vooral den Socinianen met hun behoefte aan klare, eenvoudige, omljnde voorstellingen was zijn godsbegrip te zwevend en te afgetrokken-wijsgeerig. Zij meenden, dat, wild men Gods bestaan niet loochenen, men moest aannemen, dat hij ergens was, in een plaatselijken hemel, geheel vrij niet gebonden door eenige noodzakelijkheid hetzij buiten hem of in hem, i. e. w. dat hij ongeveer zoo moest zijn als de bijbel en de groote menigte zich Hem voorstelde. Vooral een tweetal tegenstanders, FRANS KUYPER en ABRAHAM:

LEMMERMAN, bonden den strijd tegen BREDENBURG aan.⁴⁹⁰⁾

Zoo ervoer deze eerlang, dat men zelfs onder geestverwanten niet langer in vrede kan leven, dan de buurman wil. Hij had nog wel zoo zorgvuldig getracht allen aanstoot te vermijden. Zijn handschriften van de pers werend, had hij ze alleen aan enkele broeders op het college vertrouwelijk ter beoordeeling gegeven, zelfs dat met voorzichtigheid: terwijl hij ze b.v. des gevraagd gaarne aan GALENUS had afgestaan, die immers een man was „van oordeel en verstant, mitsgaders van godvruchtigheid en eere”, had hij ze lang geweigerd aan FRANS KUYPER. Doch te kwader ure had hij ze ook aan dezen ter inzage gegeven: het was geschied door bemiddeling en op herhaald verzoek van HARTIGVELD.⁴⁹¹⁾

Niet zonder reden had hij zich tegen KUYPER willen reserveeren. Dezen had hij leeren kennen als een eigenzinnig man, „van wrevelachtig humeur”, een man van onrust en twist, die alle dingen tot in het ongerijmde overdrijvende, te scrupuleus was om naar de kerk (bedoeld is inzonderheid die van Dr. GALENUS in „t Lam”) te gaan, wjl slechts één daar het woord voerde; die in vuur kwam wanneer er meer dan een tegelijk op het college zong, een gemeenschappelijk

490) Abr. Lemmerman was een jong Amsterdamsch koopman en adhaerent van Kuyper. Deze, een zusterszoon van Daniël de Breen en leerling van Episcopius, was om zijn reformateursche ideëen in 1653 als jong predikant bij de remonstrantsche gemeente te Vlaardingen afgetreden en had zich als drukker en uitgever gevestigd bij de Haarlemmerpoort in de nabijheid van de Braak te Amsterdam. Als zoodanig stond hij bij de kerkelijken met een zwarte kool aangeteekend. Later verhuisde hij naar Rotterdam, waar hij in 1676 zijn *Arcana Atheismi Revelata*, later vertaald onder den titel *Diepten des Satans ontdekt, tegen Spinoza's Godgel. Vertoog* in het licht gaf. In 1676 bij harden wind door een molenwiek getroffen, stierf hij. (Baumgarten, *Nachr. von einen Hall. Bibl.* 1. 122 v.v., *angehaald door Sepp, Godgel. Onderw.* II, 454.

491) Nood. Verantw. 28.

gezag gelijk stellende aan kerkelijke rituelen; die in naam der vrijheid den onmogelijken eisch stelde iemand midde in zijn uiteenzettingen in de rede te mogen vallen; die in over dreven schijnvroomheid zijn baard verwaarloosde, zijn hoofd liet hangen als een bies, aanstoot nam aan een „koleurtie, een kantie, een stofje,” met zulk vroom vertoon „vrouwtjes en mannen” voor zich innemende. Zijn bekrompenheid liet niet toe dat iemand ook maar SALOMO een profeet kon noemen zonder een terechtwijzing te ontvangen. Zijn huichelachtige natuur deed hem in gebeden den schijn aannemen van harts tochtelijk te weenen, terwijl hij in werkelijkheid geen enkel traan liet.⁴⁹²⁾ Wanneer hij in een dispuut geen kans meezag om zijn stuk te verdedigen, was hij „onbeschaamd en assurant” genoeg om te trachten zich uit de moeilijkheid te redden door maar victorie te roepen. ADAM BOREEL, die om zijn gave van te stichten hoog stond aangeschreven, had hij „met bezwachtige klapperijen bevuild” — PIETER JANSZ NOORDWIJK kon het getuigen. Tegen GALENUS had hij — gelukkig zonder succes — eens een twintigtal artikelen opgesteld. JAC. J. VOOGT had hij aan een volle tafel voor een atheïst gescholden. CLAAS STAPEL, Notaris publiek te Hoorn had hij geërgerd door eveneens alle Remonstrantsche predikanten in één woord met de beschuldiging van atheïsme aan te maken: „het was in den Thuyt van ARIEN ALBERTSZ toen hij nog buiten Hoorn in de Veenlaan woonde.” VERBURG had hij verweten, dat hij ter kerk ging „tegen beteweten in om het volk, om de Neering, om de wereldsaken.”⁴⁹³⁾ Hij werd ook door zijn beste vrienden voor een „bedrieger en leugenaar” gehouden.

492) Brief aan N. N. 14.

493) Brief van Jan D. Verburg aan Fr. Kuypers, bl. 3—5.

Het is teekenend, èn voor FRANS KUYPER's karakter èn voor den geest van het college, dat BREDENBURG'S stoute bespiegelingen jarenlang geduld werden — hoezeer ook in vriendschappelijke discussie weersproken — vóórdat FRANS KUYPER naar aanleiding van persoonlijke gekrenktheid er een causa belli van maakte. Van 1676 tot 1681 was BREDENBURG'S overhelling tot SPINOZA onder de Collegianten algemeen bekend, zonder dat iemand er aanstoot aan nam. Maar toen KUYPER en LEMMERMAN⁴⁹⁴) in het geschil over het al of niet toelaten van overheidspersonen op het Rijnburgsche avondmaal in eerste instantie voor BREDENBURG de vlag moesten strijken, trachtten zij hun stelling te versterken door hun tegenstander te beschuldigen van „bedektelijk aangehangen Atheïsterij”, „welke beschuldiging capabel schijnt „te wezen om mij (BRED.) in mijne Christelijke eer en ook „mijne Familie te ruineeren.”

Welk een unfairen kamp LEMMERMAN en KUYPER stredden kwam spoedig aan het licht, nl. bij gelegenheid dat kort na de eerste twisten (ontstaan naar aanleiding der avondmaalsuitnoodiging) JAN D. VERBURG, PAULUS BREDENBURG, PIETER SMOUT en cenige ongenoemde broeders uit Krommenie, Alkmaar en Akersloot, ten huize van LEMMERMAN'S moeder te Amsterdam bijeenkwamen om vriendschappelijk en sans rancune te beraadslagen op welke wijze men een scheuring onder de Collegianten kon afwenden. Zij

⁴⁹⁴) Deze Lemmerman stond al spoedig niet hooger aangeschreven dan Kuyper. Hij wordt een stijfkoppig en onredelijk mensch genoemd. Voor een vergadering van ca. 100 personen zou hij zich eens verstout hebben een briefje vijf, zesmaal verkeerd voor te lezen. In een bijeenkomst van twaalf à veertien personen op leugen betrapt, trachtte hij zich te redden door een andere leugen, hem op het eigen oogenblik door Frans Kuyper in het oor geblazen. Ook van deze leugen overtuigd, had hij met den mond vol tanden gezeten.

werden door LEMMERMAN met groote vriendelijkheid ontvangen (ofschoon hij toen al de Bredenburgen achter hun rug van atheïsme had beschuldigd), bleven op zijn ernstig verzoek dien middag bij hem eten en bevonden hem „zeer genegen om te accorderen”: als men niet broederlijk den vrede wist te bewaren, dan zou — zoo zeide hij — de duivel om de Collegianten lachen. Men kwam overeen den volgende Zondag, wanneer ook FRANS KUYPER te Amsterdam zou wezen, nader te confereeren, en wel om negen uur des morgens. Doch toen die Zondag gekomen was, waren F. K. en A. L. reeds om acht uur in de weer, „om de Noort-Hollandsche luijden te doen gelooven, dat wij Atheïsten waren.” Eerst later kwam dit aan het licht, zoodat het niet belette, dat men tot een accoord kwam.

KUYPER en LEMMERMAN waren hierover ten hoogste voldaan, betuigende voor geen duizend gulden te willen, dat de schikking niet getroffen ware; LEMMERMAN'S moeder dankte God met tranen in de oogen, „in één woord, het was gaudeamus.” Bij het afscheid gaf LEMMERMAN aan PAULUS BREDENBURG de hand, de hoop uitsprekende dat hij op den ouden voet zou voortgaan met het college op te bouwen en te stichten. Doch toen PAULUS inderdaad op de middag-bijeenkomst ijverig het woord voerde, toonde LEMMERMAN opnieuw welk een valsch broeder hij was door aan „de vrienden van buiten” die met groot genoegen hadden geluisterd, te zeggen dat hij een walg had van zulk een stichting, daar zij uit den mond van een Atheïst kwam.

Veel succes hadden de onruststokers niet: de scheids-rechterlijke uitspraak van „onpartijdige Vrienden”, die beide partijen tegen elkander hoorden, brandmerkte hun optreden tegen BREDENBURG als „goddeloos”. Hun werd

zelfs verzocht, op de bijeenkomst niet langer het woord te **voeren**. Zoo versmolt hun „estym” als sneeuw voor de zon, terwijl de Bredenburgers in volle eer werden hersteld. Zij **wreekten** zich door de uitspraak met een hatelijken term **hun** „censuur” te noemen, daarmee te kennen gevende, dat **het** college zich hiermee schuldig maakte aan de zoo **gsmade** kerkelijke hiërarchie.

Van nu af begon de verbittering hevig te worden. F. K. en A. L. gaven de „bespiegelingen” en de „Wiskunstige Demonstratie” van J. BREDENBURG, waarvan zij in broederlijk vertrouwen de copie ter inzage hadden gekregen, in **druk** uit.⁴⁹⁵⁾ De „onnooselen”, die zij door hun uiterlijk vroom **vertoon** onder hun heerschappij hadden weten te krijgen, **riepen** zij in het geweer. Alle persoonlijke antipathieën, b.v. den **naijver** van sommigen tegenover GALENUS, wisten zij te **gebruiken** als brandstof om het vuur aan te stoken. Met luid **twist** geschreeuw trokken zij de aandacht der buitenwereld, **die**⁴⁹⁶⁾ zich eerlang, zwaargewapend met theologische **geleerdheid** en wijsgeerige diepzinnigheid, mede in den strijd

495) J. B. wiskunstige Demonstratie. Dat alle verstandelijke werking noodzakelijk is. Met de weerlegging van F. K. Uitgegeeven door Abraham Lemmerman. t' Amsterdam bij Daniël Bakkamade, boekdrukker op de Nieuwezijds Achterburgwal op de Hoek van Huiszittingsteeg 1684.

496) Inzonderheid bedoel ik den remonstrantschen Professor Phil. van Limborch en den Med. Dr. Ishak Orbio. Een proefje van de gewichtigheid van dezen laatste moge hier volgen. Het is gehuld in deftig latijn. Was deze taal voor de meesten van hen die in dit dispuut belangstelden — leekenphilosophen als zij waren — onverstaanbaar, zij was toch indrukwekkend. Met zijn eigen wapen, den mos geometricus, wordt Bredenburg hier bestreden. „Refutatio Demonstrationum Joh. Bred. en B. D. Spinosaë.

„Definitio I.

„Per ens vel aliquid necessarium intelligitur ens, cuius existentia est de eius essentia: vel ens quod necessario essentialiter est.

„Haec definitio vera est et soli summe perfecto convenit; id est soli

mengde. Zij zeiden de overheid niet tegen de „Spinozisten P. en J. BREDENBURG te willen waarschuwen, maar zij zeiden dat zóó -- in open druk — dat feitelijk de waarschuwing geschiedde en het waarlijk niet aan hen lag, dat de regeering op deze bedekte aanklacht niet inging.⁴⁹⁷⁾

Een stroom van pamfletten was van dezen broederoorlog het gevolg. In 1684:85 alleen verschenen er ruim een dozijn strijdschriften, wier titels sprekend genoeg zijn om ze te noemen:

10. „Eenige Bewijzen, Dat JOHANNES BREDENBURG, „staande zijn stellingen geenszins kan gelooven, dat er zulk een „God is als de H. Schrift leert. Door ABRAHAM LEMMERMAN; t' Amst. bij DANIEL BAKKAMADE 1684.”

Daar achter gevoegd was: „J. B. Wiskunstige „Demonstratie, Dat alle verstandelijke werking noodzakelijk is. Met de weerlegging van F. K. van de wiskunstige „Demonstratie. Uitgegeeven door ABRAHAM LEMMERMAN”. (Deze „Demonstratie” was van te voren ook op last van BRED. zelf gedrukt, doch zij was niet in den handel gebracht,

--- --
„Deo, qui essentialiter existit; cuius esse existentia idem realiter sunt. Verum „si. . . . etc., straks gevolgd door Definitio secunda et tertia, axiomata, propositiones, corollariae, postulata, Refutationes, Defensiones — alles in wichtig latijn en compressen druk, 42 bladz. lang.

Een laffen indruk maken de strookjes papier, die over de zes laatste letters van Bred en b. zijn heengeplakt; blijkbaar stelt de schrijver zich aan, alsof hij gelooft dat Bred en b. om zijn stellingen in onaangename aanraking zou kunnen komen met de regeering, en alsof hij zich op 't laatste oogenblik bedenkende hem daarvoor wil sauveeren uit drang eener hooge edelmoedigheid.

497) Vgl. over een en ander Joh. Bredenburg's Noodige Verantwoordinge op de ongegronde Beschuldiging van Abraham Lemmerman, Rott. Is. Naerauus, 1684. Het zijn naar ik vermoed deze straks op een scheuring uitlopende twisten geweest, welke Asselijn aanleiding hebben gegeven tot het schrijven van zijn Jan Klaasz, vgl. Bijl.

alleen was zij bij JAN RIEUWERTS „aan de lief hebbers gedistribueerd”; zie Zedig Teegenbericht blz. 3).

20. „JOHANNES BREDENBURGS Noodige Verantwoording **„op** de ongegronde beschuldiging van ABRAHAM LEMMERMAN. Te Rotterdam bij IS. NAERANUS, 1684.”

30. „Zeedig Teegen-bericht. Tot voorstant van ABR. LEMMERMAN (toonende dat de stellingen van J. BREDENBURG dezelfde als die van SPINOZA en na de benaminge **„van** dese tegenwoordige Eeuw Atheïstisch zijn) door J. M. G. V. S.”

40. „Aanmerkingen (in 't Latijn en in 't Nederl. verschenen; van dezelfde strekking als 't vorige) door LATINUS SERBALTUS SARTENSIS” (wie zich achter dezen pseudoniem **verbergt**, blijkt niet; ik vond geen nadere aanduiding dan **dat** hij was, „een zeker seer schrander en geleerd Filosoof”).

50. „Brief aan N.N.” (deze N.N., een voorstander van JOH. BREDENBURG, had, in de meening dat FRANS KUYPER de schrijver was der „Aanmerkingen”, hem hevig „uytgescholden”).

60. „Op F. K. en A. L. scheurmakers dezer eeuw” (**voor** de makers er van hield men JAN DION. VERBURG en JOOST VAN GEEL, BREDENBURG'S zwager en neef).

70. „Een nog erger Pasquil dicht” (naar men zeide geschreven door den zoon van JOH. BRED.; het was niet gedrukt, **maar** ging in handschrift rond).

80. „Vervolg op het Zeedig Tegenbericht door J. M. G. V. S.”

90. „JOHANNES BREDENBURGS Verhandeling van de **„Ke**nnisse Gods, uitgegeven door FRANS KUYPER” (die dit **vele** jaren geleden vertrouwt ter lezing had ontvangen).

100. „Certamen Philosophicum Propugnatae Veritatis

„Divinae ac naturalis, Adversus J. B. Principia etc. (Filosofische
„Disputatie over de Goddelijke en Natuurlijke Waarheid)
„Tegen J. B. grondstellingen, uyt welken die poogt te toonen,
„dat de Godsdienst tegen de Reeden strijdig is, door hetwelk
„hij in de Atheïstise vloed van SPINOZA gedompeld leyde.
„Waarin beweezen word, dat de Godsdienst niets gebiedt
„gelooven, dat tegen de Reden aangekant is. Door ISHAK
„OROBIO, der Medicijnen Doctor te Amsterdam)”.
K

11°. „Tweede verdediging van LATINUS SERBALTUS
„SARTENSIS.”

12°. „Verdediging van de drie Onfeylbaare Bewijzen,
„dat JOH. BREDENBURG staande zijn stellingen etc. (zie sub. 11°),
„door ABR. LEMMERMAN 1685.”

13°. „Coye van een Brief, Door PIETER SMOUT aan
„GALENUS ABRAHAMSZ geschreeven. In welk zijn onbehoorlijke
„lijken handel teegen A. L. en F. K. gepleegt omtrent de
„geschillen met JOH. BREDENBURG klaarlijk wordt aange-
„weezen 1685,”

14°. „Bewijs, dat noch de Schepping van de Natuur,
„noch de mirakelen die de H. S. verhaalt op eenigerhande wijze
„wijze teegen de Natuurlijke Reeden strijdig zijn. Tegen de
„Atheïstische gronden van JOHANNES BREDENBURG.”

De stroom werd niet gestuit. Tot in 1687 en 1688 vloeide
hij in voortdurend breeder wordende bedding geregeld voort.
Nog in 1694 verscheen een tweede druk van Johannes
Bredenburg's Demonstratie.”

Hoe langer zoo minder raakten de strijders elkander.
Over de methode reeds was men het geheel oneens. BRE-
DENBURG wilde toestemmen, dat zijn wiskunstige methode
verkeerd toegepast kon worden: immers ook SPINOZA's zede-
kunst, hoewel die samengesteld was door „wiskunstige Demon-

stratiën", was bestreden o.a. door LAMBERTUS VAN VELT-HUYZEN, WILLEM VAN BLIJENBURG en FRANS KUYPER; doch de methode zelf achtte hij goed. F. K. daarentegen achtte de geheele methode foutief, „bequaam om alle vals-heden te bewijzen, die men wil";⁴⁹⁸⁾ „de manier van be-„wijzen, die nu door eenige Atheïsten word gebruickt, door „beschrijvingen, grondstellingen, eyssinge en voorstellingen, „in zaken die niet eygentlijk tot de wiskunst behooren, is „onwettig en niet anders als enkele bedriegerije, door welke „men degene, die daar in ongeoeffent zijn, verwart en vangt „eer ze de zaak verstaan."

Doch straks plaatst KUYPER zich op BRED.'S standpunt en noemt de wiskunstige methode „onfeylbaer", terwijl BRE-DENBURG zich stellende op het standpunt van KUYPER allerlei voorbeelden aanhaalt om te bewijzen, dat die methode (hij bedoelt eigenlijk haar toepassing) feilbaar is. En zoo kampt men erger dan Don Quichotte tegen den molen, dien men zelf aan het draaien heeft gebracht.

Nog schadelijker verwarring ontstaat. wanncer de resul-taten der wiskundige methode in het debat worden ge-mengd, en gediscussieerd wordt over allerlei geschilpunten — de mirakelen, de verhouding van de wijsbegeerte tot den godsdienst, het kenvermogen (de rede), de openbaring — die elk der strijdenden van zijn eigen standpunt beschouwt zonder zich ook maar een oogenblik op dat des anderen te verplaatsen. Een hopelooze begripsverwarring is oorzaak, dat zij als geblinddoekte kampioenen voortdurend langs elkander heensteken zonder te treffen. Beiden spreken van godsdienstig geloof, maar de een denkt daarbij aan het er-

⁴⁹⁸⁾ In een voorloopige wederlegging van de Zedekunst van Spi noza. gedrukt achter zijn Verklaring over de 4 evangeliën.

kennen van „het eeuwig nootzakelijk Iet”. de ander denkt uitsluitend aan het erkennen van een God die „een speciale regeering onder de menschen heeft”, ja, die omschreven moet worden als een wezen dat afmeting heeft en door plaats en tijd bepaald wordt; „Wie zegt, dat God is een ding, dat niet uytgestrekt is en niet bestaat in plaats noch in tijd” pleegt volgens KUYPER „formeele Atheïsterie”;⁴⁹⁹⁾ als God is moet hij ergens zijn en op een zekeren tijd daar zijn; God woont plaatselijk in den hemel en moet onderscheiden worden van „het eeuwig Al.” Wanneer de een meent te hebben bewezen „datter een God is,” dan heeft hij volgens den ander juist integendeel aangetoond „datter geén God is.” Elk van beiden noemt den ander Atheïst. Zegt de een, dat hij gelooft boven hetgeen de rede leert, de ander verwijt hem op grond van dat woord straks dat hij tegen de rede gelooft. Onder rede verstaat de een het van alle ervaring afgetrokken theoretisch denken, de zuivere ratio; de ander vat daar onder samen alle vermogens van onzen geest en alle kennis en wetenschap, die ons dienen tot het vormen van een wereldbeschouwing. Beiden beroepen zich om hun standpunt te verdedigen op dezelfde uitspraken van dezelfde geleerden: van Dr. LOD. MEYER, CURCELLAEÛS, HUËT, VAN BLIJENBERG, DESCARTES. Als BREDENBURG zegt „dat het volstreckte volmaakte wezen één eygenschap „heeft, nl. werkelijk te zijn, welke eygenschap nootzakelijk „in hem is en dat uit kracht van die alles nootzakelijk is”, dan zet F. K. de stelling in zijn eigen taal over en zegt onder protest van BREDENBURG dat deze beweert: „dat „alles door een natuurlijk nootlot geschiedt of door samen- „schakeling van natuurlijke oorsaken,” welke woorden in

499) Arcana Ath. prol. p. 6: Nood. Verantw 37.

BREDENBURG'S oog niet dan „hatelijke termen” zijn. **BRE**DENBURG refuteert **SPINOZA**, doch **LEMMERMAN** houdt die refutatie voor niets anders dan een accomodatie, en beroept zich op **ADRIAAN VERWER**, die **SPINOZA** op veel grondiger wijze zou hebben weerlegd, zóó, dat meteen het oordeel was geveld over **BRE**DENBURG. Als Prof. **VAN LIMBORCH**⁵⁰⁰⁾ **BRE**DENBURG meent te hebben overtuigd, roept deze juichend uit: „o, hoe groot is de kracht van de waarheid! Die heeft „**U**E. volkomen ten voordeel van mijn stelling doen spreken; „zoo gebeurt het menigmaal, dat men een ander bestrijdende, zich zelf overwint.”

De engte, waarin men **BRE**DENBURG trachtte te drijven, was de „papiste” leer der dubbele waarheid. Men beweerde dat hij eens in het debat op het college zou hebben gezegd „door overwicht van reden te kunnen gelooven, dat twee gelijk drie was, hetgeen hij zeker wist valsch te zijn”;⁵⁰¹⁾ en dat hij, hoewel hij „de rede de Leydstar van alle betrachtungen” noemde, toch tegen de rede geloofde dat God bestond, en zulks op geen anderen grond dan dien van oude vertellingen van mirakelen, die wanneer zij niet alleen in de verbeelding der menschen hadden bestaan, dan toch niet minder dan 1600 jaar geleden geschied waren. Wat deed hij aldus anders — althans volgens F. K. — dan van het geloof een „bon plaisir of een speeltjen” maken? Want op die wijze

500) Derde brief van J. B. bl. 52.

501) Bredenburg noemt de hem hier toegedichte paradox evenwel schandelijk gelogen; vooral tegen het laatste lid heeft hij bezwaar: het strijdt immers „absoluyt” tegen elkander: „te weten, dat het vals is” en „door overwicht van reden te gelooven”; Nood. Verantw. 19.

Hij zou die paradox te Amsterdam in de hitte van het debat hebben gebruikt: Galenus Abrahamsz had hem toen geraden, die terug te nemen daar zij „al te odieus” was. Verdediging van de drie Onfeilbare Bewijzen, bl. 18.

kon men wel gelooven „dat men op zijn hoofd gaat als men
 „zijn voeten staat; dat een moolensteen een mensch is en teg-
 „lijk een moolensteen: dat een keers een kandelaar en een
 „leeuw is en tegelijk een keers en kandelaar.” Doch voor w
 dat meende te kunnen doen was het hoog tijd om met de
 „collen NEBUKADNEZAR in het veld gras te gaan eten.”⁵⁰²

Langs welke wegen de nieuwerwetsche theologie al niet
 kon binnendringen zelfs in de welbewaakte veste van een
 academisch godgeleerd college en er de jonge harten onder
 de oogen van den professor zelf kon inficeeren, blijkt uit de
 briefwisseling, die in den loop van 1685 gevoerd werd tus-
 schen „Mijnheer PHILIPPUS VAN LIMBORG”, remonstrantsch
 hoogleeraar te Amsterdam, en den „waerden Vriend JOHAN-
 NES BREDENBURG”. Ontstaan naar aanleiding van het plan
 van BREDENBURG'S zoon, om als student VAN LIMBORG'S
 theologische lessen bij te wonen, liep zij uit op een schrifte-
 lijke discussie, die, aanvankelijk geheel particulier, spoedig
 overging in openlijk twistgeschrijf, en aanleiding gaf tot het
 uitgeven van de „Schriftelijke onderhandelinge Tussche
 „den Heer PHILIPPUS VAN LIMBORG ende JOHANNES BREE-
 „DENBURG, rakende 't gebruyk der Rede in de Religie. Waar-
 „achter komen twee brieven van den Heer LIMBORG ee-
 „aan PIETER SMOUT en een aan N.N.”⁵⁰³)

Dat de oorspronkelijk vriendschappelijk begonnen co-
 respondentie dit verloop nam was VAN LIMBORG'S schul-
 Al te weinig gesloten, had hij er nl. met de remon-
 strantsche predikanten PESSER en CASPARUS BRAND over
 gesproken. Dezen, een oogenblik hun eerwaardigheid ver-

⁵⁰²) Eenige Bewijzen, 19.

⁵⁰³) Te Rotterdam bij Barent Bos, 1686.

getende, hadden aan den koster van hun kerk uit de school geklikt. De koster op zijn beurt, prat op zulke voorname confidenties, had er met de studenten over gesproken. Straks drong het gerucht door tot in de collegekamer. Van daaruit bereikte het weder de Collegianten, die er een welkome aanleiding in vonden om copiën van de gewisselde brieven op de collegekamer te laten rondgaan, tot groote ergernis van den Professor.⁵⁰⁴⁾ Smadelijk noemde deze straks BREDENBURG'S Demonstratie „het poppetje dat hij lief heeft.”⁵⁰⁵⁾ Uit de hoogte weigerde hij zelfs, ook toen JAC. JANSEN VOOGT in persoon bij hem aandrong, om BREDENBURG nog te antwoorden: zijn tijd was hem te „kostelijk, dan dat hij die telkens door dusdanige disputen zoude afbreken;” kort en goed had hij BREDENBURG maar één woord te zeggen: „hink niet langer op twee beenen, is er in uw demonstratie „geen fout, zeg dan ronduyt, daar kennen geen mirakelen „geschieden en daar zijn er geen geschied. Geloof UEd. van „harte, dat er mirakelen geschied zijn, erken dat uw demonstratie niet goed is.”⁵⁰⁶⁾

504) Brief van Joh. Bred. aan v. L. 6 Febr. 1686. Brief van P. v. L. van N. N., 30 Maart 1686, bl. 32.

505) Brief van V. L. aan P. Smout, bl. 2.

506) 2de Brief van V. L. aan Joh. Bred. Bred. bleef het hatelijk en laaidunkend schrijven van den Professor het antwoord niet schuldig: Joh. Bred.'s Korte Aanmerkingen op de brieven van den Heer Philippus van Limborch, bij Barend Bos, 1686.

Hierop verscheen weer: Antwoord op Joh. Bred.'s Korte Aanmerkingen, waarin de schrijver den heer Ph. v. L. de eer toekent Bred. wederlegd te hebben, de hoop uitsprekende, dat hij zoo bondig ook Spinoza zelf mag weerleggen, ofschoon Henricus Morus dit ook al gedaan heeft. De schrijver van Eenige Consideratiën of Aanmerkingen over de schriftelijke onderhandeling tusschen den Heer Professor Phil. van Limborg en Joh. Bredenburg raakende te gebruik der Reeden, oordeelt heel anders: hij meent dat de Professor Bredenburg „maar zwakjes heeft weerleid” en wellicht veel volgelingen van Bredenburg zal hebben gemaakt, zooals vroeger Professor Sybran-

Maar wat VAN LIMBORG met deze hautaine woorden ook mocht kunnen verhinderen, niet, dat de aandacht der jonge theologen van nu af gevestigd was op een theologische, die van die der Hoogeschool fundamenteel onderscheiden was.

Vormde de verdeeldheid die er naar aanleiding van BREDENBURG'S uiteenzetting op het college ontstond een droeve tegenspraak met de „verdraagzaamheid”, die daar altijd als „de grondslagh der Reformatie” was gepredikt,⁵⁰⁷ zij deed straks ook schitterender dan ooit uitkomen hoe ernstig de groote menigte der Collegianten die verdraagzaamheid opvatte. KUYPER en LEMMERMAN toch hadden maar weinig aanhangers. Zelfs van hen, die in de leer meer met hen dan met BREDENBURG overeenstemden, schaarde slechts enkelen zich aan hun zijde. Waar moest het heen — zoo vroeg men — wanneer men nu ook al op het college navraag deed wat en hoe iemand geloofde! Als hij maar in het algemeen God en Christus beled en liefde had! Liefde immers was de ziel van de algemeene kerk, Liefde was God en God was het al!⁵⁰⁸ Wat was al het andere, wat was

— dus Lubertus door een zwakke weerlegging van Socinus „ontallijke” Socinianen zou hebben gemaakt. In een „Brief aan J. C.” wordt Prof. Van Limborg van leugenachtigheid beschuldigd en allerlei particuliere omstandigheden en namen (Izaak Pieterse, Pieter Reyndertsz., O. van Zoelen) genoemd, om dat te bewijzen.

507) Bij gelegenheid van deze twisten wordt de verdraagzaamheid nog eens weer omschreven als veronderstellende:

1. „Dat men geen onfaalbaren sprekenden rechter in religions saken „daar men de waarheit der geschillen vandaan kan halen, op aerden heeft.

2. „Dat we alle om de Schriftuur uit te leggen even hoog gerechtigd zijn.

3. „Dat een yder gehouden is, na 't geen hij met een goed geweten „uit de Heilige Schriftuur heeft gevat, sich te schikken.” (Paulus Bred.'s Aanmerkingen, bl. 17.)

508) J. v. G. (Joost van Geel)'s panegyrie op de Liefde, ter verdediging van Bredenburg aangeheven, is belangwekkend genoeg om,

en ritueel meer dan „noodelooze kennis en ijdele erijen van kerkgebaar”, wat anders dan „kalk en steen ikt voor den bouw van Babels toren, maar niet voor dien Christus' kerk!” „Zoo haast men de kennis stelde boven de

plaats te vinden: „De Liefde is de ziel van de algemeene kerk. Daar gelijk bemint kan niets de vereeniging van de vroomen verhinderen. haette een wijze de wijsheit van Socrates om zijn boersch en wan- n wezen. Christus zelve verachtte het groote geloove niet om Sacheus gestalte; noch het reyne om het besmette lichaam van de Vrouwe in kleederen aanraakte; de overeenkomst van liefde trok de krachten de zoomen van zijn kleederen tot hare genesing. Krachtige liefde, hoe tijt gij, die alle dwingelanden, de wereld en de dootd verwint! Vierge hoe heet is uw gloet die de Schepper met zijne schepzelen en alle bbende zielen te zamen smelt. Onbegrijpelijke liefde, zoude ik zelf tdekte kragten en schoonheden verhalen, spreken van uw lankmoedig- reemen op uwe barmhartig- en goedertierenheit, hoe gij u verblijdt waarheit, alles geloof, hoopt, bedekt, ik zoude de korthheit overtreden, ik zegge, dat gij God zijt en God is 't al. Ach, wie kan u bevatten! e Vader Paulus hoe ontroeren mij uwe woorden. Eeuwige liefde, die noodstar zijt . . .” Straks leidt de liefde tot menschen tot liefdes- chap met God en dan roept in Boehmisch-theosofische wendingen, uit: „Wat Goddelijker smaak is 't te proeven hoe lieffelijk God is, d'armen van zijn genade omhelst te worden. Ach, waar ben ik in 't uwen van dezen Tempel? ben ik ingelaten door hare paarle poorten? gen mij hare jaspismuren? dring ik door haar gouden straten door tizend-duizenden henen? Schemeren mijn oogen door 't geflonker van : steenen? . . .” (en dan weer van dien „heiligen berg” der extase ende in „'t dal der tranen”, eindigt hij met te noemen wat z. i. beter de 12 Artikelen des geloofs) . . . „ongeveinst geloove, onwankelbare lankmoedigkeit, barmhartigkeit, goedertierenheit, lijdzaamheit, zacht- gheit, kuisheit, rechtvaardigkeit, ootmoedigkeit, nederigkeit, — de twalef en van onzen geestelijken Zodiak.” (Paul Bredenburgh's Aan- ngen, bl. 17-20.) Joost van Geel wil liefde ook uitstrekken oordeel over de bestaande kerken, hij wil die niet langer de stichting Antichrist en de hoere van Babel noemen; ook al is haar „hout van of, hooy van plechtigheden, stoppelen van menschelijke geboden node- ijspel, haar goud van liefde zal ze kunnen behouden.” Hij neemt r onder de Collegianten een eigenaardig standpunt in. Meenen die nkelijk althans), dat een recht Collegiant tot geen eukele kerk kan n. Van Geel meent, dat men ongehinderd bij elke kerk zich kan en, de Roomsche niet uitgezonderd. Hij veroordeelt daarom ook de e Hugenoten en Réfugiés, die der regeering en zich zelf zooveel last iken met hun ongemotiveerde oppositie. Het spreekt van zelf, dat

liefde, wierd de band van vrede verbroken.”⁵⁰⁹⁾ Als men niet tevreden met een eenvoudig getuigenis van Christelijke vroomheid, met FR. KUYPER aan zijne mede-Christen den eisch stelde precies dit en dat, zus en zoo te gelooven, zouden eerlang tragisch-komisch alle Christenen elkander voor Atheïsten uitmaken.⁵¹⁰⁾

Verreweg het meerendeel der Collegianten trok partij vóór BREDEBURG. Van elken zweem naar inquisitie wars namen zij genoeg met de „protestatie”,⁵¹¹⁾ die SPINOZA aan OLDENBURG had gedaan⁵¹²⁾ en die BREDEBURG aan

Van Geel met deze beweringen heel wat tegenspraak uitlokte. Zijn Rede-neering over de Algemeene Kerk werd o. a. door J. Oudaer vinnig bestreden.

509) Paulus Bredenburg's Aanmerkingen, bl. 5, 6, 13.

510) Aantrekkelijk is de ironie, waarmee een van Bredenburg's vrienden, om deze bewering te staven, de rollen omkeert, en A. Lemmerman een Atheus noemt, zulks langs 'n zeer redelijken omweg spitsvondig afleidende uit diens ontzag voor de rede: wat de gezonde rede leert is waa zegt de Sociniaan; dus — concludeert de ander — God kan niets tegen de rede doen, zelfs bij God is het onmogelijk om door zijn Almacht iet uit nie voort te brengen. Maar dan kan God ook niet alles doen wat hij wil, er heeft Hij dus geen vrije of „onverschillige” wil; en dan heeft Hij ook nie Hemel en Aarde geschapen, dooden opgewekt, Aärons staf doen bloeien Izaäk uit de oude Sara doen geboren worden, noch zou Hij uit steener Abraham's kinderen hebben kunnen verwekken, of door het geloof Jericho's muren doen vallen; want dat is alles iet uit niet voortbrengen. Zou zou men kunnen concludeeren, dat Lemmerman met zijn groot geloof in de menschelijke rede de geheele Religie ontkent, en zouden de Christenen op die manier oordeelende elkander gedurig voor Atheïsten kunnen uit maken. „En is dat niet treffelijk?” (Joh. Bredenburg's Demonstratie 1694, bl. 12).

511) Eenige Bewijzen, bl. 4. Juist omdat deze „protestatie” voldoende geacht werd door de scheidsrechters, onderwierpen A. L. en F. K. op ignobele wijze de zaak aan het gericht der wereld door Bred.'s Wisk Demonstratie uit te geven.

512) Er is geen reden om aan te nemen, dat Spinoza in Reformateurskringen, inzonderheid onder de Collegianten, niet als Christen zou zijn erkend. Hoe weinigen er onder hen ook mochten zijn, die zijn bespiegelingen konden rijmen met hun opvattingen van Christendom en Bijbel, Spinoza betuigde dat hij ten onrechte van atheïsme werd beschuldigd (Brief van

hen deed: dat hij in het algemeen vrij was van atheïsme. Ja, ook zonder die protestatie ware BREDENBURG in hun oog gerechtvaardigd geweest, niet om zijn geloovig aannemen van de wonderen, maar om „zijn zeedig en aandachtig weezen”, „zijn ernst in spreken en gebeden”, „zijn liefde tot de eeuwige zaligheid” i.e.w. om zijn gemoedelijk vroom zijn. Zoo eindigde dan de strijd met de nederlaag der aanvallers. De Spinozisten werden gehandhaafd. Hieruit volgde niet dat het meerendeel der Collegianten Spinozist, maar toch wel dat SPINOZA onder hen een verwante geest was en bij alle verschil van inzicht toch nimmer de blinde verdoemingen, die de kerkelijken tegen hem uitspraken, van hen had te verwachten. En daarmee bewezen zij, dat zij niet, als de kerkelijken, het nieuwe denken — ook in zijn stoutste vlucht niet — uit dogmatische overwegingen onverenigbaar achtten met godsdienst en Christendom. Wat van BREDENBURG in het bijzonder geldt, kan in het algemeen van allen gezegd worden: zij bewogen zich op twee wegen, die der nieuwe wijsbegeerte en die der nimmer oude religie, gewoonlijk tegenover elkander gesteld als „rede” en „aandacht,”

J. Oosten, Meyer n°. 43, bl. 242) ja, dat hij het Evangelie en den Christelijken Godsdienst was toegedaan en in zijn waarde liet (Brief van Oldenburg aan Spinoza, Uitg. van W. Meyer, n°. 74, bl. 348) en dit getuigenis moet hun genoeg geweest zijn. Zij, wien dit niet voldoende was, behoorden tot de uitzonderingen; Lemmerman was een van hen; zie Verdediging van de drie onfeylbare bewijzen bl. 7 en 23; Antwoord op Joh. Bred.'s korte Aenmerkingen, bl. 18; hij meende dat men niet dan op bedriegelijke wijze de goddelooze stellingen van Spinoza met die van Christus kon overbrengen, daar het zwaartepunt van het evangelie gelegen was in „een gelukkig leven na den dood” terwijl Spinoza de opstanding Christi en het leven hiernamaals geheel verworpen zou hebben. Om het laatste te staven beroept Lemmerman zich op een brief van Spinoza aan Van Blyenbergh, bij Meyer n°. 24; hij doet dat m.i. ten onrechte — de redeneering, die hij bedoelt, houdt Spinoza *e mente* L. M. en Van Blyenbergh.

„Philosophie“ en „Theologie“. De laatste leidde hen sor-
 terug tot beschouwingen, waaraan ze ontwassen hadd-
 moeten zijn; niet allen toch waren zij als SPINOZA gebor-
 denkers, van geest en karakter geniaal genoeg aangelegd-
 de nieuwe beginselen tot aan de diepstliggende gevolgtre-
 kingen te ontwikkelen. Doch hun terugval, of beter hun h-
 en daar blijven hangen aan het verouderde hield hen te-
 nooit af van den weg, dien zij met niet minder vast-
 tred hadden betreden dan zij het dien van het religie-
 gevoelen hadden gedaan: den weg van het wijsgeerig denk-
 en.

BREDENBURG was in dezen een van hun meest ken-
 merkende figuren. Toen hij in de eerste periode van zijn
 nieuw leven⁵¹³⁾ de Rede hield voor „de eenige leid-star der
 menschelijke betrachttingen“, deed hij dat niet zonder „die
 groote liefde, verzekerteyd en assurantie“, die alleen het
 eigendom is van een vrome, hetzij een vroom-gelóóvige of
 een vroom-wijsgeéerige. En toen hij later diep onder den
 indruk van de ledigheid van het zuiver verstandelijk denken
 op den grondslag van een eerbiedig-stil bewonderen de

513) Bredenburg was aanvankelijk Cartesiaan, totdat hij onder
 den invloed van Spinoza tot een gewijzigd Spinozisme kwam. Zie
 ontwikkelingsgeschiedenis deelt hij zelf mede (Joh. Bredenburg
 Korte Aanmerkingen, bl. 11): „Mij aangaande, lange jaaren heb-
 „in het eerstgenoemde gevoelen (van hen die de rede voor de eenige leid-
 „van de menschelijke betrachttingen houden, die de waarheid van een za-
 „aannemen om de klaarheid ervan, die niets gelooven wat tegen
 „gezond verstand strijdt) geweest, en dat met zoo groote liefde, verzeke-
 „heyd en assurantie, als er mogelijk weynige zijn; maar niettemin hebbe
 „mij zeer swaare gevolgen, die mij in 't zelve voorquaamen, naderhand
 „het laatste gevoelen overtreden (dat men de leerstukken van het geloof me
 „aannemen alleen op de autoriteit, die zich de H. Geest door het doen v
 „mirakelen gemaakt heeft): ik wiert door redekavelingen, van mij na d
 „draat van het eerste gevoelen ingestelt, overtuigt, dat na dit gevoelen
 „mensen verstand onafhangende en de natuur ongeschapen was, dat a
 „nootzakelijk en de wetten van de natuur eeuwige wetten moesten zijn.“

§ 3. PHOTINIANEN.

Niet alle Reformateurs, die de Rede hoog hielden, beschouwden haar als de leidstar van hun geloof. Er waren er, wien het mishagde dat zij zoo velen leidde tot wilde phantasiën of diepzinnige sofismen, hen deed afwijken van de eenvoudigheid, hen stijfde in de pseudo-aristocratische neiging om zich boven de menigte als het vulgus te verheffen, alsof die niet geroepen ware tot het kindschap Gods.

Tegen een al te ver gedreven rationalisme zochten dezen een tegenwicht en zij vonden dat in de Heilige Schrift. Op het eerste gezicht mocht het schijnen dat zij daarmee van kwaad tot erger vervielen. Immers, wilden zij niet voetstoots de bijbelverklaring aannemen, die bij de kerkelijke rechtzinnigheid geldig was, dan schenen ze met de Philosophen de wijsbegeerte tot uitlegster der H. Schrift te moeten maken en strandden ze ten slotte toch op de klip, die zij wilden omzeilen: „de Rede als de eenige Leidstar van 's menschen betrachtungen.” Zij wisten evenwel met een handige wending het gevaar te ontkomen: de Heilige Schrift zou uitgelegd worden noch door het kerkelijk dogma, noch door de wijsbegeerte, maar door zich zelf. In tegenstelling met SPINOZA'S en Dr. L. MEYER'S „de wijsbegeerte de uyt-

ster der H. S." was hier de leuze „de H. S. de uytlegster
 haerzef", anders gezegd de H. S. zou niet worden „uit-
 egd", maar letterlijk worden opgevat. Als men maar voor
 bekoring harer aangeboren schoonheid beschroomd ge-
 eg was om niet als de Philosophen met vrijpostigheid haar
 te raken, dan zou naar men meende blijken, dat men
 filosofie niet van noode had, daar al wat de Schrift
 atte in overeenstemming was met de gezonde rede.⁵¹⁴⁾
 gelijken naast elkander gesteld zouden dan de Schrittuur
 de Rede te zamen „een twee-scherpsnijdend zwaert"
 men.⁵¹⁵⁾

Zij die zoo dachten erkenden SOCINUS als hun meester.
 lert hij in Italië en Polen de geesten door zijn leer had
 chokt en geschud was hij niet vergeten, noch bij de ont-
 kelde leeken die in voortdurend grooter getal hetzij open-
 r of bedektelijk hem aanhingen, noch bij de kerkelijke
 ologen die op den blanken spiegel van kerkelijke autori-
 geen stofje konden zien of zij speurden aanstonds vol-
 rik „Socinianerij."

De Sociniaansche leer was in dien tijd zeer verbreid.
 officieele wereld mocht doen alsof zij slechts in het hoofd
 enkele goddelooze kettters had postgevat (dientengevolge
 de kerkgeschiedenis ook niet bij machte ons haar groote
 eekenis in het licht te stellen), in wáárheid had zij hare
 rtelen diep in de geesten ingeplant, ook al werd zij zelden

514) Het Socinianisme kenmerkt zich door een groot geloof in den
 el. Terwijl zoowel de kerkelijken als de filosofen aannamen, dat er veel
 den bijbel stond boven de bevassing van hem, die niet voorgelicht was
 ij door het geloof (nl. in de kerkelijke kanteekeningen en verklaringen)
 door de wijsbegeerte, hielden Socinus' volgelingen zich overtuigd, dat de
 rift ook voor eenvoudigen en onontwikkelden klaar en duidelijk was, en
 mer in strijd met de gezonde rede.

515) Vredeschrift voorrede.

openlijk gepredikt en in vollen omvang gehuldigd of zelfs begrepen. De wijze, waarop daarover door mannen uit dien tijd die het konden weten gesproken wordt, doet ons denken aan de gestadige verbreiding van de evolutieleer in onze dagen tot in kringen, die deze leer zelfs bij name niet kennen, oude leeringen in lijnrechten strijd met haar huldigen en toch half bewust half onbewust haar in zich omdragen; of aan de doorzuring van nieuwe oeconomische opvattingen die ook waar zij de officieele deuren gesloten vinden door de reten en vensters naar binnen weten te dringen. Van een voorstander, ZWICKER, vernemen wij, dat de Sociniaansche leer „overal in Landen en Steden hetzij in het heymelijck ofte openbaer wort aengenomen, geleerd, gedreven;” en in gelijken geest zegt een bestrijder, de Utrechtsche Professor HOORENBEEK: „wanneer ik nauwkeurig overweeg hoe het „heden ten dage met onze kerken, inzonderheid met die van „de Nederlanden, gesteld is, zoo vrees ik dat een onberekenbaar kwaad van uit het Noorden, van de zijde der Socinianen aanwezig is; de Wederdoopers en Remonstranten zij „er reeds dapper in verward; er dient met alle kracht zo „wel in scholen als in kerken tegen gestreden te worden „waar de Socinianen nog niet bekend zijn, zijge men her „dood.”⁵¹⁶⁾ Dit werd wellicht geschreven onder den indruk van de Collegiantenbeweging en de Galeensche kerktwisten. Maar dat het kwaad toch van ouderen datum was blijkt uit BOTFACCUS' werk tegen CRELLIUS (1620), waarin de Theologische faculteit te Koningsbergen er over klaagde, dat de gansche Europeesche wereld om van de Aziatische en Africaansche te zwijgen, de „Photiniaansche” leer huldigde, welker gift overal heimelijk doordrong.

516) Socinian. Confutat. Tom. 1.

Voor den Reformateur ZWICKER is deze verbreiding van het Socinianisme een aankondiging van den gepredikten ommekeer op het gebied des geestes; z.i. is het duidelijk, dat Godt door deze leere een algemeene Reformatie van de gansche werelt sal aanstellen.”⁵¹⁷⁾

Niet altijd leidde het Socinianisme tot een bezielend bekeeringschristendom: het kon ook het eigendom zijn van rouw-kerkelijke verstanden. Doch in de kringen der Reformateurs trad het niet binnen of het hing zich aanstonds den profetenmantel om, wee roepende tegen Babel en den Mammon, predikende bekeering en opstanding in den levenden Christus. Wanneer evenwel een Reformateur SOCINUS' theologie aanhing, noemde hij zich toch niet Sociniaan; hij lichtte zich en was ook inderdaad meer dan Sociniaan, „een die de Reformatie des Christendoms verwacht.”⁵¹⁸⁾

517) Openb. van het ware en Algemeene geloof, bl. 1—9.

518) Zwicker b. v. droeg een zijner geschriften op aan „Den Paus te Rome en d'andere Patriarchen, Cardinalen, Bisschoppen en de geheele Geestelyckheit van de Roomse en Griekse Kerck. Daer naest Den Voorstanders van de Luytersche, Gereformeerde, Remonstrantsche, Monarchiaense, Sociniaense en Mennistische Gemeente. Eyndelyck den Christelijcke vorsten en Magistraten en derzelve onderdanen in verscheyde Secten verdeylt.” Aangaande zichzelf zeide hij: „Wie dat ick ben? Ick ben geen Lutheriaen, noch Calvinist, noch Remonstrant, noch Griek, noch Papist, noch Sociniaen, noch Mennist, noch eenigh ander man van de hedendaeghse secten; dewijle ick met geheel geene van deselve communiceere, maar alle volgens de goddelycke waarheyte gereformeeert begeere te sien, worde ik veel meer van alle gehaet.”

Zwicker beschouwde zich zelf dan ook niet als een discipel van Socinus maar als machthebbende. Met voorbijgaan van de Sociniaansche beweging, die toch geruchts genoeg gemaakt had, zeide hij van zijn beweringen, dat zij „van vele eeuwen, ja van der Apostelen tijdt bijkans aen ongehoort geweest zijn;” en dat vele theologen over zijn boek opgetogen waren en bekenden nooit iets dergelijks onder oogen te hebben gehad. Nieuw was zijn optreden evenwel alleen in zoover hier „de gezonde rede” aanbevolen werd in dienst niet alleen der waarheid, maar ook van „de hoog noodighe Reformatie aller Kercken.”

Op twee typen van sociniaans-reformateursche religie heb ik het oog. Beiden zijn uit collegiantsche omgeving: de een is lid van het college, de ander laat er dikwijls zijn licht schijnen. Het zijn FRANS KUYPER, weleer remonstrantsch proponent, later boekdrukker en als zoodanig uitgever o.a. van de bibliotheca fratrum Polonorum; en de rondreizende profeet DANIEL ZWICKER, die uit Duitschland, wellicht uit Dantzig, afkomstig, meermalen te Amsterdam, waarheen hem een groote roep van geleerdheid was vooruit gegaan, vertoefde.

Als alle Socinianiën had ook ZWICKER een groote voorliefde voor de H. Schrift en de Rede. Een van de eerste kenmerken van den waren godsdienst achtte hij de redelijkheid. Hij koesterde de illusie, alle menschen die een normaal verstand hadden door redelijke bewijzen er toe te brengen om Christenen te worden, en tevens leden van een en dezelfde algemeene kerk. Hij was er van overtuigd, dat aan ieder eenvoudig verstand zonder meer dan gewone ontwikkeling de waarheid van den godsdienst bewezen kon worden, daar zij even glashelder als gemakkelijk te vinden was. In eenvoudige woorden vond hij ze neergelegd in den bijbel. Wie haar wilde kennen, had enkel den bijbel nauwkeurig te lezen en den inhoud zoo letterlijk mogelijk op te vatten, zonder dien met allerlei wijsgeerige uitleggingen te bezwaren. Moeilijk te begrijpen woorden had hij te vergelijken met hun parallellen, en indien ze dan nog duister bleven moest hij zijn oordeel opschorten. Op die wijze zou hij tot het inzicht komen dat niets in den bijbel met het gezond verstand in strijd was, een dogmatiek verkrijgen in eenvoudige, rechtlijnige stijl, en een Christendom zich eigen maken dat ieder

Onbevooroordeeld mensch moest aannemen. Waardoor toch waren „de hedendaegse Christenen” zoo verdeeld, indien het niet was door de duistere leeringen der schoolsche godgeleerdheid! Als de menschen in stede van aan háár hand zich te laten leiden hun verstand volgden, zou de sedert eeuwen in de put van valsche theologie verzonken waarheid weder voor den dag komen, het rijk van Christus opbloeien, en het secte-wezen weggenomen worden.

ZWICKER weet een middel, dat allen onderlingen strijd en verdeeldheid zal doen ophouden; het is drievoudig en bestaat uit:

10. „de gesunde reden van alle menschen;”
20. „de Heilige Schriftuere”;
30. „de Overleveringen”.⁵¹⁹⁾

519) Daniël Zwickers gecensureerde en uyt het Latijn vertaelde Vredeschrift der Vredeschriften, of drie dubbelde Regelmaet des Vereenigers der hedendaeghse Christenen, de gesunde reden van alle Menschen, de H. Schriftuere, en de Overleveringen. In een bijzonder seer uytstekende en van der Apostelen tijdt aen verscheyentlyck bestrijtredent Theologisch exempel soo voor oogen gestelt, dat indien men na derselve grondelijcke en onfeilbare besluyten te werck ga, alle strijdigheden, alhoewel noch soo zwaer zijnde, gelukkigh, kortelijck en sonder roere of eenige beroepingh van Synoden souden gevonnist. de tot nu toe verlooren en onbekende waerheit wederom verkregen, en alle zelfs de hartnekkigste tegenpartijen neffens de kettersche Synoden geoordeelt overwonnen en overtuyght kunnen worden. Alles volgens den wensch en meyningh van eenige hedendaeghse Mannen, die de waerheid en de algemeene Vrede beminnen de welcke door veel ondervinding geleert zijnde. in haer Vredeschriften met recht hebben vermaent, dat geen secte onder Christenen anders als door bemiddelende of tusschenkomende hulpe, van alle andere endoor vreemde bijstant kan in de waerheit volmaeckt worden. Gedruckt in 't Jaer ons Heeren, 1678.” Dit geschrift was door Zwicker in het latijn anonym uitgegeven. De vertaling was van zijn trawant Adriaen Swartepaert.

De sufficientie van deze „driedubbele regelmaat” zal hij bewijzen door ze te gebruiken ter oplossing van een geschilpunt, dat het hart van het kerkelijk dogma raakt. Deze stormaanval op het front geschiedt onder de leuze:

„Des Vredeschrifts der Vredeschriften Exempel van de onseylbare leer van Christus: Of Christus de allerhoogste God is?”

De oude drieëenheidsleer beantwoordde deze vraag bevestigend; Christus was God en mensch, begiftigd met twee naturen, een goddelijke en een menselijke. Naar zijn menselijke natuur was hij geboren en gestorven, had hij „in den tijd” geleefd en geleden. Naar zijn goddelijke natuur was hij van alle eeuwigheid af God, was hij „in den beginne” en had hij bij de schepping der wereld alle dingen gemaakt.

ZWICKER echter zal aantoonen dat zijn eerste canon, „de gesonde reden van alle menschen, door de Schriftuer „verlicht zijnde en gaande volgens hare billijkste en eeuwige „regelen van disputeeren, leert dat *alleen de Vader* onses „Heeren Jesu Christi de hoogste Godt is en dat *Christus een mensch is.*” Daartoe brengt hij een „bewijzer” en een „antwoorder” tegen elkander in het vuur.

De „bewijzer” zegt, dat wie als Christus lijdt, sterft, verrijst, een mensch is en niet de opperste God kan zijn.

De „beantwoorder” brengt daartegen in, dat onderscheiden moet worden tusschen de menselijke en de goddelijke natuur, en dat Christus naar zijn menselijke natuur het menselijke heeft gedaan en geleden, naar zijn goddelijke natuur daarentegen „de opperste Godt” was.

De „bewijzer” vraagt, met welk recht verondersteld wordt dat er twee naturen in Christus zijn.

De „beantwoorder” meent dat hij zonder bewijs het echt heeft te distingeeren: zoo distingeert men ook tusschen ziel en lichaam.

De „bewijzer” merkt op, dat het recht tot de laatstgenoemde distinctie berust op het onderscheid, dat er tusschen lichaam en ziel klaarblijkelijk is; de distinctie tusschen de twee veronderstelde naturen van Christus evenwel kan zich niet alleen op zulk een goed recht niet beroepen, maar zij strijdt ook tegen „den regel van de disparatis”, volgens welke het onmogelijk is dat twee elkander uitsluitende eigenschappen aan eenzelfde voorwerp kunnen worden toegekend.

„Hier is nu de antwoorder verlegen en werpt den last „van het gevraagde recht over een anderen boeg”; hij beweert nl. dat die regel van de disparatis wèl „in de natuurlijke „en eyndige dingen” is, maar niet „in de verborgenheden en goddelijcke of oneyndige dingen” wijl die hun eigen logica en hun eigen grondregelen der waarheid hebben.

De „bewijzer” laat evenwel niet af en gaat aanstonds de kracht van het nieuwe argument beproeven: hoe weet gij — vraagt hij — dat er verborgenheden of dingen tegen de rede zijn; ik kan dit niet toestemmen tenzij gij het mij klaar aantoot; maar al kondet gij dat doen — wie zegt u dat juist de aanwezigheid van twee naturen in Christus tot die verborgenheden behoort; als ik van een boomgaard weet dat er o. a. ook appelboomen in zijn, kan ik dan op grond van deze wetenschap besluiten dat de tweede of derde boom, dien ik zie, een appelboom is?

Al dieper en dieper graven zich beide tegenstanders in hun strijdredenen in. Slechts nu en dan komt uit den nevel van diepzinnigheid een enkele forsche aanvalstoot oplichten. Intusschen wordt de tweede „canon”, de II. Schrift in den

strijd gehaald. Om aan te toonen tot welke zotheden de aanname van tegen-redelijke waarheden leiden kan, noemt nl. de „bewijzer“ als voorbeeld de Schriftuurplaatsen waarin aan God, hoewel geest, toegekend worden handen, voeten, oogen; of die welke Herodes een vos of Christus een wijnstok, een steen, een deur noemen; niemand — zegt hij — zal deze woorden letterlijk kunnen opvatten; welnu, dan is er ook niemand of hij onderschrijft stilzwijgend dezen „theologischen regel,” „dat de Schriftuer soo verklaert moet worden. „dat er geen ongerijmtheit ingevoert worde.” Wie dien regel verwerpt is het onmogelijk om met vrucht te opponeeren zoowel tegen de Anthropomorphieten („die aan God een „menschelijke vorm toeeygenen”), als tegen de voorstanders van de Katholieke avondmaalsleer die beweren, dat het lichaam van Christus tegelijk nergens dan alleen in den hemel overal ook buiten den hemel in het brood des avondmaals

Maar Christus wordt toch op tallooze plaatsen in het N. T. „God” genoemd, brengt de tegenpartij in het midden. ZWICKER is met deze nieuwe wending niet verlegen; die plaatsen waar dat geschiedt moeten toegelicht worden door andere; dan zal het blijken dat Christus wel *God* wordt genoemd, maar zóó, dat hij een waarachtig mensch is; wel *alwetend*, maar zóó, dat hij uitdrukkelijk bekent den laatste dag niet te weten; wel een *Vader der eeuwigheid*, maar toch niet zonder begin. Zoo wordt hij ook „eenigh-gebooren eygen Soone Godts” genoemd, niet omdat hij van eeuwigheid uit God gegenereerd is, maar omdat hij op buitengewone wijze uit 'n vrouw geboren is, nl. uit een maag door den H. Geest.

Zelfs met de eerste verzen uit het Johannes-evangelie weet ZWICKER vrede te houden: „in den beginne was het

„woord en het woord was bij God (pros ton Theon) en „het Woord was God (Theos). Alle dingen zijn door het „zelve gemaakt en zonder het zelve is geen ding gemaakt, „dat gemaakt is.” „*In den beginne*” beteekent hier, naar hij meent, niet het begin der *wereld* maar het begin des *evangelies*, 20 30 n. C.; „*het Woord was God*” beteekent het woord of de prediking van Jezus, die uit kracht van den Heiligen Geest God, d.i. goddelijke waarheid verkondigde (ZWICKER maakt hierbij opmerkzaam, dat in den Griekschen text het lidwoord dat bij het eerste „God” staat (pros ton Theon), bij het tweede (Theos) is weggelaten, wat z.i. aanduidt dat het eerste (pros ton Theon) den *allerhoogsten God zelf* aanduidt, het tweede (Theos) niet meer beteekent dan „*gelijkende op God*”); „*alle dingen*” die door het woord van Jezus zijn gemaakt, zijn niet de dingen van de in Genesis I verhaalde schepping der wereld, maar de dingen der „*nieuwe schepping*” of wedergeboorte; en Jezus heeft ze niet gemaakt als *éérste* maar alleen als *twééde* of *middelloorzaak*.⁵²⁰)

Beroept „de beantwoorder” ten einde raad zich op de Overlevering, dan zal ook deze, de derde „*canon*”, worden *een* zwaard dat zich keert tegen wie er mee omgaat.

Alle „kerkelijke historieschrijvers” toch — alleen de *Jezuiet* PETAVIUS uitgezonderd — hebben naar Zw. meent „*gesluymert*”, en zoo is het aan hun aandacht ontgaan wat hij met de stukken in de hand zal bewijzen: iets wat ons, *ingelicht* door wat tal van geleerden in de 18^e en 19^e eeuw *aan het licht* hebben gebracht, niet meer nieuw is, maar wat in dien tijd iets ongehoords was: in de eerste twee eeuwen was de leer van de twee naturen en de drie-*ëenheid* onbekend; eerst langzamerhand is zij geboren,

520) Ongeveer hetzelfde staat in N. T. Josias, bl. 21.

doordien de oude Christenen de leer van den waarachtigen God met die der valsche goden hebben vermengd; SIMON DE TOLVENAAR legde tot deze dwaling den grondslag waarop door de doceten, door CERINTHUS en door den bedrieger die op naam van ORPHEÛS schreef, werd voortgebouwd. Om deze stelling te bewijzen roept ZWICKER de gansche oudheid in het geweer: HEGESIPPUS, EUSEBIUS, IRERAEUS, THEODORETUS, JUSTINUS, ORIGENES, ook HOMERUS, PYTHAGORAS, PLATO, en vooral HERMAS, CLEMENS ROMANUS en IGNATIUS zijn z'n getuigen om aan te toonen, dat volgens „het geloof der twee eerste eeuwen alleen de Vader de opperste God” was, en dat de ongerijmde leer van den drieëenigen God was uitgevonden door een droom van den Antiocheenschen bisschop IGNATIUS den Martelaar: ⁵²¹⁾ omstreeks het jaar 100 had deze ⁵²²⁾ nl. een gezicht gehad van engelen, die de drievuldigheid „in het rond aanzongen”; op grond van dat gezicht had hij het „aanzingen” der drievuldigheid in zijn kerk als een nieuwigheid ingevoerd; van Antiochië uit was toen verder het kwaad over alle kerken in het Oosten en Westen verbreid geworden.

Deze geschiedkundige beschouwing is zeker een van de eerste schreden, die het Protestantisme in de richting van een kritisch onderzoek naar het ontstaan van het kerkelijke dogma heeft gezet. Wel was de weg tot een wetenschappelijke behandeling der dogmengeschiedenis door de kerkhervorming geopend, maar nog twee eeuwen lang bleef die weg zoo goed als onbetreden en bestond de dogmengeschiedenis, gebonden aan de kerkelijke confessies, enkel als onderdeel

⁵²¹⁾ Elders zegt hij in eenigszins andere woorden hetzelfde: „zij (de „drieëenheidsleer) is uytgebroedt door de kercke van Antiochien, die door een gezicht of droom van Ignatius verleid was.”

⁵²²⁾ Naar het getuigenis van Socrates, Hist. Eccles. Lib. 6, c. 10.

deel der dogmatiek en als een verzameling van getuigenissen der waarheid (theologia patristica). Den Reformateur met zijn zorgvuldige onderscheiding van kerkendom en Christendom was het voorbehouden een eerste proeve te leveren van kritische ontleding der historie en zoo de voorlooper te zijn van de groote dogmenhistorici der 19^e eeuw.

Een enkel voorbeeld van voor dien tijd allerstoutmoedigste tekstkritiek, eveneens in dienst van de bestrijding der drieënheidsleer, sluit zich hierbij waardig aan: in I Timoth 3 : 16 heeft de Statenvertaling overeenkomstig den massoretischen text: „de verborgenheid der Godzaligheid is groot, God is geopenbaard in den vleesche. . . .”; doch ZWICKER merkt op dat de Vulgata, de Syrische en de Arabische vertalingen, en ook AMBROSIUS het woord *God* niet hebben en dat de ware lezing dus waarschijnlijk is: „de verborgenheid der Godzaligheid is groot, zij is geopenbaard etc.”⁵²³⁾

Op deze breedvoerige toepassing der nog nieuwe beginselen volgt gelukkig geen tweede. De auteur heeft iets beters in de pen, een „Toegift behelsende verscheydene „vermaningen des Autheurs over de hedendaagsche secten „en derselver Reformatie.”

Hij begint met breede waardeering. Verre wil hij zich houden van het verketteren, waaraan de kerkelijken zich schuldig maken. Hij wil bij elke gezindte het goede prijzen: bij de „Lutherianen” het begin der Reformatie, bij de Calvinisten het eerste gebruik der gezonde rede, bij de Remonstranten „meerdere vrijheid der Conscientiën”, bij de „Grieken” de kennis van de boeken der „outvaders”, bij de „Papisten”

523) N. T. Josias, bl. 23.

de noodzakelijkheid der goede werken en de bewaring van eenige latijnsche „outvaders”, bij de Socinianen de „geschiedtigheyt in het oordeelen”, bij de Mennisten „het leven Christus eenighsins beter, ik wil niet zeggen nagevolgt maar afgebeeld.” 524)

Toch wil hij bij geen van allen zich aansluiten, want allen zijn op den dwaalweg. Christus verlangt van hem om „gelijksaem als den laetsten vermaender” aan alle Christenen zonder onderscheid van gezindte hun feilen aan te wijzen. Want allen zijn gelijkelijk van het ware Christendom afgeweken door:

1. hun „onwetendheid”, de oorsprong van veel kwaad, allereerst van eindeloos onderling getwist;

2°. hun onverdraagzaamheid en „blinde verdoeminge” van andersdenkenden;

3°. hun „gierigheid”, bestaande in het bezit of de begeerte van die dingen „welke boven het noodtsakelycke en daeghlijksche voedtsel en deksel zijn”;

4°. hun „hovaerdy”, die uitgaat naar „prachtigen kleedingh, kostelijcker spijse, huyscieraedt, dienstboden, eere-tijtelen, hooger hand of plaats, heerschappije”;

5°. hun zorgeloos wegleven als in de dagen van Noach hun „onachtsaemheyt om in 't goede toe te nemen”;

6°. „de verachtinge der voorgedragene waarheydt”;

7°. de verwaarloozing van de apostolische tucht;

8°. de vermenging van het geestelijke rijk van Christus met het werldsche, en 't gebruik van het zwaard;

524) Elders (bl. 122) spreekt hij met waardeering van „de moeder Mennisten,” zeggende, dat alle Christenen zich die eigen moeten. Een volgende maal evenwel fulmineert hij schrikkelijk tegen hen; v heeft hij dan meer op de kerkelijke, de „oude”, „preciese” mennisten t terwijl hij bij zijn lofwoorden denkt aan de „Sociniaanschen” of „Gale

90. haat en vervolging van andersdenkenden;

100. vrees voor de vervolging om der waarheid wille, eer van het kruis en de armoede van Christus.

Aldus ingeleid volgt nu straks op het rustig wijsrig-geschiedkundige betoog een vurige prediking; de eerde rationalist wordt tot een bezielde profet; het zoo onnen opgezette „Theologische Exempel” eindigt in een n die aan JOHANNES DEN DOOPER herinnert: „wie dat c eyndelijck ben? Ick en ben niet Elias, noch een van de ofeten, noch Christus: maar ick ben een Christen, suchnde over het verval des Christelijcken Volcks, en hetselve dat het sich betere, met de verheffene stemme deses :schrifts toeroepende.”

Het kost eenige moeite om met ZWICKER mee te gelen dat er een rechtstreeksch verband bestaat tusschen geleerde uiteenzettingen over de ware natuur van Christus de prediking tot bekeering; tusschen de drieënheden en de „prangers, schavotten, rechthuysen, gevangenissen.” ch was dat verband aanwezig. In hem en zijn rationalistische :stverwanten toch was de hartstocht der vrijheid verbond met den hartstocht der waarheid, der „overlangh verrene waarheyt;” en die openbaarde zich vooral als tstocht der eenvoudigheid, der klare positieve overtuiging. n de spitsvondige syllogismen der heerschende godgedrdheid was hij even afkeerig als van het lijdelijk gelooven zgn. Christenen: „Het Christelijk geloove vereyscht niet en toestemming, die maer waarschijnlijk en mogelijk is daer men noch bezorgt is, dat het oock wel recht anders u kunnen wezen, maer zulck een toestemming, die zeker en dienvolgens geen twijfelinge onderworpen.”⁵²⁵⁾

525) Ibid. bl. 10.

Als in een Procrustusbed hielden de Protestantsche kerken nog altijd de geesten gevangen, door de enge omsluiting van symbool en formulier de vrije gezonde ontwikkeling belettende. Onze nieuwlichter nu wilde de THESEUS zijn die den reus versloeg, want hij meende, dat het dwangbuis van kerkelijk gezag niet alleen het verstand, maar met het verstand ook de deugd knotte: zou er een reformatie in het „leven” der Christenen tot stand komen, dan moest die aanvangen met een reformatie in de „leer”. Want waardoor kwam het dat nagenoeg alle Christenen het vleesch en de wereld dienden zoo niet doordat de waarheid voor hen was schuil gegaan in de zwalmende nevelen van een door den duivel uitgevonden dogma. „Gij zult vragen of „aan deze Disputatie van den Zoon Gods zooveel gelegen is? ⁵²⁶⁾ Ja, want wie in Christus gelooft als Gods Zoon „loochent den waren Christus, den mensch, bestaende uyt „'n menschelijk lichaam en 'n menschelijke ziele; neemt zijn „cere glad weg ⁵²⁷⁾ en is gelijk de Joden, die loochenen, dat „de mensch Jezus is de Christus, de zoon Gods die voor „onze zonde is gestorven en wiens bloed ons reinigt van „alle zonden.” De drieëenheidsleer was oorzaak geweest, dat de kerk wereldsch geworden was, dat de mirakelen hadden opgehouden, dat er „grouwelijcke duysternisse” over de kerk gekomen en „'t rechte Christendom in den gront „bedorven” was. De Christenen waren geworden tot dieven, schelmen, roovers, moordenaars, hoereerders, echtbrekers, landverraders. die anderen straffen met „galge, radt, swaerd, „vijer, gevangenissen;” „'t leven Christi en der genoemde „apostelen heeft geheel opgehouden onder de genaemde „Christenen;” „er is geen onderscheyd meer onder het leven

⁵²⁶⁾ N. T. Josias, bl. 33. — ⁵²⁷⁾ N. T. Josias, bl. 59.

„Der genaemde Christenen en het leven der Joden, Turcken,
„Heidenen;” „sij hebben den mensch Christum verworpen;”
en allen: „Catholijcken, Tritheiten, Monotheliten, Waldensen,
„Mennoniten, Remonstranten etc. zeggen dat sij de waere
„kerke Christi vormen, schoon ze maar Constantiniaensche
„Christenen zijn.” ⁵²⁸⁾

Tegen het dogma der triniteit moest dus de strijd worden
aangebonden. Als dáárvan maar eerst al het bedrog bloot-
gelegd was, zouden wel aller oogen zich van „het kerkelijk
beslag” afwenden om te zien op het eenig waarachtige evan-
gelie: Jezus Christus, den Zoon Gods. Dat evangelie was
bestemd voor alle menschenkinderen; het was zoo klaar als
een beker koel water; wie kon lezen en denken kon het
onfeilbaar zeker kennen, en wie het kende zou het gehoor-
zamen „in leer en in leven.”

Zoo leefde Zwicker in het besef dat hij, gesteld „in
dese laatste dagen tot waerschouwinge van alle genaemde
Christenen,” eerlang „de afgodische wercken der Antichris-
teten” zou vernielen door de drieëenheidsleer als het funda-
ment ervan omver te werpen. Hoe zeker gevoelde hij zich
van de overwinning! Als een held, begeerig om in het kamp-
perk zich te meten met zijn tegenstander, riep hij uitdagend
uit: „indien iemand onder de Christenen zal beter en klaerder
„als hier in dit geschrift getoont wort, kunnen uyt de Schrif-
„tuur en andersins bewijsen wie de Soone Godes is,
„aen dien men moet gelooven – dewelcke hier getoont
„zal worden geen ander te zijn dan de gesiene, sprekende
„en lijdende Mensch of Middelaar Jezus Christus,
„die wordt vriendelijck versocht sulks tot nutte van de ge-

528) Ib. bl. 37 v.

„heele Christenheyt te toonen.” Bij voorbaat was hij ervan overtuigd, dat niemand de uitdaging kon aannemen. Daarom gaf hij ook den raad om zich af te scheiden van de bestaande kerken — „als Elia, die zich in de openbare t'samenkomsten der Afgodendieners niet voegde”; of „als Joh. de Dooper, levende eensaem in de woestijn” -- om zich aan te sluiten bij die „sommige onder de secten, die heden ten dage de „gruwelen mijden en een Reformatie des Christelijcken Volcks „wenschen, verwachten en drijven.”

In een viertal punten vatte Zwickler zijn nieuw evangelie samen. De verwachte ommekeer zou tot stand komen, meende hij:

1. wanneer men de afgodische meyning van eenen „anderen verdichte Soone Godes, buyten den mensch „Jesum, uyt liefde der waerheydt soude willen afschaffen en „de belijdenisse van Jesu Christi, den rechten Soone Godes, „zoude willen aannemen”;

2. „indien men alle andere afgodische dingen uyt de „kercken wilde afschaffen”;

3. „indien men de wereltsche pracht, hoogheit en heerschappije zouden willen vaeren laeten, en de weerloosheyt, „nederigheyt en het kruys met Christo aannemen”;

4. „waarna men aan rechtsgeleerde, onpartijdige, vrome „mannen moest opdragen, de bestaande geschilpunten duidelijc „uit een te zetten en op te lossen; één of twee bekwame „mannen moesten dan als leeraars en zielverzorgers over „kleine gemeenten van dertig, veertig huisgezinnen gesteld „worden (want de groote Kercken en Tempels, daar bij hon- „derden of duysenden vergadert wordt, zijn tot geen nutte om „al wie het noodig had in openbare zoewel als persoonlijke „aangelegenheden — beproevingen. huwelijk, vriendenkeuze,

„**nering** van raad te dienen. Dan zou het Christendom minder „**booswichten, bankerothiers, dronckaerts enz. hebben.**” ⁵²⁹⁾

Werd aldus de richting waarin het beloofde land lag **aangewezen**, ook de weg er heen moest bereid worden. De **heirbaan** die Zw. daartoe naar Jes. 40:3 door de wildernis van **kerkelijke** sofismen wilde leggen, was die van scherp denken en **zuiver redeneeren**. Geen beter voorbereiding van de **nieuwe** aera wist hij te geven dan „een Aanwijssing van de rechte manier van Disputeeren”.

Deze bestond uit drie deelen. Eerstens — „een extract „**uyt** een zekeren brief⁵³⁰⁾ over de alderprincipael- „**ste** materie in 't disputeeren, te weten of het vrij „**en** welgedaan is, dat men uyt een ontoegegeven Thesis of „**meyning** de generaele reden der Tegenpartije distingueert „**of** **limiteert** en aldus voor beantwoordt houdt.”

Het teekent dien tijd, dat er werden gevonden, die met **lust en liefde** den schrijver van dit „extract” volgden tot in de **donkere** schachten, waarin zijn redeneerkunst hem leidde. Ons is **zijn** uiteenzetting te diepzinnig om ons langer dan een vluchtig **oogenblik** te kunnen boeien. Slechts van tijd tot tijd hooren wij **een** enkele treffende bewijsrede: b.v. dat de onderscheiding van de twee naturen van Christus op geen beteren grond **geschiedt** dan waarop een moordenaar vrijspraak zou kunnen **eischen** door eenvoudig te zeggen, dat hij den moord gepleegd **had** door een goddelijk bevel en niet uit boos opzet; of een **dief** door te beweren dat hij niet met het gemoed maar **met** het lichaam gestolen had; dat men met evenveel recht

⁵²⁹⁾ N. T. Josias, bl. 50 v.

⁵³⁰⁾ De hier bedoelde brief is blijkbaar een weerlegging van een **geschrift** van kerkelijke zijde: Mr. Keslerus' Examen van de Logica der Photinianen.

in Christus een menschelijke en een steenachtige natuur kan veronderstellen als een menschelijke en goddelijke natuur, of zeggen dat God zoowel Geest als een lichaam is — hetgeen evenwel niet geschieden kan zonder „beuzelachtige distinctiën en mysterieën” en tegen de gezonde rede; want deze redeneert aldus: „al die redelick is, bestaat uit geen steene natuer; maar Christus is redelick; ergo so bestaet hij „uit geen steene natuer; of: Geen Geest is een Lichaam; 531) „God is een Geest; ergo so is hij geen Lichaem.” 532)

In de tweede plaats volgt „een zekere en klaere Ver-
tooninge, hoe men in de materie van de Drievuldigheyt na
„de beste maniere van Disputeeren moet gaen, opdat
„men een recht fundamenteel oordeel van haer mag konnen
„geven, dat onwederleggelyck is en oock altydt tegen de
„Theologanten aldus is gebleven.”

Ten slotte niet minder dan „XX GRONDTREGELS,”
„na welcke de geheele Schriftuur moet uytgelegd en ver-
„staen worden; genaemt *de spreekende Rechter*, omdat volgens
„haer uijtspraeck, die de algemeene, eeuwige, en van alle
„Christenen aengenomene waerheyt in sich heeft, *alle dispu-
„tatiën* onder de Christenen moeten gedecideerd worden;
„soodat oock door dese Regels als sij sullen sijn bekend geworden,
„een algemeene Reformatie van alle secten en kercken, die de liefde
„der waerheyt en haerer zaeligheyt hebben, door Goddelijcke
„hulpe sal konnen te wege gebracht worden.” 533)

I.

„Dat het onmogelyck is, dat een ende het selve ding

531) Openb. v. h. ware en algem. geloof, bl. 75 v. v.

532) De brieveschrijver gaat hier blykbaar uit van de *Cartesiaansche onderscheiding van Denking en Uitgebreidheid als een algemeen erkende waarheid.*

533) Openb. v. h. ware algem. geloof, bl. 83 v.

„tegelijck kan sijn ende niet sijn, en diens volgens, dat twee
„Contradictoria of met malkeer strijdende dingen tegelijck
„waer zijn. Als bij exempel: Dat God is en niet en is; of:
„dat men tegelijck uyt genade en uyt het verdienst der
„wercken soude verkoozen zijn, Rom. 11, 6.”

II.

„Dat twee volkomene disparata of van natuer op
„sich selfs bestaende dingen, van een en het selfde subject
„niet en kunnen uytgesproocken worden. Als: dat HERODES
„tegelijck een vos; en JOHANNES tegelijck ELIAS zij;⁵³⁴⁾
„of dat een mensch, sijnde een Persoon, oock soude tegelijck
„een Geest en aldus twee Persoonen zijn. Vergelijckt
„Rom. 1 : 23.”⁵³⁵⁾

III.

„Dat elck Persoon nootsakelijck syn eygen wezen heeft.”

IV.

„Dat de Heylige Schrift altoos soodanigh moet worden
„uytgeleyt, dat geen ongerymheyt worde ingevoert.”⁵³⁶⁾

Een waardig pendant van deze „aenwysinge van de
rechte maniere van disputeeren” is een andere uiting van

534) Zwicker heeft hier het oog op het antwoord dat Jezus aan de Farizeërs gaf, toen zij hem waarschuwden voor Herodes: „gaat heen en zegt dien vos... (Luc. 13 : 32);” en op hetgeen hij tot zijn discipelen sprak over Johannes den Dooper: „deze is Elia, die komen zoude (Matth. 11 : 14).” Den laatsten text wil hij blijkbaar uitleggen overeenkomstig den eersten. De gewone opvatting, dat in Johannes den Dooper de oude Elia zou zijn herrezen verwerpt hij als onredelijk; Jezus heeft z. i. bedoeld dat Johannes gelijkt op Elia, zooals Herodes gelijkt op een vos.

535) De text luidt: „en hebben de heerlijkheid Gods veranderd in de „gelijkenis eens beelds van een verderfelijck mensch, en van gevogelte, en van „viervoetige en kruipende gedierten.”

536) De overige regels zijn opgenomen in de Bijl.

ZWICKER'S zucht naar vereenvoudiging — zijn zgn. „kleyn e bijbel”, (zie boven, blz. 150) welks uitgaven nauw te rijmen schijnt met zijn eerbied voor de H. Schrift. Het is een veertien blad zijden groot uittreksel uit de schriften des O. en N. Testaments. De hierin bijeengezamelde teksten achtte hij voor een klare kennis van het Christendom voldoende. Wat er buiten deze in den bijbel stond, hield hij blijkbaar voor den eenvoud en klaarheid der religie indien niet bedenkelijk dan te overbodig.

Het pleit niet voor zijn zelfcontrole, dat hij in zijn bespiegelingen den eenvoud zoo weinig getrouw bleef. Zijn vertoogen waren behalve geleerd ook geleerdig, met haar wijsgereige wendingen en latijnsche uitdrukkingen zeker niet geschikt om 't een „onnoozel verstant” gemakkelijk te maken. Hoe breed liet hij zelfs in een „publijcke Disputatie” de pluimen van zijn „hoog verstant” niet uitwaaien. De strijd waarop ik 't oog heb liep over Joh. 27 vs. 3: „en dit is het eeuwige leven dat zij u kennen, den eenigen waarachtigen God en Jezus Christus, dien gij gezonden hebt.” „Den eenigen waarachtigen God” — wil dit zeggen dat „alle „andere personen buyten den Vader van de eenige waere „Godheyt uytgesloten worden”, d. i. behelst deze text een ontkenning van de drieëenheidsleer? ZWICKER meent: ja, zijn opponens JOHANNES VAN CUYK: neen. De groote vraag is wat het woord eenigen (solum) beteekent. Volgens Zw. is het een adjectivum, behoorende bij God; volgens VAN CUYK een adverbium, behoorende bij „waarachtigen God en Christus;” volgens den eerste heeft het dezelfde beteekenis als soli in: „DAN. ZWICKER en JOH. VAN CUYK sijn alleenigh (soli) in dese kamer” d.w.z. niemand buiten hen is er aanwezig; VAN CUYK daarentegen voegt „alleenigh” bij kamer en geeft

als parallel: „DAN. ZWICKER en JOIL VAN CUYK zijn alleenigh (solum, tantum) in dese kamer; d.i. sij en sijn niet buyten dese kamer.” VAN CUYK wil aldus vertalen: „en dit is het eeuwich leven, dat zij u kennen enkellijk: den waarachtigen God en Jezus Christus.”

Uren aaneen, over verschillende samenkomsten verdeeld, duurde deze strijd voort, terwijl steeds meer vreemde woorden zich ophoopten: „extravagantie, restrictie, presuppositie homonomia” — geschikt om het belangstellende gehoor den draad van het dispuut geheel te doen verliezen en met geen ander resultaat dan dat elk der beide kampioenen zichzelf voor overwinnaar en den ander voor „opgeblazen, ijdelwetende, rasende omtrent twistvragen hield.”⁵³⁷⁾

Niettemin prees Zw. de nieuwe theologie met groote geestdrift aan: niemand behoefde nu meer in zijn zoeken naar de waarheid aan den leiband van kerk of school te loopen; de waarheid was open voor alle menschen, ook voor „Visschers en Timmerlieden.” „Staat gij dan op, die de „waarheyf liefhebt, terwijl nu soo schoone dagh doorbreeckt, „stort de swijmelkroesen om, ontwaeckt van dat luye rust- „bed, zelfs de minste van verstant kan hier de waarheyf sien, „voelen en tasten; nu is die gulde son over uwe duysterheyf „door gebroocken, nu kan een eenvoudige de rechter zijn

537) Beter verstonden Zwicker's volgelingen de kunst om den Joden een Jood te zijn: ook de meest goedkoope bewijsvoering versmaadden zij niet. Een hunner wist zelfs Friesche boeren, een Heylke Baukes en een Cornelis Klaassen Wassenaar te overtuigen van de onwaarde der academische wijsheid van den Wiltmarsumer Ds. Jac. Oldenburg.

Ds. Jacobus Oldenburg had nl. geschreven: de Nietigheyf der Sociniaensche sogenaemde Godsdienst tegen Daniel Zwicker en Adriaan Swartepaard, 1681. Hij had daarmee sommige Socinians aan het wankelen gebracht, waarom een ongenoemde het noodig oordeelde om tot verweer uit te geven: Apologia of Korte verantwoordinge.

„van een hooggeleerde Paus. Arius. Luther, Calvin, Armin.
„Menne. Nu zijn alle verdorven verstanden openbaar, nu is
„het Evangelium voor de onnoosele en kleyne ontdeckt,
„voor ailen die haar vrijgemaackt hebben van een voor-
„opgevat verstant. Staat nu op van uwen diepen dootslaap van
„onwaarheden en Christus sal uw verlichten. Soo niet, wacht
„uw voor die droevige sententie, II Thess. 2 : 10, 11, 12”.⁵³⁸⁾

Ons, die zoo snel hebben leeren leven, verwondert deze
geestdrift, daar immers de ideeën en althans de daaraan ten
grondslag liggende Sociniaansche theologie reeds een eeuw
oud waren. In dien tijd evenwel was het een gewoon ver-
schijnsel. Allerlei oorzaken werkten samen om den zuurdeesem
van nieuwe ideeën een uiterst langzamen voortgang te doen
hebben; met de menschen gingen ook de gedachten per
trekschuit. Nog in 1678 bv. was SMALCIUS' weerlegging van
GRAWERUS' av. 1613 uitgegeven Disputatie niet oud gewor-
den.⁵³⁹⁾ Zoo kon het gebeuren dat ZWICKER zijn denkbeel-
den aankondigde als iets geheel nieuws en als den aanvang
van een ganschen ommekeer, hoewel hij toch meer dan een
mensenleven in het verleden terugging, wanneer hij zich
beriep op den Racouschen Catechismus, en op mannen als
SCHLICHTING, SMALCIUS, CRELLIUS, of wanneer hij het har-
nas aangespte tegen wie dezen hadden bestreden: den Jezuit
PETAVIUS, MEISNERUS, BOTFACCUS, BISTERVELDIUS, CALO-
VIUS, PLACEUS, die hij, schoon ze al lang tot stof waren vergaan,
in één adem noemde met de jongste bestrijders van het Socinia-
nisme als bijv. den Utrechtschen Professor HOORENBEECK.

⁵³⁸⁾ Openbaringe van het Ware en Algemeene Geloof,
Voorrede (van Adr Swartepaert. — ⁵³⁹⁾ Ibid, bl 19.

Naast ZWICKER,⁵⁴⁰⁾ die, als zelfstandig profect het land doorreizende, met het college niet meer dan vluchtige aanraking had, noemde ik een die daar een der eersten was: den Amsterdammer FRANS KUYPER. Was hij al niet een man van karakter, een karakteristiek man was hij zeker wel. Zijn meest markante eigenschap was misschien zijn eigenzinnigheid. Nooit kon de collegiantische geest van verdraagzaamheid hem er toe bewegen om ook maar een duimbreed van zijn eigen scherp afgebakend standpunt af te wijken.

Welk dat standpunt was blijkt in den breede uit een drietal in 1676 en 1677 van zijn hand⁵⁴¹⁾ verschenen geschriften: „Den Philosophierenden Boer (1e, 2e en 3e deel)“.

Met den hier bedoelden BOER hebben wij reeds vluchtig kennis gemaakt.⁵⁴²⁾ 't Is de man, die in de eenzaamheid van zijn hofstede zich pleegt te oefenen en in zijn tegen het koude Noorden getimmerd kamertje allerlei dikke, doch eenvoudige „duytse“ boeken heeft. Wij vinden hem thans

540) Of hij behalve Swartepaert aanhangers heeft gehad blijkt niet. 't is wel waarschijnlijk. Ds. Oldenburg van Witmarsum (Fr.) achtte in 1681 noodig, hem en Swartepaert te bestrijden; dáár was dus kring van aanhangers, misschien bij Mennisten en Collegianten, min of meer nauw aaneengesloten. Ook was 't een geestverwant, naar het schijnt aanhanger zelfs van Zwicker, die in 1680 schreef: 't onchristelick handelen van de oude Vriesche Doopsgesinden of 't oelck van P. J. Twisk tegen M. M. en L. J., waarin in het licht werd gesteld, welke onheilen uit 't onchristelijke gevoelen, dat Christus gelijk God was, voortkomen kon (vgl. Apologia bl. 7, 8, 10, 110 noot).

541) Het 2de en 3de deel zijn van Frans Kuypers hand. Het 1e niet door hem, maar door S. J. B. (Barend Joosten Stol?) geschreven. Doch het is zoo geheel in den toon van Kuypers en wordt diens ontkenning met zooveel hardnekkigheid aan hem toegeschreven, dat Kuypers hoogstwaarschijnlijk minstens S. J. B.'s medewerker is geweest.

542) Zie bl. 162.

met een Filosoof en een Quaker in zijn oefenkamer, die disputerende over allerlei onder de Reformateurs bestaand geschilpunten. Tegenover den Filosoof, een Cartesiaan, legt hij een sterken zin voor eenvoudig, positief, bijbelsch christendom aan den dag: tegenover den Quaker de behoefte om de dingen des geloofs klaar en duidelijk voor te stellen en zich in acht te nemen voor alles wat zweemt naar mysticisme. Nadat hij verteld heeft dat hij van tijd tot tijd eenige uren pleegt door te brengen met het lezen en overdenken zijner boeken, roept de PHILOSOOF verrukt uit: „wel HUYSMAN, dit lijkt wel een Philosophs leven; „ik meen dat wij met malkanderen wonderwel sullen kunnen accorderen; want ik ben mede een groot Liefhebber „van oefenen en mediteeren. Laat ons eens zien of wij in „de principia eens kunnen worden.”

Als een koudwaterstraal is het onnoozel-slimme antwoord, dat de volgende komische samenspraak inleidt:

BOER: „Wat zijn principia?”

PHILOSOOF: „Dat zijn eerste beginselen of grondstellingen, die bij niemand in verschil zijn: ik twijfel niet of gij zult met mij hierin heel wel accordeeren, en om hier een proefje van te nemen, soo sal ik u eenige vragen voorstellen om met malkanderen op den wegh te raaken. Ik vraag dan of gij mij niet toe en stemt, dat een mensch een gewrogt is?”

BOER: „Wat voor een ding is dat?”

PHILOSOOF: „Of gij niet en verstaet, dat de mensch van een hooger oorszaak, als het menschelijk geslacht is, is voortgebracht? Want een oorszaak is altijd meerder dan hetgene van de oorzaak is voortgekomen; en dit

»gevonden hebbende, hebt gij bijna ja, wat zeg ik
 »bijna, ik mag wel seggen wiskunstig — uyt de natuur-
 »lijke reden een bewijs gevonden, datter een God is,
 »daar nu tegenwoordig soó heel veel wort aan getwijffelt
 »en van gedisputeert: Want dit is waerachtig dat ik
 »van mijn selfs niet en ben, en dat ik van een hooger
 »oorzaak als ik selfs ben dependeer. Na dien ik in mijn
 »zelf bevind, dat ik redeneeren en mediteeren kan, en
 »dit niet van mij selfs hebbende, maar van een ander,
 »die de oorzaak is van deze denking ende redeneering,
 »zoo moet die nootsakelijk meerder zijn als ik: alsoo
 »(aangezien) een oorzaak meerder is dan 't veroor-
 »saakte, gelijk een geheel grooter is als een gedeelte,
 »van dat geheel afgenomen zijnde. Verstaat gij nu,
 »HUYSMAN, wat ik door een gewrogt versta? Want
 »daar men een werk noemt, moet men altijd een ver-
 »staan, die dat werk gemáákt heeft."

BOER: »Wel, dat zijn wonderlijke Speculatiën, mijne gedach-
 »ten hebben noyt zoo veer gegaan; maar ik heb altijd
 »in dat Boere-verstant geweest, daar ik noch in ben,
 »dat men natuurlijk of volgens de Natuurelijke rede
 »van een mensch niet anders en kon besluyten als tot
 »een mensch; dat den eenen mensch den anderen
 »voortbrengt, zoo dat ik door dese beschouwing noyt
 »hooger ben opgevoert, als tot mijn Vader en Moeder,
 »daar ik alles van heb, dat ik hebbe en derhalven dunkt
 »mij, dat uw stelling dat de oorzaak altijd meerder is
 »dan het veroorzaakte hier in niet vast en gaat; en dat
 »beschouwt men ook in alle dieren."

PHILOSOF: „Maar immers en kont gij niet rusten met te
 »denken, dat gij van Uw Vader en Moeder zijt voort-

gekomen: want al voortdenkende moet gij eens een eerste voortbrenger vinden, doet gij niet?"

BOER: »Nee, dat dunkt mij niet dat noodig is; want ik kan niet anders merken, of de werelt en al hetgeen daar in is, bestaat op zulke onwrikbare gronden, dat ze eeuwig zoo kan blijven staan, en dat, tenware dat God ons geopenbaart had (door den bijbel), dat de Werelt eenmaal zal vergaan en vernietigt worden, dat wij het niet eens en zouden denken ofte droomen; maar nu weten wij dit door de openbaringe Gods.»

Als de PHILOSOOF een nadere verklaring van deze woorden vraagt, blijft de BOER niet in gebreke ze te geven: de meest voor de hand liggende veronderstelling acht hij dat de wereld in stede van door God geschapen, van eeuwigheid is geweest, en dat wij van God noch schieping iets zouden weten, als het ons niet in de Schrift te kennen gegeven was; als goed Sociniaan dus houdt hij in tegenstelling met DESCARTES en SPINOZA bij alle recht, dat hij aan „de rede” wil doen geschieden, vast aan den bijbel als de onmisbare bron voor 's menschen hoogere kennis. De PHILOSOOF is van een ander gevoelen. In navolging van DESCARTES en SPINOZA meent hij, dat de geheele waarheid door enkel redelijk denken aan het licht kan worden gebracht. Zoo b.v. is het onbewuste in de voortteling, afgezien van elke openbaring in de Schriftuur, z.i. voldoende bewijsgrond om aan te nemen, dat een hooger oorzaak dan de mensch het kind verwekt. Immers het is verborgen voor de ouders zelf van welke gedaante het kind zal wezen, of het een meisje of een knechtje zal zijn. Krijgen ook niet domme, zelfs zinnelooze menschen vaak zeer verstandige kinderen? Het is dus onmiskenbaar, dat er bij de voortplanting

iets hoogers dan de wil des menschen werkzaam is. Dat **hoogere** noeme men God. Hij is het, die in het zaad des **menschen**, nadat het ontvangen is, een ziel instort. Die ziel **heeft** het vermogen om te denken en te redeneeren; zij is **niet** aan de dieren eigen; door haar is het, dat de mensch **geacht** moet worden onmiddellijk door God te zijn voort-**gebracht** en onsterfelijk te wezen.

Met geveinsden eerbied hoort de BOER dit alles aan; hij doet alsof hij het nauwelijks durft wagen een schuchtere **bedenking** in het midden te brengen. Ondertusschen kan hij **een** spottenden glimlach over deze wijsgeerige vrijmoedigheid, die voor alles een verklaring heeft, niet onderdrukken. Met quasi-zedig bescheid slaat hij den spijker recht op den **kop**: hoe dat een zinneloos mensch een verstandig kind kan voortbrengen — ja, dat weet hij niet te verklaren; maar hij zou er wel eens een ander filosoof over willen raadplegen, **licht** zou die wel eene andere verklaring dan „God” kunnen **bedenken**; met de filosofie kan men immers nog al **allerlei** bewijzen; hij voor zich zou meenen dat de mensch **een** geheelen mensch voortbrengt, met ziel en lichaam, juist **zooals** een beest een beest en een plant een plant voort-**brengt**; gelijk het zaad van plant of dier het edelste is, is **ook** het zaad des menschen het edelste van den mensch en **vermag** als zoodanig een kind voort te brengen, dat **be-
gaafder** is dan de vader of moeder; en of er werkelijk **zoo-
veel** verschil is tusschen een mensch en een dier, is nog **zoo
zeke**r niet: hij heeft eens een brak gezien, die een stuk wild **op** moest sporen; toen het dier op een driesprong kwam, **rook** het eerst den eersten zijweg, toen den tweeden, daarna **ging** het zonder te ruiken den derden op; het had dus ten **slotte** door redeneering uitgemaakt, welken weg het wild

had genomen; ook acht hij het waarschijnlijk dat de kiekens, die gisteren uit den dop gekropen zijn, meer overleg hebben dan zijn jongen, die al een geheele maand oud is; en wie bewijst, dat aanstonds bij de geboorte en wel door God de ziel in het lichaam wordt geplant; veel aannemelijker is het, dat zij in den loop der jaren zich daarin ontwikkelt; uit een korrel komt een geheele boom te voorschijn zonder dat God daarin iets als een ziel heeft te storten; niet anders zal het zijn met het menschelijke zaad: „soo dat ik niet en zie, „dat de ziel sonder het lichaam wordt geteelt; en dit kan een „Boer verstaan; en dewijl de Godsdienst soo wel voor de „Boeren als voor de Philosophen is, soo acht ik de Philosophische subtiliteyten niemendal.” En dan de bewering, dat de mensch van nature onsterfelijk is! Veeleer heeft de groote Salomo gelijk met te zeggen, dat menschen en beesten gelijkelijk sterven en dat de mensch in geen enkel opzicht boven het dier verheven is (Pred. 3 : 19). Zoo goed als andere louter-philosophische geloofsovertuigingen zal men ook deze moeten verwerpen, als men enkel op zijn verstandelijk denken te zeil gaat; „als God niet door Jezus Christus de fontein der „genade en de schat der onsterfelijkheid had ontsloten, dan „zouden wij menschen ons niet hebben behoeven te kittelen „met iets dat wij niet hebben”. I.e.w. terwijl de PHILOSOOF „meent dat men uyt de Nature kan betoonen, datter een „God is; en mede, dat men, wanneer men wel redekavelt „den dienst Gods kan vinden”, houdt de BOER zich overtuigd dat wij de kennis van God en de geboden der wet niet zouden hebben, tenzij Christus ze ons had geleerd. Als de PHILOSOOF op het kunstige samenstel van het zonnestelsel wijzende meent, dat de wereld even stellig een maker gehad moet hebben als „een horlogie met alle fijne radertjens en deeltjens”, antwoordt de

BOER, dat de vergelijking niet op gaat: een horloge is blijkbaar met een bepaald doel ineengezet, doch in de schepping vermag hij geenerlei „beginsel van haar beweging” op te merken; als niet de openbaring van de Schrift ons voorlichtte, zouden wij reden hebben om te gelooven dat er geen verstandige oorzaak is, die de wereld regeert. Ten overvloede komt hij, als had hij bij MULTATULI ter school gegaan, met argumenten aandragen, die nog tot op den huidigen dag klemmen: de strijd van allen tegen allen, macht is recht, de liefdeloosheid der zgn. Christenen: „want laat uw oogen eens gaan over de „mensen en beesten, alle deze dingen zijn soodanigh, dat het „eene het ander genoegsaam verderft en omverre stoot; het „eene beest verslint geduurig het andere; die maar de meeste „macht heeft, die oefent het grootste geweld; en zoo handelen „de mensen ook met malkanderen; de beste en de rede„lijkste, die heylig en Godvruchtig leven, worden van de „andere van kant geholpen.”

De PHILOSOOF werpt het gesprek over een anderen boeg door te vragen: „meent gij niet dat in de natuur van de menschen eenigen notiones zijn ingeschapen?” Hij gaat dus uit in de richting van de leer der aangeboren begrippen. Deze is voor hem blijkbaar daarom van zooveel gewicht, omdat zij in tegenstelling met het openbaringsdogma de humanistische idee van een „natuurlijk” Christendom huldigt, een Christendom zooals dat, hetwelk SPINOZA zeide aan te hangen. Maar de BOER weigert hem te volgen: op die wijze zal immers Jezus Christus niet meer noodig zijn ter zaligheid; ook heidenen, die nooit van hem gehoord hebben, zullen Christenen kunnen zijn; de voortreffelijkheid van den geopenbaarden Christelijken godsdienst boven de natuurlijke heidensche religies zal wegvallen! Weder op dezelfde boers-boertige

wijze antwoordt hij daarom met een schijnbaar naïve tegen-
vraag:

BOER: ›Wat is *notiones* te seggen, want ik ken geen
›Latijn.”

PHILOSOF: ›*Notiones* zijn eerste beginselen, gronden en
›waarheden, die yder mensch van God zijn inge-
›schapen. Als bij exempel: van zijn naaste niet te
›dooden, geen overspel te bedrijven, het goed zijns
›naasten niet te steelen.”

BOER: ›Eten, drinken, lachen, schreyen, zien, hooren en
›dergelijke dingen kan de mensch zonder dat ze hem
›yemant leert. Soo haast als een mensch geboren is,
›doet hij dit alles. Maar een ander geen leet of ongelijk
›doen, dat moet den mensch *geleert* worden. De
›jonge kinderen, als zij noch niets geleert hebben,
›slaan, krabbelen, schoppen, schreeuwen, als ze niet
›krijgen dat ze hebben willen: en als ze yet sien, dat
›haar behaagt. soo nemen se het, sonder te sien of
›het een ander toekomt of niet, als zij het slechts
›kunnen krijgen. En dat leert ons de Natuur en anders
›niet; de rest leeren de menschen malkanderen en
›dat naar ieder mensch of volk het best oordeelt;
›want wat in het eene landt quaat is, is in andere
›landen goet, tot dieverij, overspel, moorderij toe.
›En ik zie niet, dat aan eenige menschen eenige
›daden ongeoorlooft konden zijn, of ze zeggen, dat
›God of de Goden haar dat verboden hebben.”

Aan de consequentiën -- en het valt moeielijk te ont-
kennen, dat hij hierin zuiverder dacht dan de filosofhen,
SPINOZA niet uitgezonderd — dezer zeventiende eeusche
dageraadsbeschouwingen meent de BOER niet anders te kun-

men ontkomen, dan door zich vast te klemmen aan Christus en het Nieuwe Testament. Den Filosofen wil hij wel toestemmen, dat men de rede moet eeren; dat zij het is die ons vermaant het goede en billijke te doen — „maar wat dat billijke is, dat is de knoop daar het op aankomt; ik versta, dat het billijke volgens de Natuur niet anders is als hetgeen ons verlost van gevaar; soodat ik mijn geluk soude mogen zoeken, al was het met het verderf en ondergang mijnes naesten; ik moet volgens de bloote natuurlijke reden alleen, maar het mijne besorgen. Daar hebt gij mijn verstant.” Daarom weigert hij de zee der philosophie te bevaren tenzij met het compas van de Schriftuur; hij zou bang zijn in deze „onbesloote wijte” nooit een haven te bezeilen. In een preek van Episcopiüs heeft hij eens gelezen, dat er vóór de geboorte van Christus omstreeks twee honderd soorten van Philosophen zijn geweest, die alle disputeerden over het hoogste goed, zonder het met elkander eens te kunnen worden. Met ware geestdrift herinnert hij zich, welk een zalig besef van in den Bijbel open en klaar de waarheid te hebben er toen over hem kwam. „Toen dacht ik bij mijn zelve, lieve God! wat zijn wij u wel niet schuldig, dat ghij ons zoo klare blijken van uw Goddelijken wille (en dat gij er zijt) hebt gegeven. Redekavelt en speculeert gij met malkanderen, zoo lange als gij wilt; ik hou het met mijn eenvoudige boeroefening. Dat Nieuwe Verbond zal, hoop ik, mij geduurig in het hert begraven leggen; ik heb maar op te slaan dese heylige bladeren en te sien wat mij van onzen Koning Jezus Christus word bevolen. Hoe dat hij toont, datter nu een grooter gerechtigheyt en heiligheyt vereyscht wort als onder de Mosaische Religie.” Ten slotte volgt een ware lofverheffing over de voortreffelijkheid en de volmaaktheid van

de wet van Christus, die ons leert — altijd naar de Reformateursche opvatting — niet te zweren, noch, als ons onrecht is aangedaan, voor de Magistraat „revengie” te zoeken; niet te bidden om het aardse brood, maar alleen om die spijs, die niet vergaat; 545) niet bezorgd te zijn voor den ouden en zieken dag, noch met het oog op een mogelijk vroegtijdigen dood geld op te sparen voor vrouw en kinderen; niet te pogen om twee „contrarie Heeren”, God en wereld, te dienen; „o, heerlijke en heylige Leere! O, Jesus Christus! „mijn dunkt, dat ik van desen berg niet kan vertrekken met „mijne gedachten en Meditatiën.”

Nu is de beurt aan den PHILOSOF om te glimlachen: welk een naive ontboezeming! „Wel HUYSMAN, gij zouwt „zoo doende wel een heele Predicatie doen in plaats van „disputeeren.” Hij ziet evenwel niet in hoe de waarheid van zulk een predikatie bevestigd kan worden tenzij door een redelijk dispuut! Derhalve maakt hij zich gereed om den BOER duidelijk te maken, dat diens bijbel-geloof ten slotte toch weer uitloopt op filosofie, daar immers zonder de uitlegging der philosophic de heilige bladen onverstaanbaar zijn, wijl zij allerlei woorden — als God, hemel, engelen, duivelen, — bevatten, die op zich zelf een onzekere beteekenis hebben. Maar voor hij tijd heeft om te beginnen, valt de QUAKER, die,

545) Duidelijk blijkt hier, hoe weinig de Boer zich inderdaad aan de Schrift hield en hoezeer hij in werkelijkheid den bijbel uitlegde overeenkomstig een van te voren vaststaand wijsgeerig of godsdienstig inzicht. Dat de bedoelde bede uit het Onze Vader zinnebeeldig opgevat moet worden kon alleen opkomen in het hoofd van een zeventiende eeuwschen Reformateur. De groote kloof, die de waardeering van de Schrift tusschen Socinianen en filosofen maakte, was dan ook veel meer schijn dan werkelijkheid. De eerlijk bedoelde belofte van den Sociniaan, zich te houden aan de goddelijke openbaring, belette hem niet om ook de nieuwste wijsgeerige ideeën in zich op te nemen.

„dan of ik al mijn leven versleten had in 'tschool der „Philosophen.“

Alles is den BOER in den bijbel duidelijk: in de opstanding en hemeivaart van Christus gelooft hij precies zooals zij in de evangeliën wordt beschreven: noch CARTESIUS' scherpe onderscheiding van stof en geest, noch COPERNICUS' leer van het heelal brengen hem daarvan af of doen hem zelfs ook maar omzien naar een der verklaringswijzen, die bij de filosofen in omloop zijn. De wonderverhalen neemt hij aan zooals zij zijn neergeschreven. De engelen en duivelen zijn bijna goede bekenden voor hem geworden: de Schrift toch leert hem, dat het — niet, zooals enkele vrije geesten op het college beweren, goede en booze menschen, maar — zelfstandige verstandige wezens zijn, zoo machtig, dat b.v. een van hen in een enkelen nacht 144,000 menschen heeft kunnen dooden: zoo snel in hun bewegingen, dat een andere in den korten tijdsduur van DANIËL'S gebed de reis heen en terug naar God maken en aan DANIËL een boodschap uit den hooge brengen kon nog voordat het gebed geëindigd was, „nietegenstaande dat er tusschen den Hemel en de Aarde zulk een groote distantie is:“ duivelen en vooral de opperste onder hen, Satan, konden de Sabeërs opwekken om JOBS goederen te rooven, ze konden de lucht vervullen met donder en weerlicht, of woning maken in de twee bezetenen uit het land der Gadarenen. Zoo leert de Schrift alles, meent de BOER, eenvoudig en klaar — wat zou de philosophie hier nog te doen hebben. De PHILOSOOF moge spottend opmerken: „Mij dunkt HUYSMAN, dat als gij „aan de Schriftuur komt, dat gij er niet af en kunt komen, „zoo vol zijt gij er af“ — hij gaat in dezelfde vaart door, tegelijk en den Quakerschen lichtspeculatiën, en den Philo-

soofsch en spitsvondigheden als spiegel voorhoudende de Bergrede: wat is die niet open en klaar! „Kont gij in deze „gansche Predicatie wel een woort vinden, dat daar naar „zwiert van dat God een licht den menschen heeft inge- „schapen, dat haar beschuldigde en ontschuldigde?“

In den QUAKER mishaagt hem diens gebrekkige formulering, het zwevende van zijn voorstellingen, het onzekere van zijn leeringen; heeft hij niet juist terwille van klare, allen redelijken menschen bewijsbare waarheid, den kerken den rug toegekeerd? Van den PHILOSOOF ten andere scheidt hem de al te groote ongebondenheid der bespiegelende rede. Zoo staat hij tusschen beiden in zonder aan een van hen de hand te kunnen reiken, de eerste is hem niet overtuigend, de laatste niet eenvoudig genoeg.

Tegenover den PHILOSOOF licht hij dit toe door een vergelijking te maken tusschen beroemde wijsgeeren en ongeschoolde discipelen: CALVINUS, GROTIUS, EPISCOPIUS beminden de philosophie — doch de eerste verkondigers van het evangelie hadden, hoewel zij slechts visschers waren een veel grootere wijsheid dan zij en zelfs dan CATO, PLATO, SENECA en ARISTOTELES te zamen. De Philosophie heeft niet meer vastheid dan een wassen neus, die door den een dus, door den ander zoo gekneed kan worden; men zal het best doen met er zich verre van te houden.

Men behoeft daarom juist niet ongeléerd te wezen, als men maar niet als sommigen op het college onnoodig schermt met Latijnsche woorden, of om een welsprekenden indruk te maken, allerlei zotte en ijdele spitsvondigheden voor den dag brengt.

Voor al de Cartesiaansch-Spinozistische twijfel aan de betrouwbaarheid van wat de waarneming der zintuigen ons

leert, wordt duchtig doorgehaald. De PHILOSOOF wil nl. beweren, dat hetgeen de bijbel verhaalt aangaande ADAM'S en MOZES' zien van God, de mirakelen, de opstanding geheel op „inbeelding” (SPINOZA) berust:

PHILOSOOF: „wij kunnen door onze uyterlijke zinnen be-
 »drogen worden. Hebt gij wel niet gedocht bij u
 »zelve als gij van de eene stad naar de andere gingt,
 »dat den tooren, daar gij noch een stuk van af waart,
 »rond was; en daar nader bijkomende was deselfde
 »vierkant; en dat gij dingen gedroomt hebt met zoo-
 »danige sekerheyt dat gij zelfs in uwen droom ge-
 »dacht hebt, wat zou ik gelukkig zijn als ik nu
 »droomde. En alzoo besluyt ik, dat wij door alle dese
 »uyterlijke dingen niet zeker en soudē kunnen zijn.”

DE BOER. »Wel, is dat mogelijk, sulc een hoofd met swarig-
 »heden! wat ben ik in mijn hart blij, dat dese ver-
 »vloekte en redenlooze Philosophy niet van den
 »beginne af in de werelt en is geweest. Zo die vissers
 »aan dese Philosophy hadden vast geweest, waarmede
 »zou dan onse Saligmaker hun hebben kunnen wijs-
 »maken, dat hij de Messias was, schoon hij Mirakel
 »op Mirakel had gedaan, en heyrlegers van dooden
 »had opgewekt, en tienmaal van de dooden selfs was
 »opgestaan, en tien duysentmaal ten Hemel gevaren.
 »O Petre, wat soude u dat gebaat hebben, dat gij
 »aanschouwer geweest zijt van dien glans op den
 »berg, en met uw natuurlijke ooren die stemme van
 »den Hemel gehoort hebt: „„dit is mijn soon, hoort
 »hem””, gij moest getwijfelt hebben of gij ook wel
 »oogen en ooren hebt gehad.”

De BOER kan zich met den besten wil der wereld niet

voorstellen dat de PHILOSOOF, wanneer die als landheer van hem als pachter honderd ducaton uitbetaald kreeg, weigeren zou hem een kwitantie en daarmee 't bewijs te geven, dat hij in werkelijkheid wel degelijk op zijn „uyterlijke zinnen” vertrouwt. Welnu, waartoe dan langer zijn tijd met zulk e „lonpen” verspild!

Bij alle verschil staat de BOER in sommige opzichten toch ook weer niet ver noch van den PHILOSOOF noch van den QUAKER af. Met dezen heeft hij gemeen de religieuze gevoeligheid. Hij klaagt er over dat de al te groote zin voor redeneeren vaak gepaard gaat met een zekere koelheid des harten: dezelfde mannen, die op het college al te veel met hun geleerdheid pralen en over onbeteekenende subtiliteiten lang en breed redeneeren, bidden straks wel „verstandig, distinct, lang”, maar zonder bewogenheid. Hij denkt met een zekeren weemoed aan den tijd van de eerste opkomst der colleges. „Al hik kent en snik kent met gebroken woorden” werd er toen zóó „vierig” gebeden, dat men zich vaak kon verbeelden „opgetrokken te zijn in een halven hemel”, en de oogen van vreugde overliepen. Maar nu, dertig jaren later, zijn er van de honderd wel tachtig, wier hemelsche vreugde-tranen zijn opgedroogd, niet weinigen zijn zelfs zoover gekomen om dat „schreyen en teemen” voor ⁵⁴⁵) „een wijfachtige weekhartigheyd” te verklaren.

545) De Boer wil dan ook de op het college veel gebruikte termen: „zeer aandachtigen”, „Gemeente der Heyligen”, „Godsvolk” vervangen door andere als: „zeer geliefde Broeders en Vrienden”. Want langzamerhand zijn, meent hij, onder het „Godsvolk” wereldsche en zelfs goddelooze menschen gekomen. Ook keurt hij niet goed, dat sommigen in hun gebeden te kennen geven, dat zij zelf of de vergadering in haar geheel dien Geest van God ontvangen hebben, door welken zij roepen: Abba Vader; of door welken zij zeggen verzegeld te zijn tot den dag der verlossing. Even bedenkelijk acht hij het, dat sommigen met zekere „mijnen”

Aan den anderen kant is hij verwant aan den PHILOSOOF. Zijn geheele godsdienst is beredeneerd, zelfs de goddelijkheid der Schriftuur zelf wil hij bewijzen. Hij komt hierbij in merkwaardige tegenspraak met zich zelf. Immers, terwijl hij uit afkeer tegen het redeneeren tot spreekwoord had: „wij zijn van nature atheïsten”⁵⁴⁶⁾ en alle bekende bewijzen voor het bestaan van de godheid placht te weerleggen met de conclusie: „de kennis van God kan uyt de natuurlijke „reden alleen niet gehaald worden; als men nooyt van „een God had gehoord en de Natuur beschouwde, zouw „men nooyt anders kunnen denken als dat ze ongemaakt is „en van niemand wordt geregeert”⁵⁴⁷⁾, tracht hij straks de betrouwbaarheid van de „openbaring” zelf te bewijzen, en waarmee hij dat anders zou kunnen doen dan met de gesmade „natuurlijke rede” is niet in te zien.

Verschillende argumenten zoekt hij bijeen om aan te toonen, dat de bijbel inderdaad een betrouwbaar boek is: de waarheid van het Oude Testament blijkt uit die van het Nieuwe; die van het Nieuwe op hare beurt rust op het volgende viertal overwegingen:⁵⁴⁸⁾

1. dat de schrijvers blijkbaar geloofwaardige mannen zijn geweest;
2. dat zij zekerheid konden hebben van wat zij verhalen;
3. dat, behoudens enkele uitzonderingen misschien, de Schriften ons ongeschonden zijn overgeleverd;

 bv. „het lichaam stijf te parssen,” „het hoofd te beweegen,” „met de stem te dreunen en te lijmen” een schijnvertooning van vroomheid maken, en zich meer „verbrijzeld” of „vurig” tóónen dan ze inderdaad zijn.

546) Noodige Verantw. bl. 31.

547) Diepten des Satans, voorrede, alinea 12.

548) Zij zijn ontleend aan Socinus' „Schriftuurlijke lessen.”

4 dat er geen bepaalde bewijzen tegen de waarheid van het N. T. kunnen worden ingebracht.⁵⁴⁹⁾

Eigenaardig is het hoe het gebrekkig wijsgeerig-geschiedkundig inzicht van dien tijd tot zelfs in het stellen der kwestien uitkomt. Niet licht zal iemand in onze dagen nog het alternatief *waar of onwaar, betrouwbaar of vals* op den bijbel toepassen. Maar in dien tijd deed men dat algemeen, zelfs een SPINOZA niet uitgezonderd.

Even opmerkelijk zijn de sub. 3 genoemde „uitzonderingen.” Deze uitdrukking wijst er op, dat de BOEK zich toch niet onvoorwaardelijk aan het gezag der Schrift onderwerpt. Dat blijkt ook inderdaad het geval te zijn. Evenals SPINOZA neemt hij aan, dat de Bijbel niet gehéél betrouwbaar is: „hoe licht kan het gebeuren, dat in zoo een Boek als het „Nieuwe en Oude verbond door uyt-schrijven en weer uyt-schrijven hier en daar een letter, een woordt, een regel soude „verandert zijn.” Wanneer hij tegenstrijdigheden of onbegrijpelijke teksten vindt, vraagt hij dan ook iemand die kennis van oude talen heeft, of er in eenig handschrift ook een andere lezing wordt gevonden.

Kan dus zijn bijbel-geloof niet behoudzuchtig genoemd worden -- wèl een conservatieve ader loopt er door zijn godsbegrip. Vrijmoediger dan men met het oog op COPERNICUS' en CARTESIUS' natuurleer zou verwachten hield hij vast aan de middeleeuwsche voorstelling van een boven het firmament wonend goddelijk wezen. Uit behoefte om het levende, d.i. voor hem vooral het persoonlijke in God te

⁵⁴⁹⁾ Uitvoerig had F. K. de waarheid van de H. Schrift, of liever wat hij de waarheid van de H. S. noemde (want ook Spinoza, tegen wien zijn betoog voornl. gericht was, hield het N. T. voor „waar”) bewezen in de Diepten des Satans of de geheymnissen der Atheïsterij ontdekt,

handhaven, gaf hij aan het supranatureele godsbegrip dat door de groote menigte werd gehuldigd de voorkeur boven het metaphysische der filosofen. In dien tijd sloot dat in zich de erkenning van de Aristotelisch-Ptolomaeïsche natuurleer. Met zeldzame beslistheid verzekerde hij dat God ergens in een plaats, Hemel genaamd, te midden van engelen-scharen zijn woonplaats had, op een groote distantie van de hel, waar de booze engelen waren opgesloten om bewaard te worden tegen den verschrikkelijken dag van hun ondergang; dat Hij voor het natuurlijke oog zichtbaar kon wezen als „een in donkerheyt verschenen Wezen, met seekere glans en heerlijke luyster bestraalt;”⁵⁵⁰⁾ ja, dat Hij — en hiermee kwam de Sociniaan in open tegenspraak met het Cartesia- nisme — evenals ook de duivelen en engelen „een bepaalt stoffelijk lichaam” van „subtyle materie” had.⁵⁵¹⁾

Evenzeer als in zijn godsbegrip betoonde FRANS KUYPER — de „BOER” is nl. geen ander dan hij — zich in zijn duivelengeloof afkeerig van al te ver gaande nieuwigheden. Hij wilde weliswaar niet tot de groote menigte behooren, die op goed geloof van hooren zeggen allerlei „grollen en loogens” voor waar aannam — dan moest hij geen Reformateur zijn geweest — maar hij handhaafde toch beslist zijn overtuiging, dat er duivelen en engelen in den zin van zelfstandige bovenmenschenlijke wezens bestaan.

De bijbel scheen hem in dezen duidelijk genoeg te spreken. Bovendien beantwoordde het duivelengeloof aan de

⁵⁵⁰⁾ Philos. Boer, I. bl. 18 en 51.

⁵⁵¹⁾ Een korte Bedenckinge over de stellingen van A. Lemmerman. Van dat Godt een bepaalt Stoffelijk lichaam heeft; en geen oorsaack is van alle wezentlijckheyd, maar nogh een doode, maghteloose, ongeschaapen stof van eeuwigheyt nevens hem heeft. Door een liefhebber der Waarheyt, 1685.

hem evenals den Reformateurs in het algemeen eigene behoefte aan godsdienstig realisme. Vond deze behoefte bij de mystieken bevrediging in het opgetogen zijn in den Geest en bij de theosofen in innerlijke schouwing, bij den rationalist ging zij uit naar het geloof, dat het mysterie der verborgene dingen zich openbaren kon in allerlei wonderbare verschijnselen, veroorzaakt door bovennatuurlijke invloeden en krachten, vooral door daemonen en engelen. Het duivelengeloof was hier niet een uiting van gehechtheid aan het oude maar van *nicuwe* bovenzinnelijke behoeften.

Het is de moeite waard kennis te nemen van de bewijsredenen, waarmee KUYPER zijn meening bevestigde; vooral omdat zij, ingevlochten in met anderen gehouden redetwisten, ons niet alleen zijn standpunt, maar ook dat zijner niet-sociniaansche mede-Collegianten doet kennen.

Het bestaan van „geesten”, „duivelen”, „engelen” was nl. in particuliere Collegianten-clubs evenals in hedendaagsche spiritistische kringen een voorwerp van formeel onderzoek. Men kwam te zamen zoowel om er over te redeneeren als om de zaak proefondervindelijk te onderzoeken. Waar men hoorde van ongewone verschijnselen, stelden mannen als Dr. GALENUS locale waarnemingen in.

Tot zulk een club behoorde ook F. KUYPER. Van zijn ervaringen en gevolgtrekkingen deelt hij het een en ander mede, dat ons een merkwaardigen blik verleent op wat er te dezen in het gemoed en het verstand van nieuwlichters omging. Van de séances, waarbij de 25-jarige jongedochter N. P., een „te Rotterdam genoeg bekend” medium, de hoofdrol speelde, vermeldde ik er reeds ééne (Dl. I bl. 16v.) Een andere had eenige maanden vroeger (1677) plaats gehad. Daarvan wordt verteld dat N. P., „in de passie” — wij

zouden zeggen „in trans” — bezig was hevig te vloeken, toen een der aanwezigen, FRANS KUYPER, een grieksch N. T. uit zijn zak haalde en daaruit eenige stukken overluid voorlas, o.a. de geschiedenis van het bezeten kind (Mc. 9 : 14v. en Openbaring 12.) Vervaarlijk begon daarop het meisje te tieren, vooral bij het voorlezen van Openb. 12 : 9.⁵⁵²⁾ Een der aanwezige heeren verzocht den voorlezer daarom in het latijn hetzelfde vers nog eens te lezen. Wederom volgde een gelijke uitbarsting. Toen het voor de derde maal werd herhaald riep het medium „met groote verwoedheid” uit: „daar speelt de duivel mee, altijd dat negende vers”; en toch kende ze geen enkele vreemde taal, noch grieksch noch latijn. Bij een andere gelegenheid riep zij bij het lezen van den griekschen text van Openb. 12 : 7.⁵⁵³⁾ uit: „daar raakten wij daaronder en de Engel won den krijg.” „En „dergelijke dingen — zegt F. K. — zijn er meer gebeurd, „met meer andere zeer vreemde zaken, sommige in het „bijzijn van anderen, sommige als zij alleen was.”

Een twintigtal jaren vroeger, in 1659, hadden zich soortgelijke verschijnselen voorgedaan bij een zekeren JACOB SIMONSEN te Amsterdam.⁵⁵⁴⁾ Op het gerucht, dat er bijwijlen „eenige vreemden mijnen of bewegingen” over hem kwamen, die naar veler oordeel als bij de Quakers veroorzaakt werden door den Heiligen Geest, hadden KUYPER en enkele anderen getracht toegang tot hem te verkrijgen. Eer

552) „En de groote draak is geworpen, namelijk de oude slang, welk genaamd wordt duivel en satanas, die de geheele wereld verleidt, hij is geworpen op de aarde, en zijne engelen zijn met hem geworpen.”

553) „En daar werd krijg in den hemel: Michaël en zijne Engelen, krijgden tegen den draak, en de draak krijgde ook en zijne engelen.”

554) Ook elders wordt deze J. a. c. S. genoemd, nl. in Lammereenkrijgh, bl. 19 v. v. Hier wordt gezegd, dat hij van beroep zeilmaker was en lid van het college.

na herhaald verzoek waren zij (21 Maart 1660) toegelaten.

Aanvankelijk dachten de bezoekers dat er eenige „boeverij” achter school. Doch langzamerhand werden zij geheel overtuigd; want zijn aanzicht was op den 24 Meert zeer schrikkelijk en langwerpig als dat van een Baviaan, zoodat men hem niet zouw herkend hebben, als men daar niet van eersten af had bijgeweest; het was in het bijzijn van verscheyde personen, onder welke Dr. GALENUS ABRAHAMSE, Dr. VERSCHAAGEN, ADAM BOREEL en andere geloofwaardige personen. Hij had op dezelfde tijd tot drie maal toe een straal van schuym, meer als een vierendeel van een elle lange, uyt de mond hangen tot op de borst en weer ingeslikt.” Den 29sten Maart antwoordde hij op tot hem gerichte vragen in het latijn — KLAAS JEREMIASSE PERSOON, architect te Rotterdam, kon het getuigen, — en toch kende hij deze taal niet. Vele andere vreemde dingen gebeurden op andere tijden; doch daaronder was veel, dat scheen te wijzen op bedrog, zoodat menigeen, die het meer overtuigende niet had bijgewoond, alles voor schelmerij hield. Ook F. K. wist niet wat hij van de zaak moest denken, totdat hij 30 Juli 1660 ten volle overtuigd werd dat hier hoogere machten in het spel waren.

In gezelschap van twee vrienden ontving hij J. S. bij zich aan huis. Eerst verrichtte deze allerlei onbeteekenende „kueren.” Ten slotte evenwel deed hij iets heel wonderlijks. Zijn rechterschoen uittrekkende, ging hij met stijfgesloten oogen de kamer uit, zeggende dat hij in het vuur wilde gaan. Schoon met de inrichting van het huis onbekend liep hij zonder aarzeling recht op de keuken toe. Allen volgden hem, nauwkeurig toezienende of hij de oogen wel gesloten hield. In de keuken gekomen ging hij naar de haard, waarin

op een twaalfstal turven een heete vuurpan stond. Da zette hij zijn voet, die door een groot gat in den bal va kous gedeeltelijk onbedekt was. Wel twee honderd t lang hield hij dat vol zonder dat voet of kous zelfs maar geschroeid werden, en 7 of 8 maal herhaalde hij stoute stuk. Daarna ging hij met zijn rug op een h vuurplaat liggen, zonder dat de drie mannen, die bevr waren dat hij zich zou branden, hem er af konden trek **In kataleptische verstijving** was zijn lichaam zoo onbuig „als een deurpost.” Eerst na veel inspanning gelukte het, op te lichten en in de kamer te dragen. Daar bleek niets aan zijn lichaam of zijn kleed verbrand was, beh alleen een klein stuk van zijn lakensch wambuis, da stukken kon worden gewreven. Intusschen weder tot b ning gekomen, nam de man met de vrienden de proef, heet de vuurpan wel was: het bleek, dat men ze zelfs een vochtige dweil niet kon aanvatten, of binnen 25 t brandde er een gat in. Toen men daarop weer naar bir ging, keerde de passie plotseling terug en werd de geh geschiedenis herhaald in tegenwoordigheid van een | ondertusschen binnengekomen vriendinnen nl. ABIG JORISSEN, („tegenwoordig huijsvrouw van PAULUS BA AANSE, Mennist Leeraar tot Beverwijk”), de dochter den „zijde greynwerker op de Lauwriergracht in de Spi kop” JORIS JAKOBSEN, en KATRIJNTJE GEUBELS, die bij l inwoonde.

Een soortgelijke brandproef vertoonde J. S. een v later (6 Aug. 1660):⁵⁵⁵) toen stak hij herhaaldelijk zijn v sten vinger midden in de vlam van een kaars — KUYPER

⁵⁵⁵) De afstand van precies een week tusschen deze twee séances wel hierop, dat zulke bijeenkomsten geregeld gehouden werden.

alles nauwkeurig opgenomen: het was een kaars van zes in een pond. Ook hield hij de palm van zijn hand recht boven de vlam, wel 150 tellen lang. Daarna liep hij over den zolder, de beenen als touw over elkander geslingerd, — alles in tegenwoordigheid van PIETER VAN LOOKEREN chirurgijn en Vlaamsch-doopsgezind leeraar, („die niet geloofde dat er duivelen waren en toen daarvoor dapper door mij (KUYPER) bestraft werd”), KUYPER'S huisvrouw ELISABETH VAN WAAMLEN, zijn oom VAN BREEN en nog twee anderen; JACOB JOBSEN AKKERMANS, Vlaskooper te Rotterdam, wilde getuigen dat wijlen VAN LOOKEREN hem het geval had verteld.⁵⁵⁶⁾

Hoe weinig ingenomen de kerkelijken met zulke occultistische oefeningen waren, blijkt uit het meergemelde pamflet *Lammerenkrijgh*.⁵⁵⁷⁾ De schrijver er van, een van de oude Doopsgezinden, laat den „Vlaming” op spottenden toon enkele verhalen doen, waarvan hier twee mogen volgen. Het eerste betreft denzelfden JACOB SYMONS, van wien ook KUYPER verhaalt. Eens met eenige anderen bij de moeder van GALENUS „te gast” zijnde, had hij een „optrekkinge van sinnen,” waarin hij zich verbeeldde troonen te zien, en het medium te zijn waardoor God sprak. Met veranderde stem begon hij te profeteeren, zeggende o.a.: „Dr. GALENUS dient

556) *Filosofisch en Historiaal Bewijs, dat er Duyvelen zijn*. Behelzende met eenen veel van de zeldzaamste en zeeerste geschiedenissen in alle eeuwen van deez' tijd af voorgevallen, met welcke de Duyvelen klare blijken hebben gegeven, dat se in wezen zijn. Tweede deel. Tot overtuyging der Atheïsten en Duyvelenontkenners. Uyt eigen ondervinding. Notariale en andere getuygenissen van verscheyde noch leevende onwraakbare getuygen als meede uyt de treffelijkste en geloofwaardigste schrijvers, inzonderheyt Heydenen t'zaamen gestelt. Door F. K. Amsterdammer. Tot Rott. bij Is. Naeranus, 1678; bl. 5. v. v. 557) Bl. 19 v.

mij ook recht" en vele andere dingen meer, welke door een der aanwezigen, THOMAS ELKES, „die te Gogh geprofeteert had", uitgelegd werden. Sommige der aanzittenden vielen in geloovigen eerbied met het aangezicht op den grond. Doch anderen, die niet zoover „verzeult" waren, spotten er mee. GALENUS zelf, die „het wilde vuur" had aangestoken en nu inzag (altijd volgens den „Vlaming") tot welke buitensporigheden het leidde, was er mee verlegen; gevraagd, wat hij er van dacht, antwoordde hij „met opgeschorte wenkbrauwen" listig: „Godt is almachtich! wat zal ik zeggen? ik sta' er stil in." ⁵⁵⁸) Een paar dagen later werd over dit geval op het college een dispuut gehouden tusschen GALENUS, BOREEL en ABRAM PALING; de eerste meende dat er iets bovennatuurlijks in was, de tweede hield het voor een ziekteverschijnsel, PALING oordeelde dat er een „boeverietje" onder school.

Een soortgelijk geval deelt de Vlaming mede van een ander Collegiant. Door zijn diepe speculatiën over „de herstellinge van den Godsdienst" in zijn hersenen gekrenkt, revalde die in een „frenesie" veel van mirakelen en andere verborgen dingen. GALENUS, als dokter ontboden, zag er dadelijk iets bovennatuurlijks in, zeggende dat die man wijzer was dan de omstanders. Den volgenden dag bracht hij dan ook met zich mee MEEWIS JANSEN en den Zaanammer JACOB PIETERSZ, opdat ook zij die miraculeuze werkingen mochten waarnemen. Maar die begrepen aanstonds dat Dr. GALENUS soewel nieskruydt van nooden hadd' om zijn

⁵⁵⁸) Dit en andere van Jac. Symons' gezichten zijn, tot in bijzonderheden beschreven, door den druk gemeen gemaakt (Lammere n k r i j g h bi. 20). Het is mij niet gelukt het boekje, waarin dat geschied is, in handen te krijgen.

hersen en te suyveren als de Patient, die het Drinkglas in stukken gebeten, gekauwt ende bebloedt den omstanders in 't aansigt hadd' gespogen." 559)

Om de beteekenis van deze verhalen in het juiste licht te plaatsen, is het noodig dat wij ons een oogenblik van KUYPER afwenden om ons te bepalen bij hen, die op dit stuk van een geheel ander verstand waren dan hij: „de duivelenontkenners”, gewoonlijk Cartesianen. Aan Dr. BALTHASAR BEKKER n. l. wordt weliswaar gewoonlijk de eer toegekend tegen het oude bijgeloof het eerst den strijd te hebben aangeboden, doch in waarheid komt die eer toe aan de Reformateurs. Reeds omstreeks het jaar 1650, toen het bv. voor een remonstrantsch theologisch student een heele stoutheid was, wanneer hij met allerlei in omloop zijnde „belachelijke en loogenachtige vertellingen van spookkerij” durfde spotten, waren er onder de Reformateurs sommigen, die het bestaan van de duivelen principiëel en

559) Nauwelijks enkele jaren na deze gebeurtenis, reeds in 1663, was Galenus meer sceptisch tegenover zulke geesteswerkingen geworden. Het was blijkbaar enkel „in de eerste drift” zijner bekeering dat hij ze ernstig opnam, wellicht vooral onder den invloed van de Quakers. Een tijdlang moet hij zelfs op het punt hebben gestaan zich bij hen aan te sluiten, zooals vele Collegianten inderdaad hebben gedaan. Later evenwel week hij van hen af en bestreed hen zelfs, zij het ook op vriendschappelijke wijze. De Quakers zeiden daarom ook, „dat Galenus naabij het Coninkrijk Godts was gheweest, maar dat hij nu de Geest Godts hadd' verloochent.” Als in alles was Galenus toen ook in zijn Quaker-sympathiën vol ijver. Een tijdlang herbergde hij, als weleer de oude Christenen, de rondreizende broeders o. a. „die Enghelische Margriet [Margret Fell, dochter van een Engelschen rechter] ende „die twee Arnheemsche Geest-Drijvers, die seyden, dat se den Heyligen Geest „hadden;” toen dezen later bij een Brechje Jelles [zuster van Spinoza's vriend Jarich Jelles? Indien ja, dan hebben we hier weder een van die vele kleine aanwijzingen, hoe na de godsdienstige beweging der Reformateurs en de wijsgeerige der Cartesianen en Spinozisten elkander bestonden] gelogeerd waren, wás hij of kwam hij bij hen. Lammerenkrijgh, bl. 40.

openlijk durfden ontkennen, zeggende dat zij niet meer geloofden aan een Satan, die bv. God zou hebben aangeproken om JOB te bezoeken; noch aan de zeven duivelen die Jezus zou hebben uitgedreven uit Maria Magdalena. Door séances en bespiegelingen waren niet weinigen ten opzichte dezer geestenleer van twijfelaars volslagen ongeloofigen geworden, KUYPER stof gevende tot de klacht, dat er onder de „Philosophen” zoovelen zijn „die met de geesten te onderzoeken en te ziften ze eijndelijk heel komen te ver-liezen.”

Het wijsgeerig argument der duivelenontkenners was de cartesiaansche onderscheiding van geest en stof. Zij trok er de conclusie uit, dat een zuiver geestelijke geest onmogelijk op de stof kon inwerken, tenzij hij een lichaam aannam; een geest kon niet een steen wegwentelen (de zgn. engel uit het opstandingsverhaal was dus een mensch), de eenig-werking die hij kon verrichten was denken. Waar in het N. T. gesproken werd van duivelen en engelen, moest men derhalve denken aan slechte en goede menschen met een buitengewonen aanleg, of anders aan ziekten.⁵⁶⁰⁾

Over de duivelen is op het college heel wat te doen geweest. Men redetwistte er een halve eeuw over zonde ooit verder te komen. Nog in 1696 hadden de Sociniaan LAMBERT JOOSTEN en de Cartesiaan HERMAN BOUWMAN een heftige discussiën over.

Eerst bestreden zij in *d' Oranjeappel* elkander met woorden, daarna zetten zij daarbuiten den strijd in geschrift voort. Hun vertoogen vonden belangstelling genoeg. Gescheven copieën werden voorgelezen aan verschillende vrienden in en buiten de stad, zelfs aan „allerlei volk in een voor-

⁵⁶⁰⁾ Philos. Boer, I 17.

name boekwinkel", wellicht die van JAN RIEUWERTS. Aan winnigheid was er in het debat geen gebrek, de Sociniaan was zelfs niet geheel vrij van „die bystere en monstreuse quelling, dewelke genaamt wort Theologische haat."

Den 18^{den} Maart 1696 was de vraag wie „de bode des Satans" was geweest, die PAULUS had geslagen (2 Cor. 12 : 7 v.). L. J. trachtte aan te toonen dat het een booze geest was geweest. Om dit te kunnen doen wilde hij eerst bewijzen, dat er goède geesten of engelen bestonden; dan, dat er van dezen afgevallen en tot kwade geesten geworden waren. Toen H. B. de zwakheid zijner bewijzen in het licht stelde, trok hij zich „naar ouder gewoonte terug tot die algemeene „schuyelhoek der doolinge, dat men de Schriftuur niet moest „met de Reden uytleggen, maar gelóóven". En dan bleek z.i. uit Matth. 22 : 30⁵⁶¹) onmiskenbaar, dat Gods engelen in den hemel verstandige wezens waren die op zich zelf bestonden. H. B. antwoordde dat er in den hemel misschien wel geesten d.w.z. zielen van gestorvenen bestonden, die bij hun leven engelen, d.w.z. boodschappers, dienstknechten van God waren geweest, en in het hiernamaals den naam van engelen hadden behouden evenals in de burgerlijke wereld sommige menschen „Schepen" of „burgemeester" bleven heeten ook wanneer zij reeds lang hun ambt hadden neergelegd — zoo was in Matth. 22 : 30⁵⁶¹) z.i. in verband met vrs. 32 („Ik ben de God Abrahams en de God Isaäks en de God Jacobs") sprake van ABRAHAM, ISAÄK en JACOB, die weleer op aarde Gods engelen of boden onder de menschen waren geweest — maar engelen in den gewonen zin van

561) „Want in de opstanding nemen zij niet ten huwelijk en worden „niet ten huwelijk uitgegeven; maar zij zijn als de Engelen Gods in den „hemel."

't woord bestonden alleen in het geloof van de menigte. Reeds een weinig nadenken leerde dat een geest wel denken, maar niet zooals de engelen in den bijbel, zonder behulp van een lichaam werkdadig zijn kon, d.i. zoo handelen dat wij hem konden verstaan, zien, gevoelen. Immers, de werking van het onstoffelijke (of den geest) op de stof was volkomen onmogelijk: »soo kan ik bv. in mijn droom als op het midden »van den dagh meenen te wandelen, schoon ik met mijn »lichaam op mijn bedde legge; ⁵⁶²) of met mijn gedachte een »vrouwe aansien om deselve te begeeren (wat Christus overspel noemt); maar hoe er werkdadigheden, een feitelijke »wandeling of overspel sonder behulp des lighaams kan »geschieden, dat en bevat ik niet.”

Met een redeneering uit het ongerijmde kwam op zijne beurt weder L. J. hiertegen op: als de geest niet werkdadig op de stof kon werken, dan kon ook God, die immers een Geest was, het niet, zoodat Hij ons ook niet kon hebben voortgebracht. Doch H. B. achtte die gevolgtrekking ongeoorloofd: wat van de menschenzielen en in 't algemeen van 't geschapene gold, was niet altijd van toepassing op Hem, die boven al het geschapene verheven was. Men moest toch vooral de dingen, die men niet begrijpen kon, laten rusten: „soo langh gij niet weet hoe 't wesen van God is moet gij van daaruit niet argumenteeren.” Daarentegen was des menschen wezen duidelijk genoeg: »ik bemerke, dat ik ver- »staa, oordeel en wil, en dat dus het wesen van mijn ziel »denken is: voor dat denken behoeft mijn ziel niet het »gebruik van het lighaam of de zinnen, want wanneer ik

562) Descartes voert op de eerste bladzijde van zijn *Principia Philosophiae* dit verschijnsel aan om te bewijzen, hoe onjuist het is voor waar aan te nemen, wat wij niet als wiskunstig zeker hebben bewezen.

denk, dat ik weet dat ik ben, so kan ik niet begrijpen hoe ik sulx oyt door behulp van het lichaam of de sinnen beelddeljk soude kunnen verkregen hebben."

Een dertigtal jaren vóór LAMBERT JOOSTEN'S disputatiën met BOUWMAN streed KUYPER -- om tot dezen terug te keeren -- denzelfden strijd. Wel wilde ook hij zich verre houden van bijgeloovige vertellingen over „spookcrijen”, van „loogenachtige grillen en belachelijke verdichtselen, die van „het gemeene slach van menschen voortgebracht worde”; hij was genoeg Reformateur om nadrukkelijk te waarschuwen zich niet door zijn verbeelding parten te laten spelen -- zooals hij zelf eens op een avond had gedaan, toen hij op den cenzen singel buiten de Koolwegsche poort te Rotterdam op eenmaal op een afstand van een dertig pas den duivel op zich meende te zien afkomen: een gestalte op twee beenen, wel twee voet langer dan een gewoon mensch, met twee hoornen op het hoofd, welke later bleek een slager te zijn, die een koe had geslacht en de huid met den kop in een mand op zijn hoofd droeg -- maar toch wilde hij niet van het eene uiterste tot het andere overslaan en alles wat betrekking had op den duivel voor fabelen verklaren; de eenvoudige taal der Schrift in haar waarde latende, wilde hij een duivel voor een duivel (en niet voor een boos mensch) houden.

Meer dan eens heeft hij zijn pen gescherpt om een „Filosofisch en Historiaal Bewijs datter Duyvelen zijn”⁵⁶³) te leveren. Wij nemen het een en ander van zijn bewijs-

⁵⁶³) In 1676 verscheen „Korte Verhandeling van de Duyvelen, waarin beweezen wordt dat er duyvelen of verstandige zelfstandige Geesten zijn, onderscheyden van „het Geslacht der Menschen, Beesten enz. Alsmede der „zelfder werkingen en krachten verklaart wordendoor

voering over om een indruk te geven van de wijze waarop bijbelsche en philosophische Reformateurs met elkander konden disputeeren. Zoo over de vraag, wie de duivel was die volgens Matth. 4 Christus in de woestijn zou hebben verzocht door hem te stellen op de tinne des tempels en hem te toonen alle koninkrijken der aarde.

Het kamp der filosoofschcn is verdeeld: volgens den een was deze duivel een mensch, volgens den ander is het geheele verhaal niet meer dan een gelijkenis. Tegenover beiden staat de Sociniaan, die evenzeer de geschiedkundigheid als de letterlijke opvatting van het verhaal voorstaat. Wat voor een mensch zou dat geweest moeten zijn — zoo vraagt hij — die met cenigen grond tot Christus kon zeggen „ik zal u alle koninkrijken geven, indien ge mij wilt aanbidden;” en vanwaar zou die mensch gekomen zijn?

Het antwoord luidt, dat hij misschien is afgezonden door den Joodschen Raad om te onderzoeken of Jezus de Messias was of niet. Maar — zegt hij dan weer — op het tijdstip waarop de verzoeking plaats had was Jezus immers nog geheel onbekend, hij had nog niet één woord gepredikt en niet één wonderwerk verricht; welke reden kon de Joodsche Raad hebben om hem te onderzoeken! Bovendien — Jezus vastte veertig dagen lang; heeft die mensch-duivel dan ook zoolang gevast of vanwaar kreeg hij brood? En hoe heeft hij hem op de tinne des tempels kunnen brengen: kan Christus, zonder te weten waartoe, goedwillig gevolg gegeven hebben aan de dwaze uitnoodiging van dien man om met hem naar Jeruzalem te gaan en op den tempel te klimmen?

„Frans Kuyper. Tot Rotterdam bij Is. Naeranus.” In 1678 volgde als 2de deel het reeds genoemde „Filosofisch en Historiaal Bewijs.”

En hoe kon zulk een Joodsch man, een uit het volk dat door de Romeinen werd overheerscht, zeggen dat hij Christus alle koninkrijken der wereld zou geven; welk een onbeschaamde „dullemansleugen” moest dat niet geweest zijn.

Al deze bewijsredenen brengen evenwel den Filosoof niet in verlegenheid. Voor elke moeielijkheid heeft hij een oplossing: de booze mensch had wellicht een wereldkaart bij zich; of anders is waarschijnlijk „al de koninkrijken der wereld” een praegnante uitdrukking die eigenlijk alleen het Joodsche land bedoelt.

Doch de ander kan deze oplossingen niet aannemen: de wereld- en landkaarten waren immers in de oudheid vrijwel onbekend; boekdrukkunst, zeevaartkunde, geographie bestonden nog niet; en welk een atlas had dat niet moeten wezen waarin alle rijken met hun heerlijkheid opgeteekend waren; zij had wel uit een dozijn boekdeelen mogen bestaan, die de man zonder kruiwagen zeker onmogelijk had kunnen vervoeren. Hij blijft er daarom bij dat de verzoeker een echte duivel, d.i. „een subtyle en machtige geest” moet zijn geweest, die zich in de gedaante van „een der uitstekendste engelen” aan Christus heeft getoond, zeggende dat hij van God was gezonden.⁵⁶⁴) Wie de geschiedenis als een gelijkenis opvat zet z.i. de geheele Schrift op losse schroeven en kan ook wel veronderstellen — „gelijk sommige Quakers en geestdrijvers doen” — dat de geschiedenis van de schepping der wereld, de geboorte, het lijden, de opstanding en de hemelvaart van Christus niet anders dan gelijkenissen zijn.

Soortgelijke disputatiën werden er gehouden over de twee bezetenen in het land van Gedara, in wie een gansch

⁵⁶⁴) Ook Joachim Oudaan huldigde in een berijming van dit verhaal, getiteld „de Woestijnstrijd,” deze opvatting

legioen duivelen zou zijn geweest (Matth. 8 : 28): als de een meende dat hier sprake was enkel van een natuurlijke krankzinnigheid, dan vroeg de ander hoe een krankzinnigheid een naam (Legio) kon dragen, in een kudde zwijnen varen, to Christus spreken. Of over de geschiedenis van Job: wanneer de een niet schroomde om de realistische voorstelling van een hemelsche vergadering, waarin Satan God aanspoorde om Job te beproeven, voetstoots aan te nemen, verklaarde de duivelenontkenner ze kortweg voor een gelijkenis.

Om zijn standpunt te bevestigen somde KUYPER bovendien allerlei oude wonderverhalen op, zeggende dat die door zoo goede getuigen overgeleverd waren, dat men ze voor volkomen betrouwbaar kon houden, „ten waar iemand zoo „verre wilde gaan, dat men nooit kan gerust zijn wie onze „Moeder is, en of wij er wel een gehad hebben.” Onder zulke betrouwbare verhalen wilde hij niet rekenen de zogenoemde bekentenissen die door de pijnbank aan van tooverij en hekserij verdachten afgedwongen waren. Daarentegen wilde hij niet twifelen aan de waarheid van vrijwillige getuigenissen als die van een zekeren MARCUS, een Cherronees, die naar het verhaal van MICHAËL PSELLUS (ca. 1070) eerst met de tooverkunsten had gespot, doch ze later had beoefend, totdat hij een Christen werd en de weleer gehouden gemeenschap met de duivelen berouwvol beleed.

Allerlei vermakelijke verhalen haalt KUYPER op. Om een voorbeeld te noemen: een zekere LA JAQUIÈRE was te Parijs ⁵⁶⁵⁾ met vijf andere mannen 's avonds te elf uur door de stad aan het kruisen om straatschenderij te verhin-

565) F. K. heeft het verhaal overgenomen uit een boekje met vele zulke verhalen, dat oorspronkelijk in het Fransch door zekeren de Rosset geschreven, in 1602 in het Hollandsch vertaald, bij Broer Jansen was uitgekomen.

deren, toen ze „cen zeer schoone Juffrouw” ontmoetten. In drie tegelijk ontvlamde het liefdevuur: „zij geleyden haar „naar haar huys en hebben, naa eenig gevrij, met haar te „doen gehad. Naa al hetwelk deze Juffrouw, haar vraagende „met wie dat ze meenden te doen gehad te hebben, ant- „woorden zij daarop 'tgeen men kan denken. Maar zij, haar „lighaam ontblootende, bleek een zeer afschouwelijk en stin- „kend kreng te zijn en verwekte daarop een geluyd als een „donderslach, door welk zij alle drie als dood neervielen en „den eenen ook dood bleev; de anderen allengskens tot haar „zelfs komende, vonden haar zelfs in een vervallen ongedekt „Huys in den drek. Van waar zij opgenoomen zijnde, LA „JAQUIÈRE des anderen daags meede stierf. De darde, noch „drie of vier daagen leevende, heeft deze geschiedenis ver- „telt en is daarnaa gesturven. Waarom ze ook geloove ver- „dient.”

Dan verhaalt hij, ⁵⁶⁶) hoe er in 1566 onder de wees- kinderen te Amsterdam wel een zeventigtal was, blijkbaar bezeeten met booze geesten: „zij klauterden als katten bij „wanden en daaken op, gaaven gezichten zeer helsch en „averechts; wisten uytheemse taalen en met lispelende tongen „vreemde dingen te spreken.”

Aan oude geschiedenissen als deze worden andere van recenten datum toegevoegd. Enkele noemde ik boven (bl. 331v.v.), andere mogen hier volgen.

Een van de merkwaardigste is die welke hij mededeelt op gezag van zijn mede-Collegiant CLAAS STAPEL „Notaris Publyck” te Hoorn: zij betreft allerlei wonderbare verschijnselen (blijkbaar werkingen van booze geesten) welke zich in

⁵⁶⁶) Op gezag van Gerrit Brand's *Gesch. der Reformatie*, bl. 330, v. v.

1670 vertoonden bij verscheidene Hoornsche weeskinderen, allen boven de twaalf jaren oud en voor het meerendeel van de lastigste soort. Plotseling vielen soms de kinderen als bewusteloos neer, schoppende en slaande met armen en beenen, gillende als krankzinnigen en beesten. Bij sommigen ging de buik geweldig op en neer, anderen konden door geen groote menschen worden vastgehouden. Wanneer de passie zich bij den een vertoonde, kwam ze veelal ook over de anderen. Vooral in kerk en catechisatiekamer deed zich het kwaad voor. Bidstonden, in tegenwoordigheid der kinderen gehouden, maakten de zaak maar erger. Eerst nadat er bij alle gezindten — behalve de Katholieken — bij voortdurend in het openbaar voor de kinderen was gebeden, en de bezetenen buiten het weeshuis bij burgers waren uitbesteed, verdween de bezetenheid langzamerhand, uitgenomen bij twee meisjes, die nog jaren later soortgelijke toevallen hadden.⁵⁶⁷⁾

Van anderen aard, maar in KUYPER'S oog mede een aanwijzing van geesten-werking, was wat in 1670 BARENT JOOSTEN STOL en ABRAH. LEMMERMAN zou zijn overkomen. In vertrouwelijk gesprek hadden zij het vermoeden geopperd dat een zeker jonkman uit de Anjelijsstraat te Amsterdam, de greinwerker ABRAHAM DAVIDSE, die in den laatsten tijd soms vreemd kon doen, wel eens bezeten kon wezen. Om zekerheid te erlangen besloten zij maar dadelijk naar hem heen te gaan, natuurlijk zonder hun vermoeden uit te spreken. Doch aanstonds bij het binnentreden verweet ABRAHAM DAVIDSE, blijkbaar door den hem bezittenden geest ingelicht, hun al wat zij over hem hadden gesproken.

Op soortgelijke wijze zou de meergemelde Rotterdam-

⁵⁶⁷⁾ Van dit pathologisch geval heeft Stapel een notariële acte op gemaakt, die uit Fil. Hist. bewijs, bl. 18 v. in de Bijlagen is opgenomen.

sche jongedochter N. P. op 5 Jan. 1678 blijk gegeven hebben, dat zij alles afwist van een vertrouwelijck gesprek hetwelck den vorigen dag tusschen STOL en HARTIGVELT had plaats gehad. ⁵⁶⁸⁾

De verwerping van het duivelengeloof was niet het eenige toegepast Cartesianisme, dat den Sociniaan tot een aanstoot was. Ook met de nieuwe hemel-voorstelling kon hij geen vrede hebben. Zij werd gehuldigd o.a. door BOUWMAN. Evenals de vader van het modernisme, SCLHEIERMACHIER hield deze den hemel niet voor een plaats, maar voor een gemoedstoestand t.w. „de geluksaligen standt van de Zielen der Geloovigen na dit leven”; de hemel was z.i. „niet in de stoffelijke Lucht, boven het Firmament, dat dan als het ware een verwulfsel zou zijn, waar zon, maan en sterren vastgemetseld waren en waar boven een soort zoldering, een groote ruime plaats zou zijn.” Alleen wanneer men onder „hemel” het luchtruim verstond, kon men er een gedachte van plaatselijkheid aan verbinden; beduidde het daarentegen de gelukzalige stand der zielen. „so kan ik deselve „plaats nogh Lichaam toedigten, omdat ik gants geen bevatting van soodanigh een Hemel hebbe.” Dat een wolk Christus had weggenomen was misschien wel mogelijk, ⁵⁶⁹⁾ maar dat

⁵⁶⁸⁾ Fil. Hist bewijs, bl 37.

⁵⁶⁹⁾ Bouman verwerpt nl. alleen die dingen, waarvan hij met zekerheid kan bewijzen dat zij ongerijmd zijn, behalve het plaatselijck hemelgeloof b.v. ook „het oude iet uyt niet dat in den gantschen Bijbel niet te vinden is, terwijl I Cor. 8 : 6 zelfs leert dat alles uit God is voortgekomen.” Over wat niet ontwijfelbaar ongerijmd is, schort Bouman als hij het niet begrijpt zijn oordeel op. Zoo over het hoe en wat van het zalige leven hiernaamaals Wil een ander daar ampel over redeneeren en alles van weten, hij — als was hij een zoon van het negentiende eeusche modernisme — wil maar rustig afwachten wat er later misschien geopenbaard zal worden. Ook over vele dingen waarover volgens sommigen de Schrift een duidelijck bescheid geeft

Christus lichamelijk en plaatselijk ten hemel was gevaaren en daar nog woonde, was onaannemelijk. Wanneer van hem gezegd werd dat hij was „zittende aan Gods rechterhand”, was dit zinnebeeldig te verstaan als „zijnde in opperste gelukzaligheid”. Wanneer in I Cor. 15 : 42—44 en Phil. 3 : 21 gesproken werd van een heerlijk, onverderfelijk lichaam in den hemel, moest men dat opvatten als „de Geest” of „de Rede”; „het vleeschelijk lichaam” dat gezaaid zou worden, duidde de dierlijke hartstochten aan. Kon men desnoods nog gelooven aan de lichamelijke opstanding der dooden — Christus’ wederkeeren op de wolken des hemels was zonder twijfel als beeldspraak op te vatten.⁵⁷⁰⁾

heeft hij geen gevestigd oordeel. De Schrift wil hij weliswaar niet tegen spreken, maar hij ontkent dat zij al die „fabelen” en „verdichtselen” bevat, die men daarin meent te vinden: waar de Schrift zwijgt, wil ook hij zwijgen „om niet in superstitie te vallen”. Wat inzonderheid de in den text vermelde hemelvaart van Christus betreft zegt hij: „ik bekenne, dat onsen Heere van „Maria geboren is en dat hij waerlig sodanigh, doch verheerlijkt, op gevaaren „is na den Hemel, dewijl Godts Woort mij zulks klaar zegt. Doch waar den „hemel is, weet ik niet.” Zooveel weet hij echter wel — lichamelijk in een plaatselijken hemel is Christus niet. Dat toch zou tegen de rede zijn, en hij kan niet aannemen dat de bijbel iets tegen de rede (bijv. de bewering dat het deel grooter is dan het geheel — een toespeling op de wonderbare spijszinking), wèl, dat hij iets boven de rede (bijv. de wonderverhalen) bevat. Om ter wille van den bijbel aan de rede den schop te geven, zoals velen doen, daartoe zou hij niet te vinden zijn (brief van L. J., bl. 42).

570) Als Lambert Joosten hem denkt te verstrikken met de vraag, waar dan de vereeniging van „het denken” met „de stof” bij den mensch plaats heeft, *in* den hemel of *buiten* den hemel (zeggende: „*in* den Hemel, „dat strijd tegens u stelling van datter geen Lichaam in den Hemel kan zijn: „en buyten den Hemel dat strijd tegens de onplaatselijkheid der onstoffelijke „Wesens”), antwoordt de Cartesiaan-Spinozist: „dewyl ik tot noogh toe „geen andere bevattingh van ’t almogende Wesen hebben kan als dat het „volstrekt overal is, sonder ergens in of uytgeslooten te zijn, so kan ik niet „begrijpen, hoe men het almogende Wesen kan toelichten een bepaalde plaats „of een ergens, daar hij de Geesten met de Lichamen soude vereenigen, even „eens of de Almogende God bepaald en omschrijfelijk was, gelijk wij menschen zijn; derhalve komt sulck seggen van buyten of in den Hemel of elders „tegen mij niet te pas” (brief van L. J., bl. 15, v. v.).

De Sociniaan daarentegen meende dat BOUMAN zich ook hier weer al te ver van de letter der Schrift verwijderde: als er een hemel was, moest die naar zijn verstand ook ergens zijn, en wel boven het firmament, op „een groote distantie” van de aarde. In dien hemel woonden God en de engelen, evenals in de hel de duivelen. Behalve dat de bijbel zulks leerde was het ook eenvoudig en klaar. De cartesiaansche onderscheiding van „geest” en „stof” daarentegen was filosofisch en duister. Dat het denken geen uitgebreidheid, de geest geen fijn stoffelijk lichaam zou kunnen hebben, was door geen spitsvondige redeneering uit te maken.

Na hetgeen ik boven (bl. 261 v.v.) in het midden bracht over de rationalistische wijze waarop de Socinianen de mirakelen verklaarden, kan ik hier volstaan met een enkele opmerking. Zij betreft de vreemde rolverdeeling die er bestaat tusschen hen, die aan de wijsbegeerte en hen die aan de Schrift het oppergezag toekenden. Verwacht men onwillekeurig van de eersten dat zij bijna oneerbiedig de bijbelsche wonderverhalen ontleedden, van de anderen dat zij elke verstandelijke redeneering over de hoogheilige wonderen veroordeelden, bijna het omgekeerde was het geval. Onder de filosofen waren er die over de mirakelen als verschijnselen „boven de rede” hun oordeel opschortten, het mysterie der mirakelen dus hoog hielden; de Sociniaan daarentegen haalde die hoogheid naar beneden en verviel met te redeneeren en te verklaren tot een plat rationalisme, dat men cer bij den Filosooph dan bij hem zou verwachten. Om een voorbeeld te noemen: de spinozist BREDEBURG bleef eerbiedig stil tegenover het wonder van de spijziging van eenige duizenden menschen met enkele brooden en een paar visschen; was

dit wonder in strijd met de wet „laar afgaat en niet bijkom. „ moet verminderen“, hij zou zich niet verstouten om er een verklaring voor te zoeken. voor het geheim ervan boog hij als voor zoo vele andere verborgenheden in Gods werke eenvoudig het hoofd. Maar KUYPER, niet in het minst be seffende hier op heiligen grond te staan, trad met de sandalen zijner redeneerzucht vrijmoedig nabij en trachtte op de boven (bl. 266) reeds vermelde wijze het onbegrijpelijk begrijpelijk, het bovennatuurlijke natuurlijk te maken.⁵⁷¹

Aldus handhaafde de Sociniaan de mirakelen zóó, dat drie vierde van het miraculeuze verloren ging, en hij zoo goed als de meest verlichte filosoof de instemming van het nieuwe denken kon verwerven. Evenals in andere opzichten — zijn ingenomenheid met de Schrift, zijn bedenkingen tegen de wijsbegeerte, zijn godsbegrip, zijn hemel- en duivelengeloof — stond hij ook in zijn beschouwing over de mirakelen slechts schijnbaar op den grondslag van de traditioneele, kerkelijke opvattingen; in werkelijkheid had hij met het traditioneele indien niet fundamenteel dan toch principieel gebroken. Wij loopen gevaar dit voorbij te zien, doordat wij geneigd zijn om bij de beoordeeling van zeventiende eeuwsche verhoudingen ons hedendaagsch begrip van verlichting als maatstaf te gebruiken, vergetende dat hetgeen wij houden voor wezenlijke kenmerken van gehechtheid aan verouderde overlevering (b.v. de erkenning van de geschiedkundige betrouwbaarheid van den bijbel of het geloof in duivelen en wonderen) in dien tijd kon samengaan en bij sommige Reformateurs

571) Bewijs dat noch de Schepping van de Natuur, noch de mirakelen, die de II. Schrift verhaalt op eeniger hande wijz' teegen de Natuurlijke Reeden strijdig zijn. t'Amsterdam bij A. D. Oostzaan, 1685.

inderdaad samen ging met een niets ontziende, van overlevering, gezag, vormen stout zich onafhankelijk verklarende verlichting. De kerkelijken hadden er dan ook niet de minste waardeering voor, zooals wij reeds vernamen uit den spot, waarmee de schrijver van de Lammerenkrijgh spreekt over de occultistische onderzoekingen van GALENUS en de zijnen.

HOOFDSTUK VII.

DE RELIGIE DER REFORMATEURS.

III. DE GODSDIENST VAN HET GEVOEL.

Op de drie voorgaande paragrafen, die handelden over die Reformateursche godsdienstigheid wier zwaartepunt gelegen was in het *redelijk denken*, volgt thans een drietal over den godsdienst van het *gevoel*. Hiermee bedoel ik niet iets dergelijks als het quantum mystiek dat in allen godsdienst, ook in den meest rationalistischen aanwezig is — ware dat het geval dan had het opschrift moeten luiden: godsdienstig gevoel — maar ik heb het oog op een godsdienstigheid die geheel opgaat in diep golvende, hoog boven de elementaire vroomheid uitgaande zielsbewogenheid. Om mij nader te verklaren — ik denk aan de bovenwereldsche stemming die zelfs onder de aanhangers van den vrij bezonnen GALENUS velen „tot buitensporige mijmeringen” deed vervallen;⁵⁷²) aan verschijnselen als het „opgetrokken zijn in den Geest” dat schoonmoeder DIEUWERTJE tot den van overspel over-

572) Bidloo, Onbep. Verdraagz. bl. 10.

tuigden JAN KLAASSEN het vinnige woord deed richten: „Jou, geveinsde huichelaar, het men daarom den hiele dag zo staen mijmeren of men opgetoogen waar in den geest;”⁵⁷³⁾ aan de hooge waardeering, die BARCLAY en VAN BEUNINGEN hadden voor middeleeuwsche mystieken als BERNARDUS, BONA, TAULERUS, THOMAS à KEMPIS⁵⁷⁴⁾, verzekerd „dat ook dezen de goddelijke liefde gesmaakt hebben;” aan de ontroering van den Utrechtschen geneesmeester en zijn vrouw, een vroom mennist paar, dat bijgeval in Amsterdam AMES hoorende getuigen zóó onder den indruk van diens profetenwoord kwam, dat het van stonden aan ging letten op „de inwendige stem;”⁵⁷⁵⁾ aan den gloed, waarmee BOURIGNON aan een zekeren PIERRE NOËLL, die in verrukking uitriep „daar spreekt een God uit U”, ten antwoord gaf: „niet één God, maar God”; aan het overvloeïend harte van een MAIKE HENDRIKS⁵⁷⁶⁾ die wel van tijd tot tijd, wanneer zij de genade en het vertrouwen „quijt” raakte, in zware ziels-

573) Kraembedt of Kandeelmaal van Saartje Jans.

574) Barclay, Verantw. bl. 276, 294. Van Beuningen, Brieven en Schriften. bl. 75.

575) Met welk een „klemmende en doordringende” taal Ames predikte, verhaalt ons Sewel (bl. 247), die als hij op jaren is gekomen zich nog altijd woord voor woord herinnerde, hoe hij eens als jongen Ames zijn rede had hooren besluiten. Het was geweest in een bijeenkomst bij de Regulierspoort in „de Engelsche gang.” Ames had zijn gehoor op het hart gedrukt om te luisteren naar hun inwendigen leeraar, het waarachtig licht hetwelk verlicht een iegelijken mensch, komende in de wereld; dat, schijnende in de duisternis van 'smenschen hart, hem van zijn zonden overtuigt en hem deswege veroordeelt om hem van het kwaad af te trekken. Aan het slot van zijn rede eindigde Ames toen met zoo groote welsprekendheid dat zelfs in het gemoed van den jongen, die aan de hand van zijn ouders mee ter vergadering was gegaan, zijn woorden onuitwischbaar werden ingedrukt: „deze leeraar „verzelt u overal, waar gij ook gaat of staat, hetzij gij op den weg of in „huis op uw bedde zijt, altoos is hij nabij u: let daarom op zijn onderwijzinge „en geeft er acht op.”

576) Zij ontving brieven o. a. van P. Serarius; zie Cats, De Heylighheid en haare trappen, bl. 49.

angsten verkeerde, maar die toch straks weer kon juichen in haar Heer en dan in hartstochtelijke liefde uitriep: »o, mocht mijn ziele eens doorbreken door dese banden van het vleesch in den oorsprong van mijn ziel en het leven van mijn leven, zonder hetwelke ik niet leven kan; gij weet doch, mijne zielen Minnaar, gij weet het, dat er niet in de werelt is dat mij vermaken kan; als gij eens u aenschijn toont dan is al mijn lijden vergeten, mijn ziele en kan do buyten u niet rusten, gij zijt dat eenig een — o, schat boven alle schatten, o zielen aller beste deel, soete vriendelijke Jesu." 577)

Iets van deze gevoelsreligie was aan alle Reformateurs zonder uitzondering eigen, ook bij den rationalistischen en philosophischen liet zij zich niet door het denken verdringen. Een Spinozist, ja zelfs een Sociniaan was in de blijdschap van zijn redelijken godsdienst tot tranen toe bewogen, ver van de woelige wereld zocht hij in vriendenkring of binnenkamer het Onzienlijke te zien.

Een man als BAREND STOL b.v. moet ontegenzeggelijk gerekend worden tot het bezonnene deel der Collegianten. Immers, hij was een groot voorstander van „de oefening der Godgeleerdheid" en klaagde er over dat de menschen „in dezen tijd van algeheele verflauwing" zich zoo weinig daaraan wijdden. 578) Hij bestreed de z.i. al te phantastische en vage bespiegelingen der boehmistische theosophie. Het cartesianisch-spinozistisch hemelgeloof was hem te weinig concreet; echt positief-dogmatisch stond hij er op, dat God

577) C. Cats, De Heyligheyd, bl. 53.

578) Godvrugtige Gedachten. Terloops zij hier opgemerkt dat blijkens de „lofdichten," voor in dit werk geplaatst tot Stol's vrienden behoorden: J. Ouderman, C. van Eke, Gesine Brit en Med. Doct. D. Hawart.

ergens wonen en dat de ziel een gedaante hebben moest. Hij rekende na, dat er een afstand van vele mijlen moest zijn tusschen de aarde en „de plaatsen waar de Oppermajesteit zijn verblijf heeft.” Hij meende volgens de methode van tweemaal twee te kunnen bewijzen „dat de Hemelsche Dienaers zijn aengedaen met een groote geswintheid.” Als sprak hij uit ervaring, zoo stellig verzekerde hij dat de hemelsche lichamen (de zalige geesten en de engelen) „een uytnemende glans” uitstraalden. En heel bescheiden was hij zeker in zijn eigen oog, toen hij als zijn persoonlijk oordeel en als niet volkomen zeker allerlei realistische naïveteiten ten beste gaf: „’t schijnt mij niet onwaarschijnlijk dat ze (de engelen) ook doorlugtigh zijn; de hemelsche zaal zal ook een zeer ruim vertrek zijn; ’t welk de Zaligmaker te kennen geeft als hij zegt, dat in ’t huys zijns Vaders veele woningen zijn; ’t dunkt mij waarschijnlijk, dat wij elkander in den hemel zullen kennen.”⁵⁷⁹⁾

In zijn onvervalscht-rationalistische aderen had STOL als goed Reformateur evenwel heel wat mystiek bloed. Zijn hart vloeyde over van ontboezemingen als deze: „o, mijn zeer beminlijken Jesu, indien ik mijn pen eens moght doopen in een droppeltje van uwen goddelijken Geest, met wat voor een hemelschen kraght en doordringentheynt des harte zou ik van uwe Goddelijke liefde kunnen spreken⁵⁸⁰⁾. O, wat is hij gelukkig, die zijn Heere nu met een volkome liefde aanhangt. O, mijn liefelijke Heere Jesu! verleent mij meer en meer dese uwe goddelijke liefde en trekt mijn herte gestadig van de aarde.”⁵⁸¹⁾ Eens vertelde hem een vrouw, dat zij spoedig den terugkeer van haar man na een

⁵⁷⁹⁾ Bedenk. bl. 23 en 28. — ⁵⁸⁰⁾ Bedenkinge, bl. 16.

⁵⁸¹⁾ Ibid. bl. 27.

jarenlange buitenlandsche afwezigheid thuis verwachtte en van blij verlangen naar hem nauwelijks kon eten of slapen -- op eenmaal indachtig aan Hem dien hij, STOL, verwachtte, haastte hij zich het gesprek af te breken om op een eenzame plaats zijn vol gemoed in tranen te ontlasten, uitroepende: „o, Heere wat behoorden wij u niet lief te hebben en te omhelzen, o, mijn Heere, o, mijn Al, o, vreugde van mijn „ziel en leven, hoe verlang ik naar dij! naar dij! naar dij!”⁵⁸²⁾

Is dit religieus gevoel allen Reformateurs zonder uitzondering eigen, slechts bij een deel hunner is het zoo overheerschend dat „het vernuft” er door op den achtergrond wordt gedrongen. Alleen over dezen handelen de volgende paragrafen.

Twee vrij scherp gescheiden richtingen meen ik onder hen te kunnen onderscheiden: de eene, geschoold vooral door TAULERUS, de *Theologia Deutsch*, THOMAS à KEMPIS, de Wederdoopers, maakt den indruk dat haar filosofische ruggegraat bestaat uit Spinozistische ideeën; de andere, die JACOB BOEHME en aan diens hand de oude gnostieken en neoplatonisten, benevens de zestiende eeuwsche phantasten als VALENTIN WEIGEL en PARACELsus volgt, schijnt mij toe filosofisch verwant te zijn aan DESCARTES. Zij zijn te onderscheiden als pantheïstische en dualistische mystiek. Deze laatste is krachtens haar phantastisch schouwingsleven wezenlijk theosofie.

⁵⁸²⁾ Ibid. bl. 23, 28.

§ I. HIJ IN ONS EN WIJ IN HEM.

A. Als vertegenwoordigers der pantheïstisch-reformateursche mystiek meen ik te kunnen noemen de Quakers en JACOB BRIL. Over den laatste handelt de tweede helft van deze paragraaf. Een schets van de quakersche mystiek laat zich het best vastknoopen aan wat het telkens wederkeerende thema van hun prediking is: „het licht, dat ieder mensch komende in de wereld verlicht,” „het licht, dat beschuldigt en ontschuldigt”, „het inwendig woord”, i. é. w. God niet *buiten* maar *in* den mensch.

Woorden als deze, hoever ook van alle wijsbegeerte verwijderd, doen ons de Quakers al dadelijk kennen als geestelijke verwanten van SPINOZA. Was deze allereerst om zijn pantheïstisch godsbegrip in het oog der wereld zulk een goddeloos man, de quakersche prediking van een God die niet boven en buiten zijn schepselen is, maar als een meer of min latente lichtstraling binnen in hen, schijnt SPINOZA's pantheïstische wijsbegeerte een religieuze parallel te zijn.

Dat komt vooral aan het licht, wanneer wij hetzij kerkelijken of Socinianen er hun bezwaren tegen hooren inbrengen, b. v. in het debat, dat den 28sten October 1677 ten huize van den Rotterdammer koopman FURLEY plaats had tusschen

GEORGE KEITH, GEORGE FOX, WILLEM PENN, GEERTRUID KITSKEN met nog vele andere Quakers ter eene, en JAN HARTIGVELD, BAKENT STOL, PAULUS BREDENBURG, FRANS KUYPER en anderen van het college ter andere zijde. KEITH beweert dat God onze gebeden niet zou kunnen hooren of onze gedachten weten „als Hij niet in ons was, en wel wezenlijk.” De Collegianten antwoorden dat deze redeneering veel gelijkt op die der Syrische afgodendienaars, die beweerden dat de goden der Hebreëen berggoden waren en geen Goden der vlakke (I Kon. 20 : 23—28): Jehova kon zoowel op den berg als op de vlakke zijn macht doen gelden en God kan zoowel wanneer Hij in, als wanneer Hij buiten ons is ons binnenste kennen. Maar de anderen weten van geen toegeven. Zelfs in het aangezicht van Jesaja 23 : 23: „ben ik een God van nabij, spreekt de Heer, en niet een God van verre?” houdt KEITH vol dat God een God van nabij is en niet van verre. Hij sluit zijn oor voor de tegenwerping dat, waar de menschen wèl van verre kunnen hooren, het onredelijk is te veronderstellen dat God het alleen van nabij zou kunnen doen.⁵⁸³⁾

In denzelfden geest zijn uitlatingen als deze: „Tevergeefs belijdt men een God en een Christus verre van ons.”⁵⁸⁴⁾
 »De duyvel doet den mensch uytzien naar het Kooningrijk
 »Christi *buyten* haar en naar een Geest *buyten* en een Woord
 »*buyten*.⁵⁸⁵⁾ Maar waar moet de mensch gaan om hem te
 »vinden: op in den Hemel? of beneeden in den Afgrond?
 »Den apostel zeyd: „in hem leeven wij, beweegen wij ende

583) Philos. Boer. II, 22 v.

584) Antichrist ontdekt, bl. 3; Getuygenis van de Toetssteen door Margret Fell, bl. 1.

585) Liefde tot de Verlorenen, bl. 20, 23.

› hebben wij ons weezen." Nabij u is het woord: in den mond,
› in uw hart. Zodan, de mensch moet het gemoed keeren in
› het hart, dat is *binnen in hem*. Zoo gij het vatten kunt, zoo
› vat het."⁵⁸⁶) Maar helaas! „de menschen beelden haar in,
› dat God ergens verre booven de zichtbare Hemelen woont
› en blijft, ende niet in de menschen."⁵⁸⁷)

De wijsgeerige hoeksteen van deze beschouwing ontging de aandacht van den Quaker zelf. De oorzaak hiervan was minder gebrek aan wijsgeerig inzicht dan opzet. Wanneer hij wijzer was dan hij zelf wist, kwam dat doordien hij weigerde zooveel te weten als hij inderdaad wijs was. Zijn voorliefde jegens *innerlijke religie* n.l. deed hem het *vernunft* den rug toekeeren. Bij de weelde van de inwendige lichtstraling viel al wat buiten hem was — dus ook de „vernunftige” kennis daarvan — in het niet. Een mogelijke waarheid buiten hem, een hemel buiten hem, engelen, duivelen en mirakelen, Christus en bijbel, ja God buiten hem, dat alles had met hem niet te doen. Waarde voor hem had alleen de hemel in hem, de goddelijke machten in hem, het mirakel van zijn innerlijk met-God-vereend-zijn, het Woord (Christus, God) in het verborgen van zijn eigen wezen. En dat inwendige kon niet beredeneerd en bewezen, het kon alleen gevoeld worden.

„Weg met de filosofie” was dus zijn leuze, en hij bedoelde daarmee heel wat meer dan de kerkelijken of Socinianen. Verwierpen de kerkelijken de filosofie alleen voor zoover die zich buiten de omheining van het dogma begaf; zetten de Socinianen haar terug alleen voor zoover zij zich onttrekken mocht aan wat zij aanzagen voor de

⁵⁸⁶) Antwoord op 5 vragen. bl. 6.

⁵⁸⁷) Benjamin Furley, Cotype van een Brief, bl. 20.

leiding der H. Schrift — de Quaker bande haar onvoorwaardelijk uit, zonder eenige beperking hoegenaamd. **Wat** zou hij zich afmatten met bespiegelingen en disputen, met leeringen en oefeningen? Hij wilde rusten, opdat hij in de grondelooze stilte van zijn ik beluisteren mocht de stem Gods; dan zou in hem gewrocht worden het wonder der schepping; met het ééne woord „daar zij licht” zou God wederom uit den duisteren zieleafgrond het licht doen oprijzen dat verlicht een iegelijken mensch; „het natuurlijk verstand moet verzaakt worden; onze stem, gedachte, wil, vernuft moet voor Christus gestild zijn, gelijk hij de zee gestild heeft (Matth. 8); want zoolang als de Reeden leeft, is Christus dood”.⁵⁸⁸⁾ Als anderen redetwisten over de vraag of er werkelijk engelen en duivelen waren; of de bijbel uit God of uit de menschen was; of er een plaatselijke hemel was ergens in het heelal, of naar CARTESIUS' leer een onplaatselijke; of drieëenheid en twee-naturenleer aannemelijk waren, dan schudde de Quaker meewarig het hoofd. Hij achtte dat ijdele disputatiën: wat ging hem dat alles aan? Hij had alleen te maken met wat hij inwendig ervoer. Over een mogelijken duivel buiten hem haalde hij de schouders op. De bijbel was hem niet dan een „doode letter.” Een hemel die niet op aarde en wel binnen in hem was, liet hem koud. Het dogma der kerk boezemde hem geen belangstelling in; als de Socinians de drieëenheidsleer bestreden vond hij dat even bedenkelijk als wanneer kerkelijken haar verdedigden; of iemand met COPERNICUS leerde dat de aarde om de zon, dan wel met PTOLOMAËUS dat de zon om de aarde draaide, was hem onverschillig. **Misschien** had hij

⁵⁸⁸⁾ Brief van B. Furley, bl. 19, 16; Schatkamer des Ev. bl. 18, 115. Brief van Elisabeth Hendriks, bl. 1, 6, 12.

Hierover zoo goed als over allerlei andere vraagstukken op godsdienstig-wijsgeerig gebied wel zeer bepaalde beschouwingen, maar zijn hart hing er niet aan. Hij zou — verondersteld nl. dat zijn apathie ten opzichte van het theologische en wijsgeerige hem een oogenblik verliet — van duivelen-ontkënnër tot verdediger, van dogma-geloovige Spinozist kunnen worden, zonder dat het groote leven van zijn ziel wezenlijk veranderde.

Als de PHILOSOOPH en de BOER ⁵⁸⁹⁾ lang en breed met elkander hebben geredetwist over de verhouding van wijsbegeerte en Schrift, verbreekt eindelijk de Quaker, langen tijd de stomme getuige van hun redenen, zijn zwijgen aldus:

QUAKER: »Vrienden, ik hebbe nu al een wijl naar uwe
 »discoursen gehoord en gij hebt mijn zelven gelukkig doen
 »achten, omdat ik dat zeekerlijk heb verkregen, daar gij tot
 »noch toe met malkanderen over hebt leggen disputeren.
 »En daar leyt wat op mijn herte om tot u te spreken,
 »namelijk dit, dat ik u zoude raden *tot het licht u zelven te*
 »*begeven* en dát alleen te volgen, dat de heiligen van outs
 »gevolgt hebben. Door welk licht zij getuygenisse hebben
 »verkregen, dat zij vrienden waren van God. En 't geen de
 »Philosoof daar gezeyt heeft, dat approbeer ik, namelijk, dat
 »*de Schrifture ons niet als simpele woorden verschaft*, en alzoo
 »en kan men dezelfde niet hooger dan voor een krachte-
 »loose letter rekenen, zonder geest en leven; want zullen
 »wij yet uyt dezelfde begrijpen, zoo moeten wij onzen toe-
 »vlucht nemen tot het licht, het welke alle menschen ver-
 »licht, komende in de werelt. En daarin heeft de Filosooph
 »ongelijk, dat hij dit woort gebruykt van *Philosophy* ofte *reden*;
 »soo hij dit *licht* of *geest* genoemd had, dan zouden wij mal-

589) Zie bl 323.

kanderen haast verstaan hebben: want in de stellingen zijn wij eens, namelijk, dat de Schriftuure niet en decideert en dat wij alzoo onzen toevlucht moeten nemen tot eenen anderen rechter ende scheytsman, die ons geschil zal slechten. En nadien God belooft heeft, in 't laatst der dagen met zijn volk een verbond op te rechten, daarin *ze hem alle zullen kennen van de kleynste tot de grootste*; daarom zoude ik u raden, dat gij met uwe dispuyt en daar uyt scheiden en *dat gij in u keerde tot datgene dat u beschuldigt en ontschuldigt*, en dan zullen wij niet langer behoeven te onderzoeken, op wat voor een wijze men zal kunnen besluyten, dat hij er is; maar *wij zullen God in ons zelfs hebben en gevoelen*. Want hij is in yder van ons, maar gij maakt door uw eygen besigheden, dat gij hem zijne werkinge belet: daarom bid ik u, weest stille en luystert wat *in u gesproken wort*." 590)

Als om zelf het voorbeeld van dat zwijgen te geven, houdt de spreker zich na deze ontboezeming een oogenblik buiten de discussie. Maar spoedig wordt het hem weer te machtig.

Als de BOER den eenvoud en de klaarheid van den bijbel roemt, de PHILOSOOF daarentegen op haar wijsgeerige diepten wijst, valt de QUAKER opnieuw, beiden terechtwijzend,

590 De zelfde afkeer van een al te beredeneerd christendom spreekt uit het oordeel dat Bourignon velt over een zeker Leidsch Professor (niet onwaarschijnlijk Heidanus, die door bemiddeling van Elsevier een onderhoud van twee uren met haar had gehad: „ik heb gemerkt dat hij een „Cartesiaan is, die geen anderen God kent dan dien hij begrijpt met zijn „rede. Hij is geheel verzonken in atheïstische gevoelens. Hij wil niet gelooven „dat de H. Geest ook heden ten dage nog werkt in de zielen, zeggende dat „zulk alleen op het Pinksterfeest te Jeruzalem en in de apostelen is geschied: „dat er tegenwoordig geen profeten meer zijn dan alleen valsche; en ten „slotte dat er niets noodig is om gered te worden dan te gelooven in Jezus „Christus: dat de menschen te zwak zijn om ook maar iets goeds te doen. „Ik heb nooit een ziel verder van God verwijderd gezien dan de zijne.”
Avis et Instruct. bl. 20.

uit: *Bij aldien gijl. kende het waarachtige licht, hetwelk
 »der mensch, komende in de werelt, verlicht, zoo zouwt
 »gij al dese verwarde Disputatiën niet behoeven, ende zoud
 »gerustelijk daar op kunnen wachten, tot het u van alle
 »eygenwijsheyt, Schriftgeleerdheyt en sonden, door den
 »Duyvel in de herten der menschen verwekt, verlost hebbende
 »en de wedergeboorte in u herten geplant hebbende, u in
 »alle waarheyt sou leyden.

»Maar nu hebt gijlieden zoolang gedisputeert en elk
 »heeft redenen uyt zijn *eygen vernuft* bijgebracht. Doch wie
 »heeft nu gelijk? Hoe kan men dat weten als alleen, wanneer
 »men sich van *het licht* laat leyden en op de zalvinge wacht,
 »die ons alles leert en in alle waarheyt leyt *zonder eenige*
 »*hooft-breeking of warringe of disputatie*. En dit is het waar-
 »achtige licht, van hetwelk wij getuygen, en ons getuygenis
 »is waarachtig en in de Schrift bevestigt.”

Hierop ontspint zich het volgende typische gesprek
 tusschen den man, die boven alles kláárheid wil en den
 mysticus, die juist in het zwèvende behagen heeft:

BOER: »Ik ben blijde, dat ik gelegenheyt heb om eens met
 »u te spreken, omdat ik eenige van uw volk dikmaals
 »heb hooren spreken en somtijds wonderlijke en ook
 »quade stellingen van haar heb hooren doen. Ik bid
 »u, segt mij eens, wat hebt gijl. voor gevoelens van
 »*God*, van *Christus*, van de *Schriftuur*, van de *Duivelen*,
 »van de *Hemel*, van de *Helle* en van de *deugden* en
 »*ondeugden*. Want naar dat mij gesegt is, hebt gijlieden
 »daar zeer vreemde gevoelens van. En dewijl de
 »menschen dikmaals een ding qualijk verstaan of door
 »partijdigheyt verkeerdelijk uytleggen, soo kunt gij
 »mij nu, als 't u blicft, bericht doen.”

QUAKER: »De slang is altijd een vijant der waarheyt geweest en een logenaar en lasteraar der Heyligen.
 »Maar *in het licht is alles een, daar zijn geen opiniën noch menschelijke wijsheyt*. Die *dat* volgt en daar van geleyd
 »wort, die is met al de Heyligen vereenigt en *weet alle dingen* en behoeft niet te vragen naar het verstant
 »der Heyligen, maar *het licht leert hem alles*.”

BOER: »Dat kan ik met mijn boerenverstant niet begrijpen.
 »En nochtans denk ik, dat het waarachtige licht soowel voor de boeren als voor de Quakers is opgegaan.
 »En gij hebt mij soowel als de Philosophie van verwerping en dooling beschuldigt, zegt mij dan waarin
 »dat ik dool, en onderrecht mij.”

QUAKER: »Die in het licht wandelt heeft geen onderrechter
 »van noode, want die de zalving heeft die de Heyligen voor hem ontvangen hebben, heeft niet van noode
 »dat hem yemant leert, maar die (nl. de licht-zalving) leert hem van alles, 1 Joh. 2 : 27.”

BOER: »Maar ik ben daarmee niet tevreden. Want dewijl
 »de Schrift ons leert, dat de Duivel hem in een Engel des lichts verandert en dat wij de geesten moeten
 »beproeven of ze uyt God zijn, soo segt mij dan eens, wat leert u dat licht daar gij van spreekt, van God,
 »de duyvel en de overige dingen, die ik u heb genoemd, opdat ik uw geest magh beproeven.”

QUAKER: »Wij leeren in geen hoeken maar openbaarlijk, en hebben veel schriften in de Wêreld uytgegeven
 »en daarin dusdanige vragen beantwoort; leest die in de gehoorzaamheyt van het licht, dan zult gij een
 »getuygenis in uw ziel vinden en tot het licht vereenigt werden, hetwelk een yegelijk mensch verlicht,

»komende in de Werelt. Keert u slechts daartoe in u
»conscientie, opdat gij met ons tot de waarheydt-
»getuygenis moogt geven.»

Ter nadere kennismaking met zijn beschouwingen verwijst ons dus de Quaker naar de geschriften, die de zijnen in het licht hebben gegeven. Nu zijn die geschriften grootendeels in den maalstroom van den tijd verloren gegaan. Het zou dus niet gemakkelijk zijn aan deze verwijzing gehoor te geven, indien wij niet in een *Tweede deel van de Philosopherende Boer* uit een honderdtal Quakersche pamfletten allerlei citaten bijeengezameld vonden. Dankbaar jegens het toeval dat deze citaten bewaarde, zal ik er in de volgende bladzijden een ruim gebruik van maken.

Vooraf evenwel noem ik een geschriftje dat niet slechts in excerpto, maar in vollen omvang bewaard gebleven is. Het is een uitnemende vertolking van den geest, die uit alle anderen spreekt. Ik bedoel de *XII Vragen* welke JACOB JACOBSEN en ABRAHAM JANSEN aan de wereld ter beantwoording voorstelden.⁵⁹¹⁾ Had FURLEY gevraagd »of de »bekeeringe niet zijn eerste gront neemt in de innerlijke »mensch», »of yemant tot den Vader kan komen door eenig »ander middel als door het innerlijke middel van zijn »eygen geest,» »of yemant tot het ware saligmakende »Geloove kan komen door eenig uyterlijk middel te »bruyken, als de Schriftlesen, Prediken hooren, bidden» — in denzelfden geest verzochten JACOBSEN en JANSEN een antwoord op de vragen:

1. »Waar was die geest Gods, die de kinderen Israëls

⁵⁹¹⁾ Soortgelijke vragen waren ook door anderen gedaan; door William Ames 23, door Benjamin Furley en door Willem Katon 14. Die van Furley en Katon kan men vinden in de Bijlagen.

10. »Waarom was RUT bewogen, haar geslacht te verlaten, was het door *het woord des geloofs in haar hert*? Ja of neen, Ruth 1 : 16.”

11. »Aangesien de natuurlijke mensch de dingen Gods niet en kent (I Kor. 2 : 14), waardoor quamen deze voorverhaalde *Heydenen* God te kennen, dewijl Christus zegt: »niemant kent den Vader dan de Soon en dien het de Soon wil openbaren, Matth. 11 : 27.”

12. »Waar is het snelle getuygenisse des Heeren tegen de tovenaars, overspeelders, meyneedigen en tegen die geweld en onrecht doen? en tegen die den dagloonder, weduwen, weesen en vreemdelingen onderdrukken, en den Heere niet vreesen: is het niet *in haar herten*? Zooja, ist dan *heylig*? en zoo neen, dan bewijst het tegendeel, Mal. 3 : 5.”

Men gevoelt, hoe bedenkelijk kerkelijken hier het hoofd geschud moeten hebben: van den in de dagen van keizer AUGUSTUS geboren Christus Jezus wordt niet gerept; Christus is hier de geest van het goede; Christenen waren er lang voor Jezus' geboorte zoowel onder de heidenen als onder de Joden; door Christus' geest geleid was de Moabitische RUTH die JEHOVA niet kende en zelfs „de afgod NEBUKADNEZAR”, de groote vijand van Gods volk.

Wie meenen mocht dat SPINOZA reeds hierom niet tot de Reformateurs kan worden gerekend omdat hij Christus' geboorte, lijden, sterven, opstanding, i. c. w. de heilige geschiedenis, voor 's menschen behoud van ondergeschikte beteekenis acht, vindt hier een terechtwijzing. Het blijkt integendeel dat de Joodsche denker ook in zijn uiterst radicalisme niet begrepen kan worden dan onder het licht niet slechts van de wijsgeerige, maar vooral van de godsdienstige bewegingen van zijn tijd. In het bijzonder wordt hier

waarschijnlijk gemaakt dat SPINOZA'S Christendom boven den historischen Christus — evenmin als m. i. het hedendaags gepredikt Christendom buiten den historischen Christus⁵⁹², — in de eerste plaats niet een wijsgeerig maar een godsdienstig, zelfs een Christelijk, zij het dan ook veelal antikerkelijk⁵⁹³, verschijnsel van dien tijd is geweest.

Dat de *XII Fragen* niet op zichzelf stonden, blijkt uit de reeds genoemde citaten.⁵⁹⁴ die de BOER⁵⁹⁵ uit allerlei quakersche geschriften bijeenzamelte. Zij bewijzen hoe de

592. Ik heb het oog op wat b. v. Dr. Boekenooogen over den „idealen Christus,” of wat nieuw-mystieke letterkunde over den „inwendigen Christus” geschreven heeft.

593) Ook een Jodocus van Lodensstein erkende een voor-christelijk Christendom, zie Proost.

594. In deze citaten blijkt welk een verschil er tusschen Reformateurs kon zijn, wanneer de een hoogdravend sprak van de rede als „de goddelijke leidster” van den mensch en de ander ze minachtend noemde „de vleeschelijke drossem van het natuurlijk verstand.” Toch vergeten zij niet, dat zij op gemeenschappelijken bodem staan. De Boer somt verschillende dingen op, waarin hij met den Quaker van één verstand is. Beiden bestraffen zij in „de genaamde Christenen”:

1. de vervolging in zaken van den godsdienst; 2. kostbare kerkgebouwen; 3. hooge en aanzienlijke plaatsen in de kerkelijke bijeenkomsten; 4. overdreven eerbewijzingen en geveinsdheid in het groeten; 5. het zingen van gezangen en psalmen die voor het volk niet passen; 6. het weigeren van de vrijheid van Profeteeren in de bijeenkomsten; 7. het pleiten voor de onmogelijkheid van een onzijdig (weerloos) leven; 8. het enkel met den mond en niet ook met ter daad verwerpen van dronkenschap, dobbelen enz.

I. é. w. beiden zijn en erkennen elkander als Reformateurs.

595) In een „Tweede deel van den Phil Boer”; dit verscheen in 1676 en was een repliek op „Aanmerkingen” die anonym tegen het eerste deel van Den Phil. Boer in het licht waren gezonden. Wie de schrijver van die Aanmerkingen was kon men slechts gissen; men dacht inzonderheid aan B. Furley, diens „familie vriend” Arent Zonnemans, en aan Steven Crisp; Phil. Boer, II, 28.

Vrinden hun revolutionair-religieus beginsel op allerlei stukken uit de kerkelijke dogmatiek toepasten.

Zoo op het geloof in een leven hiernamaals: De gewone voorstelling van een persoonlijk voortbestaan maakte plaats voor een boeddhistisch getint Nirwana-geloof: „na den dood „vloeit de ziel weer in het goddelijke algemeene Wezen in, „gelijk een emmer water in de zee.” Ook hier was de Quaker weer de religieuze parallel van SPINOZA. Hield deze, hoewel hij niet ontkende dat er in den mensch iets onverderfelijks was, nl. de geestelijke liefde tot God, zich toch verre van het kinderlijk geloof der groote menigte, leerend dat met 's menschen lichaam óók zijn „aandoeningen”, zijn verbeelding en herinnering ophielden te bestaan,⁵⁹⁶⁾ de Quaker deed desgelijks: „Wij, zoo gering als wij zijn in ons zelfs, nochtans „zijn wij een gedeelte van de zee. Teegenwoordig zijn wij „niet van de Oceaan, omdat wij alsnog met de Oceaan niet „gepaart zijn. Ende tenzij dat wij vergaan en tot niet „ver smelten, zijn wij niet.⁵⁹⁷⁾ Maar indien de zon ons „ophaalt en tot niet brengt, dat wij niet eens voor drup- „pe len aangezien worden, dan zullen wij apparentelijk iet „zijn: want dan zullen wij tot den Oceaan wederkeeren, wien „wij toebehooren⁵⁹⁸⁾; tot hem, die almachtig is en wij zullen

596) Ethica V, Stell. 34.

597) In denzelfden geest zegt Spinoza: „geen andere dan de geestelijke „liefde is eeuwig. Let men op hetgeen de menschen hieromtrent gemeenlijk „gelooven, dan zullen wij bevinden, dat zij zich wel bewust zijn van de eeuwig- „heid hunner ziel, maar die verwarren met de voortdoring, en eeuwigheid „toekennen aan verbeelding en herinnering welke naar hunne meening ook „na den dood blijven bestaan.”

598) Toch leert de Quaker wel een leven hiernamaals: hij zegt weliswaar dat de Heyligen reeds hier op aarde het eeuwig leven hebben, doch erkent de gebrekkigheid er van en voegt er aan toe: „Hoewel wij meerder genieting „verwachten”; „hoewel wij het (in het hiernamaals) in grooter volheydt ver- „wachten.”

›in hem versmelten, die oneijndiglijk wijder is dan 10.000 zeeën of Oceanen.”⁵⁹⁹⁾

De roem van deze zwevende voorstellingen was ondermeer, dat zij geen voet gaven aan de loonmoraal. Niet minder fel dan SPINOZA waren ook de Quakers⁶⁰⁰⁾ hiertegen gekant. Het goede te doen in hoop op een hemelsche zaligheid of uit vrees voor helsche straf was in hun oogen innerlijk tegenstrijdig.

Dat hing samen met hun opvatting van wat „goed” was. In afwijking van de groote menigte achtten zij de „deugd” niet gelegen in ghoorzaamheid aan zekere wetelijke geboden, maar in een zich bewust worden van de inwendige goddelijke lichtstraling. Deugd en zaligheid waren in hun oog synoniem.⁶⁰¹⁾ Satan zelf, meenden zij, moest het geweest zijn die, beide begrippen onderscheidende, de menschen op het één in de toekomst deed hopen om hun beide voor altijd te onthouden; ›Satan doet den menschen omzien naar een zaligheid buiten hen.⁶⁰²⁾ De duyvel doet de kinderen der gehoorzaamheid uytzien naar het Koninkrijk Christi buyten hen en voed haar met een hoop, door een belijdenis zonder kracht, nadat zij dood zijn, daarin te

⁵⁹⁹⁾ J. Everh., Schatkamer, bl. 830. Jan Smet aan J. Hoo-
renbeek, bl. 19.

⁶⁰⁰⁾ Trouwens de Quakers niet alleen; ook bij andere Reformateurs vinden wij herhaaldelijk anti-eudaemonistische uitingen. Zoo zegt Paul. Bre-
denburg in zijn lijkrede over Verburg: „niemand sterft te Rome tenzij
„hij te Rome leeft, en niemand sterft den hemel tenzij hij den hemel leeft.”
Hier is de hemel blijkbaar een zedelijke idee, niet veel anders dan bij
Schleiermacher. Nog typischer is een uiting van Crisp, die van de
kerkelijken smalend zegt dat zij „meenen haar Elyseum te genieten, nament-
„lijck eenen Hemel, alwaer Godt ende de Heyligen Engelen woonen in de
„eeuwigheit.” Een Geklanck des Allarms, bl. 9.

⁶⁰¹⁾ „De zaligheid bestaat daarin, dat onze ziel de volmaaktheid
„zelve deelachtig is geworden.” Eth. V, bl. 33.

⁶⁰²⁾ Will. Ames, Declaratie v. de getuyge Gods.

„komen.” „Zoolang de mensch onwedergeboren is, heeft hij niets boven zich zelf lief; de hemel is hem aangenaam uyt eigen liefde.” „Sommigen lijden gelijk als Christus deed; maar schoon zij waanen, dat het voor hem (Christus) is, zoo is het evenwel voor haar zelfs. Want uyt de zelfheyd of eygenliefde is het, dat de vleeschelijke menschen God dienen; hieruyt spruyt de zorg voor haer zielen en de betrachtting om in den Heemel zalig te worden; maar Christus zegt: gij hebt uw loon weg.”⁶⁰³⁾

Dit anti-eudaemonisme deed behalve de behoefte aan een persoonlijke onsterfelijkheid ook die aan een realistisch hemelgeloof wegvallen. Wat de bijbel aan realistische taal bevatte werd vergeestelijkt, „de hemelsche zaligheid”, „de opstanding”, „het koninkrijk Gods”, „het duizend jarig rijk” werden geacht te wijzen niet op iets buiten maar op iets in den mensch, niet op iets toekomstigs maar op wat in dit leven den mensch ten deel valt: „de opstanding uyt den dooden en de eeuwige zaligheid in de geloovigen wort terwijl zij dit aardse lichaam nogh hebben, volmaaktelijk genooten;”⁶⁰⁴⁾ „de gehoorzaamheid tot het licht is de opstanding uyt de dooden en den ingang in de eeuwige rust”;⁶⁰⁵⁾ „vrij zijn van den dood” en „de prikkel des doods” beteekenen niets anders dan „vrij zijn van de zonde” en „de prikkel der zonde”; „het aangename jaar” en „de dag der vergelding” zijn gebeurtenissen niet uit de

603) Schatkamer des Ev. bl. 82, 131 v., 140, 211 v.; Erfdeel, Jacobs, bl. 12. In „Melk voor de kinderen,” bl. 18 lezen wij zelfs: „als gij door het licht uw vrijmaking bevonden hebt, als dan moogt ge zeggen: alle dingen zijn geoorlooft, den reynen zijn alle dingen reyn;” Philos. Boer, II, 16.

604) Schatkamer des Evangeliums door John Everhard, bl. 77.

605) Liefde tot de verlorenen, bl. 6.

groote wereldgeschiedenis maar uit het zieleleven van iederen mensch die „de beweging Christi Jesu in sich hoort.”⁶⁰⁶⁾ ik weet, dat het een algemeen gevoelen is dat de paus de Antichrist is; dat wij een duyzend jaaren vrede noch zijn verwachtende en dan zal de gemeente zonder vlek of rimpel zijn en de Christus zal in zijn Koninkrijk met vrede heerschen en geen vijand zal haar weerstand bieden. Doch dit alles dunkt u zal geschieden na a u w dood. Gijl. wenscht dat gij die daagen moogt beleeven. En zoo ook wanneer gij bid „uw Koninkrijk komen, uwen wille geschiede” — ul. dunkt dat dit zal geschieden in die daagen van vrede, of anders als gij legt te zieltoogen. Maar dan is het Koninkrijk Gods gekomen, dan is Gods wil geschied, zoo wanneer Christus in uw vleesch gekoomen is, dat hij in leeft en over u heerscht, dat gij in al uw werken en daad uwen heyland navolgt.”⁶⁰⁷⁾

Met de realistische voorstelling van den hemel viel ook die der hel; ook deze werd geacht binnen in den mensch te zijn al wat de Schrift zeide van geoordeeld worden zag, naar me beweerde, op iets wat gedurende het áárdsche leven geschiedde, niet de mensch die *stierf*, maar hij *die tot inkeer kwam*. zou weten wat de hel was: „wie het licht in zijn conscientie betracht zal geleid worden in 't gericht voor den troon des Lams, ende het Boek zal in hem geopent worden, ende dit is de toorn en verdoemenis dat over dy gaat, dat vuurvflammende zweert [welk is de wet der gerechtigden]; uyt de mond des Lams voortgaande zal het gints en weer zwieren en u ontmoeten en nederhouwen, in de Helle werpen,

606) F. Hogwil, Erfdeel Jacobs, bl. 15.

607) J. Everhard, Schatkamer, bl. 190.

»alwaar huylen is ende knarsing der tande, uyt mangel van »Gods tegenwoordigheyd.»⁶⁰⁸⁾

Het is te begrijpen, dat Ds. JAC. COELMAN er toe kwam om den Quakers ronduit te vragen of zij in waarheid geloofden dat er werkelijk een hel was. Het antwoord dat hij ontving, naar den vorm bevestigend, was inderdaad ironisch-ontkennend; „gewisselijk, de levende God is rechtveerdig ende „zal een ieder vergelden naar haar werken;” die vergelding zal geschieden in de hel waar is „die worm die nooit en sterft »ende het vuur dat nooit uytgebluscht wordt;” die worm en **d**at vuur nl., die ge ook kunt noemen „het licht, of Christus »Jezus in de consciëtie van ieder mensch: zulks, dat na den »dood des lichaams de godloozen eeuwig pijn en droefheyd »voelen;”⁶⁰⁹⁾ het is die hel van droefheid naar God, waarin men **m**et Christus moet nedervaren vóór men met hem kan zitten „in de Hemelsche plaatsen:” „Een ieder zouw wel met Christus »tus willen opvaaren om deel te hebben in het leeven en de »heerlijkheyd, maar wij moeten eerst met hem in zijn lijde en »dood gedoopt worden en met hem ter helle vaaren.”⁶¹⁰⁾

Bij zulk een uitbeelding van de hel paste niet anders **d**an een onpersoonlijke duivel. Deze kon niet meer wezen de **z**warte kip die naar men zeide op de doodkist van een godde-**l**oos mensch zich soms neerzette om maar aanstond de ver-**d**oemde ziel mee te nemen naar den vurigen oven, hij moest zijn de booze hartstocht in 's menschen gemoed; niet een zelf-standige macht die den mensch verleidt — een gemakkelijke verontschuldiging voor den zondaar — maar 's menschen eigen booze neiging; »de eygen macht, de eygen wil, de eygen boos-

608) Openbaring van 's menschen wederkeer, bl. 8.

609) Antwoord op 5 vragen, bl. 3. Aanmerkingen voor de Boer, bl. 9. — 610) Openb. van 's menschen wederkeer, bl. 7.

heid der menschen is de eygentlijke Duyvel. Deeze is de natuurlijke mensch, de sterke die in het huys gekoomen is (Matth. 12 : 29). Wanneer ik spreek van de sterke, of van den vouden mensch, of van de zonde, of den Duyvel of den Satan, of Lucifer, of den Antichrist, zoo heb ik eenerley zaak voor u en zoo heeft ook de Schrift, nadat ik versta. Wilt gij den duivel gewaar worden, tred in u zelfs, gij zult hem nooit buyten u vinden. Hij wort in de Schrift met 20 namen genoemd: 1 de oude Man (mensch), 2 Adam, 3 de Slang, 4 Lucifer, 5 de Roode Draak, 6 de briesschende Leeuw, 7 de Duyvel, 8 d' Anti-christ, 9 Zonde, 10 Weerspannigheyd, 11 een valsch Licht, 12 Duysternis, 13 het Vleesch, 14 Zelfsheid, 15 Eygen-dom, 16 Eygenliefde, 17 onze eygen Wil, 18 Dwaaling, 19 de Satan, 20 de Booze; die slang dan, wiens kop vertreden moet worden is niet *buyten*, maar *binnen* den mensch, zoowel als het zaad van de vrouw dat hem den kop vertreden moet." ⁶¹¹⁾

Was aldus de duivel de onpersoonlijke macht van het booze, dan moest Christus de onpersoonlijke macht van het goede zijn: dat de „Heiligen” den Zoon Gods bezaten be-teekende eenvoudig dat zij het „oneindig leven” hadden, ⁶¹²⁾ wanneer de Schrift verhaalde van Gods zoon die uit den zade Gods bij de maagd Maria geboren was, dan was dit in gewone taal overgezet: „de inwendige Christus, de hoop der heerlijkheyd, de Zoon Gods, de onsterfelijke geboorte, de erfgenaam van het Koningrijk dat zonder eynd is — ge-

⁶¹¹⁾ Schatk. des Ev., bl. 36, 37, 86, 155, 157, 159; W. Ames Licht, dat in de duysternis schijnt, vraag 101. Margret Fel had in een geschriftje ook het vrouwenspreken verdedigd. (Fil. Boer).

⁶¹²⁾ Hogwil. bl. 47; Pennigton, Weg des Levens, bl. 1; W. Ames, Misslaagen van M. Jans, p. 8; James Park, Jezus verhoogt, bl. 17.

›boren uit den adem of geest des levens (de ziel des menschen) die uyt God voortquam.”⁶¹³⁾

Hoe sterk filosofisch getinte uitweidingen in dit verband somtijds werden gegeven, bewijst de volgende aanhaling : ›gij dunkt dat Christus in den Hemel is, en zoo is ›hij ook in der waarheyd; want de Hemel is, daar hij is ›en hij is overal. Zoo gij bijvoorbeeld van mij wegneemt ›alle hoogte, diepte, alle groote en kleynte, alle gewicht en ›maat, alle hitte en koude, en allerlei stof en gedaante (want ›dit zijn alle toevalligheden) en 't geen dan overblijft, dat ›is hij die alle dingen draagt, nl. Jezus Christus; hij was ›het begin aller dingen; hij is het weezen en leven aller ›dingen; hij is in ieder schepsel; indien gij waart duyvelen ›in de Hel, evenwel was hij nog in U. En wilt niet vermoeden ›dat gij God uytelijk zult vinden; want God woont van ›binnen; noch verwacht niet dat gij God uytwendig zult ›hooren, want God woont inwendig in zijn Tempel.”⁶¹⁴⁾

In vereeniging met de reeds geschetste mystieke Godsleer werd uit deze christologie een driëenheidsleer geboren die van het oude dogma niets bewaarde; „de Vader is in den ›Zoon en de Zoon is in den Vader. Ende zij zijn met een ›naam genoemd, 't welk is het Woord of Licht. Want het ›Woord is God, en Christus is het Woord. God is Licht, en ›Christus is het Licht des Werelts. Christus, God en de Geest ›zijn één weezen en substantie, zij zijn een en hetzelfde weezen, ›en het licht van dat Goddelijke weezen heeft een iegelijk ›mensch verlicht.”⁶¹⁵⁾

613) Phil. Boer, II, 19. — 614) Schatkamer des Ev., bl. 20, 36, 39. Bijna dezelfde antwoorden gebruikt J. Smet aan J. Hoorenbeek, bl. 24 en W. Ames, Verbond van het Rijk Gods, bl. 1.

615) Een Nieu Boekje voor de kinderen, bl. 20; Antichrist ontdekt, bl. 2; G. Fox, Woorden v. h. eeuwige leven.

De rechtzinnige klank in deze woorden had niet meer echtheid dan SPINOZA'S erkenning van den „eenig geboren Zoon Gods". De BOER had alle reden om te vragen: „dus verstaat gijl. door God, het Lam, het Licht, het Woord, Christus een en dezelfde zaak, naamelijk het Licht, dat alle menschen verlicht?"

Nog minder dan de drieënhedenleer kon de kerkelijke zonde- en zoenleer zich in de quakersche lichtprediking handhaven. Daar hier de onderscheiding van goed en kwaad samenviel met die van licht en duisternis, was het begrip deugd zoowel van religieuzen als van moreelen aard. Niet de gehoorzaamheid aan een of andere goddelijke wet, maar het innerlijk lichtleven was deugd. En het was niet alleen deugd, het was ook zaligheid. Hemel, gerechtigheid, licht waren een en hetzelfde.

Deze beschouwingen leidden tot een kritiek op de gemeene opvattingen, die ons doet denken aan die welke ED. VON HARTMANN nog in onze dagen heeft geoeffend op wat hij noemde het „eudaemonistisch" en „heteronoom" karakter van de Christelijke moraal.⁶¹⁶⁾ Wat men gemeenlijk deugd noemde de (gehoorzaamheid aan zekere voorschriften die, naar men geloofde, van God waren gegeven en waaraan eeuwig loon en eeuwig straf waren verbonden) had in het oog der Quakers geenerlei waarde, en was h. i. even slaafsch als doelloos. Bijzonder stout drukte HOGWILL zich uit met te zeggen dat het doen van het goede „zonder de beweging des Heiligen Geest" niet meer welbehagen bij God had dan wanneer iemand een mensch doodde, een afgod zegende, Baäl kuste⁶¹⁷⁾; of een ander met te beweren: „alle deugd

616) Phänomenologie des sittlichen Bewusstseins.

617) Fr. Hogwill, achter de Theol. Stellingen van Robert Barclay, bl. 23.

die buiten het licht is, is maar een afgod, een dienst die in de Oudheid der Letter bestaat." 618)

Voor wie zoo dacht, moest de ijver van de Christenen om met goed te doen den hemel te verwerven iets tragisch hebben: „dit is de ellende aller ellenden, dat de mensch door zijn Godsdienst en belijdenis der waarheyd ter helle vaart; dat men door het hooren der predikatiën, door het ontvangen des Sacraments, door bidden, door prediken, door matigheyd, door overwinning van ondeugd, door de zonden te wederstaan, door aelmoessen te geeven ter hellen vaart." 619)

Was deze geringschatting van het pad der deugd, afgezien van haar kettersch karakter, ook uit een praktisch oogpunt bedenkelijk, zij was dit te meer doordat zich bij haar aansloot een dualistische onderscheiding van vleesch en ziel (den ADAM in ons en den CHRISTUS in ons), die de zonde tot iets onwezenlijks maakte, tot iets vleeschelijks, waaraan de ziel, de eigenlijke mensch, geen deel had: „het is een groote blindheyd te zeggen dat de geest des menschen, welke uyt God is en door welke de mensch van de beesten verschilt, 620) de zonde toestemt of in de verzoeking gaat of met Satan vereenigt. En dien adem des leevens was in God, aleer de mensch was. Ende dat is het, daar de dood overgeheerscht heeft, alhoewel het niet heeft

Soortgelijke uitdrukkingen vinden wij in Weg des Levens en des doods, bl. 33; B. Furley, Copy van een brief, bl. 10. Fr. Kuypers deelt mede, dat Barclay hetzelfde had gezegd in „zeeker Latijns Boekje tegen N. Arnoldi, bl. 36."

618) Het deksel gescheurt. bl. 1.

619) Schatkamer des Ev., bl. 9, 173, 223.

620) Ook Cartesius en Spinoza namen aan dat de mensch „iets eeuwigs," een „ziel" heeft, die, rechtstreeks van God afkomstig, hem van de beesten onderscheidt.

»gezondigd naar de gelijkheid van Adams overtreding
 »(Rom. 5 : 14). En deeze geest keert wederom tot God, die
 »ze gaf; dit is dan hetwelk wij het licht noemen, en Chris-
 »tus, ende Zoon, dat weer in de Oceaan vloeyt.”⁶²¹⁾

Even autonoom als de moraal was ook de religie der Quakers. In het licht van den inwendigen Christus gevoelden zij behoefte noch neiging aan de leiding van wien of wat ook. Even goed als de beste meenden zij den weg des levens te kennen. Zelfs de bijbel had hun niets te leeren: iets doen of gelooven, omdat het in den bijbel stond, noemden zij „eene nabootsing des geloofs.” Tegenover de profeten en de apostelen toch stond de geloovige als parti égal, evengoed als zij was ook hij door den Geest geleid. Naar den zin der Schrift had hij niet zorgvuldig te zoeken, de Geest leerde hem ook, zonder dat hij de Schrift las, wat er in geschreven stond, soms méér dan dat en zeker meer dan een »vleesche-lijk vernuft” er met alle studie uit wist te putten. De volgende merkwaardige citaten bewijzen dit. „Al is het, dat de »Schrift van eenige zaaken die wij getuygen geenszins ver-»meld, nochthans zien wij dat het waarheid is.”⁶²²⁾ „De »Geest, door welk de Schriftuur is uytgegeeven, openbaart »ons dingen welken niet geschreeven zijn in de Schriftuur.” »De Schriftuur is niet het Licht, maar een getuygenis des »Lichts.” „Hetgeen in de Schriftuur geschreeven is, is niet »bekent tot zoodanigen die zijn onder het deksel der dui-»ternis.”⁶²³⁾ „Ende alle menschen verstaan niet wat in de

621) W. Ames, Verb. van het Rijk Gods, bl. 1, 2, 3.

622) Weerlegging van het Bericht van Herman Jung, bl. 18.

Deze Jung was Luthersch predikant te Monnikendam en een vriend van Gichtel.

623) Christus verhoogd, bl. 16.

»Schriftuur begrepen is, nochte kunnen zij niet verstaan wat »de leer der Quakers is, al hoewel zij haar verstand moogen »gebruiken: want die dingen te begrijpen is een gaave Gods »vende leyd in de wil des menschen niet.”⁶²⁴⁾

Bestreed men den Quaker in een dispuut met bijbel-
 tecten, dan stelde hij op zijn beurt misschien andere daar
 tegenover, maar hij voegde er aan toe: „gij strijdt met
 »papier, inkt en doode letteren; ⁶²⁵⁾ denkt niet dat wij geen
 »andere grond hebben (dan de H. S.): want dan waren wij
 »moedwillige nabootsers. Maar ons bewijs rust in dezelfde
 »kracht, dewelk de propheeten en Apostelen bewoog.”⁶²⁶⁾

Zoo zou een hunner, een quiëtist, b.v. volhouden, dat
 Gods kinderen geen zorg mochten dragen voor voedsel en
 deksel,⁶²⁷⁾ zonder ook maar een oogenblik stil te blijven
 staan bij het argument van de tegenpartij, dat toch PAULUS
 als tentemaker handenarbeid verricht had om in zijn onder-
 houd te voorzien. Zij zouden het eerbiedig groeten blijven
 verwerpen zonder zich ook maar eenige moeite te geven om
 aan de tegenpartij uit te leggen, hoe hiermee overeen kwam
 dat JACOB zijn oom LABAN en zijn nicht RACHEL met een kus
 had begroet, of dat JACOB voor EZAU zevenmaal ter aarde
 had nedergebogen, of dat PAULUS den stadhouder FESTUS
 had aangesproken met den titel „kratiste”, („mchtigste”). Het

624) Aanmerkingen, bl. 10.

625) Papier in de wereld; Philos. Boer, II, 26. Bijna woor-
 delijk gelijk zegt Spinoza (Godgel. St. Vert. bl. 277 v.): „ik vrees, dat
 „men door al te vroom te zijn den godsdienst in bijgeloof verandert. ja, wat
 „meer zegt, er toe over gaat beelden en gelijkenissen d. i. papier en inkt als
 „ware het Gods woord te aanbidden.”

Spinoza spreekt hier de taal die door Quakers was uitgevonden.

626) Catechismus, bl. 55.

627) Het quiëtisme was anders bij de Quakers niet algemeen. De mees-
 ten beschouwden het als hun plicht door arbeid zelf in hun onderhoud te
 voorzien.

hooge antwoord was: „wat de Schrift van PAULUS getuyg
 of van de Heyligen in de daagen van ouds, is voor uw
 oogen verborgen. Ende wij zetten ons niet om naa te
 bootsen 't geen de heyligen gedaan hebben, maar doen nie
 anders als de geest in ons werkt.”⁶²⁸⁾

Inzonderheid kantten zij zich tegen de heilsleer en
 heilsfeiten der Schrift. Zoo goed als de stoutste beoefenaar
 der nieuwe wijsbegeerte durfden zij de noodzakelijkheid
 van Christus' geboorte en sterven ontkennen. De „heils-
 geschiedenis” was in hun oog niet iets van voor eenige
 honderden jaren, maar iets van het heden, een zielsge-
 geschiedenis: de Schepping der wereld moest plaats hebben
 in den mensch; Adam moest vallen in den mensch; Christus
 moest geboren worden, prediken, lijden, sterven,
 opstaan in den mensch. En om dat in zich te doen
 plaats hebben was het niet noodig zich in de Schrift te
 verdiepen of de geschiedenis van Jezus te bestudeeren:
 alle leeringen, regulen, gronden van hoop en vertroosting,
 die de mensch terwijl hij buyten het ware christelijken
 leeven is uyt de Schriften bijeenvergadert, hebben geenerlei
 waarde.”⁶²⁹⁾

Wel mocht de BOER (a°. 1676) verontrust vragen: „is
 't dan niets waard voor een mensch te weten, dat Christus
 1643 jaar geleden persoonlijk en plaatselijk in het Joodsche
 land heeft gepredikt en is gestorven, opgestaan, ten hemel-
 gevaren, noch, dat de zichtbare wereld in den beginne is
 geschapen en ten laatsten dage weder vernietigd zal worden?”

Kon de rechte Quaker hierop volmondig *neen* ant-

628) Fil. Boer, II, 21.

629) Isaïc Pennington, Weg des Leevens en des Doods,
 bl. 20.

woorden, het verwondert ons niet dat hij ook de mirakelen en teekenen waarvan het N. Testament verhaalt, anders verstond dan het gros van zijn tijdgenooten.

Ten eerste, als brief van credentie sloeg hij ze niet hoog aan. Werd hem gevraagd om zijn zending van God met teekenen te bevestigen, dan antwoordde hij: „ende wat teeken deed JOHANNES DE DOOPER? Geen (Joh. 10 : 41). Was hij daarom van God niet gezonden of zijn getuygenis niet waarachtig?“⁶³⁰⁾

Bovendien waren, naar hij meende, de eigenlijke mirakelen van Christus ook niet iets uit- maar inwendigs: BARTIMAEUS was ziende gemaakt naar den géést; LAZARUS was opgewekt uit den gééstelijken dood; en dat was geschied niet enkel in den tijd van Jezus' omwandeling op aarde, maar van het begin der schepping af tot op den huidigen dag: „Christus doet noch daagelijks alle zijn wonderwerken in de wereld (nl. inwendig), maar misschien niet voor uw oogen. Hij toont zijn mirakelen niet aan u of in u, maar aan degenen wiens oogen hij geopend heeft. Hij is daaglijks in haar gezicht, werkende zijn mirakelen. Gij zijt bedroogen, mirakelen zijn niet opgehouden, maar uw oogen zijn gesloten, en door den God deezer eeuw verblind.“⁶³¹⁾ Door de machtige kracht Gods zijn er mirakelen onder ons gewrocht geweest en mirakeleuze dingen zijn der geschied. Maar degenen, die een teeken wouden hebben, opdat zij mochten gelooven, aan die moet geen teeken gegeven worden als dat van JONAS.“⁶³²⁾

Men mag het er voor houden, dat deze citaten den

⁶³⁰⁾ Fil. Boer, II, 18. — ⁶³¹⁾ Schatkamer des Ev., bl. 30.

⁶³²⁾ Hiermee wordt bedoeld, dat zij hun verstandelijke redeneering van zich weg moeten doen, hun rede over boord werpen.

Quaker op zijn scherpst vertoonen. Bijna alle toch hebben iets opzettelijk-paradoxaals, zoodat wie als FRANS KUYPER van dezen uitgaande een quakersche dogmatiek wilde opstellen, er toe zou komen om aan de vrienden allerlei stellingen toe te schrijven, die ze in werkelijkheid niet hadden, ja die velen hunner voor even „belachelijk” als „goddeloos” hielden en waarvan ze „’t eenemaal abhorreerden.”⁶³³) Hij zou om met FURLEY te spreken evengoed uit Joh. 8 : 48 en 10 : 20 kunnen bewijzen dat Christus een Samaritaan was en den duivel had.

De acht-en-twintig vragen, die de BOER aan de Quakers stelde, werden dan ook door dezen zelf „monstreuse, belachelijke en Goddelooze concepten” genoemd. Toch zijn ze teekenend genoeg, ook voor den vrager, den Sociniaan-Collegiant, om hier een plaats te vinden:

1. »Of de Geboorte, Lijden, Dood, Opstanding en Hemelvaart Christi; alsmede de Schepping en Vernieling des Werelts niet zijn te gelooven; anders als soo veel deselfde *in de geloovigen op een geestelijke wijs* volbracht worden.”

2. »Of de opstanding uyt den dooden of de eeuwige zaligheid *in dit leven volmaaktelijk volbracht* wort in de ware geloovigen, sonder dat dezelfden na de dood op haar zelfs bestaan sullen, of een eygen zelfstandig wezen zullen hebben, of yet van haar zelfs weten sullen, daar ze met malkanderen niet meer als het eenige Goddelijke wesen sullen uytmaken.”

3. »Of ook insgelijks *in dit leven de verdoemenis volkomenlijk volbracht* word, sonder dat na de doot des lichaams eenige pijn of droefheyd zal gevoeld worden.”

⁶³³) Brief van Benjamin Furley aan Fr. Kuypers, (uit Rotterdam 5, I, 1674, N. S.); Phil. Boer, II, 31.

4. ›Of *God, Christus, het Lam, het Licht, het Woord, de Geest,* etc. een en deselfde saak is, nl. het Licht dat alle menschen verlicht.”

5. ›Is dit *Licht, Woort, Christus* etc. *in het hert van yegelijk mensch* en dat *ingeschapen*, sonder dat er buyten het hert der menschen eenig zelfstandig, verstandig Goddelijk wezen is, op hem zelfs buyten alle schepzelen bestaande?”

6. ›Moet niet de mensch zijn *natuurlijke verstant versaken* en tegengaan, soo om de werkingen van het Licht deelachtig te mogen werden als om deselfde te behouden?”

7. ›Verlicht en regeert dit Licht *alle menschen* (de vrager bedoelt: ook de z.g.n. heidenen), die hetselfde door sonden (hoedanige niet alleen zijn hoereri, ongerechtigheyt etc., maar ook lesen, bidden, ondersoeken etc.) niet onderdrukken, en desselfs werking beletten?”

8. ›Is de Duyvel yet anders als het *menschelijke Natuurlijke vernuft*, hetwelk gijlieden noemt de *oude slang* of *Satan*?”

9. ›Is de Schriftuur den regel der geloovigen om naar te leven en de waarheyt aan te toetsen; of is ze maar alleen een *getuygenis* van het waarachtig Licht?”

Vraag 10 is vrijwel gelijk aan 6; 11 heeft betrekking op het „vrouwen spreken” (de meeste Quakers waren hiervan voorstanders, de Collegianten waren er voor het meeren-deel tegen); 12 handelt over het groeten; 13 over de Magistratuur.

14. ›Heeft het licht van het begin des Werelts af *altijd in dezelfde mate in de menschen gewerkt* en getuygt, sonder dat Christus over omtrent 1675 Jaren meerder licht heeft gebracht als te voren alreede in 't hert der Joden en Heydenen was.”

Van het tweede veertiental noem ik alleen:

1. »Konnen de Quakers, dewelke voorgeven van God
 »gezonden te zijn om van het waarachtige Licht aan alle
 »mensen getuygenis te geven, aan een die niet geloof
 »bewijzen, dat zij soo gesonden zijn en waarmee kunnen zij
 »dat bewijzen?»

8. »Is het gevoelen van de Quakers, dat de vertellingen
 »die in den bijbel staan, nl. van de letterlijke Schepping en
 »verdestruering van de Werelt, van de letterlijke geboorte,
 »lijden, doot, opstanding en Hemelvaart Christi, letterlijk,
 »eigentlich en plaatselijk geschiet zijn?»

Tevergeefs vraagt de BOER op deze vragen „als het
 u blijft” een antwoord. De Quaker bedankt er voor zich
 »onder de Inquisitie” te laten stellen, „te meer omdat uw
 »vragen soo ongerijmt zijn dat se in het minst niet gelijken
 »op ons gevoelen.” De BOER moge beleefd nader uitleggen
 dat hij in alle oprechtheid en ernst de vragen gesteld heeft;
 in het geheel niet bedoelt om als inquisiteur op te tre-
 den; graag gelooft dat misschien enkele zonderlingen onder
 de Vrinden hem op een dwaalspoor hebben gebracht — de
 Quaker houdt zich stijf op zijn stuk; „gij moogt zeggen wat
 „gij wilt, ik sal al uw dwase vragen die de slang uyt uw
 „vernunft gesmeed heeft niet beantwoorden.” ⁶³⁴)

Maakt hij zoo den indruk zijn stoute beweringen niet
 te durven handhaven, men houde in het oog dat de woor-
 den hem door zijn tegenstander in den mond worden gelegd.
 Ook, dat het zijne bedoeling niet was om voor de oude
 dogmatiek een nieuwe in de plaats te stellen: niemand moest
 hem naar zijn gevoelen over dit of dat geschilpunt vragen;
 een gevoelen had hij niet en wilde hij niet hebben, over

634) Phil. Boer, II, 27.

Christus noch hemel, over God noch bijbel, over verzoening noch drieëenheid. Hij mocht een wijsgeerige wezenstrek hebben, welke hem voor ieder die hem ontmoette, kenmerkte als een verwant van SPINOZA,⁶³⁵) zelf was hij zich daarvan niet bewust. Wijsbegeerte en godgeleerdheid, Rede en redekaveling, onderzoek en oefening, leer en gevoelens — niets van dat alles lustte hem, zijn uitzien was enkel naar het Licht hetwelk verlicht een iegenlijken mensch, komende in de wereld.

B. Meer den indruk zich van de wijsgeerige strekking zijner nieuwe religie bewust te zijn, maakt de man aan wien de tweede helft dezer paragraaf is gewijd: JACOB BRIL. Hij was een van die reformateursche vromen van wie, misschien doordat zij zich zoover van de wereld hielden, een bijzondere roep uitging: »Vrinden en vijanden geven al te samen »getuygenis, dat hij van een Godsdienstigen wandel en een »afgescheiden vroom leven was; zijn sachtmoedigheid, zijn »soetaardigheid, zijn oprechtheid, zijn ingetogen sedigheid, »zijn stigtelijke ommegang is bijna een yder bekend. En »gelijk zijn leven voorbeeldig was, sodanig is ook zijn sterven »geweest. Zijn vurig verlangen om ontbonden en met Christus te zijn, zijn soeten alleenspraak der sielen, welken hij »met God en met Christus hield, zijn vrolijke verwagting, »zijn levendige hoop en onergelijke conscientie heeft velen »doen omsien en sommigen tot bekeering gebracht.»⁶³⁶)

635) En wel — daar de geestelijke Vader van het Quakerdom, John Everhard, een geslacht vroeger leefde dan Spinoza — een oudere verwant.

636) Vrindelijke Aanspraak aan Korn. van Eken, Voorrede, bl. 5.

BRIL schreef niet om beroemd te worden en nog veel minder om een stuivertje te winnen, maar om zich te oefenen. Niet dan noode stond hij een zijner geschreven stukken aan den een of anderen intiemen vriend af; ze ter perse bezorgen ware niet in overeenstemming met zijn opvatting van de christelijke nederigheid geweest. Na zijn dood evenwel hebben vrienden vrijmoedigheid gevonden om in dienst van waarheid en Christendom⁶³⁷⁾ een door hem nagelaten lijvig handschrift door den druk gemeen te maken.

Dit geschrift, meer dan acht honderd bladzijden groot, bracht heel wat ontroering te weeg. Vol van de stoutste stellingen, ergerde het niet alleen kerkelijken, maar ook een Collegiant, nog wel een die in de Bredenburgsche twisten naast GALENUS in de vóórste rijen had gestaan als verdediger van het door FRANS KUYPER c. s. aangevochten „Spinozisme” en „atheïsme”: KORNELIS VAN EKE(N) kon de woorden van BRIL niet verdragen. Had de oude dag misschien zijn geestes-oog zoo verduisterd, dat hij niet duidelijk meer wist te onderscheiden de idee wier licht eenmaal zoo bezielend tot hem was gekomen, de vrijheid in Christus?

Een „pasquilleus” gedicht verscheen er van zijn hand, erger dan de meest bittere bestrijding: „Een Bril-huisje, »gestoffeerd met eenige uitgelesene Brille-glasen, uit de kraam »en geslepen van den Hoogverligten JACOB BRIL, sogenaamd; »streckende tot verligting van enige duistere plaatsen in het »Boek van J. BRIL.”

In toon en inhoud was dit schotschrift een blaam niet alleen voor den schrijver zelf, maar ook voor zijn kring. Een terechtwijzing van een der broeders kon dan ook niet uitblijven. Zij werd gegeven in den gematigden, bijna vader-

637) Vrindelijke Aanspraak, Voorrede.

lijke **n** toon van „Een vrindelijke Aanspraak,”⁶³⁸) uitgegeven door iemand met een naam, welke op het gebied der geestesvrijheid toenmaals een bijna klassieken klank had, JAN VAN DER KODDE.⁶³⁹)

Deze zeide er zich over te bedroeven dat een oud man als VAN EKE(N), die zijn leven lang hoog opgegeven had van den tempel der liefde en verdraagzaamheid, nu op zijn ouden dag voor de geopende deur buiten staan bleef. Hij nam aanstoot aan den schimpenden toon, waarop BRIL's woorden nu eens werden genoemd „schemerige, gestrepte, scheeve, bogtigitige, gebulte”, dan weer „uitgelezen” brilleglazen, en aan de tallooze smaadwoorden als „een warrekluwen, een loopjesmaker, een Grollebroeder, een die nieskruid onder het warmoes saaid en die zijn tijd doorbrengt met biesebossen, klappen, vemelen, raaskallen, evenals iemand welke in een heete koors leyt.”

Was zulk een taal in overeenstemming met „het soetaardig Visser evangelium?” Toegegeven dat BRIL met zijn „feilbaar verstand” in sommige dingen had gedwaald, kon hij daarom niet hoog verlicht wezen? Dat hij het inderdaad was geweest, meende VAN DER KODDE te kunnen aantonen.

In mijn beschouwing over BRIL beperk ik mij tot hetgeen VAN DER KODDE van hem aanhaalt, eerstens wijl een beschrijving van BRIL's lijvig werk zelf licht een te groote plaats zou innemen, verder wijl ik aldus gelegenheid heb

638) Vrindelijke Aanspraak aan Kornelis van Eken. Wegens fijn uitgegeven Geschrift Genaamd een Brilhuisje enz. Door Jan v. d. Kodde. Gedrukt voor den Autheur en sijn te bekomen bij Korn. van der Zijns, in de Beurssteeg in de drie Rapen, tot Amst. (z. j.)

639) Vier gebroeders v. d. Kodde hadden tot de Rijsburgsche beweging den stoot gegeven, gelijk uitvoerig beschreven wordt in de Lijkrede over Joach. Oudaen.

om behalve hem ook de wijze, waarop twee andere Reformateurs over hem redetwisten, te schetsen.

Wat er spreekt uit elke bladzijde van BRIL'S werk erwaerwaer
 waover VAN EKE dan ook allereerst uitvaart is de hoogge-
 stemde toon waarop de nieuwgeborene roemt, dat hij niet door
 een mensch, noch door een boek, noch door eigen nadenken,
 maar door niemand minder dan God zelf tot het nieuwe
 licht is geleid: „wie heeft mijne oogen geopend? en wie
 heeft mijne duisternis doen opklaren? Wie heeft het oud-
 »Jerusalem verstoord om het ware nieuwe in mij te herste-
 »len? Wie heeft de eerste Tempel verwoest en in de
 »geleid om het laatste huis te bouwen IN MY door sij-
 »hand? Wie heeft de soon des verderfs, die mensch de-
 »sonden, welke sig vertoond in den Tempel van eigen wij-
 »heid, IN MY ontdekt en geopenbaard, en so mijn duistern-
 »doen opklaren als de son op de middag? Immers Hij, welk-
 »alleen wijs is, heeft mij mijn dwaasheid ontdekt.“⁶⁴⁰ »Dit
 »is mijn bekentenis, gevloed uit het diepste grondligt, on-
 »dekt in mij door hem, voor welke geen ding bedel-
 »is.“⁶⁴¹ „Nu, ik stel dese mijn geloofsbekentenis nieman-
 »voor tot een regel, schoon sij mij als een Richtsnoer
 »ingeprent van den eenigen Wetgever.“⁶⁴²

VAN EKE'S ergernis wordt evenwel door VAN DER KODDE
 niet gedeeld. Deze kon zich in BRIL'S hooge stemming zeer
 goed verplaatsen: hoe gelukkig gevoelt zich al niet een mensch,
 die zich heeft weten los te maken van de gezindte waarin hij
 is opgevoed om zich te kunnen aansluiten bij een andere
 waarin hij zich dichter bij Christus gevoelt; wat een blijd-
 schap moet er dan niet wezen in dengene (den Reformateur)

⁶⁴⁰) Bril, § 65 en 66, bl. 306. — ⁶⁴¹) Bl. 311, § 111. — ⁶⁴²) § 112.

die niet slechts van een enkele, maar van alle kerkelijke gezindten zich heeft vrijgemaakt, en, gekomen tot het reformateursche „algemeene” geloof, de „algemeene” waarheid, de „algemeene” liefde, voortaan niemand „om het dus of so verstaan” hetzij aanhangen of verachten zal, een ieder vrij latende om God te dienen zooals hij wil mits hij het onderscheid tusschen deugd en ondeugd niet uit het oog verlieze. Tot dit algemeene geloof nu is BRIL gekomen; want hij heeft ingezien dat niet één „harde ijveraar” hetzij voor het roomsche of het gereformeerde, het menniste of het remonstrantsche, het sociniaansche of het luthersche geloof deel kan hebben aan den hemel, daar „voor den hemel alle geschil moet vallen.”

Bedenklijker nog dan den toon acht VAN EKE den inhoud. Hij begint met te wijzen op het dualisme dat, een al te scherpe onderscheiding makende tusschen het natuurlijke en het geestelijke, alleen het laatste een wezenlijk bestanddeel van den mensch acht, en zoo niet alleen tot zeer zonderlinge, maar ook tot zeer gevaarlijke gevolgtrekkingen leidt. Zoo leest hij bij BRIL:

„Ik heb met mijn uitterlijke ogen nooit een mens gesien; want het uitwendige, 't geen men siet is de mensch selve niet, maar de sak daar de mens in steekt.”

„Al hetgeen een mens uitterlijk doet, dat doet de mens niet eigenlijk sèlf; maar liever de sondensak daar de mens insteekt.”⁶⁴⁸⁾

Zulks een woord moest wel bedenking wekken. Het verkondigde immers dat de menschen hun „vleeselijke bewegingen”, hun zonden kunnen hebben, zonder dat het

643) § 640, bl. 80 v.

eigenlijk-menschelijke, de ziel, daardoor zijn glimlach van onschuld verloor.

Toch was dit woord niet gesproken om de zonde te vleiën, hoogstens om met de zondigheid vrede te kunnen hebben. Scheen deze een niet te overwinnen macht, en leerde de ervaring dat ook de besten ondanks zich zelf het booze aanhingen, de zedelijke hoogte van den mensch kon niet redden dan ten koste van de hooge zedelijkheid. Dat heeft de mystiek van alle tijden gevoeld, ook die van BRIL⁶⁴⁴). Om te kunnen volhouden dat de mensch het goddelijk leven in al zijn volheid in zich had, moest ontken worden dat het bevekt kon worden door de zonde.

Vandaar dat de mystiek veelal een dualistisch karakter en zich kenmerkt door een ongebreidelde verheffing van „de ziel”, „het Licht”, „den Geest”, of met welke andere namen de mystieke leven in den mensch is aangeduid. Het „Licht” wordt geacht van God zelf gewerkt te zijn, van nature zondeloos, uit het Eeuwige Vuur een vonk die alle wijsheid van menselijke leeringen en oude overleveringen verduistert, en die in geen enkel opzicht geringer is dan het goddelijk licht van de grootste wijzen en profeten der menschheid.

Een van de eerste consequenties der lichtleer is dan ook de verwerping van alle gezag. Immers, niet slechts in zgn. Godsgezanten, in iederen mensch is de ziel, d.i. een straal van het Eeuwige Licht ingeschapen: „men segt dat de Propheten en Apostelen hebben gehad de geest der onfeilbaarheid maar wij niet, hebben wij dan een feilbaren Geest?”⁶⁴⁵) BRIL kan niet dulden dat men de inwendige kracht van Christus verkleint. Hij wil toestemmen dat de

644) Eveneens als die der Quakers, zie bl. 377.

645) § 61, bl. 8.

mensch telkens weer afdwaalt naar het rijk der duisternis, maar dit neemt z.i. niet weg dat de ingeschapen Geest altijd een Geest van waarheid is: „ik ken noch een feilbaren geest, noch een onfeilbaren mensch.”

Hij gaat zelfs zoo ver dien ingeschapen Geest met de Quakers „God” te noemen, wat zelfs zijn advocaat hoofdschuddend doet zeggen: „’t geen ik in J. BRIL niet kan billijken, ’t is dat ’t mij toeschijnd, dat hij dat ingeschapen Licht God of den H. Geest noemd, ’t welk bij mij niet deur gaat; en dat elk mens God en den H. Geest in sig heeft, (alhoewel met vlees bedekt, in den ene mens meer dan in den ander).”

Hoezeer BRIL de kunst verstaat om met woorden te goochelen — een andere steen des aanstoots voor VAN EKE — en hoe hij deze kunst aanwendt om kerkelijke leerverschillen te beslechten, blijke uit een tweetal voorbeelden. Het eerste betreft de vraag, of de mensch een vrijen wil heeft of niet; of Adam in het paradijs door Gods voorbeschikking gedetermineerd noodzakelijk ongehoorzaam moest zijn, of dat hij ook niet ongehoorzaam had kunnen wezen. BRIL, zich stellende op het standpunt van praktisch Christendom, wil de kwestie in het midden laten. De leer van de eene partij is hem evenveel en evenweinig waard als die van de andere. Hij wil elk van beide haar eigen opvatting gaarne laten behouden, mits zij maar in de praktijk van het Christelijk leven dit voor oogen houde, dat de mensch met of zonder vrijen wil verantwoordelijk is voor wat hij doet, en dat hij misschien door zijn eigen innerlijk wezen, maar in geen geval door een macht buiten hem gedwongen is om de zonde te dienen. Hij drukt dit zoo uit: „dit is de naaste

»middelweg tusschen de strijdende theologen, dat men waerlijk seggen mag: dat Adam noodzakelijk *vallen* moest, en »dat hij niet noodzakelijk *vallen moest*. Hij moest noodzakelijk »binnen in hem selve: maar hij moest niet noodzakelijk »vallen van buiten.»

In dezen regel is de cursiveering van *vallen* en *moest* door mij aangebracht. BRIL toch heeft m.i. met *dat Adam noodzakelijk vallen moest* bedoeld: dat de oude mensch (de „Adam” binnen in ons) noodzakelijk in ons behoort te vallen (te sterven, overwonnen te worden), indien wij waarlijk Christenen willen zijn; en met *dat hij niet noodzakelijk vallen moest*: dat geen mensch door machten buiten hem *gedwongen* is te zondigen. Terwijl beide twistende partijen den nadruk leggen op *noodzakelijk* (of *niet-noodzakelijk*), legt BRIL den nadruk hetzij op *vallen* of op *moest*. Daarenboven gebruikt hij dezelfde woorden in verschillende beteekenis *Vallen* wordt eerst gebruikt in de beteekenis van *sterven*, dan in die van *zondigen*; *moeten* eerst in die van *behooren*, daarna in die van *noodzakelijk zijn*; ADAM in den voorzin beteekent *het vleesch* of *de oude mensch*, in den nazin is hij de geschiedkundige persoon van wien GENESIS verhaalt.

Het is ook mogelijk dat ik mij vergis, en dat BRIL niet anders heeft bedoeld dan in den geest van SPINOZA te zeggen dat er van wijsgeerig standpunt weliswaar geen vrij Christelijk standpunt de zedelijke verantwoordelijkheid niet kan of mag worden opgeheven (*niet noodzakelijk van buiten*); anders uitgedrukt: dat de mensch wel innerlijk-getermineerd is, maar niet door een macht buiten hem gedwongen wordt.

Voor de eerste uitlegging pleit wat BRIL zegt aangaande de vraag die nu ter sprake komt, *of Adam onsterfelijk was*

geschapen en ook in werkelijkheid niet zou zijn gestorven, als hij maar niet had gezondigd Daarover te disputeeren schijnt hem onvruchtbaar; zulke geschillen toch „loopen soo puntig uit, dat men niet kan merken wie het wind.” Hij geeft er de voorkeur aan te allegoriseeren: „mij aangaande ik kan niet wel sien, dat bij aldien ADAM niet had gezondigd, hij ook niet sou gestorven zijn (d.w.z. BRIL kan niet inzien, dat Adam of het vleesch juist zwaar moet hebben gezondigd, voordat de mensch tot bekeering kan komen;) maar ik kan veel klaarder bevinden, dat, bijaldien Adam had gestorven, hij dan niet zou gezondigd hebben (d.w.z. als de oude mensch in ons sterft, hebben wij de zonde van ons weggedaan); en so moet Adam nog vallen in ons allen, maar Adam moest niet noodzakelijk vallen uitterlijk.”

Door een dergelijk woordenspel poogt BRIL, in de hoop den weg te bereiden voor een algemeen Christendom, het verschil weg te goochelen tusschen de roomsch-katholieke en de protestantsche avondmaalsleer: „En evenwel is er in dese saak geen geschil, als in de misgrepen van het verstand; want diegenen, welken seggen dat het Brood in het Avondmaal wesendlijk veranderd in het Lighaam van Christus, hebben daarin gelijk; want het Brood is het wesendlijke Lighaam van Christus, niet uiterlijk maar innerlijk, niet in het vlees maar in de Geest.⁶⁴⁶⁾ Ja niet alleen het Brood in het Avondmaal, maar selfs de geheele wereld in 't gemeen en yder schepsel in 't besonder word veranderd in het Lighaam van Christus, selfs tot het minste stofje in de son. Maar diegenen, welken het daarvoor houden dat het Brood in het Avondmaal niet veranderd in het

⁶⁴⁶⁾ BRIL bedoelt blijkbaar, dat een geestelijk fluidum (de Geest, Christus) de gansche stof vervult.

wesendlijke Lighaam van Christus, die hebben ook gelijk.”⁶⁴⁷⁾

Het is duidelijk, dat BRIL inderdaad ver af is van de leer „dat den auwel op der Papen preveling veranderd in het Lighaam van Christus” (VAN EKE). Naïef is zijn hoop den voorstanders van die leer zijn nieuwen wijn van mystiek gevoelen en Spinozistisch denken⁶⁴⁸⁾ smakelijk te kunnen maken door ze voor te dienen in oude kruiken.

Het korreltje wijsbegeerte dat wij in bovenstaande aanhaling ontdekken - de geheele wereld en ieder schepsel, ja elk zonnestofje is het Lichaam van Christus — is niet het eenige. Aan SPINOZA'S „Deus sive Natura” herinneren levendig woorden als deze: „Het is seker, dat God een Wesen sonder wijze is en dat alle uitterlijke Creaturen sijn: wijze sonder wesen.” „Hoe hevig wordt er getwist omtrent God en immers is het onmogelijk te twisten over hem; 't en sijn, dat iemand een God versinne, die betwistbaar is. Men wil aandringen hoedanig God is, en daar is niemand die het weten kan, dewijl god een God is, die hem verborgen houdt en een ontoegankelijk licht bewoond. Men twist over iets van God, dat men selfs weet en betuigd, dat God niet is. Want in God sijn geen wijsen nog hoedanigheden omdat hij een enkel wesen is. Wij sijn hoedanigheden, maar God is 't wesen aller wesen.”⁶⁴⁹⁾ „So is alles wat er in de wereld

647) Bl. 69 v.

648) Terecht zegt v. d. Kotte: „dat de wereld met al wat er in is het „Lighaem van Christus is, waardoor God werkt en nog alles doet voortkomen, „is Philosophis.” Of hij met deze Philosophie instemt zegt hij niet; licht is ze hem te modern, al wil hij ze daarom nog niet bepaald verwerpen. „Philosophis” heeft hier blijkbaar niet de beteekenis van „Atheïstisch,” zooals veelal in dien tijd, vooral in kerkelijke kringen het geval was, maar die van „buiten het geloof omgaande,” in overeenstemming met Spinoza's scheiding van philosophie en theologie.

649) Bl. 116 en 751.

»is, het sij men het aanmerkt in 't gemeen of besonder, God.”
 »So God niet in alle dingen te vinden was, hoe souden sij
 »ons iet van God kunnen leeren.”

Deze agnostisch getinte pantheistische beweringen schijnen ook VAN DER KODDE bedenkelijk toe, doch hij meent dat BRIL wel niet „des werelds uiterlijke vorm en gedaante”, maar enkel „haar einde en wezen” zal hebben bedoeld. In allen geval acht hij het bezwaar tegen die woorden van niet overwegend belang, „*wijl het meer een Philosophise dan Christelijke questi*” is.

Erger acht hij de vrijmoedigheid waarmee BRIL het geschiedkundig Christendom geheel in wijsbegeerte omzet, bv. wanneer hij klaagt over het onverstand der Christenen, »daar zij niet kunnen begrijpen, dat Christus mens geworden »is eer hij uit de maagd Maria geboren was en nog daag- »lijks mens word”;⁶⁵⁰⁾ of wanneer hij in eindelooze variatiën telkens terugkeert tot het hoofdthema van zijn boek: „als »wij, aan het verderf der wereld ontvliedende, tot Christus »gekomen zijn, zullen niet alleen wij de goddelijke natuur »van Christus, maar zal ook Christus weder de menschelijke »natuur van ons aannemen; wederom zal dan God in het »vleesch geopenbaard worden, ja, wij zullen Christus worden.”

Zulke woorden kan VAN DER KODDE niet in bescher-
 m i n g nemen. Gaarne betuigt hij zijn hooge waardeering jegens
 een mystiek als die van het Johannes-evangelie, volgens welke
 Christus in ons *hart* kan wonen, maar de bewering dat Chris-
 tus in ons *lichaam* kan wonen acht hij verwerpelijk. PAULUS
 heeft weliswaar gezegd: „weet gij dan niet, dat uw lichaam
 een Tempel is van den Heiligen Geest, die in u woont”,
 maar hij heeft daarbij gedacht aan het gééstelijke, niet aan

650) Bl. 124.

het stoffelijke lichaam; dit ware „een tempel met handen gemaakt”, immers het is van menschen gegeneerd! Van God gegeneerd is alleen onze geest, ons gemoed, ons hart.

Worden de heilsfeiten door BRIL omgevormd tot symbolen van wijsgeerige leeringen en zielkundige processen — de geschriften welke die feiten mededeelen kan hij dan ook niet anders dan geringschatten: „Christus' vleeschelijke tegenwoordigheid selve was wel schadelijk, hoeveel te meer de overgeblevene doodsbeenderen en letteren, waarin men nog „altijd den levende onder de dooden soeekt.”⁶⁵¹⁾ „... sodat, „schoon men se (de bijbelboeken) aanmerkt als een middel „om tot Christus te komen in den Geest, se sijn niet anders „dan een hinderpaal, die de komste van Christus in den „Geest verletten en ophouden.”⁶⁵²⁾

VAN EKE die op het college jarenlang zich in de Schrift „geoeffend” heeft, ergert zich aan deze woorden; VAN DER KODDE vergoelijkt ze: er zijn immers genoeg Christenen, zegt hij, die heel sierlijk van de Schrift weten te spreken zonder dat zij er hun gemoed naar willen vormen, en dezen zal BRIL hebben bedoeld. VAN DER KODDE sluit aldus zijn oog voor het onmiskenbare feit dat BRIL wel degelijk ook de meest ernstige overpeinzing van de Schrift een pover surrogaat acht voor „de soete werking van Gods Geest” en „de alleenspraak der siele met God.”

Hoezeer het BRIL ernst is met deze woorden blijkt uit allerlei stoute stellingen, die ik zonder commentaar laat volgen:

„Wij moeten ons niet schikken naar den Bijbel maar „den Bijbel moet zich schikken naar ons; d. i. niet ONS, „maar God, welke door sijnen Geest in ons woond.”⁶⁵³⁾ „Want

651) Bl. 124. — 652) Bl. 203, 208. -- 653) Bl. 126.

„Daar is nooit geen mens in de Wereld geweest, of hij heeft
 „den geheelen Bijbel in sig selve, ja nog meer dan den
 „geheelen Bijbel.” „Den Bijbel is wel *uit* God maar niet
 „Gòd; maar yder mens heeft God selve. Nu die dengene
 „heeft uit welke den Bijbel is, heeft immer meer dan den
 „Bijbel.” „Wel, ware het niet beter, dat wij met alle onse
 „Schriften gingen tot de uiterste grondtext des Geestes en
 „des Gemoeds? terwijl een ygelijk desen grondtext levendig
 „in syn hart heeft.”⁶⁵⁴) „Geloof het vrij, men heeft den
 „Bijbel veel beter verstaan éér hij was, als nu daar hij is.”
 „De Heere heeft nooit het Oude Testament ingevoerd.”⁶⁵⁵) „Het
 „Oude Testament is geen werk van Gòds maar van der mèn-
 „senhanden, en is door toeval van den val en de sonden der
 „mensen door middel van mensen ingevoerd.”⁶⁵⁶) „Wat kracht
 „konden wij hebben tegen de Joden omtrent de uitterlijke
 „Wet met een uitterlijk Evangelium? Wat vermag Baäl tegen
 „Dagon en Dagon tegen Bääl? Maar de Arke des Heeren
 „(d. i. de Geest in ons) vermag se beiden.”⁶⁵⁷) „God in Geest
 „en waarheid te kennen is het Nieuwe Testament; onder
 „dit Nieuwe Testamenti s Adam geschapen.”⁶⁵⁸) „Deze Gods-
 „dienst (in den mensch) is het Beeld Gods, waarna Adam
 „geschapen is; en waar wij na geschapen moeten worden. Dese
 „Godsdienst is gevloeid uit Gods ewige onveranderlijkheid;
 „welke ook daarom ewig is geweest en ewig blijven sal de
 „wesendlijke en waaragtige Godsdienst. Welke, gelijk als
 „God, so ten opsigt van sig selve als van ons altijd even
 „nieuw is, en kan door sig selve niet iets ouds (bijv. het oude
 „Testament) inbrengen, dat is niet iet veranderlijks, 'twelk
 „een begin en een einde neemt (dus ook niet een a^o. 30 n. C.

654) Bl. 18, § 27. — 655) 417, § 12, 17, 32. — 656) Bl. 518.

657) Bl. 86. — 658) § 14, 16.

„geopenbaarde leer.⁶⁵⁹⁾ Waar⁶⁶⁰⁾ meenen wij, dat het vandaan „komt, dat de Schriftuur in haar redeneering so strijdig „schijnd, met haar selve, meer dan enig boek in de we- „reld?⁶⁶¹⁾ „Waarlijk, die maar één stuk in de natuur regt „kend, die verstaat de geheele natuur. Die slechts ene grond- „rede regt in haar kracht heeft, die kent de geheele rede- „nering. Die maar één plaats in den Bijbel in den grond „regt verstaat, die verstaat den geheelen Bijbel.⁶⁶²⁾ Daar „word niet één woord in den Bijbel eigenlijk gesproken „(d. i. letterlijk leerstellig bedoeld).⁶⁶³⁾ Daar is niet één sin of „woord in den geheelen Bijbel of het Oude en Nieuwe Tes- „tament is er in vervat. Diegene, welke de uitterlijke Schrift „maakt tot de eenigste regel van zijn geloof en leven geeft „hem selven goed spel: want hij past de schoenen na zijn „voeten en noit zijn voeten na de schoenen; sij vormen eerst „de H. Schrift naar hun verstand en dan moet de H. Schrift „hun regel syn; „sy maken de H. Schrift so wijd en ruim, „dat sij er met een Karos met vier paarden in kunnen om- „keeren en teregt raken.”⁶⁶⁴⁾

Het pleit wel voor VAN DER KODDE'S verdraagzaam- heid, dat hij zelfs den storm die deze woorden verwekken poot te bezweren. Allerlei verzoenende uitleggingen weet hij uit te denken: met „Dagon”, meent hij, zal BRIL niet het Nieuwe Testament, maar de disputeren der Christenen over dat Testament hebben bedoeld; de bewering, dat de Heer nooit het Oude Testament heeft ingevoerd, sluit niet dan schijnbaar in zich, dat dit Testament „een verdichtsel van

659) § 16.

660) Als antwoord op deze vraag is sausentendu wat Spinoza zegt: „wyl men uit het oog verliest dat de Schrift geen wijsgeerige zaken, maar „godsvrucht leert:” Spinoza's Godgel. Staatk. Vert. XV, bl. 311, v. v.

661) Bl. 125. — 662) Bl. 747. — 663) Bl. 308. — 664) Bl. 797.

menschen" is; dat „elk mens God heeft" moge ongerijmd klinken, maar volgens EUSEBIUS heeft het eens een Atheïst bekeerd; ⁶⁶⁵⁾ „de bijbel moet zich naar ons schikken" zal deze beteekenis hebben: als de bijbel ons vermaant matig en nederig te wezen, dan is het aan òns, door onze conscientie uit te maken hoeveel men in matigheid mag eten, met wat kleederen of huisraad men zich in nederigheid moet vergenoegen.

Als de onjuistheid van deze vergoelijkende uitleggingen nog een bewijs van noode had, zou dat gevonden kunnen worden in BRIL'S stout ontkennen van elk wezenlijk onderscheid tusschen Christenen, Joden, Turken, Heidenen; al dezen — meent hij — kunnen het Nieuwe Testament, den Geest, Christus, God in zich hebben, onverschillig welke hun leer of hun overlevering is of welke hun heilige boeken zijn: ⁶⁶⁶⁾ „Daar is niet aan gelegen of iemand een Jood, Griek, Heiden, Barbaar, Turk of Christen hiet, als hij maar het regte en ware einde heeft van zijn wegen, dat is God in kracht van van zijn goede Geest." ⁶⁶⁷⁾ „Het onderscheid tusschen Joden en Christenen hangt alleen aan een omstandigheid des tijds

⁶⁶⁵⁾ Een ongeloovige had naar het verhaal van Eusebius lang en breed gedisputeerd met geleerde kerkleeraars, zonder zich te laten overtuigen. Eindelijk vroeg een eenvoudig en ongeleerd man het woord, dat hem niet zonder aarzeling werd verleend. Deze greep den Atheïst bij de hand, zeggende: „vriend ik zeg u, dat er een God is. en als gij hem op dit oogenblik in uw hart niet voelt, zoo zeg, dat ik het lieg." Door dit woord zou de ongeloovige zoo getroffen zijn, dat hij zich bekeerde.

⁶⁶⁶⁾ Door de mystieke secte, die zich noemde Jeruzalems Catholicken of Philadelphers, (zie over hen de Bijl.) is deze gedachte in de praktijk toegepast. Zij stelde ul. haar bedehuizen open voor ieder, die daar wilde komen bidden, zingen of spreken. zelfs al beleed hij een zgn. heidenschen godsdienst. Natuurlijk werd van hun mild aanbod geen gebruik gemaakt, wat niet wegneemt dat hun bedoeling, geen andere dan die van het in onze dagen te Chicago gehouden congres der godsdiensten, ernstig gemeend was. C a r e l C a t s, J. C h r. i s d e Z a l i g m a k e r.

⁶⁶⁷⁾ Bl. 527, § 98.

een gedaante. Want de Joden bepaalden de Christus aan een persoon en so doet het Christendom ook, enkel mer dit onderscheid, dat S Y hem nog verwagten en W Y zeggen, dat hij al gekomen is." 668) „Ik heb menigmaal met een besondere aandagt bij mij selve overlegd het voordeel, dat de Joodsche Natie voor desen mogt hebben gehad boven de Heidenen: en wat voorregt een Christen tegenwoordig heeft boven een Jood. Maar hoe meer ik daaraan gedenk, hoe minder ik er in vinde; en so ik in het diepst grondigt, waardoor ik noodwendig alles moet sien, insink, so verdwijnt alles alie onderscheid) voor mijn oogen." 669) „Een waarin kunnen wij haar (de Joden) veragten anders als in het verkeerd toeval, dat sij eenen uytwendigen en vleeselijke Christus verwagten: en daarin kunnen wij hare Voorvaderen ook niet prijzen, voor so veel sij het recht verstand van den ware Messias in den Geest en waarheid hadden verloren, so verre, dat sy hem niet konden die het midden van haar was, en die van des werelds begin haar so levendig hadde geleefd: so dat die onnosel Lam Abel al is geslagt en geofferd tot versoening."

Met al de eerbiedigheid waarmee BRIL Jezus noemt „het alleruitnemenste onderwerp, waarin God hem oit heeft „vertoond,” denkt hij toch niet veel anders dan wie hem onze dagen naast SOKRATES of LUTHER plaatsn. Ook hij meent dat er voor en na Jezus tallozen zijn geweest, in wie Christus (d. i. de Geest, de Waarheid) heeft geleefd en dat men dan ook niet juist aan den Christus in Jezus behoeft te gelooven (schoon hij in Jezus in al zijn volheid was): men kan zelfs volstaan met te gelooven aan dien Christus,

die in ons zelf kan geboren worden, lijden, sterven, opstaan.
VAN EKE is in twijfel of de man nog wel bij zinnen is:

„Niets schijnd hem d'r aangelegen
„Of hier Christus oit in 't vlees
„Leefd en stierf en weer verrees;
„Maar gelijkt veeleer daartegen
„Ingenomen en gekant
„Met de pen in onverstand.”

Een tijd lang had BRIL ook den inwendigen Christus gering geschat. Het was, toen hij pas aan de kluisters van de kerk ontworsteld, aan het eigen ik, het eigen inzicht, het eigen vernuft zich betrouwde in plaats van aan de inwendige stem Gods. Door „een dwaze inbeelding” bedrogen, meende hij toen dat hij „veel wist, niet weinig bezat, »wat groots deed, iets uitmuntends was; ik at wel vele letters »maar wierd niet versadigd; ik vergaderde veel geld, maar »de sak wierd niet vol; ik boude den akker, maar hij gaf »sijn vrucht niet; ik wilde mijn stoel hoog setten, maar wierd »van boven neder gesmeten. Toen was ik moedig op mijn »kennis, hovaardig op mijn rijkdom, laatdunkend op mijn »krachten, seer verwaand in mijn staat.” Toen zijn dwaasheid hem werd ontdekt, erkende hij met PAULUS dat hij niets wist en niets wilde weten dan Jezus Christus en dien gekruist. Van louter verstandelijke Theologie en Philosophie wendde hij zich voortaan af; „Segt mij tog, wat ik wiste »eer ik iet (nl. van den inwendigen Christus) wiste. (Als stil- »zwijgend antwoord is bedoeld: nuttelooze wijsbegeerte en »theologie.)”⁶⁷⁰ „Hoe kan ik iets wesen, iets hebben, iets »doen, daar ik selve niets ben?”⁶⁷¹ „Als ik niets weet, dan ben

670) Bl. 308, § 76. — 671) Bl. 298, § 6.

„ik wijser dan Salomon, als ik niets vermag sterker dan **aan**
 „Samsen““⁶⁷² „So is dan de overtuiging in mij de moeder **der**
 „van alle ware wijsheid““⁶⁷³ „En daarom vrienden, daar is **ni** is
 niemand van God gesonden met een ander teken als dat **is** at
 van Jesus. Namelijk dat ons eigen verstand over boord **ord**
 „gevoelen wordt““⁶⁷⁴ „Het zeker der logische redeneering **ing**
 „of ook der kerkelijke zaligheidsleer is bij mij onseker, en **en**
 „het onseker de onkenbare God is bij mij seker.“⁶⁷⁵)

De voorwaarde tot dit hooger weten was: zijn individueel **zel**
 „te, zowel zijn inzichten als zijn begeerten, te onderdrukken **en**;
 bij elken leertwist zijn oordeel op te schorten en voor lee **ed**
 „zowel als voor lief ongevoelig te zijn.

Hoe deze laatste eigenschap zijn zedelijk inzicht wijzige: **en**
 „moest, ligt voor de hand: „hij schrikt niet voor de hel en hi **nij**
 „hoopt niet op den hemel.“⁶⁷⁶ Behalve dat hij den hemel reed **eds**
 in dit leven deelachtig was — hij zou het verfoeien zich bi **o** bij
 zijn handelingen te laten leiden door de hoop dat zijn deug **ed**
 hiernamaals beloofd, of de vrees dat zijn zonden gestra **eft**
 zonden worden: „wij moeten geen goede werken doen om **em**
 „salig te worden, maar wij moeten salig worden om goed **de**
 „werken te doen:“ „die het werk doet om den loon is eer **en**
 „huurling; maar die den loon heeft en geen werk doet i **is**
 „een kind Gods.“⁶⁷⁷ „de vruchten maken niet den boom **en**,
 „maar de boom maakt de vruchten goed.“⁶⁷⁸)

Ook deze woorden geven VAN EKE aanleiding zij **ijn**
 „poëtise geesel roeden“ niet te sparen, terwijl zelfs VAN DE **ER**
 KODDE een zachte terechtwijzing niet kan terughouden **n**:

672) Bl. 308, § 71. — 673) Bl. 309, § 78. — 674) Bl. 73, 298.

675) Bl. 784. — 676) Bl. 289. — 677) Bl. 803.

678) Dit woord is oorspronkelijk van Sebastiaan Frank; het **zegt**
 „ons dus tevens, dat deze een van Brill's geestelijke vaders is.

de naam huurling is bij mij een kwade naam sonder stigting; en waarom sou een Christen in zijn kruis sig niet mogen opbeuren met de hoop op de aanstaande heerlijkheid, welke God aan de deugdbetrachters beloofd."

Tusschen den mysticus en den rationalist was een klove, die door geen vredelievende pogingen kon worden overbrugd. Ondanks de gemeenschappelijke leuzen van „algemeen Christendom,” „verdraagzaamheid”, „vrijheid”, „wedergeboorte” was er in één en denzelfden kring voor beiden eigenlijk geen plaats. Opmerkelijk hierbij is dat wie het minst zich ophield met „oefenen”, „redekavelen”, „onderzoeken”, vaak het diepste inzicht had; er blijkt uit dat intuïtie ook op het gebied van den godsdienst dikwerf een beter te betrouwen leidster is dan het zorgvuldig denken.

§ 2. BURGERS DER DRIE VERMENGDE WERELD.

In de geschiedenis der wijsbegeerte en godsdienst is de Philosophus Teutonicus, de Görlitzer JACOB BÖHME (1575-1624) een zonderlinge figuur. Minder wijl hij, een schoermaker die slechts 6 maanden onderwijs genoten had, in de rijen van de geestesaristocraten het vermoeden zou wekken daarin niet dan door een vergissing te zijn opgenomen,⁶⁷⁹⁾ dan wel wijl zijn phantastische en diepzinnige speculatie vaak nauwelijks den naam wijsbegeerte schijnen te verdienen, en VOET misschien gelijk had met ze te noemen krankzinnigenwerk, phanaticam philosophiam."⁶⁸⁰⁾ Toch heeft hij tallooze aanhangers en vereerders gevonden, niet het minst in ons land, vooral in de kringen der Reformateurs. Al wat dezen hebben aan theosofie, is wezenlijk niet anders dan Böhmisme, terwijl ook de mystiek van velen hunner door BÖHME is geïnfluëncieerd.

Reeds vroeg waren de werken van BÖHME hier te lande

⁶⁷⁹⁾ Men heeft dan ook de gissing geuit dat Böhme zijn naam zou hebben geleend aan zijn vriend Dr. Balthazar Walther en slechts voor het oog van kerk en regeering de schrijver van de op zijn naam staande geschriften was.

⁶⁸⁰⁾ Polit. Eccles II, p. 218.

bekend,⁶⁸¹⁾ inzonderheid door de bemoeiingen van den Amsterdamschen Koopman⁶⁸²⁾ ABRAHAM WILLEMSZ VAN BEYERLAND.⁶⁸³⁾

Bij toeval of, zoo als het heet, „door de werking Gods” was kort na BÖHME’S dood een zijner geschriften naar Amsterdam geraakt en in handen gekomen van VAN BEYERLAND, die door de lezing ervan zoo verrukt was, dat hij ten koste van veel geld en moeite zooveel mogelijk de oorspronkelijke handschriften en de beste copieën van BÖHME’S werken verzamelde. Met edellieden en geleerden stelde hij zich daartoe in briefwisseling. Het gelukte hem o.a. het autographon van de „Aurora”, en van verscheidene andere geschriften drieën viervoudige copieën machtig te worden. Hoe zijn geloovig hart in dezen sprak, blijkt wel het best uit de vrome dankbaarheid die hem vervulde, toen van een wagentrein, welke van Hamburg naar Amsterdam gaande, in de handen van een Beiersche ruiterbende was gevallen (het was in den tijd van den dertig-jarigen oorlog), juist die wagen gespaard bleef, waarin het kistje met de kostbare handschriften lag. Dat was in BEYERLAND’S oogen een wonderbare leiding Gods, die „in alle destruxie der oorloghen” het document zoo klaarlijk had beschermd, een duidelijk bewijs „dat God op wonderlijke wijze voor zijn woord waakt, zijner kinderen wenschen vervult en hen met uitnemende vreugde verblijdt.”

681) In de A'damsche uitgave van 1682 is een deel gewijd, behalve aan twee registers, aan „Jacob Boehme's Lebenslauf” waarin uitvoerige berichten over Boehme's leven (door zijn tijdgenoot en aanhanger Abrah. van Frankenberg) en over de edities zijner werken (door de uitgevers der editie van 1682 opgesteld en door Sepp. Gesch. Nasp. 140 v. v. gebruikt).

682) In een van de gildeboeken komt hij voor als „tafelboekmaker.”

683) Nog vóór Beyerland's bemoeiingen in 1634 was de Aurora (in het Duitsch) verschenen, evenwel zoo besnoeid dat wel een derde deel van den oorspronkelijken text was weggelaten.

BEYERLAND heeft ca. 18 geschriften in het Hollandsch vertaald en op eigen kosten uitgegeven, anonym, geteekend „U. L. (ulieder) Mede-borger deser drie vermengde wereld.”⁶⁸⁴) Met welke gevoelens hij dat heeft gedaan, blijkt uit de voorrede voor *Het Derde Boeck des Auteurs*, waarin hij schrijft:

»Wel is het mij bekend dat eenighe knorren ende »morren, omdat den oversetter sijnen naem niet bekent en »maeckt, maer wat kan het hem baten, dat de werelt weet »wie dese dinghen in onse Moederstaal stelt? Wilt ghij dan »noch weten, waarom de oversetter sijnen naem niet en laet »drukken? Omdat de letterlijcke geleertheid haer met recht »souden moeten schaemen, omdat se desen (BÖHME), die de »hooge school noyt gefrequeenteert heeft ende ten nacuwer »noodt zes maanden heeft mogen school gaen, daerenboven »met des wereldts occupatie belast zijnde, niet en zijn ten »voren ghekomen om dese groote verborgentheden aen »licht te brenghen.”⁶⁸⁵)

684) De titels van Beyerland's uitgaven zijn te vinden in het „Historische bericht” achter de Hamburger editie van 1715 bl. 188 v. Een paar van de meest sprekende zijn: „Het derde Boeck des auteurs, zijnde hooge en „diepe gronden van 't drievoudigh leven des menschen door J a c o b B ö h m e „anders Te u t o n i c u s genaemt, beschreven anno 1620” (424 bl. 4°).

„De menschwordingh Jezu Christi des Soons Gods enz. Ghedruckt in: „'t jaar 1642 met een voorrede en Dedicatie des Oversetters aan J. V. H. en „G. F. B. en aen alle kinderen van de edele S o p h i a, door U lieder Mede- „borgher in dese drievermengde werelt en gegeven in Amsterdam den 9den „Februari 1638.”

„'t Samen-spraak tusschen Meester en Discipel van 't bovensinnelijcke „leven: hoe de ziele tot Goddelijck aanschouwingh ende ghehoor vermacht te „komen; ende wat hare kintschap zij, in 't natuurlijk ende Bovennatuurlijk „leven ende hoe zij uyt de natuur in God, ende wederom uyt God in der „natuur selfheynt in gaat; oock wat hare saligheynt ende haar verderven zij.” „(47 bl. a°. 1641).

„Een kort eenvoudig Bericht van de nieuwe wedergeboorte hoe men „zich door Christi Geest uyt de verwerde ende twistighe Babylon moet laten „uytvoeren”. (56 bl. a°. 1642).

685) De toon van dit stuk doet Van Beyerland kennen als een voor-

De uitgave van BEYERLAND had plaats omstreeks 1640, in den tijd dus waarin het licht der nieuwe reformatie begon te dagen. Toen dat licht in volle kracht was doorgebroken,

looper van de Reformateurs. Ook elders laat hij zich als zoodanig kennen, bijv. waar hij met klaarblijkelijke minachting jegens de kerkelijke verordeningen zich er op beroemt de vertaling der „drie principiën van 't Goddelycke wesen” te hebben geëindigd op den 20 Aug. 1636, zijnde eenen *B e d e n d a g h* (uit *Kist „Neerlands Bede- en Biddagen”* II 152 vgl. blijkt dat Woensdag 20 Aug. 1636 bij de heerschende pestilentie een algemeene vast- en bedendag gehouden werd), of de „Translatie der 't Samenspraack” te zijn begonnen op den tweeden Paaschdag („zijnde de eerste April”) en geëindigd den zevenden dier maand (dus een Zondag). Dat hij zich geheel van de kerk afscheidde, blijkt evenwel niet. Wellicht was zijn hart op dezelfde wijze verdeeld als dat van *Boehme*, die in schijnbaren strijd met zijn woorden gehuwd bleef en de kerk bleef bezoeken. Dat hij bij de uitgave zijn naam verzweg, wijst daarop.

De uitgave zelf bleef, afgezien van zijn praktische verhouding tot de kerk, een anti-kerkelijke daad, zij wekte dan ook de ergernis van *Voet*, die den uitgever minachtend aanduidt als „*idiotum quem mercatorem,*” en bezorgde hem een bestrijding van een anderen Utrechtschen Professor, *David Gilbertus*. *Gilbertus* op zijn beurt werd aangevallen door *Theodorus von Tschesch*, een Silezisch ridder van wiens levensgeschiedenis ik niet kan nalaten het een en ander mee te deelen. Hij was een van die onrustige geeste., die vervuld met allerlei revolutionaire idiëen, de enge omgeving van eigen huis en land ontvloden om van stad tot stad en van land tot land rond te zwerven. Als 46-jarig man was hij in 1641 te Amsterdam gekomen waar hij door het geven van lessen in zijn onderhoud moest voorzien. Vroeger was hij na volbrachte studiën in dienst geweest eerst van den Boheemschen koning *Frederik van de Paltz*, daarna van hertog *Johan Christian van Brieg*. Toen was het, dat hij in den stroom van mystiek en theosofie verzeilde. Na des hertogs dood maakte hij al het zijne te gelde om per schip naar het heilige land te reizen. Te *Ragusa* aan land gaande om de landstreek te bezichtigen hield hij zich te lang op, zoodat het schip met al wat hij bezat wegvoer en hem ledig en verlaten achterliet. Hij keerde terug naar zijn vaderland, ging van daar weder naar Amsterdam (1641—1644), woonde vervolgens een tijdlang te Hamburg en stierf in 1649 te Elbing in Pruisen. Tijdens zijn verblijf ten onzent schreef hij behalve twee brieven „in laudem *Aurorae Bohemianae*” een bij de boehmisten zeer gewaardeerde „*Zweifache Apologia und Christliche Verantwortung auf die fünf lästerlichen Hauptpuncte Davids Gilberti*” (oorspronkelijk in het latijn; de Duitsche vertaling is van 't jaar 1676) en een „*Einleitung in dem edlen Lielien Zweig des Grundes und der Erkäntnisz der Schriften I. B. geschriben an Henricum Prunnerum Med. Cand.*” (herdrukt in 1676 „bey *Heinrich Betkio und Consorten*”) *Arnold* II 412 v. v.

heeft een ander opnieuw de uitgave van BÖHME'S geschriften nu in het Duitsch, ter harte genomen. HEINRICUS BETKIU= BETKE. BEETS, geb. 1628, een tijdgenoot dus van GALENU= ABRAHAM=Z, heeft er van ca. 1658 tot 1680 een dertigtal te= Amsterdam het licht doen zien.

Na hem hebben nog verscheidene anderen zoowel te= onzent als in Duitschland nieuwe uitgaven bezorgd.⁶⁸⁶⁾ De= eerste volledige editie verscheen onder den titel: *Des Gott= seligen Hoherleuchteten Jacob Böhmen Teutonici Philosophi, alle= Theosophischen werken. In Amsterdam gedrückt im Jahre Christi=* 1682. Deze even kostbare als tijdroovende arbeid kwam tot= stand door samenwerking van verschillende vrienden van = wie de voornaamsten zijn: DE RAEDT, VAN BEUNINGEN en = GICHTEL.⁶⁸⁷⁾

Aan GICHTEL, den meest vermaarden en markanten = vertegenwoordiger der Böhmistisch-reformateursche theosofie, = zijn de volgende bladzijden gewijd. Om een eenigszins duide= delijken blik te geven zoowel op den man als op zijn predi= king, die door haar taal-mysteriën voor een gewoon verstand al te duister is, meen ik te moeten beginnen met zijn levens= geschiedenis, om te besluiten met zijn denkbeelden.⁶⁸⁸⁾

686) Ook dáárover bevat de Hamburger uitgave van 1715 uitvoerige mededeelingen.

687) Zij hadden de handschriften gekocht van de erven van Bleyenburg's oudsten zoon. Bleyenburg was in 1648, zijn zoon wellicht in ca 1680 overleden.

688) Gichtel's levensgeschiedenis moet geput worden uit zijn zendbrieven. Deze werden uitgegeven onder den titel „Theosofia Practica, auf Ver= anlassung in Briefen gestellet von dem Gottseligen Gottesfreund und Manne Sophiae, Johann Georg Gichtel” in 1701 verscheen deel 1 en 2, in 1708 deel 3 en 5, in 1722 na Gichtel's dood deel 6 en 7: dit laatste bevatte een uit de zendbrieven opgemaakte levensbeschrijving onder den titel „der wundervolle und heilig ge= führte Lebenslauf des auserwehlten Rustzeugen und hochseligen Mannes Gottes Johann Georg Gichtel.” Be=

JOHANN GEORG GICHEL · vaak verward met zijn geestverwant en tijdgenoot LUDW. FRIED. GIFTHEIL—⁶⁸⁹) werd in 1638 te Regensburg geboren en stierf in 1710 te Amsterdam. Tot zijn 26ste jaar onderhield hij den uiterlijken godsdienst en was, hoewel van reinen levenswandel, in dit zoowel als in alle andere opzichten, wat hij later noemde een „diermensch,” een gewoon burger⁶⁹⁰) Toch hadden zich reeds vroeg symptomen van buitengewoon religieuzen aanleg vertoond. Op twaalfjarigen leeftijd had hij halve dagen lang in het open veld gezworven, opziende naar den hemel met de naïve hoop, dat hij als MOZES en andere heilige mannen God te zien mocht krijgen (V, 374);⁶⁹¹) eenige jaren later had hij zelfs een „wondergezicht”: plotseling verscheen hem de spiritus mundi of wereldgeest in den vorm van een groot rad met allerlei kleuren, en als hij niet te zeer verschrikt was geweest, zou hij wellicht toen reeds in het „astrum” zijn gekomen (V, 374; IV, 149). Gewoonlijk bepaalde halve deze verscheen er ook nog een andere beschrijving, samengesteld door een tegenstander Johann Gustav Reinbecks Consistorial Rath und Probsts in Berlin Nachricht von Gichtels Lebenslauf und Lehren 1732”.

De inhoud van dit boekje was eenige jaren vroeger gedrukt in de „Berlinsche Hebopfer”. Wanneer dit was gebeurd wordt niet gezegd doch op bl. 1 en 2 staat, dat er 5 deelen van de Theos. zendbrieven in het licht zijn gegeven en dat naar men zegt een 6e deel spoedig zal volgen, waaruit volgt dat Reinbeck zijn „Nachricht” kort voor 1722 moet hebben geschreven. In dat jaar toch is Theos. Pract. VI en VII uitgegeven.

Prof. Kanne (Leben und aus dem Leben Merkwürdiger Christen Th. II) en C. Sepp (Geschiedk. Naspor.) hebben den „Lebenslauf” (Theos. Pract. VII) bijna woordelijk nagevolgd. Hebben zij dientengevolge te veel gezien met het oog van den verkeerder, evenals Reinbeck te eenzijdig met dat van den criticus, schrijver dezes hoopt tusschen de uitersten van lof en blaam het juiste midden te bewaren.

689) Over hem handelt Arnold III 98; IV 761.

690) Theos. Pr. V. 369, 366: I 21; II 25.

691) De tusschen haken geplaatste cijfers duiden deel en bladzijde van de Theosofia Practica aan.

hij zich bij de studie der rechten en der Oostersche tale-
 waarop hij zich in zijn jonge jaren toelagde. Na te Speië
 in het Kammer-gericht te zijn „geïmmatriculeerd”, ves-
 tigde hij zich als advocaat eerst te Regensburg (V, 263)
 daarna te Speiër, waar hij in de jaren 1663 en 1664 (zijn
 bekeeringsjaar) zelfs equipage hield (V, 48, 635, 341; I, 248
 II, 67). Ook ontbrak het hem niet aan aanzienlijke connec-
 tiën. Zelfs bij vorsten was hij in aanzien.

Een tijdlang scheen het alsof hij ter wille van deze
 dingen voor goed alle hoogere liefde zou vergeten. Doch
 vrij plotseling had er een omkeer in hem plaats. Een rijke
 weduwe, wier belangen hij voor de rechtbank had bepleit,
 wilde hem met haar hand beloonen. In stede van hem te
 verblijden, wekte dat in hem een groote droefenis naar God
 en afkeer van allen rijkdom. Hoe dit mogelijk was wordt niet
 verklaard. Zeer waarschijnlijk was van grooten invloed de brief-
 wisseling, die hij sedert eenigen tijd begonnen was met den
 Zwolschen reformateursgezinden predikant der luthersche
 gemeente, FRIEDRICH BRECKLING. Althans, toen hij nergens
 rustvindende naar Regensburg was teruggekeerd (III, 273, 341),
 en een tijdlang er aan had gedacht naar Indië te reizen om
 de inlanders te bekeeren, besloot hij ten slotte (1664) naar
 Zwolle te gaan (I, 56; III, 217), waar hij zijn intrek nam
 in BRECKLING'S huis. Aanvankelijk vond hij ook bij dezen
 weinig baat voor zijn zielstoestand. Tevergeefs trachtte hij
 tot God te naderen. Eens evenwel aangegrepen door een
 hevige ontroering, waarin hij den duivel tot zich hoorde
 zeggen: „*nu heb ik u bezeten, gij behoort aan mij toe*”, greep hij
 in zijn angst naar het N. Testament en — was het toeval
 of bestiering? — viel zijn oog op de plaats: „*weet gij niet dat*
ulieder lichaam een tempel is des Heiligen Geestes, die in u is

(I Cor 6)." Plotseling lichtte het voor hem op dat hij tot nog toe geheel op den doolweg was met nog altijd, als toen hij een knaap was, God te zoeken *buiten* zich, boven den gesternden hemel, in stede van *binnen* in zich. Op de knieën vallende, dankte hij God voor deze openbaring en deed onmiddellijk de gelofte zich voortaan enkel door Hem te zullen laten leiden.

Kort daarna in Regensburg teruggekeerd, verbond hij zich met baron JUSTINUS VON WELSZ,⁶⁹²⁾ om het protestantsche Christendom te reformeeren; een hospitaal, dat dertig duizend thaler zou kosten, stond in het plan van uitvoering bovenaan. Aanvankelijk betuigden vele kerkelijken: professoren, seniores, superintendenten in brieven hun instemming met het plan. Doch spoedig kwam er verzet. De predikanten beschuldigden GICHTEL van kettersche, inzonderheid wederdoopersche gevoelens, zeggende dat hij overheid, school en huwelijk verwierp.

In stede van zich „civiel” te verdedigen antwoordde GICHTEL met de bittere tegenklacht: „*a parentibus habemus quod sumus, a Scholis quod Diaboli Sumus*”. Niet lang duurde het dan ook of hij kwam in de gevangenis, waar hij drie maanden doorbracht, aanvankelijk in groote zielenood, daarna gesterkt en getroost door de hemelsche SOFIA, die hem in een vizioen verscheen.

Na die gevangenschap werd hij met verbeurdverklaring zijner goederen uit zijn vaderland verbannen, en omstreeks kerstmis 1664 in een kouden winternacht, nauwe-

⁶⁹²⁾ Ook deze was bevriend met Breckling, door wien hij zich liet ordenen tot zendeling onder de heidenen. Als zoodanig stierf hij na korte werkzaamheid in West-Indie. Over hem zie Arnold II lib. 17 c. 15, § 23 Spener noemt hem in zijn Theol. Bedenken III bl. 206.

lijks half gekleed, buiten de poort gezet. Toen hij alleen gelaten tot aan de knieën in de sneeuw mismoedig voortschreed, werd hij indachtig, of zooals hij het zelf uitdrukt, geschiedde tot hem des Heeren woord: *„Anziet de vogelen des hemels, dat zij niet zaaien noch maaien en uw hemelsche Vader weet welkans deserte.”* Doch niet genegen om zich met een woord, ook al was het van den Heer zelf, tevreden te laten stellen, antwoordde hij: *„jawel Heer, maar die vliegen rond en kunnen hun roetsel weken:”* waarop het wederom be- moedigend uit den hooge klonk *„immers ook die, welke in een kooi zijn opgesloten, ontvangen spijs en drank! Laat het aan Mij over om te zorgen.”*

Gode zich betrouwende aanvaardde nu de banneling zijn weg, in vrij wel doelloos rondzwerfen nu her- dan der- waarts zijn schreden richtende. Na verloop van een jaar, grootendeels doorgebracht in het huis van een hem bevriend prediker, vertoefde hij een tijdlang 1665—1666 te Weenen, waar hij met de eerste kringen in aanraking kwam. Aan het keizerlijk hof ontmoette hij o. a. een Augustijner monnik, die den keizer een korreltje tinctuur aanbood, dat hij zeide bij het uitstoffen van de kloosterbibliotheek gewikkeld in een papier gevonden te hebben in een oud scheikundig boek. In tegenwoordigheid des keizers veranderde hij daarmee twee ons lood in goud. Opgetogen gaf deze last zoo mogelijk uit te vinden, waaruit de wonderbare tinctuur was samen- gesteld, waarop de schatmeester en ook de Jezuiten op rekening van 's keizers beurs allerlei kostbare proefnemingen begonnen te ondernemen, daarin trouw bijgestaan door meer dan honderd bedriegers, die op het gerucht van de zaak als roofvogels waren toegevlogen. Het einde was, dat den keizer eenige tonnen gouds afhandig werden gemaakt en dat de

schatmeester, met verlies van zijn fortuin en ontzetting uit **zijn** ambt gestraft, in ellende stierf. ⁶⁹³⁾

Niet lang mocht GICHTEL's hooge omgang duren. Toen **hij**, op aanbeveling van een hooggeplaatst man te Speiër en **om** de kennis van de Spaansche taal, van het keizerlijk hof **de** aanbieding ontving om tegen ruime bezoldiging te fungeeren als secretaris bij het gezantschap, dat de Infante van **M**ilaan zou afhalen, verliet hij, om voor altijd tegen zulke **w**ereldsche aanbiedingen gevrijwaard te zijn, de keizerstad **en** vertrok naar Nederland (1666).

Weder vervoegde hij zich hier bij BRECKLING. Door diens **b**emiddeling begiftigd met den post van voorzanger, was hij **e**en jaar lang met hem in bijna dagelijksch verkeer. Doch op **d**en duur konden deze twee buitensporige geesten elkander **n**iet verdragen. Wel achtte GICHTEL alle woorden van BRECKLING als Godsspraken; wel gaf BRECKLING op zijn **b**eurt als zijn overtuiging te kennen dat GICHTEL iets zeer **b**ijzonders was, door God uitverkoren om aan de wereld **Z**ijne gerichten te verkondigen; doch eerlang stelde zich **t**usschen hen hoogloopende twist. De eerste aanleiding was BRECKLING's choleric temperament, door GICHTEL zoo **v**olkomen overgenomen dat hij al spoedig niet de minste **t**egenspraak meer kon dulden. De uitbarsting kwam, toen **G**ICHTEL, door BRECKLING's lofspraak geheel van de wijs **g**ebraacht, ⁶⁹⁴⁾ als boetgezant meende te moeten optreden, **w**at **h**ij tot nog toe altijd had geweigerd. In komische **n**aïveteit wilde hij zijn eerste werk verrichten aan den be-

⁶⁹³⁾ Gichtel vertelt dit op een wijze die doet vermoeden, dat hij anders **d**an **B**öhme weinig met de alchemie was ingenomen en mannen als Dr. **G**alenus, die ze beoefenden, voor bedriegers of bedrogenen hield.

⁶⁹⁴⁾ Evenals — naar Gichtel mededeelt — een juffr. **R**osamunda **v**an **A**seburgen, een zekeren **R**ossbach e. a.

wonderaar zelf. In een vurigen brief verweet hij BRECKLING allerlei fouten. Vinnig antwoordde deze, dat hij voortaan alle brieven ongelezen in het vuur zou werpen.

Het pleit voor GICHTEL'S karakter, dat hij over dit antwoord minder vertoornd dan wel teleurgesteld was. Terwijl hij zich met BRECKLING verzoende, besloot hij voortaan niet meer aan de bekeering van anderen te werken. Wie heilbegeerig hem zocht, wilde hij toespreken; maar de groote wereld bekeeren, in den trant van ROTHE, ZWICKER, VAN BUYLAERT, VOOGT, GALENUS als evangelist rondtrekken, dat zou hem voortaan verre zijn. Aan BRECKLING schreef hij: „als „gij die het zelf hebt aangestoken, het wilde vuur niet kunt „verdragen, hoe zullen anderen het dan willen aannemen?” Sedert vermeerde hij zooveel mogelijk den omgang met de wereld, gelukkig in de blijdschap van zijn binnenkamer; „hij viel met lijf, ziel en lichaam in het lieve vuur, wenschen- „de van alle menschen verbannen te zijn.”

Met dien wensch kwam hij in 1668 te Amsterdam, toen hij tengevolge van zijn partij kiezen voor BRECKLING (die door het Amsterdamsche Consistorie was beschuldigd van onzedelijke handelingen tegenover zijn dienstmaagd)⁶⁹⁵ gevangen genomen, aan de schandpaal gesteld en uit Overijsel verbannen was. Doch de nood zou hem dwingen zijn isolement niet al te streng te handhaven. De acht schellingen toch, hem door de gerechtsdienaars meegegeven, waren spoedig verteerd. Voor een kamer zonder kost bij een klee-

695) Schotel, Anna Maria van Schurman, Aant. 41.

Of Breckling vervallen was tot het libertinisme waartoe godsdienstige dweepzucht zoo licht vervalt en dat wij ook bij andere Reformateurs vinden, kan ik niet uitmaken. Wel is het waarschijnlijk. In allen gevalle is het aanemelijk, dat de omgang met zijn dienstmaagd geen gewone immoraliteit was, maar een stuk van de nieuwe religie der vrijheid. Het feit dat Gichtel een geschrift te zijner verdediging uitgaf, bewijst dit voldoende.

maker moest hij drie schelling per week geven. In zijn nood **b**ad hij: „mijn God, gij weet dat ik niets meer bezit, gij **m**oet zorgen.” Den volgenden dag bracht een hem onbekend **m**an hem niet minder dan zes ducats ten geschenke. Dat **g**af hem moed om een huis te huren voor 32 daalders per **j**aar, waarin hij met een tweetal geestverwanten die hij **i**n-**t**usschen had ontmoet, de gewezen predikanten HOFMANN en CHARIAS, zijn intrek nam.⁶⁹⁶⁾

Omstreeks dezen tijd had hij zijn tweede schouwing. **T**oen hij op een avond op de knieën lag, zag hij dat zijn **z**iel van uit de uiterste deelen van zijn lichaam te zamen **g**erold en als een vlammeende ronde kogel gedompeld werd in een vurige zee, helder licht-blauw en met een zeer liefelij**k**e glans doorstraald, zoodat de kleine vurige water-golven **o**ver de ziel heendartelden. Dit gezicht vertoonde zich vijf **d**agen achtereen, en duurde telkens ongeveer een „Onze **V**ader” lang. Na eenig nadenken begreep hij er uit, dat de **z**iel om zalig te worden weg moest zinken in Gods **L**iefde-zee. Maar indien dit zoo was, wat waarde had **d**an de Schrift die hij tot nog toe zoo ijverig had **b**epeinsd! Al lang had hij aan haar hooge waardij getwijfeld en **o**pgemerkt, dat ieder ze naar willekeur uitlegde; nu werd het hem op eenmaal duidelijk dat zij niet meer **w**as dan „een voor den eigenwil aangenaam boek, dat zich

696) Joh. Caspar Charias, uit Berlijn afkomstig, was als student in de rechten door Breckling bekeerd en toen in de theologie gaan studeeren. Als predikant der Luthersche gemeente te Kampen werd hij later door het Amsterdamsche Consistorie afgezet. Erasmus Hofmann, wegens zijn mystieke gevoelens uit zijn vaderland uitgeweken, voorzag te A'dam met corrigeeren in zijn onderhoud; in 1679 werd hij op het Karthuiszer kerkhof bij Charias en Giftheil begraven. Arnold IV 762—764; Breckling, Relation von mehr als 150 Zeugen der Wahrheit.

door het vleesch tot een dekmantel laat gebruiken." Daaronder wilde hij voortaan niet meer op haar bouwen: wanneer hij bij twijfel was over het al of niet geoorloofde van het huwelijk, wendde hij zich van den bijbel af om in innerlijke wijze Jezus-Sophia van aangezicht tot aangezicht te zien en wijsheid te leeren van haar.

Was het doordien het nieuwe vizioen zijn zelfgevoel al te zeer verhoogde — zoveel is zeker, dat hij hoe langer hoe minder kon dulden dat anderen met hem in gevoelen verschidden. Vooral ergerde hij zich, toen hij, tot het inzicht komende dat arbeid met het hoogste Leven niet vereenbaar was, bij zijn huisgenooten geen instemming vond. Eerst langzamerhand had hij dat inzicht verkregen. Aanvankelijk was hij ni. een tijdlang werkzaam geweest als corrector op de drukkerij van Blauw, den bekenden uitgever o. a. van vele Quakerpamfletten. Het is te begrijpen dat zijn gevoel zich moeilijk in dezen arbeid kon schikken. De gelegenheid om er zich van te ontslaan, werd dan ook met beide handen aangegrepen. Zij bood zich aan naar aanleiding van zijn weigering om de erfzitting hem door een Holsteinschen vriend gelegateerd, te aanvaarden. Toen de notaris hem deswege voor een Quaker hield en van het vreemde geval op de beurt vertelde, kwamen dientengevolge verscheidene kooplieden hem bezoeken, van wie velen hem voor een groot profet hielden en geldelijk wilden steunen. Hij beschouwde hun aanbod als een schikking Gods om hem vrij te stellen van den kwellenden arbeid en wilde het daarom aanvaarden. Daartegen verzetten zich evenwel zijn beide huisgenooten. Deze theologen, zegt GICHTEL smadend, hadden meer verstand dan geloof en wilden door arbeid in eigen onderhoud voorzien. Hij daarentegen meende, dat arbeid de stemming

van het zwijgen tegenover God verstoorde en dus alleen voor de slaven der wereld goed was, en dat een waarachtig Christen om enkel in den Geest te leven zich van arbeid, als iets hem onwaardigs, moest onthouden. Aan tafel — waar intusschen het aantal aanzittenden al niet meer beperkt was tot drie — werd soms zoo heftig over deze dingen geredetwist, dat op den duur een breuk wel niet zou zijn uitgebleven, indien niet de Dood als scheidsrechter ware opgetreden en de twee voorstanders van den arbeid tot de eeuwige sabbath had geroepen.⁶⁹⁷⁾

Het vroegtijdig heengaan van deze twee meesters beschouwde GICHTEL als een verlossing, waarvoor hij God had te danken, temeer wijl hij in den laatsten tijd bekend geworden was met de geschriften van een man, die zoo groot was in zijn oog, dat hij voortaan elken anderen meester kon missen: den philosophus Teutonicus. Het is wel opmerkelijk en een bewijs voor het hooge peil van Amsterdam's geestelijk leven in dien tijd, dat deze zoekende ziel, in de bakermat van het Böhmsme geboren en getogen, naar Amsterdam moest komen om BÖHME te vinden.

Onder den bedwelmenden invloed van dezen neigde hij meer en meer tot phantasme en buitensporigheid. Dit werd bevorderd door den hevigen tweestrijd waarin hij in 1673 en '74 werd gewikkeld door het tweetal huwelijksaanzoeken, waarvan in een vorig hoofdstuk verslag gegeven is.⁶⁹⁸⁾

Kort nadat de Spiritus mundi met luider stem uitdgend hem had toegeroepen, dat hij, hetzij hij wilde of niet toch zou huwen, verscheen hem, terwijl hij bad, de Sofia, die hij tot nog toe onbekend had bemind, van aangezicht tot aangezicht.

⁶⁹⁷⁾ Charias stierf in 1674, Hoffmann in 1679. — ⁶⁹⁸⁾ Zie bl. 66 v

schijnt gemaakt te hebben. Tenzelfden jare werd hij benoemd tot buitengewoon hoogleeraar in de godgeleerdheid aan de hoogeschool te Harderwijk. Lang zou hij zich hier niet ophouden. Als tot zoovele voorste jonge mannen van zijn tijd kwam ook tot hem het nieuwe geestesleven, eerst in den wijsgeerigen vorm — met de Cartesianen verwierp hij toen de traditioneele wijsbegeerte van ARISTOTELES — daarna in den religieuzen: alle wijsbegeerte werd over boord geworpen. JOHANNES ROTHE (het is een van de beste argumenten tegen Dr. KNUTTTEL, die in een beoordeeling van het eerste deel dezer studie ROTHE een krankzinnige noemde, te vergelijken met een „zwarte Jannetje” in onze dagen) telde hem eerlang onder zijne discipelen. Onder den invloed van diens ideeën was het, dat hij schreef een *Apologia Veritatis adversus Sam. Maresium*.⁷⁰²⁾

Met dit geschrift ergerde hij dan ook niet alleen de partij van VOET, maar evenzeer zijn vroegere geestverwanten. Het was duidelijk dat de hoogleeraarszetel zijn plaats niet meer was; zelf dat het diepst gevoelend, nam hij zijn ontslag.⁷⁰³⁾

Het is er De Raedt hier blijkbaar om te doen om „het Woord Gods” zooveel mogelijk tegen de opkomende kritiek te beschermen. Later, na zijn overgang tot de Reformateurs, zal hij zich daarvoor geen moeite meer hebben gegeven.

⁷⁰²⁾ In „Tweede eeuw getijde der Ned. Geloofsbelijders van Willem te Water” (bl. 277) wordt de „onrechtzinnigheid” van De Raedt’s vijfde monarchie-leer in het licht gesteld. „Onrechtzinnigheid” hier evenwel niet het juiste woord. Het veronderstelt, dat hier en daar afwijkingen van de rechte leer zich vertoonden, terwijl in waarheid De Raedt’s geschrift een geheele verbreking is van de leer. Het was niet zooals hij meent „een ver-ontwikkeld Coccejanisme” — van Coccejanisme zooals van Voetianisme is het de fundamenteele omverwerping, het is formalisme.

⁷⁰³⁾ Ten onrechte zegt Bouman Gesch. der Geld. Hoogesch. dat „de komst der Franschen voor hem het sein was tot vertrekken.”

Aanzakelijk met wetende wat te doen, vestigde hij zich met vrouw en kind te Leiden, misschien omdat daar een geestverwant en lotgenoot van hem woonde, de gewezen predikant der Engelsche gemeente EDUARD RICHARDSON, die evenals hij onder den invloed van ROTHE zijn kerkelijk beoefening had neergelegd.

Van uit Leiden wendde hij zich tot F. BRECKLING, die na zijn ontslag uit het predikambt zijn vriend GICHTEL naar Amsterdam was nagereisd. Hij had nl. het geschrift gelezen, dat GICHTEL ter verdediging van BRECKLING uitgegeven en wenschte door bemiddeling van BRECKLING met den schrijver in kennis te komen. Door BRECKLING'S zoon naar het huis van GICHTEL geleid, werd hij door de broeders aldaar uiterst vriendelijk ontvangen. Met HOFFMANN, evenals hij in de theologie ervaren, geraakte hij spoedig in druk gesprek. GICHTEL, die als leek in de godgeleerde wetenschappen toelusterde, was getroffen door DE RAEDT'S machtige geieerdheid, doch kon niet nalaten in stilte medelijdend te glimlachen, bedenkend dat toch geleerdheid en wijsheid geheel verschillende dingen zijn. DE RAEDT merkte zijn glimlach op en zeide somber-ernstig: „lieve vriend als ge mijn droevigen toestand kendet, zoudt ge medelijden met mij hebben; want in de wereld wil ik niet en uit de wereld kan ik niet: ik heb vrouw en kind en zie niet in, hoe ik Christus voetstappen kan navolgen.” Daarop zijn hart uitstortende beled hij zijn hooggaande twijfelingen, nog verzaard door een drukkende schuld van twaalfhonderd gulden, en vroeg om leiding op den weg der behouden is. Evenmin is hij van hoogerhand ontslagen. De ware toedracht vertelt ons Gichtel, Theos. Pract. I 470 „De Radt, der sich mit Rothe's Kundschaft aus seiner Harderwijckschen Professoratur geworfen, war mit sich selbst verlegen.” De Raedt heeft zijn ontslag genömen.

GICHTEL wees op de kracht van het gebed en op den weg **der** zelfverloochening, daarbij niet verhelende dat het bezit **van** vrouw en kind en vooral de echtelijke omgang bepaald **een** beletsel was voor een nauwe vereeniging met de hemelsche **Sofia**.

Het gevolg van dit gesprek was, dat eerlang **DE RAEDT** tot **GICHTEL**'s huiskolonie als lid toetrad. Drie dagen na de **eerste** ontmoeting was reeds zijn besluit genomen. In een **brief** deelde hij mee, dat hij voortaan den engen weg zou **bewandelen** en met zijn vrouw was overeengekomen om **gescheiden** van bed te leven. Keerde hiermede blijde vrede in **zijn** binnenste terug, de laatste schaduw werd weggevaagd, **toen** hij enkele dagen daarna ook uit zijn stoffelijken nood **werd** verlost door een schenking van „een rijken burgemeester uit Amsterdam,” niemand minder dan Holland's **grooten** staatsman **COENRAAD VAN BEUNINGEN**.⁷⁰⁴⁾

Deze was de derde in den bond welke vooral na het **overlijden** van **CHARIAS** en **HOFFMANN** het middelpunt werd **van** een uitgebreiden broederkring. Terwijl de geleerdheid **van** **DE RAEDT** en de hemelsche verlichting van **GICHTEL** **elkander** aanvulden, was **VAN BEUNINGEN**'s rijkdom de **gouden** staf, waarop beiden in hun geldverlegenheid konden **steunen**.

704) Over Coenraad van Beuningen handelen *Levensbeschrijv. van eenige voornamen Ned. Mannen en Vrouwen* III, 308 en *Reitz Hist. der Wiedergeb.* IV, 121 v. v. Geen van beiden zegt iets over zijn betrekking tot Gichtel en De Raedt. Reeds als jongeling had hij buitengewone, godsdienstige neigingen getoond door zich een tijdlang aan te sluiten bij de broederen, die te Rijsburg „naar het woord leefden” Op lateren leeftijd, toen hij zijn schitterenden staatsmansloopbaan had volbracht werd hij huisgenoot van Gichtel, die nu en dan zijn pen leende, om de invallende gedachten, die Van Beuningen dicteerde op papier te brengen. (*Brieven en Schriften*, bl. 20 a^o 1689). Met invloed en geld ondersteunde hij gaarne wie hij hield voor vrienden van Gods rijk.

De leiding beruste bij GICHTEL die, niet meer teruggehouden door wijlen zijn meer bezonnene vrienden, steeds meer zich overgaf aan gebed en overpeinzing, en door BÖHME'S geschriften, welke hij als heilige letterkunde beschouwde en even hoog schatte als den bijbel, zich liet leiden in de richting van schouwing en mystiek. DE RAEDT ging geheel met hem mede. Er was een volkomen opgaan van beider zielen in den gemeenschappelijken tempel der hoogere visie: „die Jungfräuliche Tinctur hatte sich mit in al ihr sprechen eingefloszet.“ In wederkerige aanbedding jegens elkander vonden zij in hun vriendschap reden om Gods leiding dankbaar te bewonderen.

Velen kwamen in dezen tijd tot hen en geraakten geweldig onder den indruk: „zoo spoedig de gehuwde mannen in GICHTEL'S kamer kwamen, riepen zij aanstonds uit: o, wij zien het al; wie hier de bruid wil zijn moet zich van de vrouw onthouden.“⁷⁰⁵⁾ Het gevolg was dat GICHTEL de vrouwen „aan den hals kreeg“, die hem beschuldigden haar de liefde van haar mannen ontroofd te hebben; sommigen waren „geheel razend.“⁷⁰⁶⁾ Anderen evenwel, die zich door hem hadden laten verstrikken, vervielen tot een soortgelijke dweepzucht als de mannen; er waren er die de vrucht welke zij onder het hart droegen haatten, daar zij ze tegen haar wil hadden ontvangen.⁷⁰⁷⁾

Velen van deze aanhangers werden als huisgenooten in de kolonie opgenomen, doch de meesten bleven in de wereld en vormden er clubs die met de kolonie voeling hielden. Zulke clubs waren er o. a. te Leiden, Rotterdam, Utrecht, Amsterdam. De leden in de verschillende plaatsen kwamen van

705) Theos. Pract. IV 574. — 706) Theos. Pract. V, 337: III, 274-707) Reinbeck Nachricht, bl. 85.

tijd tot tijd op „hartelijke uitnoodiging” elkander bezoeken, en wekten elkander dan op tot heiliging; van prediking en het lezen en uitleggen der Schrift onthielden zij zichdaarbij opzettelijk.

Dat de hoofdpersonen iets meer hebben gedaan dan zich overgeven aan ijdel gepeins, blijkt uit de uitgave van enkele geschriften, waartoe zij in staat gesteld werden door VAN BEUNINGEN. Met diens geldelijken steun is o.a. in het licht gegeven: *de Vijfde Monarchy van Alhardt de Raedt met een predicatie over dezelve stof door Everhard van Someren* (1674);⁷⁰⁸) alsmede de reeds genoemde eerste volledige uitgave van BÖHME'S werken in het jaar 1682.

Tot deze uitgave is waarschijnlijk besloten toen een bloemlezing uit BÖHME'S werken, die DE RAEDT in 1681 gereed had,⁷⁰⁹) geen sympathie kon vinden bij GICHTEL. Deze toch spreekt in zijn brieven meer dan eens zijn tegenzin uit tegen uittreksels; de bewerker zamelt daarin naar hij meent gewoonlijk datgene bijeen wat hem het best

708) Gichtel was tégen deze uitgave. De reden daarvan zal wel niet geweest zijn, zooals Sepp meent (bl. 196), het minder spirituele van De Raedt's chiliisme (zoo zuiverspirituëel zijn waarlijk Gichtel's vizioenen ook niet), maar de tegenzin die G. had tegen in het licht geven van boeken in het algemeen, wat z.i. gewoonlijk geschiedde tot eigen roem en ten behoeve van een wereld, die zich toch niet wilde bekeeren. Waar zijn vrienden Breckling en Rother aan de wereld de oordeelen Gods meenden te moeten verkondigen, wenschte hij van alle menschen gebannen te zijn. Inzonderheid ergerde het hem dan ook dat De Raedt's boek allerlei menschen naar de kolonie heentrok en zoo de stille rust er van verstoorde, zonder toch het geestelijk peil dier zgn. belangstellenden te verhoogen. Dit blijkt uit een passage van de Theos. Pract. (III 218 v), waar Gichtel vertelt, dat hij kort na de eerste ontmoeting De Raedt op het hart had gedrukt hem toch niet bekend te maken bij de menschen, „welches er (De R.) zwar gelobt aber nicht gehalten. Denn er hat „in Kurtzen viel Gemüthen angezündet, die weil sein Buch vom Reich Christi „eben damals neugedruckt worden, dazu viel geholfen. Und so brachte er „Gichteln in vieler Bekantschaft, darüber ein groszer Zufusz vieler Menschen lauter beweihter Männer und Weiber entstand”.

709) Sepp, Geschiedk. Naspor., bl. 20.

bevat niet wat het best de bedoeling van den auteur weergeeft. Hoe dit ook zij, tot de uitgave van DE RAEDT'S bloemlezing is het niet gekoopen, terwijl de volledige uitgave met spoed werd bevorderd. Nog in 1681 schreef GICHTEL aan een zijner vrienden, dat DE RAEDT en hij bezig waren BÖHME'S werken door vergelijking van verschillende handschriften zooveel mogelijk van fouten te reinigen.⁷¹⁰ Reeds het volgende jaar kwam het eerste deel van de pers: aangaande de andere deelen ligt met het oog op hun omvangrijkheid de veronderstelling voor de hand, dat zij eerst in den loop van de volgende jaren zijn verschenen, ook al dragen zij allen het jaartal 1682.⁷¹¹ De kosten der uitgave werden gedekt door een schenking van VAN BEUNINGEN. Diens zuster, een volgeling van DE LABADIE, was gestorven en had hem een som van zes duizend gulden nagelaten. Om dit geld te besteden voor een heilig doel, stelde hij het ter beschikking van GICHTEL en DE RAEDT.⁷¹²)

Na 1682 werd de verhouding tusschen GICHTEL en DE RAEDT minder vriendschappelijk, wat vooral aan wederzijd-

710. Theos. Pract. I, 115.

711. De geheele uitgave bestond uit elf octavo-deelen, waarvan Sepp Gesch. Nasp. 162) als het eerste deel noemt „Böhme's Lebensauf" benevens een register op zijn werken, als het tweede „Morgenrothe in Aufgang." Zij schijnt buiten den boekhandel om door de bemoeiingen van Gichteï c. s. zelf verkocht te zijn. Sepp, bl. 163 haalt uit een brief van 1683 aan: „I hat mir aus Hamburg geklaget dasz B. 6 Reichsth. „für ein gebunden Exemplar der I. Bohmischen Operum nehme und die Leute „sehr abschrecke, welches uns sehr schmerzet." Elders schrijft Gichtel in een brief: „Böhme's schriften mit der Post zu senden wird schweres Port „machen, denn sie wogen sechstz halb Pfrnd: denn von hier nach Emmerich „nur eine reitende Post gehet, wie wohl ich mit dem Boten nach Cleve oder „Wesel senden kann und es mit der Brandenburgischen fahrenden Post weiter „kann gebracht werden." Th. Pr. 124 VI. Voor den bezorger wordt vaak Wetstein gehouden.

712. Theos. Pract. VII 155 en 188.

schen naijver schijnt te moeten worden toegeschreven. Zoowel de een als de ander wilde zich in 's Meesters mantel hullen. Toen dan ook VAN BEUNINGEN, tot godsdienstwaan-
zin vervallen en door zijn verwanten in boeien geklonken ⁷¹³⁾ — „in welker Tollheit er weg lief und zu GICHTEL kam” — tot het inzicht kwam dat GICHTEL veel dieper in Gods raad doorgedrongen was dan de Professor, was dit voor dezen een grievende terugzetting, een van die kleine rivaliteiten die langzaam, maar zeker, een breuk voorbereidden. De band had al heel wat van zijn eerste innigheid verloren, toen DE RAEDT het huis van GICHTEL verliet om met enkele broeders te Warmond een zelfstandige huiskolonie te vormen. Niet lang daarna kwam het tot een hevige uitbarsting. Het was bij gelegenheid, dat GICHTEL bij de broeders te Warmond het middagmaal gebruikte. Voor men het wist was men in hevigen woordenstrijd. Mogen wij GICHTEL gelooven, dan voer Satan in DE RAEDT; zoo heftig viel deze uit, dat een der aanwezigen hem voor dronken hield. Weg was op eenmaal alle stichting en vriendschap, allen stonden van tafel op. DE RAEDT trachtte door een wandeling zich te kalmeeren; GICHTEL zocht in de eenzaamheid het gebed; VAN BEUNINGEN kreeg een zenuwaandoening: hij werd zoo hevig door een boozen geest aangegrepen, dat hij als dol geworden Warmond ontvluchtte en te Amsterdam gekomen niet weer tot kalmte kwam eer hij GICHTEL's voorbede had ingeroepen. Wel werd deze twist bijgelegd; onder een stortvloed van tranen riep DE RAEDT de broeders op tot een heilig verbond om in de liefde van Christus niet te verflauwen en elke liefdelooze gedachte van zich weg te doen. Doch de breuk

⁷¹³⁾ Van Beuningen's krankzinnigheid is door hem zelf nauwkeurig beschreven. Gichtel alleen kon hem kalmeeren. Op diens gebed gevoelde hij zich verlost van de duistere macht.

toone verterbaar. Einige dagen na het overlijden ver-
 dienstdaagden tegen GICHTEL en DE RAEDT elkander voor
 het eerst. ⁷¹⁴ Verhoopende aan het herstel der goede vriend-
 schap verliet DE RAEDT met een twintal vrienden H. en
 D. Wierum op de Gasterland op het aan H. toebehoorende
 landgoed Darenbena bij Arnhem rust te zoeken. Tever-
 gelyk trachtten zij van GICHTEL weder te winnen —
 deze weigerde dit hem te gunnen. ⁷¹⁵

De scheuring schijnt GICHTEL latere oogenblikken te
 hebben bevestigd. Tot aan zijn dood werd hij door de herinnering
 en aan geleerde Jans zeer schijn hij nauwelijks een brief,
 waaraan hij DE RAEDT niet oemt. De betyge en bijnaar onware
 klachten die hij daarbij zinnig toonde aan, tot welk een
 deplorabelen toestand hij meer en meer verviel. Hij schold
 op „de geleerde Theologen“ die met hun „ingesoffenen
 academischen orthodoxie“ de godsspraak van den H. Geest
 in hun bronzenste tijd hadden weerstaan, en beweerde dat
 zijn eenmaal zoo innige vriendschap met HERMANN JUNG,
 JOH. JAC. FABRITIUS ⁷¹⁶, ALB. DE RAEDT in twist geëindigd
 was doordien dezen nocht geheel den *sterweg* hadden afgelegd.

Vooraf tegen DE RAEDT keerde hij zich in matelooze
 woeden: deze zou „de wellusten des levens“ hebben gezocht,
 tot onkuischheid ⁷¹⁷ en dronkenschap zijn vervallen en
 H. medesleepende, diens vroegtijdigen dood hebben ver-
 oorzaakt: ⁷¹⁸ i.e.w. „de goddelijke Matrix“ zou voor DE

⁷¹⁴ Theol. Praet. VII 197, 352, Sept. 202, 208 v. v.

⁷¹⁵ Jung was gewezen predikant der Luth. gemeente te Moornikendam.
 Fabritius was de voorganger van Breckling te Zwolle; Arnold
 li. 399.

⁷¹⁶ Zoo noemt Gichtel De Raedt's vernieuwde huwelijksgemeen-
 schap met zijn vrouw. Met onverholen leedvermaak deelt hij daarbij mede,
 dat De Raedt aan zijn vrouw een rechte „Peitsche“ had — zijn verdiende loon.

⁷¹⁷ Na zijn dood verscheen H. aan Gichtel en toonde hem zijn

RAEDT en zijn vrienden eens voor al gesloten zijn; sommigen onder hen, die uit weerzin tegen de stad zich instrijd met **GICHTEL'S** raad op het land hadden gevestigd, zouden dat gedaan hebben in de zotte verwachting dat de raven hun brood zouden brengen; ⁷¹⁸⁾ een tweetal, door den duivel bezeten, zou krankzinnig geworden zijn en na hun herstel lasterlijk hebben gezegd dat hij — **GICHTEL** — hen had betooverd, tengevolge waarvan zelfs de vrouwen hem voortaan hadden gemeden; een zou een door hem begane diefstal hebben verdedigd met te zeggen, dat God hem door een gezicht in den nacht er toe had aangezet, daarbij zich beroepende op het voorbeeld van de Israëlieten bij hun uittocht uit **Aegypte**; een ander zou hebben gepoogd zich op te hangen en alleen door het breken van den spijker zijn behouden.

De meer en meer tot krankzinnigheid naderende dweepzucht en verbeeldingskracht, die **GICHTEL** deze beschuldigingen in de pen gaf, is zeer tot schade van het goed begrip der geschiedenis geweest. Niet bedenkende dat gelijk zoodikwijls ook hier het oordeel van den een over den ander ons veel minder zegt aangaande den beoordeelde dan aangaande den beoordeelaar, heeft men **GICHTEL'S** verwijtingen voetstoots overgenomen, hoewel in waarheid **DE RAEDT c.s.** veel bezadigder waren dan **GICHTEL**.

Het is intusschen te begrijpen hoe deze tot zijn blinde drift kwam. De beste jaren zijns levens, van zijn dertigste tot zijn

brandenden mond. Eerst na vele malen teruggewezen te zijn, werden hem de poorten des hemels geopend — **Gichtel** had het gezien door het licht van de hemelsche **Sophia** — wat hij vooral te danken gehad zou hebben aan een legaat van 500 gulden, dat hij bij testament aan **Gichtel** vermaakt had.

718) Theos. Pract. IV, 27.

zevenenveertigste (1668—1684, 719) was hij de hoogvereerde ziener geweest te midden van vele aanbidders. Thans stond hij alleen. Al zijn vertrouwden — een dertigtal — hadden hem den rug toegekeerd. Door den eenige, die hem getrouw bleef, JOHANN WILH.UEBERFELD, kon de bitterheid der desillusie niet weggenomen worden: zij is hem bijgebleven tot aan het graf. Zelf deelt hij mede, dat hij zestien jaren lang heeft geklaagd. Een geheel jaar lang was zijn gebed niet anders dan »mijn God, mijn God waarom hebt gij mij verlaten,« zonder dat er hulpe kwam. Hij werd »met lastertongen zoo doorstoken, »dat hij geen mensch meer geleek«; »de bitterste vijanden »waren de mennonieten: hun hoofd, GALENUS, stond in hun »bijeenkomst op, zeggende, dat er zoolang de wereld bestond »geen zoo schadelijke secte was geweest als deze, die de »menschēn tot lediggang bracht; men moest ze in een wel- »bestuurd gemeenebest niet dulden, maar met wortel en tak »uitroeien.« (720) Ook in zijn binnenste gevoelde G. de ver-

719) Geboren in Westfalen in het jaar 1659. Te Frankfort a. M. wist hij als kantoorbediende op 19-jarigen leeftijd bij ervaring van extase en clairvoyance. In 1683 reisde hij naar Amsterdam om zich in het volgend Jaar met zijn geestverwant Isaäc Passavant op het landgoed Hoogcrans bij Leiden te vestigen waar zij, beiden ongehuwd, eenige genotvolle jaren sleten. Later verhuisden zij naar Leiden. Daar stierf in 1701 Passavant, eerst in 1732 gevolgd door Ueberfeld. De Raedt en Ueberfeld waren elkander van meet af aan onsympathiek, wat Gichtel toeschreef aan jalousie. Buitengewoon innig daarentegen werd de verhouding tusschen Ueberfeld en Gichtel.

Na Gichtel's dood werd hij met zijn huisgenoot Pronner een der eersten in den vromen kring der Engelen-broeders. Aan hem hebben wij volgens Sepp de uitgave van Gichtel's Theos. Pract. en de Hamburger editie van Boehme's werken in 1715 te danken. (Sepp 205 v. v.)

720; Brieven van Mei en Oct. 1697. De overdrijving in deze klacht is duidelijk genoeg. Galenus was er de man niet naar om zoo fel te fulmineeren, althans niet om geweld te prediken en dat nog wel tegen een man, wiens grondbeginselen ook de zijne waren. Het onrechtvaardige van Gichtel's klacht is, dat zij Galenus voorstelt als een kerkelijk man, een van hen, die er op uit waren met het zwaard den Preekstoel te schoren. Galenus

Drukking van den wereldgeest: zijn hart was als staal, de
 Hemel als diamant. Soms had hij een bijna onweerstaanbare
 neiging tot zelfmoord: vijfmaal kwam de duivel tot hem met
 een mes, hem aansporende zich den hals af te snijden.
 Daarbij kwam de stoffelijke nood, die hem een tijdlang
 scheen te zullen dwingen den versmaden arbeid weder op
 te vatten; maar hij besloot, liever ridderlijk te sterven dan
 van zijn eenmaal aangenomen beginsel te wijken; trotsch
 weigerde hij zelfs het aanbod van een rijken Mennoniet, die
 een lijfrente van 1200 gulden op hem wilde vastzetten; hij
 wilde niet meer aannemen dan hij op het oogenblik zelf
 noodig had; gelukkig dat later de gaven weer ruimer vloeiden.

De laatste tien levensjaren, van zijn 62ste tot zijn 72ste,
 gevoelde zijn geest zich weer vrij en getroost. Niet zonder
 humor zelfs is hij dan bijwijlen; zoo wanneer hij vertelt van
 twee nagels aan de teenen van zijn rechervoet, die zoo ge-
 wassen waren dat zij op adelaarsklauwen geleken; zij waren
 hem een »signatuur« van zijn hoogvliedenden Geest, door
 welken God anderen vangen en in het net drijven wilde.

Eindelijk kwam ook voor dezen prediker des lichts de
 dag van de duisternis. In 1710 legde hij zich neer tot de
 eeuwige rust, een man die, wanneer het gold de dingen hoog
 boven des menschen bevatting, nimmer rust had gekend.
 Zijn geest evenwel bleef werkzaam ook na zijn dood. Als
 een verzoening met het tragische lot van dezen weinig be-
 grepen strijder is het, dat het nageslacht hem beter heeft
 gewaardeerd dan de tijdgenooten. Zij die *niet* zagen zouden
 ook nu weder grooter geloof toonen dan zij die hadden

was juist het omgekeerde, niet „als predikant en als geneesheer in hooge
 achting” zooals Sepp zegt, (Gesch. Nasp. 220) maar juist bij de
 „hooggeachten” en „predikanten” niet anders dan Gichtel berucht als een
 geduchte „roervink.”

aanschouwd. Terwijl GICHTEL zich tijdens zijn leven menigmaal van God en menschen veriaten gevoeld heeft, hebben van het nageslacht velen te onzent en in Duitschland hem hooggeëerd, naar zijn naam zich genoemd. zijn zendbrieven ijverig bepeinsd. Groot is de invloed, dien hij met zijn wel phantastisch, maar in zijn tijd onmiskenbaar nieuw Christendom tot diep in de achttiende eeuw heeft uitgeoefend.

Als aan alle theosofie lag ook aan die van GICHTEL ten grondslag de behoefte om het mysterie van het bovenzinnelijke in al zijn werkelijkheid te kennen. In het zoeken naar bevrediging dier behoefte heeft GICHTEL zich niet beperkt tot de bestudeering van wat een ander, inzonderheid BÖHME, had geschreven, zèlf ook heeft hij gepoogd een tip van den sluier der Maya op te lichten. Wanneer hij zich in BOEHME'S geschriften een tijdlang had verdiept, placht hij ze terzijde te leggen. Nadenkende over het gelezene kon dan zijn geest wegzinken in de diepte van mystiek gepeins, in extase zag hij het verborgene geopenbaard. Tot de werkelijkheid teruggekeerd, gaf hij aan het geschouwde vorm in allerlei beeldspraak en bespiegeling.

Het resultaat van de schouwing was een blijvend besef en gevoel van de aanwezigheid van verschillende levenscentra in zijn binnenste. De wijze waarop hij daarover spreekt doet denken aan sommige neurasthenici, die als werkelijk aanwezig gevoelen wat toch maar alleen in hun verbeelding bestaat. Wie door onze anthropologen tot de normale menschen gerekend wordt, zal hem dan ook niet altijd kunnen verstaan. Toch behoeft dit niemand ervan terug

te houden om met aandacht naar hem te luisteren. Ook wie zijn speculatiën als uiting van den geest der nieuwe wijsbegeerte tot verdrietens toe duister acht, zal ze toch als verschijnsel van pathologischen aard zijn belangstelling waard achten.

Het lag niet in GICHTEL'S plan, de aantekeningen en bespiegelingen die hij maakte uit te geven. Alleen voor zichzelf en enkele vertrouwelingen stelde hij ze op papier. Eerst toen een dertigtal jaren later, lang na zijn dood, de belangstelling nog niet bleek te zijn gedooft, werd het handschrift in druk bevorderd. Het verscheen in prachuitgave onder den titel: »Eine kurtze Eröffnung und Anweisung »Der dreyen Principien und Welten im Menschen. In unterschiedlichen Figuren vorgestellet: Wie und wo eigentlich ihre Centra im inneren Menschen stehen; Gleich sie der »Autor selbst im Göttlichen Schauen in sich gefunden ⁷²¹⁾ und »gegenwärtig in sich empfindet, schmecket und fühlet; sammt »einer Beschreibung der dreyerley Menschen, nach Art des »in ihme herrschenden Principi oder Geistes. Worinnen sich »ein jeder als in einen Spiegel besehen kann, unter welchen »Regiment er in seiner Lebens-Gestalt stehe und lebe. Nebst »einer Anweisung, was der Streit Michaëls und des Drachens, »auch was das wahre Bäten in Geist und Wahrheit sei. Abgemahlet und vorgestellet durch JOHANN GEORG GRABERN »von Ringhausen und JOHANN GEORG GICHTELN von Regensburg. Im Jahr Christi 1696. Zum Druck befördert im Jahr »1723.« ⁷²²⁾

Wanneer ik aan de hand van dit boekje GICHTEL'S

721) „Wie ichs im Geiste gesehen, habe ichs aufgezeichnet“, bl. 9.

722) Dit zeldzaam boekje is te vinden in de Koninkl. Bibliotheek te »s-Gravenhage.

theosofische denkbeelden tracht te kenschetsen, doe ik dat niet in de verwachting een geheel juist beeld te kunnen geven. Hoe zou »ein nüchterner Weltmensch« dat vermogen, iemand die zoo volkomen als de schrijver dezes de gave van innerlijke schouwing mist! GICHTEL zelf zou het ondenkbaar hebben geacht. Immers, hoe overtuigd ook dat hij de meest werkelijke dingen beschreef en dat deed in de passende vormen, was hij toch met BÖHME verzekerd, dat de werkelijkheid der dingen niet dan onvolkomen in woorden was uit te drukken en alleen door innerlijke schouwing kon worden gekend. Om tot de kennis der waarheid te komen achtte hij het niet voldoende dat men zijn woorden las en overdacht — die woorden waren slechts wegwijzers; de weg zelf was: af te steken naar de diepte van eigen wezen.⁷²³⁾ Dien weg had hij ook zelf moeten betreden: »ik schrijf »niet uit boeken maar uit eigen aanschouwing en ervaring, »heb daarmee groote moeite, doordat het verborgene »niet met uiterlijke beelden en woorden kan worden weergegeven. De liefhebbende lezer zal dan ook »moeten nadenken, totdat hij den zin mijner woorden begrijpt. »En als hij daardoor begeerig wordt ook zelf in het licht »der goddelijke wijsheid te schouwen, moet hij met groote »ernst inkeeren tot zijn inwendigen grond of zielecentrum, »vurig bidden, God vragen om zijn heiligen geest en met »lijf, ziel en geest zich geheel aan hem overgeven met het »plechtige voornemen, zich nimmer weder van Hem af te »wenden, ook niet in armoede en kruis, nood en dood.«

Wat het voor een gewoon menschenverstand zoo moeilijk maakt, GICHTEL (en iederen theosoof) te verstaan, is de methode volgens welke hij zijn stelsel

⁷²³⁾ Ein Kurtze Einleitung bl. 64.

opbouwt: zij is een geheel andere dan die van het gewoon wijsgeerig denken. Het vorschen, ontleden, combineeren vervult bij haar slechts een ondergeschikte rol: »het voor- naamste is niet het vorschen, maar het ervaren, gevoelen, smaken, hetwelk geen tong kan beschrijven en dat ook niemand begrijpen kan, tenzij zijn ziel binnenwaarts keert en niet ophoudt met uit te zien naar God, totdat de dierbare Sofia haar ontmoet en van schrede tot schrede voortleidt.«⁷²³⁾ »Wie hongerend zoekt moet niet slechts lezen en vorschen, want de schat ligt diep in de ziel begraven, bewaakt door Gods toorn.«⁷²⁴⁾ »Hoe dieper de ziel in zich zelf ingraaft, des te nader komt zij tot God, totdat zij eindelijk voor het heilige Drietal stil moet staan; dan komt ze eerst tot een recht diepe kennis.«

Om tot zulk een kennen der waarheid te komen als GICHTEL zich had verworven, ware dus noodig een extase als die waardoor Paulus op den weg naar Damascus werd meegevoerd. Den lezer zij bekend, dat zulk een extase aan de beschrijving der volgende bladzijden niet is voorafgegaan. En behalve de extase evenmin de „zorgvuldige oefening”, die naar verzekerd wordt haar had kunnen teweegbrengen, of tenminste iets wat op haar gelijkt (want niet ieder „gelanget zur voll en Schaulichkeit.”)

GICHTEL'S theosofie bevat zoowel een kosmo- als een

723) Ibid. bl. 18 en 19.

724) Ibid. bl. 21. Hoe zulke woorden vaak niet anders zijn dan een bijzondere psychologische terminologie blijkt hier. „Gods toornvuur” is hier het zuiver verstandelijk denken, los van alle zedelijk oordeel en van elk godsdienstig gevoelen. „Door Gods toorn bewaakt” is beeldspraak, ontleend aan Genesis 3 (de engel met het vlamvend zwaard aan de ingang van het paradijs) met de beteekenis: de twijfelzucht en wereldzin, uit het zuiver verstandelijk denken geboren, zijn een beletsel voor vrome gevoelens.

anthropologie. De eerste is vrij vaag en agnostisch: zoowel boven als beneden de sterren is »de hooge eeuwigheid,« »Gods mysterie.« De kennis die wij daarvan hebben zou nihil wezen, als wij niet in ons zelf den makrokosmos in het klein omdroegen. Van God, hemel, hel, Satan, Schepping weten wij slechts zooveel als daarvan in ons aanwezig is. Voor zoover wij kunnen nagaan is bijv. God niet buiten ons, maar alleen in ons: »de aardsche mensch zoekt tevergeefs »ver boven het firmament en in de hooge eeuwigheid Hem, »die innelijk in het centrum der ziel zeer nabij is.«⁷²⁵ Aangaande de dingen buiten ons is dan ook niet meer te zeggen, dan dat zij bestaan uit drie werelden, die ieder hun eigen beginsel »principium⁷²⁶ en ieder hun eigen middelpunt centrum hebben. Zij doordringen en vervullen elkander ongeveer zoo, als het zonlicht het water: zij zijn alle uit God en te zamen zijn zij God: zij hebben hun middelpunt in den mensch, of anders uitgedrukt: elk mensch is het middelpunt der drie oneindige werelden. Gekend kunnen zij worden alleen door degenen, die met hun geest in de centra doordringen hetwelk geschiedt door op te houden met nutteloos bespiegelen om in stil gepeins in te keeren tot den inwendigen grond der ziel: want niet voor het »sterrenoog« (het zintuigelijk oog d. i. ervaring en redeneering), maar alleen voor het »lichtoog« (d. i. het mystiek gevoelen) worden de zegelen van het groote Mysterie verbroken.⁷²⁷

Zoo wordt dan de kosmologie tot anthropologie. Uitgaande van de overtuiging, dat de waarheid buiten den mensch alleen in zoover te kennen is als zij in den mensch als in

725) Eine Kurtze Einleitung, blz. 9, 13.

726) Wat Gichtel daarmee bedoelt, zal wel niet anders zijn dan drie „substantiën“ zooals Descartes er twee en Spinoza er één kent.

727) Eine Kurtze Einl. bl. 9 en 12.

een spiegel wordt gezien, is het naastliggende doel van GICHTEL'S vorsch en niet de wereld buiten, maar de wereld-cèntra in den mensch te kennen.

De nasporingen leiden tot de volgende slotsom: het menschelijk leven is evenals de wereld opgebouwd uit drie principiën: vleesch, verstand en licht, (anders gezegd: de mensch is »een drievoudig gesternte,» bestaande uit lichaam, ziel en geest). Elk van deze drie heeft zijn eigen »wezen en werking, staat in zijn eigen wil en vuur, »begeert de hem passende spijs, heeft zijn eigen centrum,« i. e. w. heeft zijn eigen leven:

1° het lichaam heeft het siderische (of sterren-) en elementaire leven, hetwelk geen ander is dan dat van de dieren en dat met den dood uiteenvalt;

2° aan de ziel eigen is het verstandsleven;

3° den geest kenmerkt het hooger leven.

Het rondwentelen van de planeten om de zon is het beeld van de vurige begeerte waarmee elk der drie principia jaaagt naar zijn centrum, »immer ängstlich herumwaltet solches zu erreichen und darinne ruhe zu finden« ⁷²⁸). Alle drie »honger en om de ziel,« elk wil de opperheerschappij verwerven. Het gevolg is, dat elk zóólang worstelt dat het òf overwint òf overwonnen is. Daar de Geest of het Licht het sterkst is, kan er nooit rust in een mensch wezen, voordat het Licht de beide andere beginselen (vleesch en verstand) heeft geknecht. ⁷²⁹) Reeds in den moederschoot worstelen Liefde en Toorn, het Licht en het Vleesch met elkander om de opperheerschappij over het zaad: dit verklaart (een toentertijd in nieuw-wijsgeerige en vooral in collegiant-

⁷²⁸) Ibid. bl. 14. — ⁷²⁹) Ibid. bl. 6.

sche kringen zeer actueel vraagstuk) hoe het mogelijk is dat kinderen van eenzelfde ouderpaar zooveel kunnen verschillen in affecten, neigingen, aanleg, en zelfs van tweelingen de één een KAIN of een EZAU, de ander een ABEL of een JACOB kan zijn: dit is niet, zooals de kerkelijken meenen, te wijten aan Gods voorbeschikking, en evenmin is met de cartesiaansche filosofen de verklaring te zoeken in de richting van de leer der aangeboren begrippen en van een door God aan het zaad toegevoegde ziel: de eene ware oplossing van het probleem is de strijd der elementen waaruit het embryo van den mensch is opgebouwd. ⁷³⁰⁾

Hoe uiterst moeilijk het voor het Licht is om volkomen te zegen, leert de nadere beschouwing der drie levens: :

a. Het uiterlijke aardsche leven. Het heeft zijn centrum in het uiterlijke hart. Opgebouwd uit vleesch en bloed, is het niet anders dan het gewoon-dierlijke leven, dat geen ander streven heeft dan zich te voeden en voort te planten. Zijn spijs is de gesternten met de elementen en de lucht i. e. w. de stof, waaruit het overleg en verstand (wit und vernunft) ontvangt. Het bestaat slechts tijdelijk en wordt met den lichamelijken dood vernietigd. Wanneer het over den mensch heerschappij voert, leidt het hem tot kunsten, handwerken, studiën, koopmanschap, en leert hem onderscheid maken tusschen goede en booze, rijke en arme,

730) O. c. bl. 32 v.

731) Ibid bl. 28 v. v. bl. 14 v. v. Om reeds hier een voorbeeld te geven van Gichtel's diepzinnigheid volg hier een aanhaling uit de nadere beschrijving van dit leven: „dieses Leben mit seinen ausseren Natur windet sich „herein bis ins Hertz, in die Sonne welche mit ihren Wurtzel im Feuer steht „wovon sie ihren Glantz und Schein hat. In diese sieben gestalten hat sich der „Teufel, die alte Schlange eingeflochten und die Seele versiegelt und verrigelt „davon Apoc 5 zu lesen ist.“ O. c. bl. 14.

voornamen en geringe menschen. De wedergeboorte bestaat in het zich ontworstelen aan deze heerschappij. ⁷³¹⁾

b. Het ziele-leven of het astralisch vuurleven. In tegenstelling met het dierlijke leven is het eeuwig en onsterfelijk, doch evenals dit heeft het zijn centrum in het hart, zij het ook dieper naar binnen. Het wordt genoemd de vurige draak of de wereldgeest, en is met het eerste leven zoo nauw verbonden als man en vrouw.

Het heeft zeven gestalten (hiermee bedoelt G. wel de zeven ondeugden, die hij elders noemt: hoovaardij, haat, nijd, gierigheid, toorn, valsheid, eigenliefde); dit zijn de zeven zegelen, waarmee de duivel de ziel tracht te beletten om in het goddelijke liefdevuur ontstoken te worden (Apoc. 5). ⁷³²⁾ Zijn spijs is deels uit de essentiën van het uiterlijke lichaam, deels uit de vurige elementen des duivels, nl. hoovaardij, nijd, toorn, valsheid en alle gruwelen en zonden. Zijn geest is Gods Toorn-geest.

Blijkbaar bedoelt GICHTEL met »het uiterlijke leven«: het zuiver lijfelijke, op zelfbehoud bedachte; met het »ziel-leven« iets dergelijks als wat wij »onze menschelijke rede« noemen: het zedelijk oordeel, het wijsgeerig denken. Dit laatste kan in tweeërlei richting uitgaan, in die van het lijfelijke leven en in die van het goddelijke licht-leven (zie sub c.) Verbindt het zich met het eerste (wat bij den niet-wedergeboren mensch het geval is) dan wordt uit die verbinding de »Eigen-wil« geboren. Onder diens heerschappij is de mensch een dier-duivel (»want elke eigen-wil is niet

⁷³²⁾ In voorgaande noot wordt iets dergelijks gezegd van „het uiterlijke leven.“ Het is niet de eenige maal dat Gichtel met zich zelf in tegenspraak is. Deze hem eigene onnauwkeurigheid maken zijn woorden nog onbegrijpelijker dan ze uit zich zelf reeds zijn.

anders dan een duivel); vervallende tot wereldzin en zonde brandt hij in Gods Toorn-vuur en bevindt zich in de hel, in den duisteren afgrond bij de duivelen. Gaat daarentegen het zieleleven uit naar het goddelijke licht-leven, dan wordt het geheiligd tot de nederigheid van Christus en brandt het in Gods Liefde-vuur. Dit laatste is het geval bij den wedergeboren mensch.

c. Het derde leven is het heilige licht-leven of het innerlijk vuurleven. Zijn vuur is Gods Liefdevuur (d. w. z. zijn verlangen gaat uit naar de gemeenschap met God). Dat vuur brandt evenwel (dat verlangen is levendig) alleen in den wedergeboren mensch; in den natuurlijken mensch is het latent. Ook dit leven heeft zijn centrum in het hart, nog weer een graad dieper dan het zieleleven. Zijn spijsje is hemelsche essentie, nl. Christus' vleesch en bloed, of wat hetzelfde is: deemoedige liefde, zachtmoedigheid, gerechtigheid, waarheid. Zijn bewegen en werken is de Heilige Geest. Doordien het aan het zielevuur zijn verkwikkend water des eeuwigen levens geeft (doordat het 's menschen hoogste ziels-behoeften bevredigt) brengt het voort hemelsche vreugde, »een zoete liefdesmaak,« die alle verstand te boven gaande ook door den meest begaafden dichter niet in woorden kan worden uitgedrukt. 733)

GICHTEL'S »driedeeling« der wereld, die aan deze onderscheiding van drie principia in den mensch ten grondslag ligt (1° de elementen of gesternten, 2° Toorn, 3° Liefde) is wél beschouwd niet anders dan een »tweedeeling«. Toorn en Liefde toch zijn eigenlijk een en hetzelfde, nl. het Vuur Gods. In den onwedergeboren mensch brandt dit als Toornvuur, in den wedergeboren als Liefdevuur.

733) O. c. bl. 22 v.

Zoo verschilt dus GICHTEL's drie principiën-leer feitelijk niet van Descartes' dualisme. De onderscheiding toch van de ›elementen‹ of ›gesternten‹ en het ›vuur Gods‹ valt vrijwel samen met de cartesiaansche onderscheiding van ›uitgebreidheid‹ en ›denking‹, stof en geest. Ook de ›driedeeling‹ van den mensch loopt straks op een tweedeeling uit. Want hoewel er drie levens worden genoemd, wordt er toch maar gesproken van twee mogelijkheden: het zieleleven (sub *b.*) laat zich beheerschen òf door het aardsche (sub *a.*) òf door het goddelijke (sub *c.*); een andere mogelijkheid, b.v. de heerschappij van het zieleleven hetzij over het aardsche of over het hemelsche wordt niet genoemd. De mensch is een van beiden, òf wedergeboren òf niet-wedergeboren, natuurlijk, aardsch. Aan het voorafgaande sluit zich dus aan een beschrijving van twee soorten van menschen.

I. VAN DEN NATUURLIJKEN MENSCH. ⁷³⁴⁾

Wijl de wereldgeest (zoo ongeveer gaat GICHTEL verder) met de elementen den mensch voorziet van spijs en drank, wil hij ook over hem heerschen. Dat gelukt hem bij den natuurlijken mensch. Bij dezen heeft de ziel of de vrije wil des menschen zich afgewend van het goddelijk Licht en zich in dienst gesteld van het dierlijke lichaam met zijn aardsche stof. Dit lichaam, opgebouwd uit de vier elementen vuur, water, aarde en lucht, is niet dan een ellendige gevangenis van het edele leven. De natuurlijke mensch evenwel heeft dat niet. Onderworpen aan de heerschappij der elementen, pronkt hij zijn ›dier‹ (d. i. zijn lichaam) op met juwelen en edelsteen, en verzorgt het met allerlei kostelijke

⁷³⁴⁾ O. c. bl. 33 v. v.

spijzen. met het gevolg dat zijn arme ziel verloren gaat in het helsche duistere vuur (d. w. z. de aanraking met het goddelijke Licht verliest): «de levensgeest toch van den aard-schen mensch is de lucht mitsgaders de zeven gestalten, aard-sch en syderisch: zijn zien is het zonnelicht; zijn centrum de eeuwige duisternis: en wanneer hij niet zich omwendt tot de wedergeboorte, neemt hem de duisternis ge-vangen.»

Oorspronkelijk, bij de schepping, bedoelde God dat omgekeerd de ziel heerschen zoude over het lichaam. Het lichaam was toen dan ook niet het grove, dierlijke, elementaire dat wij thans bezitten, maar een uit hemelsche essentie opgebouwd «paradijsch» lichaam. God schiep nl. den mensch als «man en vrouw,» een enkel wezen dat beide seksen in zich vereenigde en zonder geslachtelijken omgang uit zichzelf kon genereeren. ⁷³⁵⁾ Doch Adam gaf boven het geestelijk huwelijk met de hemelsche jonkvrouw er de voorkeur aan om als de dieren een wijfje te hebben en de aardsche vrucht en lust in het lichaam te genieten: *dat*, en *niet* het eten van de verboden vrucht was Adams val. Daarom liet God hem inslapen, ⁷³⁶⁾ scheidde de vrouwelijke Matrix van hem af in de gestalte van een vrouw en formeerde hem door den spiritus mundi (den Gesternten- of Wereldgeest) een grof vleesches-lichaam met dierlijke leden (schaamdeelen), zooals wij nu nog bezitten. Toen dat cenmaal geschied was en aldus de uiterlijke Wereldgeest het opper-regiment over de vuurziel (den vrijen wil) had ver-

735) Zooals wij reeds opmerkten, had Gichtelevensals Bourignon deze leer van Boehme overgenomen; zij was een uiting van afkeer van het huwelijksleven.

736) Elders verklaart Gichtel het „inslapen” nader als „in onmacht vallen”, „onder de heerschappij van den wereldgeest komen” (bl. 94).

kregen, viel het den slang gemakkelijk om Adam te verleiden tot het eten van de verboden vrucht.

Als Adam vallen nog altijd de menschen. Weliswaar heeft God de ziel aangesteld als heerscheres over het lichaam, haar tot hulpe medegevende de hemelsche jonkvrouw der wijsheid, maar de ziel wendt zich van haar hulpe af om geheel zelfstandig te heerschen. »De vrije wil in den mensch » maakt zich los van den innerlijken Lichtgrond, stelt zich » zelf tot zijn eigen God, heerscht dan over verstand en zinnen, onderdrukt de ziel, doet wat voor het vleesch aange- » naam is, en is een loutere duivel, een vurige draak en slang.» Zoo worden de menschen slaven van den wereldgeest, als de kinderen Israëls in Egypte onbarmhartig gedreven tot loondienst om aardsche eer, wellust en pracht, straks tot ontucht, moord, diefstal en alle boosheid. De door God in hun lichaam ingeplante vuurziel (vrije wil, begeerte) brandt aldus in den toorn (in vleeschelijk, wereldsch begeeren) in stede van in de liefde (in bovenaardsche gezindheid), gelijk God heeft besteld.

Hoezeer deze psycho-physiologie ook van die van onzen tijd verschilt, een belangrijke wezenstrek heeft zij toch met haar gemeen: haar van de theologie principiëel afwijkende beschouwing van het vraagstuk over den vrijen wil. Zoekt de theologie de oplossing van dit vraagstuk in de Godsleer, GICHTEL zoekt ze in de levensleer.

Inzonderheid tegen de rechtzinnige voorbeschikkingsleer scherpt hij zijn pijlen. Een duivelsche meening acht hij het dat de menschen vijanden des lichts zouden zijn niet door hun eigen creatuurlijken Toorn-Wil, maar door Gods bestel-
Uitvindsels van den natuurlijken mensch, vijebladeren om

en het geweten mee te bedekken noemt hij de redenen, waarmee men hem pleegt te beantwoorden. als: »buiten „Christus vermag ik niets te doen en ben ik tot geen goeds „in staat“: ik wil maar in mijn eenvoud blijven en mij liever „voegen tot de nederigen dan tot zulke hoogen speculaties „als van BOHME«: ben ik niet te zesder ure geroepen, God „kan mij te elfder ure nog roepen;« »waartoe zal ik mij zelf „een kruis opleggen, wanneer God het mij op wil leggen, „weet hij mij wei te vinden.«

Het reformateursche hart, dat in de kritiek op deze woorden klopt, spreekt straks nog duidelijker in het oordeel over wat onder de natuurlijke menschen van godsdienstigheid gevonden wordt. Van de godsdiensten der wereld heet het, dat zij het verstand scherpen om den »dierduivel« een zachten weg naar het Paradijs te banen en hem zonder afsterving van den eigen wil en zonder navolging van Christus in de heerlijkheid Gods binnen te leiden: zoo doet zich het verschijnsel voor, dat de natuurlijke mensch verschillende godsdiensten heeft uitgevonden, evenwel alleen zulke die hem passen. Hij gaat ter kerke en ten avondmaal, bidt uit gebedenboeken of misschien ook wel uit zijn hart (welk gebed dan evenwel gericht is niet tot God maar tot den Wereldgeest, en uitgaat om zegen niet van den hemel maar van den onrechtvaardigen Mammon), schenkt bijdragen tot onderhoud van leeraren en armen, laat zich doopen (waarop hij grooten roem draagt), hoopt door genade zalig te worden, en weet zoo goed als zijn predikanten uit den bijbel te spreken; ja, in zijn wereldsche vroomheid komt hij bijwijlen zoover (hier heeft GICHTEL het oog op anti-böhmitische Reformateurs als GALENUS en STOL), dat hij de uiterlijke kerk verlaat, haar verval veroordeelt, aanraking zoekt

met ernstige discipelen van Christus wier verborgen leven en taal hij navorscht, zich uiterlijk besnijdt, (d. w. z. van zijn vrouw of zelfs van het huwelijk zich onthoudt,) terwijl hij veel spreekt over het kuische huwelijksbed der Sofia en over haar huwelijk met de geloovige ziel; terwijl hij toch in dit alles blijft een uit den afgrond der duisternis opstijgend dier, een aap der goddelijke wijsheid, een mond-Christen. Wanneer men zijn eigen wil ook maar met een enkel woord aantast, springt hij op als had men God in zijn oogappel gegrepen. Als het in zijn macht was zou hij het vuur van den hemel gebieden om zijn vijand te verslinden. Hij kleedt zich met den mantel der voorzichtigheid, dewijl hij den moed mist om aan de wereld de waarheid in het aangezicht te slingeren, wel wetende: »wer die Wahrheit geiget, dem »schläget man den Fidelbogen um den Kopf.«

Wanneer in antwoord op zulke beschuldigingen de wereldsche Christenen de bedenking opperen waarmee nog altijd profeten en tot wereldhervorming geroepenen de deur wordt gewezen: dat men rekening houden moet met de werkelijkheid, dan ziet GICHTEL daarin een nieuwe list van den Wereldgeest. Wat heeft hij te doen met de werkelijkheid! God roept hem, en wat er ook gebeure, die roeping zal hij volgen.

Vol minachting spreekt hij over »het blinde vernuft,« dat »als gediensstige advocaat« den aardschen mensch ter zijde staande, hem inblaast dat, als alle menschen in Christus' voetstappen traden en dus weigerden te arbeiden of zelfs deel uit te maken van de wereldsche samenleving, alle handel en bedrijf zou stilstaan ⁷³⁷⁾ en de wereld dus niet meer

737) Krachtens Gichte l's verbod om te arbeiden.

zou kunnen bestaan. De wijsheid antwoordt: »hoor eens, lief »vernuft! Er gingen zeshonderd duizend mannen, vrouwen »en kinderen niet meegerekend, uit Ægypte, toch bleef het »bedrijf niet stilstaan. De eerste Christenen verkochten hun »akkers en gaven alle dingen aan de gemeenschap en toch »bleef Jeruzalem bestaan. Van alle ellende zijt gij met uw »meester, den eigenwil, de oorzaak. Want gij leert dat men »als Christen wel twee Heeren kan dienen, schatten kan »verzamelen, de rijken ter maaltijd noodigen. Gij hitst de »mensen op, zeggende dat men hen die om Christus' wil »arm ⁷³⁸⁾ zijn niets moet geven, opdat men hen niet sterke »in hun lediggang en phantasie. In den twijfel van uw on- »geloof vraagt gij: wanneer alle menschen zulke geloovige »armen waren, wie zou hen dan onderhouden? De wijsheid »antwoordt: wie zijn goederen voor zich houdt besteelt God; »God heeft alles geschapen tot gemeenschappelijk gebruik »en niet om er van te brassen en te pronken.«

Maar tot den natuurlijken mensch dringt de stem der wijsheid niet door. De wereldgeest heeft zijn ooren toegestopt en zijn hart verstokt. Zoo blijft hij jagen naar de roeping der wereld in begeerig uitzien naar een loon dat hem nimmer zal geworden, in ijdel hopen op een zaligheid waaraan hij nimmer deel kan hebben.

2. VAN DEN WEDERGEBOREN MENSCH.

Somtijds evenwel kan het gebeuren dat de ziel (het ik) aan de heerschappij der elementen zich ontworstelend, zich

738) Gichtel maakt een scherp onderscheid tusschen de armen van Christus en die van den „wereldgeest“. Terwijl dezen zich niet schamen om steun te vragen, zullen genen ook in hun grootsten nood bij niemand aankloppen; zij zullen op God vertrouwen en die zal wel een H a b a k u k tot D a n i ë l in den leeuwenkuil ter hulp zenden.

stelt in gemeenschap met de hemelsche Wijsheid. Dan verbreekt Jezus (d. i. het inwendig, uit hemelsche essentie opgebouwde lichtlichaam) de duistere baarmoeder en vertreedt de slang (het vernuft, den eigenwil); of anders uitgedrukt: door de heilige lichtgeboorte komt de verloren zoon (de ziel) weder tot den Vader en ontvangt tot kleed Jezus, d. i. de goddelijke »Licht-Tinctuur,« de omstraling van Gods liefdelicht.

Maakt deze plastische omschrijving van de lichtgeboorte den indruk louter zinnebeeldig te moeten worden uitgelegd, inderdaad is zij althans voor een deel realistisch bedoeld. De ommekeer, die van een natuurlijken mensch een wedergeborene maakt, is naar GICHTEL'S meening niet slechts een psychisch, maar ook een physisch proces. Niet alleen naar het gemoed, ook naar het lichaam heeft die ommekeer plaats. Inwendig toch ontvangt de wedergeboren mensch een nieuw lichaam, nl. dat, hetwelk het man-vrouwelijk wezen Adam bij de schepping van God heeft ontvangen. Dit »paradijsche« lichaam verschilt van het aardsche evenveel als de helschijnende zon van de duistere aarde. Het is in het aardsche lichaam besloten: bij den natuurlijken mensch in gedoofden staat, onder het vleesch verborgen ongeveer zoo, als een vonk onder de asch; bij den wedergeborenen levend en vlammend, zoodat het zelfs bij wijlen in uren van geestverrukking inwendig gevoeld en gezien kan worden. Het is subtieler nog dan de lucht, niet ongelijk aan de zonnestrallen die door alle lichte corpora heendringen. Het is geen ander dan het licht dat PAULUS op zijn weg naar Damascus »snellijk omscheen« — weliswaar staat er in de Schrift, dat het kwam »van den hemel«, maar blijkbaar heeft GICHTEL van deze woorden een bijzondere opvatting. Legt men ze gewoonlijk uit in

de beteekenis: van boven. uit hogere sfeeren, hij verstaat ze als: »uit God«. Naar zijn meening toch is het licht, waarvan sprake is, louter het inwendige, in de uiterlijke gestalte besloten lichtlichaam van Paulus zelf. Wanneer op PAULUS' vraag, »wie zijt gij Heer« geantwoord wordt: »ik ben Jezus, dien gij vervolgt«, bedoelt dit niet Jezus van Nazareth, maar den Jezus dien ieder mensch in zich heeft, de goddelijke lichtzalving. PAULUS' vizioen is voor GICHTEL dan ook het bewijs (wat hij trouwens ook uit eigen ervaring weet), hoe verblindend ons inwendig lichtlichaam is. De verblindende lichtflonkeringen nader te beschrijven acht hij slechts bij benadering mogelijk, wel het best door ze te vergelijken met de kleurenschittering van edelgesteenten als diamant, robijn, hyacint, jaspis.

Zoodra de ziel aan het uiterlijk zonlicht den rug toegerend zich heenwendt naar het innerlijk, wordt dat paradijsche lichtlichaam haar omkleeding, en krijgt de mensch dientengevolge een ander gezicht, gehoor, reuk, smaak, gevoel. De dingen, die hij vroeger van groote waardij achtte — aardsche voorspoed, bezit, genot, voedsel en kleederen, gezondheid en lang leven — laten hem thans onverschillig. In zijn oog zijn het zegeningen niet van God, zooals het Oude Testament en de »Christenen" meenen, maar van den Wereld- of Elementengeest. Het gemis ervan is hem geen straf, het bezit ervan geen zegen. Zijn gebed is dan ook een geheel ander dan dat van anderen. Het is nooit een vragen om hulp en leiding in aardsche dingen, maar enkel een genieten van de hemelsche. Uren aaneen zal hij geknield in dit gebed kunen neerliggen, overvloedig door Gods rijke genade.

GICHTEL vertelt uitvoerig hoe hij kort na zijn bekee-

ring zulk een lichtschiouwing heeft gekregen: het was in den tijd toen de »priesters« de brandklok over hem luidden (in het jaar 1663 te Regensburg) en hem uitkretten voor een ketter, een enthousiast, een fantast, een wederdooper. Door de gerechtsdienaars over straat gesleurd en in een onreine gevangenis opgesloten, bovendien door den duivel gekweld met vertwijfeling en zieleangst (eens o. a. zou de duivel hem met beide handen vuur in het aangezicht hebben geworpen, tengevolge waarvan hij het bewustzijn verloren en vier uur lang buiten kennis gelegen zou hebben), stond hij meermalen op het punt om zich met een mes of een halsdoek van het leven te berooven. Worstelend om behouden te blijven lag hij zóó lang gekniel in het gebed, dat de knieën open wonden vertoonden. Langen tijd scheen het alles tevergeefs te zijn, totdat hij op een middag in de gevangenis angstig heen en weer loopend den Lutherschen psalm aanhief »wår Gott nicht mit uns diese Zeit.«⁷³⁹⁾ Terwijl de geestdrift van het lied machtig in hem oprees, kreeg hij plotseling een verrukking van zinnen en viel neder ter aarde. En binnen in hem rees op een groot licht, in welks schijnsel hij een slang zag ter dikte van een arm, driedubbel als een krans om zijn hart heen gevlochten. In het midden van dezen krans, in zijn hart dus, verscheen hem in een machtigen lichtglans Jezus, zooals hij in Openbaring 1: 13—15⁷⁴⁰⁾ beschreven wordt. Jezus sprak met

739) Gichtel verhaalt van ditzelfde vizioen ook in zijn *Z e n d b r i e v e n* v. 366 v. Daar heet het, dat hij het martelaarslied „strick ist entzwei und wir sind frei“ zong.

740) „...en in het midden van de zeven kandelaren eenen, den Zoon menschen gelijk zijnde, bekleed met een lang kleed tot aan de voeten »des »en omgord aan de borsten met een gouden gordel; en zijn hoofd en haar

diep zuchten: »wanneer uw genade, o God, niet mijn troost „ware, zou ik in mijn ellende te gronde gaan.” Nauwelijks waren deze woorden gesproken, of de slang werd plotseling vermorzeld, in tallooze kleine stukken uiteenspattend viel hij neder in de duistere ingewanden (in de »Zendbrieven« wordt het anders uitgedrukt, nl. aldus: »werd hij nedergeworpen op de vervloekte aarde van den Eigenwil«). Toen kwam de ziener weder tot zichzelf; hij gevoelde zich verlicht en versterkt; in Gods Vuur ontstoken vlamde zijn ziel helder op, in het schoone licht dat zij uitstraalde verscheen de hemelsche jonkvrouw hoog-triumfeerend en in de vuurziel kuste zij haar geliefden bruidegom met zoete lichtstralen.⁷⁴¹⁾

Niet altijd evenwel was zulk een hemelsche liefde bestendig. GICHTEL zelf ondervond dat, op oogenblikken van hooge stemming, als terugslag een diep besef van door God verlaten te zijn kon volgen. Onder zijn aanhangers waren er zelfs bij wie het innerlijk licht voor immer werd gedoofd. Zoo goed als alle profeten telde ook hij heel wat renegaten. Herhaaldelijk hooren wij hem klagen over menschen, die van »lieve broeders« tot »bittere vijanden« waren geworden, en hetgeen zij weleer hemelhoog hadden geprezen later als »valsche phantasie» in de diepste hel neerstieten. Met welk een innerlijke ontferming kon hij over hen spreken: »wanneer de dierbare jonkvrouw Sofia bemerkt, dat zij haar geliefden bruidegom niet kan behouden, trekt zij zich in

„was wit gelijk als witte wol, gelijk sneeuw, en zijn oogen gelijk een vlam „vuurs, en zijn voeten waren blinkend koper gelijk, en gloeiden als in een „oven; en zijne stem als een stem van vele wateren.”

741) In deze evenals in alle andere beschrijvingen van deze paragraaf zijn Gichtel's woorden zoo trouw mogelijk nagevolgd.

›haar Licht-principium terug, dooft het zielevuur uit en laat
›de ziel in zonde en dwaasheid vallen; geeft dan den mensch
›een bandeloze vrouw aan den hals, opdat de groote vuur-
›brand met aardsch water worde gedoofd en het omhoog
›vliegen onmogelijke worde.«

GICHTEL en de zijnen behoorden evenals enkele anderen, met wie zij bij alle geestverwantschap toch niet de minste vriendschap hadden (BOURIGNON, ROTHE), tot die Reformateurs, op wie van toepassing is wat SCALIGER van den nieuwen denkers (en in zoover aan hen geestverwanten) wiskundige en wijsgeer HIER. CARDANUS zeide: ›soms tijds wijzer ›dan alle groote menschen, dikwerf naïver dan een kind«. ⁷⁴²⁾ Hoewel zij denkende en verlichte geesten waren, naderden zij toch als visionairen en phantasten minstens tot op de grens van het bijgeloof. Immers, het valt niet te ontkennen dat de realistische beschrijving van het innerlijk geschouwde de oude voorstellingen van duivelen en engelen, hemel en hel sterk in het gevlei kwam. Zoo verhaalt GICHTEL dat H. na zijn dood hem verschenen is met een in Gods Toornvuur gebrande wonde, en meent hij in nagels die hij verzuimd heeft te soigneeren een goddelijk orakelteeken te ontdekken. Zoo zegt BOURIGNON niet te kunnen begrijpen,

742) „Eum in quibusdam interdum plus homine sapere, in plurimis minus „quovis puero intelligere.“ Cardanus (1501—1576) was een van de herauten der nieuwere wijsbegeerte, doch tegelijk visionair en althans in ons oog bijgeloovig. Hij schreef aan de wereld een ziel toe, die hij vereenzelvigde met licht en warmte. De waarheid slechts voor weinigen toegankelijk achtende, verdeelde hij de menschen in drie klassen: bedrogenen, bedrogene bedriegers en niet-bedrogene niet-bedriegers, d. z. de wijzen. Godsdienst achtte hij alleen wenschelijk uit het oogpunt van practisch nut, als steunpilaar van zedelijke en staatkundige belangen.

dat men ⁷⁴³) in Holland niet gelooft aan duivelen en tovenaars (sorciers), daar immers de ervaring leert dat verschillende menschen door toedoen van dezulken naar lichaam of ziel krank worden en dat de vromen voortdurend strijd hebben te voeren tegen den duivel. ⁷⁴⁴)

Mochten wij evenwel meenen, dat het kerkgeloof voor deze neiging naar het oude erkentelijk was en de nieuwere wijsbegeerte er zich aan ergerde, dan vergissen wij ons. Integendeel, èrgernis gaven deze phantastische beschouwingen juist aan de kerkelijken; de nieuwe denkbeelden daarentegen verbonden zich er mede.

Hoe vreemd dit op het eerste gezicht schijne, onverklaarbaar is het niet. Hoewel de innerlijke schouwingen en uiterlijke teekenen aan het oude de hand reikten waren zij toch niet een uiting van liefde en eerbied jegens dat oude; zij wortelden integendeel in de daarvan principiëel afwijkende behoefte aan realistischen — d. i. zelfgevonden, zelfdoorleefden, zelfervaren godsdienst. Zij golden voor manifestatiën van het bovenzinnelijke, voor openbaringen als in de dagen van ouds, voor rechtstreeksche aanrakingen met het *Mysterium Magnum*. ⁷⁴⁵) Niet ten onrechte speurden de kerkelijken

743) Dit „inen” is teekenend voor de toenmalige verlichting te onzent.

744) *Tombeau de la fausse Theologie* IV I v.

745) Met dat visionaire staat dan ook in verband het roemen van sommige Reformateurs, dat zij in korten tijd meer diepzinnige wijsheid hebben voortgebracht dan de schoolgeleerdheid met alle inspanning kon doen. Zoo schreef Beyerland: „Dese (meer dan 300 bl. groote) *Translatie* met den „aanvangh des Maands begonnen; en geeyndicht op heden den 14 November „1637”. Van de vertaling van de „drie Principiën van het goddelyk wesen” zeide hij op bl. 250: „dit is de tweede oversettingh (overzett. van het 2de geschrift) „begonnen den 9 Nov. 1639 en voleyndicht den 4 Januarius 1640, gecorri- „geert teghen drie gheschreven copyen.” De vertaling van de „t Saamen- „spraack” geschiedde tusschen 1 en 7 April 1641. R o t h e schreef: „de ken- „nisse in de Theologie is mij als een geschenk Gods toeghekomen: het leesen „van de H. S. en deselve dagh en nacht te overleggen is mij de eenighste

hier dus de zucht om zich met de apostelen en profeten gelijk te stellen, een aanslag op het gezag van overlevering en kerk: tot welke gevolgtrekkingen moest het niet leiden wanneer niet alleen PAULUS, STEPHANUS, PETRUS, maar ook gewone menschen als BOURIGNON, ROTHE, GICHTEL zich konden beroemen hemelsche gezichten te hebben gehad!

De ervaring leerde hoe gegrond de kerkelijke bezorgheid was. De eerbied jegens allerlei occulte verschijnselen en middeleeuwsche bijgeloovigheden ging op merkwaardige wijze gepaard met het aannemen van de meest stoute stellingen der nieuwe wijsbegeerte. Dezelfde BOURIGNON die zoo vast geloofde in het bestaan van heksen en duivelen, sprak, voorgelicht door CARTESIUS' twee-substantiënleer, over het geloof aan een plaatselijken hemel met gelijke minachting als de vermaarde vrijgeesten van onzen tijd, STRAUZ of HÄCKEL, twee eeuwen later zouden doen: »l'On parle du paradis, comme si Dieu avait quelque cabinet pour se retirer, ou quelque Palais pour sa demeure: cependant rien ne le peut contenir, vu qu'il contient lui même toutes choses en soy.« De hemel — zoo ongeveer zegt zij verder — is daar waar God heerscht: heerscht Hij over onze ziel dan is de hemel in onze ziel, of wat hetzelfde is: onze ziel is in den hemel; heerscht

„middel geweest” (Enige Rev. 5). Van Beuningen deelt in een brief aan H. D. mede dat hij bij Gichtel aanlopende om het Cronicon Uniersale te leenen, een aandrang kreeg om te schrijven. Gichtel nam de pen en kon zoo spoedig niet schrijven als Van B. dicteerde. Te voorschijn kwam een uitlegging van Apocal II die twee dagen later reeds bij den drukker was gereviseerd. Later kreeg Van Beuningen ten huize van „den Heer van Cruyningen” een soortgelijke ingeving, die hem binnen acht dagen een „Uitlegging van de geheele schrift” benevens „een redeneering over de klaarheid der H. S. en een „verklaring van onlangs in de lucht verschenen wonderteekenen” deed schrijven (Brieven en Schriften bl. 229).

Hij op de aarde, dan is de hemel op aarde; ja, gesteld hij heerschte in (wat de kerkelijken bedoelen met) »de hel,« dan ware de hemel dáár. God is grooter dan alle dingen en is dus nergens en overal. ⁷⁴⁶⁾ Bijbelsche uitdrukkingen, die van den hemel zeggen dat hij »boven« is, moeten niet letterlijk worden verstaan, zij duiden enkel aan dat God *een grooter goed* is dan alle andere dingen.

Op soortgelijke wijze verbindt GICHTEL aan het oude het nieuwe, wanneer hij in zijn zoo schijnbaar realistisch spreken over hemel, hel, duivelen, engelen toch eigenlijk alleen denkt aan zielstoestanen, die hij, om de innerlijke ervaringen van den wedergeboren mensch voor te kunnen stellen als een drama, op dichterlijk phantastische wijze verpersoonlijkt. Slechts schijnbaar liggen er middeleeuwsche voorstellingen ten grondslag aan de wijze waarop in beeld wordt gebracht, hoe na de bekeering de wedergeboren mensch niet dan onder struikelen en opstaan in het nieuwe leven wordt bevestigd, en dat eerst langzamerhand alle hartstochten, begeerten en booze overleggingen worden overwonnen: »als Christus de eerste overwinning heeft behaald, wil toch de »duivel zijn recht niet opgeven; al zijn helsch gift stort hij »uit over het jonkvrouwelijk gemoed; maar de liefde strekt »beschermend zijn schild des geloofs uit en als dan eindelijk »de satan alle aanvalskracht heeft verloren en zich terug»trekt in de hel, wordt hij op zijn beurt daar bestormd; »daar moeten dan alle booze geesten zich onderwerpen aan »de heerschappij van Jezus; het gansche helleheir wordt ge»vangen genomen en moet voor Jezus parade maken.« ⁷⁴⁷⁾

746) La dernière Misericorde de Dieu, bl. 133.

747) O. c. bl. 82. — 748) O. c. bl. 54.

Wat hier heel duidelijk in het oog springt, geldt van GICHTEL'S en van alle andere boehmistisch-theosofische beschrijvingen in het algemeen: schijnbaar evenzeer als die der Socinianen zuiver realistisch, zijn ze in waarheid allegorisch-plastisch uitgebeelde psychologie.

Naar vele zijden verbreekt GICHTEL dan ook de overgeleverde leeringen en beschouwingen. Beknopt en ongeordend, in overeenstemming met de parenthetische methode van den man zelf, volgen hier enkele proeven:

Allereerst, in aansluiting aan het voorafgaande, iets aangaande GICHTEL'S beschouwingen over het *hiernamaals*. Trouw spreekt hij van hemel en hel, maar zijn geloof erin is niet groot, is althans niet dat der groote menigte. Wat de hel betreft onderscheidt hij »de gevangenis in tijd en eeuwigheid« (I Petrus 3:19) en de eigenlijke hel. Blijkbaar bedoelt hij met het eerste den zielstoestand van den mensch die geen behoefte heeft aan God, met het tweede dien van hem, die zijn gemis van geloof als een kwelling gevoelt. De »gevangenis in tijd en eeuwigheid" toch beschrijft hij uit de ervaring van zijn extase als vrij van angstkwelling, vervuld met een half donkeren, half lichten schemerglans. De eigenlijke hel daarentegen beeldt hij uit als een woning van duivelen, een plaats vervuld van zoo groote vertwijfeling en angst dat de ziel gedrongen wordt aanstonds God af te zweren: »ik ben daarin slechts zes uren lang geweest, »maar toch zou ik indien God mij niet de tong had vast- »gehouden Hem aanstonds voor altijd hebben afgezworen«; ⁷⁴⁸) wanneer men dan ook eenmaal in dat ergste Toornvuur is vervallen, is het bijna onmogelijk daaruit weder verlost te worden; dientengevolge zijn er, ofschoon God niemand ter helle verdoemt (het hangt nl. niet af van Gods

wil maar van ieders eigen wil om verlost te worden), toch talloozen, die onder de heerschappij van den eigenwil daarin nederliggen. Ten onrechte beschouwen de Christenen de hel als straf voor bedreven kwaad; zij is niet anders dan het kwade zelf. Niemand behoeft langer in de hel te wezen dan hij zelf wil.

Dat hier de kerkelijke begrippen *genade*, *versoening*, *eeuwige verdoemenis* een geheel andere beteekenis verkrijgen dan ze gewoonlijk hebben, behoeft geen betoog: voor de ideeën van plaatsvervangend lijden, zoenbloed, helsche straf is hier geen plaats meer.

In overeenstemming met de beschouwingen van de hel zijn die van den *hemel*. Het eudaemonistisch geloof in den hemel als loon of als zaligheid uit genade is GICHTEL een ergernis. Hij acht zich gelukkig, dat het den duivel ondanks zijn zoet gefluit niet gelukt is hem naar dien gewaanden «Venus-hemel» te doen verlangen.⁷⁴⁹⁾ De werkelijke hemel is een gemoedstoestand: »waar de wil in de liefde brandt is »het louter paradijs, waar hij zich van de liefde afwendt is het »een pure hel«. ⁷⁵⁰⁾ Buiten den hemel gesloten wordt de mensch niet bij den dood maar tijdens het aardsche leven, wanneer de hemelsche jonkvrouw in haar centrum zich inkeert en de ziel buiten tevergeefs laat kloppen en wachten.⁷⁵¹⁾

Van uiterlijke *plechtigheden* heeft GICHTEL zich afgewend. Ter kerkgaan, avondmaal vieren, formulier-gebeden bidden, dat alles behoort z.i. tot den dienst van den Wereld-

749) O. c. bl. 62. „Venus-hemel” met het oog op het huwelijk en in het algemeen de aardsche vreugden, die door de wereldsche Christen geoorloofd werden geacht.

750) O. c. bl. 87.

751) O. c. bl. 76.

Geest, den Oud-Testamentischen Jehova. ⁷⁵²⁾ Toen hij pas in ons land was, had hij nog eens aan een avondmaal, bediend door zijn geestverwant Ds. JUNG te Monnikendam, deelgenomen. Maar zelfs dit had hem volkomen koud gelaten. Sedert wist hij heel zeker dat het ware avondmaal niet bestond in het eten van gewijd brood, gelijk »het arme, blinde vernuft« meent, maar in de innerlijke voortbrenging (ausgebährung) van de drie goddelijke Principiën; en dat met Christus' vleesch en bloed werd aangeduid de hemelsche essentie, waarmee het in den mensch verborgen lichtvuur zich voedde. ⁷⁵³⁾

Als *doop* erkent hij alleen »den vurigen doop, waarbij »de ziel in de vurige liefdezee Gods wordt ingedompeld.« ⁷⁵⁴⁾

Leeringen acht hij van generlei waarde. Het ware Christendom bestaat z.i. niet, gelijk »de Religies der wereld« meenen, in een léér, maar in léven. Als had hij bij Tolstojter school gegaan, zoo vat hij »de leer van Christus« samen in drie of vier spreuken uit de bergrede: »zalig zijn de armen van geest,« »niemand kan twee heeren dienen,« »aanschouwt de vogelen des hemels,« »verzamelt u geen schatten op aarde,« »tracht eerst naar het Koninkrijk Gods en al deze dingen zullen u toegeworpen worden" — dat en niets meer heeft men te gelooven. Wat de Christenen geloof noemen: het onderschrijven van de een of andere belijdenis, acht hij niet dan heidensch ongeloof: ⁷⁵⁵⁾ »wij arme menschen weten niet, hoe »diep wij door den Spiritus Mundi zijn verslonden; wij beel-

752) Hoever hij de traditioneele vroomheid verwerpt komt misschien het best uit in de bekentenis, dat hij langen tijd uiterst wars was te bidden voor het heil van anderen om geen andere reden, dan wijl men ook in de scholen daarin onderwezen werd. Wat school en kerk voorschreef, droeg den stempel van surrogaat (bl. 107).

753) O. c. bl. 67.

754) O. c. bl. 126.

755) O. c. bl. 58.

›den ons vaak in, een groot geloof te bezitten en wij vertrouwen
›God nog geen stuk brood toe.«

Wat inzonderheid de *uitverkiezings-* en *voorbeschikkingsleer* betreft — zij kunnen in de drie principiën-leer geen plaats vinden. Niet uit de goddelijke voorbeschikking wordt goed en kwaad geboren, maar uit de worsteling van het Toornvuur en het Liefde-vuur om de heerschappij. Ook is het niet een macht buiten den mensch maar eene binnen in hem, die hem van het Licht scheidt: ›uw eigen creatuurlijke eigenwil, niet God, maakt u boos en verdoemlijk.«⁷⁵⁶⁾ Er mogen in de heilige Schrift eenige moeielijk verstaanbare uitdrukkingen zijn — ten onrechte heeft het onverlichte verstand met zijn filosofie daaruit opgemaakt, dat er een God is die rechtstreeks de oorzaak zou zijn van de boosheid in het algemeen en van Lucifer's en Adam's val in het bijzonder, en die den een tot zaligheid, den ander tot verdoemenis zou hebben geordend. Zoo maakt men van den goeden God, die enkel liefde is, een puren duivel.

Waar aldus alle verantwoordelijkheid op den mensch zelf gelegd werd, moest noodzakelijk ook vallen de leer van *'s menschen natuurlijke verdorvenheid*, volgens welke wij uit ons zelf tot niets goeds in staat zijn: ›de creatuurlijke eigenwil spreekt: ik kan zonder Christus niets doen; zoo verduivelt zich de mensch meer en meer.«⁷⁵⁷⁾

Wat de *drieëenheid* betreft, schijnbaar wordt zij gehandhaafd. Telkens toch wordt gesproken van⁷⁵⁸⁾ ›het

756) O. c. bl. 38. 757) O. c. bl. 39.

758) Evenmin als Gichtel is Bourignon met de gewone opvatting van de drieëenheidsleer ingenomen: „nulles creatures celestes ou terrestres, „Angeliques ou humaines ne sont capables de comprendre le moindre chose „de ce que Dieu est et ce qu'il y en a en son essence. l'On nous dit qu'il y „a en luy trois Pers.annes et une essence et tant d'autres choses pour nous en

Heilige Drietal, « »de goddelijke drieëenheid.« Inderdaad be-
teekenen deze woorden geheel iets anders den hun klank doet
vermoeden, niet een goddelijk drie-eenig Wezen, maar een
innerlijke zielsgesteldheid, iets dat ieder mensch in zich zelf
moet voortbrengen: »God de Vader en God de Zoon om-
helzen elkander in den wedergeboren mensch.« ⁷⁵⁹⁾ Evenals
BOURIGNON heeft GICHTEL de overtuiging, dat de groote
menigte van de drieëenheid spreekt zonder eigenlijk te weten
waarin die bestaat. Hij zal daarom uitleggen waarin zij bestaat :
»Het nieuwe lichaam (in den wedergeborene) eet van het Woord
»Gods of de hemelsche Sofia, welke uit het innerlijke liefde-
»vuur (God den Vader) uitschijnt; deze Sofia (God de Zoon),
»wezenlijk tastbaar en toch subtieler dan de lucht, niet onge-
»lijk aan de zonnestralen die door alle lichte Corpora heen-
»dringen, brengt voort een hoog triumpheerend hel wit licht
»(den Heiligen Geest) in het binnenste van het gemoed. En
»dit is nu de heilige en eeuwige uitstraling van de drie
»Principiën des Vaders, des Zoons en des H. Geestes in den
»wedergeboren mensch.« ⁷⁶⁰⁾.

Hiermee in overeenstemming is, dat de historische figuur
van Christus geheel op den achtergrond ⁷⁶¹⁾ wordt geplaatst.
De naam *Jesus* in GICHTEL'S geschriften duidt niet aan: de ge-
schiedkundige gestalte die het middelpunt is van de kerke-
lijke heilsleer, maar de inwendige kracht »Sofia, die met haar
»Licht-vuur het magische vuuroog (hetwelk in Adam door
»den duivel vermoord is) ontsteekt, opdat het in de liefde
„faire comprendre quelque grossier raison”. La Dernière Misericorde
„de Dieu.

⁷⁵⁹⁾ „De Vader is de vlammeende liefde, de Zoon het schoone helle
„licht in het hart, en daaruit gaat de heilige Geest uit in de eeuwige Wijs-
„heid” O. c. bl. 107.

⁷⁶⁰⁾ O. c. bl. 67.

⁷⁶¹⁾ Een enkele maal vinden wij de onbijbelsche uitdrukking: de Held
Jezus.

›helder brande en de ziel doorstrale.«⁷⁶²⁾ De bij de mystieken algemeen gebruikelijke uitdrukking: ›Jesus moet in den geloovige geboren worden« heeft hier dus een bijzondere beteekenis. Zij is niet slechts bij wijze van zeggen, maar geheel letterlijk bedoeld. ›Jesus« is nl. bij den theosoof wat hij bij de mystieken niet is: een physisch element, een tastbaar lichaam in den mensch, het kleed waarmee de ziel bekleed wordt wanneer zij zich keert tot God, ›het nieuwe ›lichaam« dat van het oude zooveel verschilt ›als de helderschijnende zon van de duistere aarde.«⁷⁶³⁾

Aan het *gebed* wijdt GICHTEL een afzonderlijke paragraaf. Reeds merkten wij op dat hij een zuiver mystieke opvatting voorstaat. Van het bidden der wereldsche Christenen spreekt hij niet dan met hooge minachting: ›een ieder bidt ›naar hij geconstelleerd is: een diermensch klimt met zijn ›gedachte op in den luchthemel, de Animam mundi, de elementen; die een weinig dieper gaat, dringt door tot den ›Spiritus Mundi of den gesternte-hemel, tot aan de zon; ›een duivelsche mensch dringt in de duistere wereld; de ›wedergeborene evenwel keert met zijn Magie (geloofsbegeerte) in zich zelf en in den hemel der heilige Licht-Tinctuur, totdat hij voor het heilige drietal Sofia ontmoet en ›met het woord Fiat⁷⁶⁴⁾ de heilige Drieheid in zich voort›brengt; hij spreekt geen woorden maar laat zijn zielegeest ›of wil inzinken in God en brengt voort de heilige drieheid ›en Wijsheid door de zeven gestalten der natuur.«⁷⁶⁵⁾

Wat van het *Godsbegrip* gezegd wordt is recht theosofisch-diepzinnig. Zooveel blijkt evenwel duidelijk, dat GICH-

762) O. c. bl. 99.

763) O. c. bl. 65, 67.

764) Wat met dit woord bedoeld wordt is niet duidelijk. Wellicht is het ontleend aan de bede „uw wille geschiedde.“

765) O. c. bl. 144 v.

TEL op de gewone voorstelling van het Opperwezen met een glimlach neerziet: »zooveel hoofden zooveel zinnen; de een zoekt God hoog boven de sterren, de ander zoekt Hem in de lucht, slechts weinigen zoeken Hem in zichzelf en vinden Hem.«⁷⁶⁶) Wat ons voor de onjuiste voorstellingen in de plaats geboden wordt, is vrij vaag: er is een eeuwige strijd tusschen Liefde en Toorn, Licht en Duisternis, Ja en Neen;« toch is in den grond God een enkel wezen, het Toorn-vuur en het Liefde-vuur vloeien ineen in den eenen enkelen wil van »den verborgen God«. Over dezen ééne wil wordt gephilosopheerd op een wijze die sterk aan Spinoza herinnert, zoo wanneer gezegd wordt: »een eenig ding (de absolute wil Gods) weet enkel één ding; en ook al is het in zichzelf goed, zoo maakt het toch geen onderscheid tusschen boos en goed« (m. a. w. onderscheid tusschen goed en kwaad bestaat alleen in de verbeelding van den mensch, bij God zijn alle dingen goed en kwaad); of: »van den eenigen goeden wil Gods kan men beweren, dat hij in zich zelf niets kan begeeren, daar hij niets in of voor zich heeft, dat hem iets zou kunnen geven«;⁷⁶⁷) »zoo is ook de goddelijke openbaring (N.B.) op te vatten; want alle (!) dingen hebben hun eersten oorsprong in de uitvloeijing van den goddelijken wil, het booze en het goede, het lief en het leed.«⁷⁶⁸) Sedert evenwel de vrije wil als een uitvloeijing, een schepsel, een emanatie van God⁷⁶⁹) te voorschijn is getreden, heeft God twee zijden. Naar de eene is Hij een Toorn-vuur, naar de andere een Liefde-vuur. In deze laatste hoedanigheid heet hij enkel God. In de eerstgenoemde heet Hij de ijverige God. Als zoodanig is Hij de god uit het

766) Bl. 144 v. 767) O. c. bl. 114. 768) O. c. bl. 117. 769) O. c. bl. 118 v.

oude Testament; de engel waarmee Jacob aan de beek heeft geworsteld; de Spiritus mundi of Wereldgeest, die Adam na zijn val heeft bespot (Gen. 3 : 22);⁷⁷⁰⁾ de Cherub met het vlammeende zwaard; de engel die op den berg Sinai den kinderen Israëls wetten gegeven en met Christus bij den Olijfberg geworsteld heeft; »de lucht-ziel, die met zijn wortel in »het donkere principium staat.«⁷⁷¹⁾

De laatste zinsnede — om met een opmerking van algemeen aard te besluiten — is toepasselijk behalve op Jehova ook op GICHTEL zelf. Zijn geest wortelt in het donkere principium. Voor wie niet begiftigd is met »Licht« en »hoogere wijsheid,« zijn de redenen van dezen wijze een ware kwelling des geestes. Waarbij nog komt, dat zij niet zelden het vermoeden schijnen te wettigen, dat het devies »de natuurlijke mensch begrijpt »niet de dingen die des geestes zijn« vaak dienst doet om ook nog iets anders dan de verborgenheid eener gepretendeerde hoogere wijsheid te dekken, nl. menige verwardheid van voorstelling en onregelmatigheid van gedachtengang. Heeft GICHTEL hiervan iets gevoeld en zijn schuld willen boeten met de graphische voorstellingen te geven, waarmee hij zijn woorden toelicht? Indien het zoo mocht zijn, willen wij de goede bedoeling prijzen, al kunnen wij niet verhelen dat zij weinig vrucht draagt. Wanneer ik hier een tweetal van die voorstellingen laat afdrukken (zie de titelplaat) geschiedt dat dan ook niet om in de duisternis van het theosofische labyrinth licht te ontsteken, maar om een proeve te geven van zeven-

770) „Toen zeide de Heere God: zie de mensch is geworden als onzer „één, kennende het goed en het kwaad: nu dan, dat hij zijne hand niet uit- „steke en neme ook van den boom des levens en ete en leve in eeuwigheid.”

771) O. c. bl. 88 en 93.

tiende eeusche psycho-physiologie. Als zoodanig moeten zij een bijzondere bekoring hebben juist voor onzen tijd, die immers een levendige belangstelling betoont voor wat van de verborgen werking der verschillende hersenzenuwen aan het licht gebracht kan worden. Gaarne zou ik dan ook meer proeven geven indien ik niet vreesde van het goedgunstig verlot van den uitgever een al te vrijmoedig gebruik te maken.

Tot zijn kennis kwam GICHTEL door innerlijke schouwing, gelijk blijken kan b.v. uit de vergelijking van de slang om het hart in figuur 2 met het op bladzijde 447 v. beschreven vizioen. Zijn methode was dus niet die der hedendaagsche vorschers: de empirische, maar die der Neoplatonisten: in letterlijken zin de phantastische; wat niet wegneemt dat ik een trek van verwantschap meen op te merken tusschen hem en den wijsgeer der natuurkundige empirie, BACO VAN VERULAM; want ook de innerlijk schouwing is in den grond empirie, al is zij niet van de gewone soort, en heeft geheel in BACO's geest ten doel: kennis (en wel bovendien kennis) te verwerven met verwerping van wat voor waar gehouden wordt op het gezag van overlevering, kerk, bijbel, dogma.

BESLUIT.

Tot de resultaten, die ik mij voorstel met de voorafgaande uiteenzettingen te hebben bereikt, behoort de rechtvaardiging van den naam »Reformateurs«. Die naam veronderstelt het bestaan eener godsdienstige beweging, waarop vóór de verschijning van het eerste deel dezer studiën de aandacht nog niet was gevestigd, en waaraan ook nu nog door sommigen wordt getwijfeld. De vraag is gesteld of door mij niet een aantal geheel ongelijksoortige menschen, wier eenige overeenkomst daarin bestond dat zij door de kerkelijken waren uitgeworpen, willekeurig tot ééne groep vereenigd en met een gemeenschappelijken naam aangeduid zijn.

Het antwoord op deze bedenking heb ik trachten te geven in dit tweede deel, welks bedoeling is in het licht te stellen, dat de Reformateurs zoowel negatief als positief kenmerkende wezenstrekken gemeen hadden:

1e. Afkeer van het traditioneel kerkelijk Christendom zoowel in leer als in leven.

2e. Een vrij en autonoom individualisme, dat zich openbaarde vooral in een hartstochtelijk zoeken naar »de overlang verloren waarheid«, hetzij aan de hand van »de Schriftuur en de gezonde Rede« of in de richting van allerlei vaak phantastische gevoelspeculatiën.

3e. De geestdriftige overtuiging, aangaande »den waren godsdienst« een kennis te hebben die aan de kerken, »de secten,« verborgen was en wier verspreiding eerlang de verschillende gezindten zou doen oplossen in »het algemeene geloof.«

4e. Een levendig godsdienstig besef, hetwelk in karakteristieke punten (de opvatting van wedergeboorte en zonde, genade en verzoening, wilsvrijheid en voorbeschikking; de geringschatting der »ceremoniën« en in het algemeen van het geordende) zich van de kerkelijke vroomheid onderscheidde.

5e. Een moraal die herinnert aan de uitspraken van de bergrede; met den naam, die een tijdlang aan de Collegianten werd gegeven, zou men alle Reformateurs kunnen noemen Math-Cap-Wijfs-Volk, ¹⁾ althans wanneer mijn veronderstelling juist is, dat deze zonderlinge naam was afgeleid van hun voorliefde jegens de bergrede: »sij maeckten 't soo, »dat de weereld haar en sij der weereld gekruyst waren en »door die klove waren sij veylig voor deszelfs aanval.«

Deze overeenstemming bewijst dat de mannen die in de vorige bladzijden als Reformateurs werden aangeduid, ook al waren zij allerminst aan elkander gelijkvormig toch een eenheid vormden in zoover zij zich allen in dezelfde richting bewogen en betreffende de actuëele vraagpunten van hun tijd in tegenstelling met de kerkelijken verwante denkbelden koesterden. Dat zij tevens in belangrijke punten van elkander afweken behoeft daarbij niet ontkend te worden. Elke bladzijde van dit werk trouwens bewijst het. Evenals in de dooperbeweging honderd jaar vroeger en in het modernisme

¹⁾ Veel opgang heeft deze naam niet gemaakt. Van Slee vermeldt hem niet. Slechts eenmaal vond ik hem genoemd en wel door Bidloo.

twee eeuwen later, waren ook hier bij alle overeenkomst zeer vele verschilpunten aan te wijzen. Elk had zijn eigen inzicht, in denzelfden kring werden de meest uiteenloopende gevoelens gehuldigd. Zelfs in de hoofdpunten was er niet altijd overeenstemming. Zoo maken zij in het algemeen den indruk de copernicaansche wereldbeschouwing te huldigen en de drieënhede leer te verwerpen, terwijl er onder hen toch ook overtuigde aanhangers werden gevonden van de middeleeuwsche voorstelling van een God die boven het sterrengewelf troont, en het Socinianisme door sommigen hunner als een bedenkelijke dwaling werd veroordeeld. Terwijl allen de schoolsche wijsbegeerte en theologie minachtten als »een ongeschickt »en onverstandigh gesnater van verschillen die Hemel noch »Aerde raken, verzonnen om het verstand te knevelen; een »kunst om van saecken die men gantsch niet en verstaat, »te zwetsen en te kijken zoo lange als het de tonge en kaken »harden kunnen« (De Raedt, Ap. Verit), was de een Cartesiaan, de ander Spinozist, de derde uit ontzag voor de verborgenheden van het mystieke geloof aan elke filosofie vijandig. Ook in hoofdtrekken hadden zij geen gemeenschappelijke leer. Op het college alleen reeds onderscheidde men Halmalisten, Cuyperisten, Comanisten, Boreelisten, Plockhoyisten, die elkaar fel bestreden: »de een beweert dat er »geen duivelen zijn, de ander dat der godloozen ziel tegelijk »met het lichaam vergaat, een derde dat men door natuurlijke krachten (dus buiten Christus) volmaakt kan leven en »Zalig worden« (Lammerenkrijgh, bl. 19.).

Daar bovendien nagenoeg alle uiterlijk verband tusschen hen ontbrak, zou men allicht kunnen aarzelen hen ondanks al wat zij gemeen hadden als één groep te beschouwen, wanneer niet werd aangewezen dat één geest hen allen bezielde.

Na de voorafgaande bladzijden kan dit niet moeilijk meer zijn. Daarin toch bleek, dat de beweging der Reformateurs de godsdienstige parallel van de nieuwere wijsbegeerte vormde en dat haar voornaamste karaktertrek was: de zucht naar Vrijheid. Evenals DESCARTES op het gebied van het wijsgeerig denken, waren de Reformateurs op dat van den godsdienst (t.w. zoowel op dat der godsdienstige wetenschap als op dat van het vroom gevoelen) afkeerig van het gezag van kerk en school.

Nog altijd heerschte dat gezag over de geesten. De kerkhervormers mochten het in beginsel hebben verworpen, in werkelijkheid hadden zij het gehandhaafd. Het aanvankelijk machtig zich verheffende subjectivisme was door het confessionalisme teruggedrongen en ten slotte als geestdrijverij geheel onderdrukt. Er was eenvoudig een nieuw gezag naast het oude getreden. Het protestantisme zoowel als het catholicisme stond op handhaving zijner zuivere leer, den protestantschen christenen was het evengoed als den catholieken verboden om hetzij ter rechter- of ter linkerzijde af te wijken van den afgebakenden weg van dogma en formulieren. Zelfs in kringen, die althans in sommige opzichten de vaan der vrijheid hoog hielden, bij de Doopsgezinden en Remonstranten, was het feitelijk niet anders. Ook daar werden de dingen des geloofs van hooger hand geregeld, hadden dienaarschap en kerkeraad een bijna onbepaalde macht omtrent de geestelijke zaken. Met de door VAN DOUWEN in het licht gestelde refutatatie van het socinianisme in het begin der zeventiende eeuw was het oorspronkelijk sterk subjectivistisch karakter der doopsgezinde gemeente grootendeels verloren gegaan. Voortaan was ook hier het heerschende gevoelen, dat de leden zich moesten houden aan het geloof der gemeente,

onverschillig of het al of niet in een belijdenis was omschreven.

Tegen het midden der zeventiende eeuw evenwel stak een wind van vrijheid op. Terwijl, om een teekenend voorbeeld te geven, de groote menigte zich overtuigd hield dat de psalmen Davids door Dathenus *onder Gods leiding* vertaald, naar een enkele meende: zelfs *verbeterd* waren, vertoonden er zich, die met stouten moed DATHENUS' werk voor uiterst gebrekkig verklaarden en met een berijming van MARNIX of CAMPHUIZEN, of zelfs met een fransch psalmboek ter kerk gingen. Door frivole poëten werd over „Heerroom op den Stoel” soms zeer oneerbiedig gesproken. Conservatieven hadden reden tot de veelvuldig voorkomende klacht „dat er in de Gereformeerde kerk zoovelen zijn, die „dit en dat niet gelooven”, „dat de sociniaansche ketterij „met haar gift overal heimelijk doordringt”, „dat de geest „der eeuw, besmet door een onbegrensde zucht naar nieuwigheid, zoowel een bepaalden afkeer kweekt van de algemeen „geëerbiedigde oudheid als een gevaarlijke begeerte doet „ontstaan naar al wat ongehoord mag heeten in kerk, staat „of school”.²⁾

In de kringen der Reformateurs wakkerde deze wind aan tot een alles omverwerpenden storm. Wel had ook vroeger, zoo omstreeks het einde van de zestiende en het begin van de zeventiende eeuw het religieus subjectivisme o.a. in WEIGEL, ARNDT, COORNHERT, de VAN DER KODDE'S zich verzet tegen alle gevestigd, objectief, historisch Christendom; maar nu eerst deed het, zich parend met den geest der

²⁾Philosophia Cartesiana, s. Admiranda Methodus novae philosophiae Renati des Cartes, 1643; aangehaald uit Duker de Pugna Voetium inter et Cartesium p. 134.

nieuwe wijsbegeerte een even profetisch-geestdriftige als bezonnen-zelfbewuste actie geboren worden. Al wat naar „menschelijke autoriteit” zweemde werd neergeveld, „pauselijke opperhoofdigheid” in protestantschen zoowel als in catholieken vorm onvoorwaardelijk uitgebannen, wat van ouds als onomstootelijk had gegolden beproefd en wanneer het de proef niet doorstond, als „oude dwaling” verworpen. Een onbeperkt individualisme verhief zich: niet door bemiddeling van kerkdienst, overlevering, leer, maar rechtstreeks door het eigen innerlijk licht wilde men God kennen; men achtte het niet genoeg te weten dat er door de heiligen in oude dagen mirakelen waren verricht, zèlf wilde men er verrichten, zèlf den H. Geest in al zijn werkingen bezitten; zèlf als Christus zijn. Trachtten de rationalistisch aangelegden dit te bereiken door „met overleg en „eigen verstand den godsdienst zoo in genere als in specie te „onderzoeken”, de mystieken door „in te zinken in het „diepste grondlicht der ziel”, beiden bewogen zich in dezelfde richting, waarin ook de nieuwe filosofen zich „bewogen, en die er toe leidde „alles op losse schroeven te „zetten”. „De bedriegerijen deezer eeuw — aldus schreef „een van de oude garde — loopen niet alleenlijk om den „Chlobum der Philosophie en veele aerdsche konsten; maar „zelfs omtrent de Heylige Theologie oft Godt-geleertheit: „ghelijk de Cartesiaanse Philosophen verwerpen de beginnen van andere geleerde mannen, zich zelve echter nieuwe „in de plaetze stellende; alzo verwerpen zommighe alle „regulen en beginselen die van gheleerde en godt-zalighe „mannen (na Godts woordt) bijeen gestelt zijn: ende verkiezen zich een beginsel daer haere gheheele Theologie op

„keert en draydt”.³ „Vrijheydt”, soms ook (bij wie het beginsel doorvoerden in zijn consequentie) „onbepaalde (d.w.z. onbeperkte) Verdraagzaamheydt” was de leuze. Dit wachtwoord werd aldus nader omschreven: „dat men alwie „zig slegts den naam van Christen toeeygend, ja al beleed „hij het niet, de christelijke eenigheydt (b.v. in de viering „van het avondmaal) niet vermag te ontzeggen.”⁴)

Door den tegenstander werd deze leus gebrandmerkt als „veinzerij” en „anarchie”; als veinzerij omdat zij z. i. geen ander doel had, dan de kettersche gevoelens te verbergen onder den schijn van ze niet aan anderen te willen opdringen: als „anarchie of zonderhoofdigheyd” om de „ongebonden licentie” der vrijdenkers. De eerste beschuldiging heeft geen weerlegging noodig, maar ook de tweede was niet geheel rechtvaardig. Was er al iets aan van de beweerde „ongebonden licentie” der gedachten, deze sloot toch de overheersching van enkele superieure geesten niet uit, of zooals BIDLOO het uitdrukte: zij liep ten slotte toch weer uit op een „oligarchie of heersching van weynige”; zelfs was niet zelden de practijk in strijd met de theorie der verdraagzaamheid; menig Reformateur kon nauwelijks dulden dat een ander ook maar in punten van ondergeschikt belang met hem van inzicht verschilde.

Dit laatste, met het beginsel der vrijheid in lijnrechten strijd, was de werking van den ouden Adam in hen, wiens bruisend bloed bij dissensie de heerszuchtige natuur deed zegevieren over de zachtmoedige leer. Bij rustigen inkeer tot zichzelf dachten zij aan geen verketteren. In heiligen eenvoud meenden zij dan dat wie onbevooroordeeld naar de waarheid zocht, haar, tenminste in hoofdtrekken, ook

³ De ontdekte Veinzing der hedendaagsche Gheestdrijvers en Socinianen, bl. I.

⁴ Bidloo bl. 3.

zou vinden; zij hadden een groot geloof in wat de filosofen »Gods waarachtigheid« noemden: Christus zou naar zij zich overtuigd hielden aan elk menschenkind, mits het onvoorwaardelijk de netten van het oude geloof verliet, wel zijn wegen leeren kennen; zij droomden van een »algemeen Christendom« en een »algemeene belijdenis« en van een aanstaande geheele reformatie van den Christelijken, ja van den niet-Christelijken godsdienst. Deze verwachting rustte op een zonderlinge dwaling. Alsof de verdeeldheden in het Christendom door het gezag en het kerkelijk verband waren ontstaan, en de eenheid tot stand zou worden gebracht door de vrijheid! Alsof niet juist strenge kerkelijke tucht de beste waarborg is voor de eenheid, het individualisme daarentegen de breede weg tot verdeeldheid! Die dwaling is evenwel licht te verklaren. Daar het nieuwe denken om zich los te kunnen worstelen van verouderde en z. i. onredelijke leeringen beginnen moest met van zich te werpen het dwangjuk van gezag, meende het onwillekeurig dat dwaalleer en gezag altijd moesten samengaan evenals ook beider tegenstellingen: waarheid en vrijheid; de waarheid maakte vrij en de vrijheid leidde in alle waarheid, zoo verkondigde men. Dat de vrijheid hare kinderen als in een Midianitisch gevecht tegen elkander in het harnas zoude jagen, geloofde men mirabile dictu niet, voordat de ervaring van bijna een halve eeuw het dag aan dag had geleerd.

Hoe menigvuldig dan ook de punten van verschil zijn tusschen de Reformateurs — zoo menigvuldig dat men bij den eersten aanblik eer geneigd is hen te houden voor een bont allegaar dan voor een samenhangend geheel — feitelijk is dit verschil slechts een noodzakelijk uitvloeisel van het beginsel hetwelk allen eigen was: dat der vrijheid; en dit krach-

tig gemeenschappelijk beginsel geeft mij het recht hen samen te voegen tot een groep onder een eigen naam. Hoeveel verschil van inzicht en methode er ook was tusschen de verschillende kringen en clubs, zelfs tusschen hun leden onderling: hoe haastig sommigen ook waren om gevoelens die met de hunne niet strookten voor pernicious en goddeloos te verklaren — hierin reikten toch allen elkander de hand, dat zij in naam van de vrijheid in Christo de omheiningen van het traditioneele Christendom omver poogden te rukken.

Het overwegend-negatief karakter van dit pogen en het gevolg er van, de vorming van verschillende onafhankelijk van elkander bestaande groepen, verklaren dat het twee en een halve eeuw na hun optreden nog noodig is een gemeenschappelijken naam voor hen te zoeken. Tijdgenooten hebben gewoonlijk niet dien onbevangen blik op historische verhoudingen welke noodig is om den innerlijken samenhang van nevens elkander voorkomende verschijnselen op te merken; hoeveel minder dan om die historisch zoo volkomen te begrijpen dat zij die verschijnselen als wezenlijk aan elkander verwant onder één naam samenvatten. Trouwens, een vaag besef van wat wij in het licht der geschiedenis in duidelijke omtrekken waarnemen misten de tijdgenooten der Reformateurs toch niet; zelfs gebruikte men uitdrukkingen, synoniem met het door mij voorgestelde Reformateurs, wanneer men sprak van Socinianen en Quakers of van heden-daeghse Gheestdrijvers en Socinianen: deze benamingen waren hendiaduins ter aanduiding van allen die met stoute verbreking van wet en overlevering nieuwe leerlingen en ongehoorde gevoelens verkondigden. Een eigenlijke naam was alleen het reeds vermelde Math-Cap-Wijfs-Volk.

Men zou kunnen vragen: is het noodig de Reformateurs in een afzonderlijke groep te vereenigen, kan men hen niet eenvoudig indeelen bij de nieuwe filosofen of bij de Piëtisten? Ik zou deze vraag ontkennend beantwoorden. Want bij alle verwantschap die de Reformateurs met de nieuwe filosofen hadden, verschilden zij toch van dezen op punten van gewicht. Wat den filosofen ontbrak en hen kenmerkte: de profetische ruggegraat. Was de idee der vrijheid bij de filosofen een wetenschappelijke overtuiging, bij hen was zij aangeblazen door het heilige vuur van godsdienstige bezieling, werd zij hoog gehouden niet alleen in naam der waarheid maar ook in naam der gerechtigheid. Het criterium van dit verschil was de houding tegenover de kerk. Wendden de Reformateurs in heiligen ijver zich van haar af, de filosofen eerbiedigden haar. Met hoeveel recht ook »de Archimedes zijner eeuw« genoemd, voor het dogma der kerk maakte DESCARTES niet slechts een buiging, hij kuste het zelfs eerbiedig de hand. Zwarte schapen in het officieele kamp als de professoren RENERIUS en REGIUS mochten het strakke conservatisme, verpersoonlijkt in VOET, al ten uiterste ergeren, zoo wegens hun minachting jegens de schoolsche wijsbegeerte die h. i. »niet dan een ijdel theaterspel« was, wegens hun verdediging van HARVEY'S leer over den bloedsomloop en KEPLER'S beschouwingen over den loop der planeten, en wegens tal van andere ongehoorde concepten — aan de rechtzinnigheid zelve raakten zij niet. Zij bleven onder de veilige vleugelen der kerk. Maar op den naam Reformateurs konden zij dan ook geen aanspraak maken, dat kon alleen hij die in naam der vrijheid minder de schoolsche wijsbegeerte, logica, natuurleer dan wel het schoolsche d. i. het kerkelijke Christendom verwierp.

Ook tusschen den Reformateur en den Piëtist was een diepgaand onderscheid. Hun vaak treffende uiterlijke gelijkenis mocht hen kenmerken als tweelingbroeders, in karakter verschilden zij niet minder dan de beide zoons van Izaïc. Als Jacob, dien zijn moeder liefhad, wonende in tenten — zoo was de Pietist in vreedzame vroomheid werkzaam in zijn collegia pietatis, in genade bij kerk en wereld; den Reformateur daarentegen lustte het om als de forsche Ezau trots eik gevaar onafhankelijk rond te zwerven door het veld der vrijheid, begeerig tot den strijd. In beiden stroomde weliswaar hetzelfde individualistische bloed van den nieuwen tijd, maar terwijl de een zich hield binnen de perken van het kerkelijk kamp, dreef de Geest den ander naar buiten. De geschiedschrijvers hebben het spoor van dezen zwerver in de bergen niet weten vast te houden. Maar dat hij een krachtig baanbreker was, door ondernemingsgeest grooter en vooral grootscher dan zijn broeder behoeft toch niet in twijfel getrokken te worden. En ook machtiger. Niet door het aantal van zijn volgelingen; want hoewel in alle klassen van de samenleving zich vertoonende, bij een Frieschen schipper zoo goed als bij een lid van den Hove Provinciaal in den Haag, in studentenkringen zoogoed als op het deftige Amsterdamsche stadhuis, bleef het streven naar Reformatie toch altijd beperkt tot een aantal betrekkelijk kleine groepen: tot een volksbeweging werd het nooit ⁵⁾; en geen wonder: te allen tijd toch is het aantal van hen die in vrede begeeren te wonen grooter dan dat van hen die zich aangorden

⁵⁾ Dit neemt niet weg dat zij wel in breede kringen nagolwing veroorzaakte. Het Quaker proces van 1670 verwekte alom in den lande sympathiebewegingen ten gunste van de Vrinden Gods, en Foeke Floris werd in 1687 in den tijd van veertien dagen in de gevangenis bezocht door niet minder dan twee à drie duizend geestverwanten.

tot den strijd. Maar in den eersten tijd althans was elk volging een kracht op zichzelf door den gloed zijner bezieling. Elk afzonderlijk en allen te zamen, waren de voorstanders der Reformatie vervuld van de heilige overtuiging dat Dwang en Vrijheid nooit eendrachtig kunnen samenwonen. Zij verdienen dan ook niet slechts naast maar boven de Piëtisten te worden gesteld als baanbrekers der vrije gedachte en der vrije vroomheid.

De vraag of Spinoza tot de Reformateurs moet worden gerekend — deze uitweiding zij mij veroorloofd — zou ik bevestigend willen beantwoorden. Alle den Reformateur teekenende kenmerken vinden wij ook bij hem. Wat den afkeer van het traditioneel kerkelijk Christendom betreft — wel leerde hij in theorie evenals HOBBS dat het niemand geoorloofd is den van staatswege geordenden godsdienst te verkleinen ⁶⁾, maar practisch oordeelde hij over de godgeleerden van zijn tijd »met hun bekende haatdragendheid«, over de twistzieke, lichtgeërgerde en heerschzuchtige »predikanten«, over »de hedendaagsche Christenen« die zich »niet door hun »geloof, noch door hun naastenliefde, noch door andere vruchten van den heiligen Geest, maar alleen door hun bijzondere »meeningen van anderen onderscheiden« (vgl. de 6e en 73ste brief in de uitgave van W. MEYER) geheel in denzelfden geest als de Reformateurs. Geheel reformateursch ook was zijn vage bekentenis, »het evangelie en den Christelijken godsdienst te zijn toegedaan«, alsook zijn profetische overtuiging,

⁶⁾ Godgel. St. Vert. Hoofdstuk XVI. Deze en de volgende verwijzingen naar Spinoza's werken beoogen natuurlijk niet een volledige toelichting waarvoor het hier niet de plaats is. Er is dan ook niet rekening gehouden met de mogelijkheid (of met het feit?) dat Spinoza zichzelf niet altijd gelijk gebleven is en inzonderheid in de Ethica andere denkbeelden (of zijn denkbeelden anders) uiteengezet heeft dan in het Godgel. St. Vertoog

over allerlei godsdienstige stukken zuiverder denkbeelden te hebben dan de op ›bijgeloof‹ gefundeerde ›kerken‹, zooals b. v. over ›den eeuwigen Zoon Gods en Christus Jezus,‹ ›God en Natuur‹, ›het ware Algemeene geloof welks eenig onfeilbaar kenmerk is gerechtigheid en naastenliefde‹. En ook hierin stemde hij met de Reformateurs overeen: dat zijn sterke overtuiging dat alle gezindten van het ware Christendom waren afgedwaald, hem niet belette te erkennen dat in elk dier gezindten oprechte vromen werden gevonden (brief 74—76). Dat ook zijn moraal in hoofdzaak op dezelfde wijze als die van het Math-Cap-Wijfsvolk van de kerkelijke zich onderscheidde, wordt reeds bij een vluchtige vergelijking van de Ethica met het zesde hoofdstuk dezer studiën duidelijk: echt reformateursch sprak Spinoza dan ook, evenals van het ware d. i. niet kerkelijke gelóóf, van den waren heiligen Géést (br. a. A. BURGH).

Wie uit behoefte aan hero-worship zich Spinoza gaarne voorstelt, niet slechts als ›den riesigen Geist‹ maar ook als den eenige van zijn eeuw, acht het licht heiligschennis van hem te spreken als van een uit velen. Verklaarbaar is dan ook de nadruk waarmee de Spinoza-kenner en vereerder W. MEYER uit 's Gravenhage alle verwantschap tusschen den Joodschen denker en de Collegianten ontkent. Het is evenwel te betwijfelen of hij dat met zooveel schijn van recht had kunnen doen wanneer hij zich niet had bediend van een aprioristische wijsgeerig historische opvatting van ›het Christendom‹ als ›dat ›geloof, dat ons geschiedkundig bekend geworden is en van ›CONSTANTIJN DEN GROOTE tot op DAVID FRIEDRICH ›STRAUSS de cultuurgeschiedenis heeft beheerscht ^{6a)} en ›vooral niet te verwisselen is met dat mythische of ideale

^{6a)} Deze opvatting van het Christendom staat blijkbaar in nauw verband

«Christendom dat in onze eeuw in zoovele hoofden misverstand en begripsverwarring heeft veroorzaakt»⁷⁾. Wanneer men den Collegianten zulk een Christendom met zijn kenmerken van triniteitsdogma, wondergeloof, leerheiligheid opdringt, valt het gemakkelijk een vooral uit dogmatisch oogpunt breede kloof tusschen hen en Spinoza aan te wijzen. Maar hoe dat mogelijk is wanneer men zich houdt aan de feiten, is mij niet duidelijk. Immers, deze wijzen er niet alleen op dat Spinoza den eersten prikkel om de orakeltaal der rabbijnen aan de uitspraken der Rede te toetsen op het college, waarvan hij een tijdlang een trouw lid was, heeft ontvangen, maar ook dat hij principiëel van de grondbeginselen van het college nooit is afgeweken. Wel wies hij, geboren denker, de Collegianten over het hoofd met het gevolg, dat velen die zijn leeringen (daarom nog niet hem zelve) voor atheïstisch hielden, van hem vervreemdden, maar dit nam niet weg dat zijn uitgangen dezelfde bleven als de hunne, en dat hij ook, toen hij niet meer een der hunnen was, toch uit een geschiedkundig oogpunt niet had opgehouden als hunner een te zijn: een voorstander van de reformatie waarvoor de vrome vrijdenkers van zijn tijd ijverden. Dat zijn gevoelens over God en Natuur, bijbel en wonderen, Christus en drieëenheid in stoutheid die van de meeste (niet van alle) andere Reformateurs overtroffen neemt daarvan zoo weinig af, dat zelfs de Collegianten hem er niet om van het avondmaal te Rijnsburg zouden hebben ge-

met de „nieuwe indeeling van de geschiedenis” welke door Meyer in DE XXe EEUW van Mei 1902 voorgesteld is en volgens welke de *Nieuwe Geschiedenis* moet geacht worden aan te vangen niet met het begin der 16e eeuw maar met 1789.

⁷⁾ Wie sich Spinoza zu den Collegianten verhielt. *Archiv für Geschichte der Philosophie* 1901.

weerd. De deelneming aan het avondmaal geschiedde geheel »op eigen proef«. Dat dit meer dan een phrase was blijkt uit het feit dat, tot groote ergernis van de »oude« Doopsgezinden, aan het avondmaal in GALENUS' gemeente deelgenomen werd door »gedoopten en ongedoopten, die weerloos en die niet weerloos waren, die de eeuwige Godheid »des Zoons geloofden en die ze hardnekkig ontkenden, Spotters, ongeloovigen, Deïsten en Moreele Atheïsten« (zie noot 343). Het is niet denkbaar dat onder dezen ook aan SPINOZA geen plaats ingeruimd zou zijn, als hij zulks begeerd had. En ook al was dat niet geschied, daarmee was niet in het minst aangetast de stelling dat hij tegenover het oude Christendom, of algemeener nog: tegenover de oude (hetzij Christelijke of Joodsche) godsdienstigheid wezenlijk dezelfde nieuwe vroomheid als de Collegianten voorstond. Het zou alleen bewijzen, dat dezen ontrouw geweest waren aan hun eigen beginselen en zichzelf slechts gebrekkig hadden begrepen. Dat zij den band met hem nooit hebben verbroken bewijst trouwens, dat zij in hem een der hunnen zijn blijven zien.

Zonder derhalve ook maar de minste neiging te hebben — een argwanend lezer mocht er mij van verdenken — om SPINOZA te maken tot een geloovig man in den vulgairen zin van het woord, meen ik toch hem te mogen rekenen tot mijn Reformateurs. Ik ben overtuigd dat wie een niet-dogmatisch bevooroordeelde, van zuiver historisch standpunt gemaakte vergelijking maakt tusschen SPINOZA'S geest en dien, niet slechts van de Collegianten maar van de Reformateurs in het algemeen, alleen in het bijkomstige verschil zal kunnen ontdekken, in dat waarop het aankomt daarentegen verrassende overeenkomst zal moeten constateeren;

en dat alleen zulk een vergelijking in staat is om het lang gezochte licht te ontsteken, dat ons den grooten wijze als van aangezicht tot aangezicht zal doen kennen ⁸⁾).

Hoezeer de hartstocht der vrijheid zijn kinderen ook doordrong van het besef, dat veel van hetgeen het kerkelijk gezag leerde verouderd was, heeft hij toch niet allen volkomen met het verouderde doen breken. De behoefte aan klaarheid deed menigen rationalist meer vasthouden aan scherpomlijnde en realistische voorstellingen dan met het oog op de nieuwe tijdsideeën oorbaar scheen: het duivelen-geloof en de middeleeuwsche voorstelling van een bolvormig begrensde heelal met een boven het sterrengevel troonenden God vond ook in het kamp der nieuwlichters nog menigen vóórstander niet alleen, maar zelfs menig vurig verdediger. De meening, door innerlijke schouwing de diepten van Gods wezen te kunnen peilen, schonk het aanzijn aan wilde phantasieën die, in lijnrechten strijd niet slechts met de streng wetenschappelijke methode van den nieuwen tijd maar zelfs met het elementairste »gezond verstand«, aan het Bijgeloof de hand reikten. Over heilige schrift, Christus, mirakelen, openbaring vernemen wij niet zelden beschouwingen, welke slechts een gering verschil opleveren met die der Orthodoxie.

Toch, was het breken met de traditiën maar stukwerk en werd de oude deesem slechts langzamerhand uitgezuiverd, de neiging tot zelfstandig oordeelen bestond. Ook wie in

⁸⁾ Ouder het afdrukken dezer bladzijden kwam mij een weerlegging van Meyer door Prof. Dr. A. Menzel (*Spin. u. die Collegianten Arch. f. Gesch. d. Phil.* April 1902) onder oogen, die ongeveer hetzelfde inzicht huldigt als boven uiteengezet is. Het historische deel van Menzel's betoog had evenwel sterker kunnen zijn.

een enkel stuk hardnekkig een verouderd standpunt handhaafde (bijv. beweerde dat God, aan tijd en ruimte gebonden, een lichaam van subtiële materie had) kon in andere opzichten de stoutste stellingen verkondigen. Het mysticisme, dat voor een goed deel niet anders was dan een vernieuwing van het eeuwen-oude Neoplatonisme, kwam tot gevolgtrekkingen die bijna woordelijk overeenstemden met Spinoza's felst bestreden stellingen. De occultistische onderzoeken, waaraan ontegenzeggelijk iets van het oude bijgeloof ten grondslag lag, werden in de handen der Reformateurs tot een stormram tegen tal van »vertellingen der »spookerijen onder welken oneyndige belachelijke en loogen- »achtige grillen loopen.« Ofschoon gebrek aan stelselmatigheid en eendrachtelijk samenwerken verhinderde dat de zee van het traditioneele werd drooggelegd, er werd toch genoeg wieling in de wateren gebracht om zij het ook slechts met een enkelen tip, veel naar boven te brengen van wat eerst twee eeuwen later blijvend uit de diepte te voorschijn zou worden gehaald: men denke slechts aan proeven van text-critiek en van een historisch-critische beschouwing over het ontstaan van het dogma, aan het ideaal of symbolisch christendom, aan een godsleer en beschouwingen over het hiernaams in overeenstemming met de nieuwe natuurwetenschap, aan het begrip van de kerk volgens welk deze niet een min of meer goddelijk, met gezag bekleed instituut was, maar de onzichtbare gemeenschap van alle ware geloovigen over de gansche wereld verstrooid en in alle gezindten aanwezig.

Kortom, de reformatie-beweging anticipeerde niet slechts allerlei wat in de 18e en in het begin van de 19e eeuw door den geest van den nieuwen tijd naar voren werd ge-

bracht: de zoowel rationalistische als mystieke geringschatting van de rechtzinnigheid, het bij de Fransche omwenteling in verschillende constituties neergelegde beginsel van gelijkheid aller kerken voor de wet, de door LESSING'S Nathan geïllustreerde idee van een christendom buiten Christus, SCHLEIERMACHER'S innerlijke religie — zij was zelfs het prototype van het hedendaagsch modernisme. Beschouwt men de geschiedenis der ideeën van LUTHER tot op onzen tijd als een gestadig voortgaand ontwikkelingsproces (onverschillig of men dat al dan niet met VON HARTMANN „die Selbstzersetzung des Christenthums”, wil noemen) dan moet de Reformateursbeweging ongetwijfeld als een van de belangwekkendste fasen van dat proces worden aangemerkt.

Men ziet het, — zij het ook inconsequent en zòo dat de een op dit, de ander op dat punt zich emancipeerde — de zucht om het verouderde op zijde te zetten was den Reformateurs gemeen. Niet alleen in hun godsdienstig gevoelen, ook in hun godsdienstig denken waren zij nieuwlichters en van hen allen geldt wat van Dr. LAUR. KLINKHAMER in het bijzonder meegedeeld wordt: dat hij door zijn „alleszins vrij en independent verstand in het gevoelen veler „zaken van den gemeenen trant niet weinig afweek!” Nu heeft het afwijken van den gemeenen trant, het niet normaal zijn, van oudsher een kwaden klank, en het was te voorzien dat wie zoo braken met het conventioneele, gevaar liepen voor „halve gekken” te worden aangezien. Inderdaad heeft Dr. KNUTTEL in zijne recensie van het eerste deel dezer studiën dezen naam op de Reformateurs toegepast. Niet zonder een schijn van recht, want het fantastisch gedroom waaraan de mystiek gezinden onder hen zich overgaven leidde hen vaak

kelen en extraordinaire commissiën tot herstelling van den godsdienst", in zijn vertrouwen dat eerlang zoowel de Joden en heidenen als „de dolende Christenen" (de kerkelijken) elkander met het oog op „de kerk der oogluiking" zouden toeroepen: „komt laat ons opgaan tot den Bergh Sion, tot „de gemeente des levendigen Godts" en dat dan de heilige geest met al zijn gaven en miraculeuze werkingen „op het heerlijkst uytblincken" en Christus komen zou om duizend jaar op aarde te regeeren — daarin was niet weinig overspannens; maar dat neemt niet weg dat de daaraan ten grondslag liggende idee van „de kerk der oogluiking, waar vrijheid van spreken is en waartoe ieder toegelaten wordt, die zich zelf oordeelt tot de gemeente van Christus te behooren" een groote toekomst had. ROTHE, die, ook al berust het verhaal van HUBI's besnijdenis waarschijnlijk op verkeerd begrepen geruchten, toch niet één bladzijde heeft geschreven welke doet denken aan een normaal mensch, was niettemin een zoo machtige geest dat tal van heele en halve aanhangers onder zijn invloed niet alleen van levensstemming maar ook van wereldbeschouwing en wijsgeerig inzicht veranderden: onder dezen niemand minder dan de schitterend begaafde jonge professor DE RAEDT. VAN BEUNINGEN ging in het holle van den nacht tierend over straat om den Keizersgrachters te bewijzen in welk een „hopelooze lethargie" zij verzonken lagen; maar van hem bestaat toch ook een proeve van voor dien tijd ongehoorde textcritiek, en zijn Godsbegrip was sterk spinozistisch getint. POIRET, die neergezeten aan de voeten van de visionnaire ANTOINETTE BOURIGNON den indruk maakt van een gebroken geest, heeft in de geschiedenis van het denken zijn naam tot op dezen dag gehandhaafd.

Ook de blijvende nawerking van hun optreden bewijst dat men de Reformateurs niet zonder meer als „warhoofden” met een medelijdend schouderophalen mag voorbijgaan. Zij voor het eerst hebben in het kerkelijk gezag een onherstelbare breuk geslagen. Van degenen die vóór hen, in de eerste dagen der kerkhervorming, tegen dat gezag hebben gestreden, zijn zij die met het zwaard omgingen, met het zwaard vergaan, terwijl degenen die er met het woord tegen hebben gepredikt zich tevergeefs hebben afgemat als roependen in de woestijn: zoo immers is het gegaan met de weerlooze Doopers, die straks zich zelf ontrouw zouden worden; en ook met eenige enkelingen als SEBASTIAAN FRANK die met afschaffing van predikdienst, ceremonie, sacrament en kerkelijke tucht een onzichtbare kerk wilde oprichten welke, bestuurd enkel door het eeuwige onzichtbare Woord van God, de geloovigen van alle volkeren zou omvatten; of als CHRISTANUS ENDFELDER die in een merkwaardig, weinig bekend geschriftje ⁹⁾ niet slechts de Roomschen maar ook de Lutherschen en Zwinglianen, ja zelfs de Doopers, onbesneden Mooren noemde („welche ihre schwertze für schon achten, keyn eyfer habe „weisser ze werden, welle pleibe bei jren vatern”) en met verwerping van elken uiterlijken geloofsregel, zelfs van den bijbel, als fundament van het naamchristendom, aandrong op het lezen van „das aigne Herzbüchlein” en het „wohr-„hafft schmecken der christliche freyhait im gayst”.

In de zestiende eeuw hebben de vrijdenkers weinig succes gehad. Was het doordien het hun bij alle gevoeligheid van religieuze intuïtie ontbrak aan een wijsgeerig fundament, weigerde de wijsheid der historie een al te grooten

⁹⁾ Von den mannigfaltigen im glauben zerspaltungen, dise jar (1530?) erstanden.

sprong te maken, kon tengevolge van de vermenging van het mystieke enthousiasme met sociaal-revolutionnair ijveren reactie niet uitblijven, of nam de reuzen-worsteling op staatkundig gebied de geesten te veel in beslag? Hoe dit zij, de tijd was nog niet rijp om »het inwendige, geestelijke woord dat tot onze ziel spreekt« als 's menschen eenige autoriteit te erkennen. Eerst ruim een eeuw na het begin der kerkhervorming bleken breede kringen ontvankelijk te zijn voor vrije vroomheid. Het optreden der Reformateurs viel samen met den vrede van Munster en den dood van DESCARTES. Eerst toen de staatkundige wereld tot rust gekomen was en de wijsbegeerte den grond had bereid, ontkiemde het zaad van individueële religie dat reeds sedert drie menschen-geslachten in de aarde had gerust.

Verschillende oorzaken hebben er toe meegewerkt dat de reformatie-beweging, hoewel van algemeen cultuur-historischen aard, zich vooral in onze gewesten voordeed. De Zeven Provinciën toonden tengevolge van haar verleden, haar handelsgeest, haar staatsinrichting, van overheidswege een liberaliteit als geen ander land. Voorts kwam de nationale welvaart ten goede aan den opbloei van het ideëele leven, dat nergens in zoo breede kringen wortel schoot als hier. Terwijl dan ook de vrijheidsgeest van den nieuwen tijd elders op godsdienstig gebied, voor zoover ik weet, beperkt bleef binnen de grenzen der kerken en zich bepaalde tot oppositiebewegingen als die van de Jansenisten in de roomsche, de synkretisten en piëtisten in de luthersche kerk, werden in ons land door dien geest niet alleen de »bijbelsche theologanten« opgewekt, die de kerk wilden leiden in een nieuwe richting, maar tevens de Reformateurs die de kerk veroordeelden en haar begeerden af te breken. De wijze waarop

de machtige GALENUS partij wist te trekken van de nog altijd vrij democratische inrichting der doopsgezinde gemeenten, had tengevolge dat de nieuwe vroomheid ondanks haar anti-kerkelijke gezindheid zelfs ook op kerkelijken bodem vasten voet kreeg.

Dat het optreden der Reformateurs, door de politieke verhoudingen begunstigd, op zijn beurt op de ontwikkeling van het politieke leven een belangrijken invloed heeft gehad valt niet te betwijfelen. De nieuwe ideeën waren en vogue bij de burgerkringen, die de anti-prinselijke staatkunde voorstonden. Met die ideeën haalde ook deze staatkunde zich den haat van predikanten en volk op den hals. Er is reden om te vermoeden, dat de revolutie van 1672 voor een deel voortkwam uit anti-reformateursche reactie en dat er verband bestond tusschen den val van de gebroeders DE WITT en hun libertijnsche, naar Spinoza uitgaande geestesrichting.¹⁰⁾

Dat niettemin ook na 1672 de nieuwlichters van regeeringswege niet rechtstreeks zijn tekeer gegaan, is wellicht mede hieraan toe te schrijven, dat toen reeds het eerste bruisen van hun geestdrift voorbij was. In de eerstvolgende jaren drong de geest der wereld bij hen binnen en deed hen hun eerste liefde vergeten. Eerlang had de huisgemeente der Labadisten geen kracht meer om zijn bestaan voort te zetten of zijn arme en oude leden voor gebrek te behoeden. De eenmaal zoo vurige Quakerprofeten scholen samen in een welgeordende kerkgemeente van de vroeger zoo gesmade soort. Bij de Collegianten werd bij het heengaan van de laatsten der oude garde telkens smartelijk gevoeld dat er langzamerhand een geslacht was opgestaan hetwelk Jozef niet

10) Vgl. Dl. I, 202 v. v.

had gekend; herhaaldelijk vernemen wij de klacht dat de kinderen zoo ongelijk aan de vaderen zijn en dat het college meer en meer der wereld gelijkvormig wordt; inderdaad kenmerkte hen niet meer het jagen naar »de overlang verloren waarheid« noch het vurig streven »om den alom vervallen godsdienst van Jezus voort te zetten«; van harts-tochtelijke strijders voor de vrijheid waren zij geworden tot leeken-theologen van kerkelijk-doopsgezinde kleur, rationalistisch tot in hun gebeden, profetisch nooit.

Dit verloop kan ons niet verwonderen. Een bezieling als die van de Reformateurs is geen erfelijk goed, het tweede geslacht is er vreemd aan. Bewegingen als deze hebben met dertig jaren haren tijd gehad of vertoonen althans dan niet meer de eerste onstuimigheid. Dan breekt de tijd aan waarin de wateren, die weleer in heftige beweging de dijken doorbraken, in verbreede bedding een rustig verloop zoeken.

Wat de reformateursche strooming evenwel inboette aan onstuimigheid won zij misschien aan kracht. De werking harer ideeën werd hoe langer zoo meer gelijk het deesem, dat langzaam maar gestadig alle drie maten meels doorzuurt. Wij bespeuren die werking in TERSTEEGEN'S en SCHORTINGHUIS' mystiek; in het separatisme van Hatemisten, Buitendijkers, Eswijlers, Leenhovisten, Hebreuwen of hoe de spinozistische en ascetisch-mystieke secten van de 18e eeuw anders mogen heeten; in de Herrnhuttersche vrije gemeente; in den rationalistischen godsdienst die God, deugd en onsterfelijkheid als de drie hoofd-stukken van het Christelijk geloof noemende, hier te lande in VAN EFFEN wellicht zijn invloedrijksten vertegenwoordiger heeft gevonden; in de ten jare 1797 door de Rotterdamsche Remonstranten in het werk gestelde poging om alle protestantsche gezindten te doen samensmelten, en —

in het algemeen — in de gestadig veldwinnende ideeën van een algemeene kerk, een godsdienst in overeenstemming met de Rede, vrijheid des Geestes. Zij heeft hier evenwel haar revolutionnair, haar reformateursch karakter verloren. Zij is niet langer de onstuimige reactie tegen den druk van traditie en gezag, die zij weleer was. Naarmate die druk verminderde verloor zij van zelf haar explosieve natuur en ging zij voort langs steeds stiller wateren in geruischlooze vaart.

INDEX.

DEEL I.

HOOFDSTUK I. REFORMATIEBEWEGINGEN.

Inleiding, bl. 1—4. De vrijspreekcolleges in 1650 en de broederschap der Rijnburgers, bl. 5—10. Aard en inrichting der eerste colleges, bl. 10—16. Dr. GALENUS ABRAHAMSZ., bl. 17—20. De nieuwe leeraar der Vlaamsche gemeente, bl. 20—23. Lammerenkrijgh, bl. 24—27. De nieuwe strooming in doopsgezinde gemeenten buiten Amsterdam, bl. 27—30. Independisten en mennonitischen, bl. 31—33. JAN ROTHE, bl. 33—42. Andere zelfstandige profeten, bl. 43—47. Quakers in 1655 te Vlissingen en elders, bl. 47—50. JAMES NAYLOR, bl. 50—52. Profetisch zelfgevoel van BIRKHEAD voor den rechter, AMES en de Amsterdamsche burgemeesters, beantwoording van KUYPER's vragen, bl. 52—58. Oplloop te Moordrecht; de naam KWAKERS, bl. 59—61. Onbetrouwbaarheid van SEWEL, bl. 61—63. Opschudding in de Blauwe Schuur te Harlingen, bl. 63—66. Een proces voor den Hove Provinciaal, twist om een lijk (noot 64), bl. 63—72.

HOOFDSTUK II. STRIJD EN TOENADERING.

Een verdeeld huisgezin, bl. 73—77. Verkoeling tusschen DE LABADIE en BOURIGNON, bl. 77—79. Verschil van karakter tusschen Collegianten en Quakers bl. 79—87. »Gelijk gezeit zich bij gelijk,« bl. 88—90. AMES ingehaald door de Galenisten, broederlijke bijeenkomsten van Collegianten en Quakers, bl. 90—94. Quakers en Labadisten, PENN op het Waltha-Slot, bl. 94—98.

HOOFDSTUK III. TEGEN BABEL EN HET BEEST. A.

De naam Reformateurs, bl. 99—100. »Venenum ecclesiae infusum est,« bl. 100—103. Beschuldigingen tegen de kerk: gebrek aan heilige bezieling, hoe men lid werd, wereldsche zin, bl. 103—108. Het zwaard der ongerechtigheid, scheurchristendom, kerkelijk chauvinisme, »schoon-schijnende glimp van liefde en vereeniging,« bl. 108—116. De zevenhoofdige roode draak en de pleiters voor des duivels koninkrijk, bl. 116—120. ZWICKER en ZOET over de predikanten, bl. 120—122. Weg met de kerkelijke vergaderingen, bl. 122—124. DE LABADIE's uittocht, bl. 124—126. Die der Collegianten, de samenspraak van den BOER en den PHILOSOOF, dubbelhartigheid der Galenisten, bl. 126—130. Een »recht" Collegiant: PETRUS SERARIUS, bl. 130—132. GALENUS' inconsequentie verklaard en gewaardeerd; de *Martelaarsspiegel* een tendentieus werk, bl. 132—136. Oordeelvellingen over kerkelijken tucht, bl. 136—139. En over den kerkelijken doop; GALENUS geeft »vrijheid van den doop,« beteekenis van den dompeldoop, bl. 139—145. Een bedenking tegen MEINSMA, bl. 145—146.

HOOFDSTUK IV. TEGEN BABEL EN HET BEEST. B.

Kerk en Staat, de beide steunpilaren van het anti-christendom, bl. 147—148. Het gematigd oordeel der Collegianten over de magistraat, twistgesprekken tusschen ZWICKER en BECIUS, bl. 148—151. Het begin der Bredenburgsche twisten, bl. 152—156. ROTHE en de Quakers over »het Beest« in woorden en daden, bl. 156—159. Beschuldigd van oproer, de verdediging, bl. 159—162. Tweeslachtigheid van ZWICKER, de QUAKERS en ROTHE, bl. 162—165. Naar aanleiding van den dood van KAREL I en de gebroeders DE WITT, bl. 165—166. HOBBE's staatsleer en de Reformateurs, bl. 166—168. CRISP en ZWICKER over »de vleyinge des Magistraets« door de Doopsgezinden, en over hun verval in het algemeen, bl. 168—171. Voorvechters der vrije gedachters, bl. 171—173. Twee geschriften over »conscientiedwanck«, bl. 173—176. Waarschuwing tegen Munstersche buitensporigheden, bl. 176—177.

HOOFDSTUK V. DE GEWELDHEBBERS DER
WERELD.

Der predikanten ijver tegen »de grijpende wolven«, o.a. BEELTHOUWER, bl. 179—181. De placcaten van 1653 en 1662, bl. 181—185. Hernieuwde actie tegen de Doopsgezinden verklaard uit overleg tusschen Gereformeerden en mennonistischen, bl. 185—188. De houding der regeering, de XII Vragen, bl. 188—190. »Het oprecht Verbondt van Eenigheydt«; zijn intrigues in Zeeland; een schriftelijk advies van DR. GALENUS, bl. 188—195. DS. ELGERSMA's afkeer van den »Mennonitschen Mantel«, bl. 195—197.

Liberaliteit der regeering bl. 197—200. Terechtwijzing der predikanten in 1654, bl. 200—201. Spanning tusschen Regenten en Oranje, de »Vrijgeest» DE WITT, bl. 202—204. Vermenging van kerkelijke en staatkundige gezindheden en hare gevolgen, bl. 204—205. De aanzienlijke connectien der Reformateurs; COENRAAD VAN BEUNINGEN, bl. 205—208. Het placcaat van 1662 niet ernstig gemeend, bl. 208—211. Evenmin dat van 1653, ironie in de resolutie van 1664 (noot 259); schijn-actiën tegen het college, BEELTHOUWER en JAN KNOL, bl. 211—214. DR. GALENUS van overheidswege gesteund; samenspraak van LOSHOOFD en LISTIGE VEYNSER; de vergadering der »buitenmannen« door burgemeesteren belet; DR. GALENUS door het Hof van Holland en Zeeland voor »een goed Mennonist« verklaard, bl. 214—219. Het Socinianisme wordt niet dan in schijn door de regeering tegengegaan, bl. 219—222. Naschrift, bl. 223—227.

DEEL II.

HOOFDSTUK VI. DE MORAAL DER REFORMATEURS.

§ 1. »Kinderkens, hebt de wereld niet lief.« Afkeer van wereldsche hoovaardij; JAN HARTIGVELD's eenvoud, bl. 1—4. Die der Collegianten; GALENUS' preeken, bl. 4—8. Quakers en Labadisten, bl. 8—10. Over begrafenissen bij nacht en strijd om een lijk; ROTHE of ROTHÉ (noot 21), bl. 10—14. Natuurlijk in manieren en omgang; ASSELIJN's bespotting; hoe Reinier om Saartje dong en Jan

Klaasz het ijdel geklap schouwde, bl. 14—19. BARCLAY over het »uitstrijken der beenen« en het gebruik van *U* en *jij*. De verschillende houding van een gereformeerd predikant en een doopsgezind leeraar tegenover de EdelMogende Heeren; hoever de Quakers gingen, bl. 19—22. Wars van standsverschil en titulatuur; Furnier acht een academischen graad uit den booze, bl. 22—25.

§ 2. »Kinderkens, hebt elkander lief.« Armenzorg bij de Collegianten; ergernis der »ouden«; welken onderstand J. S. genoot; hulp aan pestzieken en vervolgden; GALENUS' middelen (noot 50), bl. 26—30. Opvattingen van sociale gerechtigheid in de zeventiende eeuw; het armenwetboek der Lamiste gemeente (noot 58), bl. 30—32. Beschouwingen over den handel, bl. 31—32. Alchemie als het panacea der maatschappelijke kwalen, bl. 32—33. Het communisme niet dan onder beperking voorgestaan; ebionistisme van CAREL CATS, (noot 70); hoe GALENUS het tekort in de armenkas wilde dekken; gemeenschap van bezit bij de Labadisten; het tragische verloop ervan, bl. 33—38. Zieleszorg bij de Collegianten; het »onstichtelijke handwerk« van J. S.; drie trouwe broeders; de onrustige ijzersmid van Surhuisterveen; een Amsterdammer Collegiant als evangelist te Grouw; een »stoelprediker" op een beurtschip (noot 98), bl. 38—44. Herauten van DE LABADIE; aan wie ROTHE zijn brieven richtte, bl. 44—46.

§ 3. De slavernij des vleesches. Dualisme bl. 47. Van een heer, die zijn slavin lief kreeg, bl. 48. Hoe een ander haar wil onderdrukken, regels bij Labadisten, bl. 49—51. KLINKHAMER en GALENUS over spijs en drank, bl. 51. Of

GALENUS geheel-onthouder was; GILLIS VAN AKEN'S tragische dood (noot 118), bl. 51—55. Verschil tusschen toenmalige en hedendaagsche onthouding; een geschrift aan geheel-onthouding gewijd; een proeve van text-kritiek, bl. 55—58. „Hoe een aandachtige ziel den dag doorbrengt”, bl. 58—60. Noodlottige gevolgen van het ascetisme, bl. 60. Beperving van het echtelijk gemeenschapsleven; een jonkvrouw, die in een minnarij satanische list speurde; Quakersche koelheid jegens vrouwelijk schoon; REINIER'S mislukte vrijage, bl. 60—65. GICHTEL'S opvatting van den oer-mensch; theorie en praktijk bij BÖHME; 100,000 gulden en een vrouw; twee verliefde zusters, bl. 65—68. Invloed van GICHTEL op DE RAEDT; zijn raad aan de „beweibte männer”, bl. 68—70.

§ 4. Stemmeloos gelijk een lam. Waarom de omstanders zich verwonderden om een twist onder de Quakers en waarom HARTIGVELD zich liever bij de Collegianten dan bij de Remonstranten aansloot, bl. 71—72. „De wapens neer”; op welke schrifuurplaatsen ZWICKER zich beriep; ROTHE mengt onder zijn christelijke gevoelens de politiek, bl. 72—75. Dienstweigering en onwilligheid om belasting te betalen in 1672; een twistgesprek in de St. Nicolaasweek van 1671; gewilligheid der Quakers, bl. 75—77. „Een vredelievende Johannes”; een voorlooper van ELISABETH FRY; de daad aan het woord toegevoegd; neiging tot uitersten met hare reactie; toch het beginsel vast gehouden; fanatisme van BREDENBURG, bl. 77—82.

§ 5. De moraal van de Vrijheid in Christus. Daar het zwaartepunt der bekeering van religieuzen aard was, trad de moraal op den achtergrond; BOURIGNON geeft

geen regelen, evenmin STOL en BARCLAY, bl. 83—86. Het puritisme in kerkelijke kringen en het Loppersumer decreet ten onrechte gelijk gesteld met het streven der Reformateurs, JAN KLAASZEN's eenvoud in kleding, een oud-mennist oordeel over stijfheid, bl. 86—89. Kerkelijk gezag te eener, vrijheid in Christo te anderzijde; JAN ZOET's oordeel over de Oude Friezen; de droom van WAARMONT; waarom WENZING zich van de Doopsgezinden afscheidde, bl. 89—91. De weerloosheid werd bij de oude Doopsgezinden niet meer levendig gevoeld; GALENUS' en ZWICKER's oordeel; wie in 1672 de schansen hebben gegraven, bl. 91—94. Een „paardevlieg”; kwade gevolgen van de vrijheid bij de Quakers, BARCLAY over heer en knecht, bl. 94—97. „Dartelheyd” in GALENUS' gemeente; of de H. Schrift bepaalde hoe men zich moest kleeden; zwarte schapen, die „pappegaaykens en clavecingles” hadden of hun haar poeierden, bl. 97—98. Libertinisme in het sexuëele; PLOCKHOV de polygamist, zijn tragisch levenslot; pennestrijd van ZOET en STEENDAM, bl. 98—105. KLINKHAMER acht een bestrijding der polygamie noodig; niettemin staan de Collegianten in kwaad gerucht; ASSELIJN's kluchten; verdenking van BOURIGNON en de Labadisten, bl. 105—107. Innige verhouding tusschen de broeders en zusters; vrije liefde bij de Labadisten; verwerping van het „wereldsche” huwelijk; dat Quakers en Labadisten „t' zamen kooiden als onvernunftige beesten”, bl. 107—111.

HOOFDSTUK VII. DE RELIGIE DER REFORMATEURS.

I. ALGEMEENE KARAKTERTREKKEN.

§ 1. De levendige Christus. Hoe het godsdienstig

besef zich naar buiten openbaarde; de naam Quakers; het „quaken” bestreden; een aanhangsel van den Martelaarspiegel (noot 240), bl. 112—116. Het „overluydt zuchten en weenen” der Collegianten, o. a. bij DR. GALENUS; de zevende dwaling van Satan; het oordeel van den PHILOSOPH; de tranen gedroogd, bl. 116—119. Een berucht geworden avondmaalsviering, bl. 119—120. De neiging tot wereldvlucht; enkele voorbeelden; GALENUS te Beverwijk; beschouwingen van STOL over het „heilig eenzaam, met God gemeenzaam”, bl. 121—123. Het wereldsch bedrijf geminacht; Collegianten verwaarloozen hun zaken; een quiëtist, bl. 123—125.

§ 2. Gehoorzaamheid beter dan slachtoffer. Afkeer van „ceremonien en diensten”; het oordeel der Galenisten over ban en wijding; GALENUS’ 16e en 17e Artikel; BOURIGNON’S hooge onverschilligheid; een duivel op den kansel; „la grande erreur des Mennonites”; GALENUS’ oordeel over den doop (noot 277 en 287); over voetwassching, CAREL CATS’ vragen en antwoorden, bl. 126—133. Inconsequentie bij de Collegianten in hun oordeel over de predikanten en over GALENUS; bij de Labadisten met betrekking tot den doop; het avondmaal als „kerkelijke” en als „huishelijke” ceremonie, bl. 133—135. Mannen uit één stuk zijn tegen doop, prediking, sabbathviering; het Waltha-slot op Zondagmorgen, bl. 135—137.

§ 3. Zijn eigen meester. De hartstocht der vrijheid; wat „het grootste bederf onder de Christenen” geacht werd; een roomsche paradox; „soo leert mijn predikant”; ’s volks eerbied voor DATHENUS; hoe een professor de pro-

testantsche vrijheid opvatte; een Cartesiaansche speculatie ter bevestiging van het gezag (noot 310); Formulieren en Vormulieren, bl. 138—142. De H. Schrift in eere; DR. GALENUS' uitspanningen; vrijheid en Schrift; wat men al niet ten opzichte van de Schrift in twijfel durfde trekken; de Socinianen buigen zich niet dan schijnbaar voor de Schrift; onderscheiding van de „sens scholastique” en de „sens mystique”, uitlegging van ps. 148 : 8 en van texten uit Exodus (vergeleken met Spinoza's opvattingen, noot 320), bl. 142—148. Een voorstel tot conjecturaalkritiek; een studie over de hebreuwsche vocaalteekens (noot 324); de bijbel is overbodig, bl. 148—151. „*Het Licht op den Kandelaar*”, bl. 151—154. De Reformateurs en de nieuwe wijsbegeerte; een vrij en independent verstand; hoe men er toe kwam zich bij de liefhebbers der reformatie aan te sluiten; welke vragen actueel waren; een Collegiant die katholiek werd (noot 335); het bezwaar tegen de vereeniging van Zonisten en Lamisten, bl. 154—158. Een dispuut over het hiernamaals; vijf en twintig predikanten voor één; DR. GALENUS' „basso continuo”, bl. 158—160. Democratie in het geestelijke; een ironische voorrede (noot 347), geen platonische geleerdheid; de PHILOSOFIEERENDE BOER; de vrijheid van spreken bij de Quakers beperkt; antagonie tegen de predikanten, bl. 160—164. Emancipatie der vrouw; TANNEKE DENIJS; een huwelijk buiten gemeenschap van goederen; CATS' vrijheid in het moreele; onthouders en vegetariërs (noot 355), bl. 164—167.

§ 4. De ware rechtzinnigheid. Drie vierden van het geloof ter zijde gesteld; CORN. ROELOFSZ' brief; de verhouding van rechtzinnigheid en geloof volgens SMOUT;

een comedie in Brabant: de schooische theologie is uit den booze: de „grondsteen“ een „struykelsteen“: welke „algemeene belijdenis“ de Collegianten en SPINOZA hadden, bl. 163—174. Op welk fundament de gewetensvrijheid rustte; een filosoof, die in den put viel: een samenspraak over de ware rechtzinnigheid; ROTHE en de „Scholastycke Ordre“, bl. 174—178. BOURIGNON's belijdenis; waardoor GALENUS den indruk maakte een „listige veynzer“ te zijn; de hartstocht der vrijheid wordt niet tot hartstocht der waarheid; het „*Kort Begrip*“ van DR. GALENUS over hel, engelen enz.; in JOOST VAN GEEL deelt de „rekkelijkheid“ haar eigen graf, bl. 178—182.

§ 5. De ware zaligmaking. De verzoeningsleer lag op de kamplijn; de leerstrijd van PELAGIUS en AUGUSTINUS herboren, bl. 183—184. Niet allen gaan evenver: waarmee DR. GALENUS BOURIGNON prikkelde; twee volmaakte mannen (noot 387); hoe Quakers, Collegianten, BOURIGNON denken over wedergeboorte en voorbeschikking; de kenmerken van een Collegiant (noot 388); verschil tusschen BOURIGNON en SCHURMAN over de vraag op welke wijze Christus onze verlosser is, bl. 184—189. Christus verlost ons niet van onze *schuld*, maar van onze *gebreken*; een allegorie van een menist prediker over de hemelsche stad, bl. 189—190. Hoe kon GALENUS zich verbinden op den kansel het leerverschil te laten rusten en wie heeft de verbintenis geschonden; be teekenis van het kansel-duel van 1663, bl. 190—192.

§ 6. Toekomst-verwachtingen. „Vijfde-Rijk-beoogers“; titels en leuzen; PARK's missive aan de Harlingers, CRISP's uitzien naar *den* dag; Chiliasme bij de Collegianten;

waarom SERARIUS weigerde de vervallen gemeente weer op te richten en waarom DR. GALENUS Poolsche Joden ondersteund zou hebben, bl. 193—197. SAMUEL MARESIUS over Art. 37, der Gereform. belijdenis; DE RAEDT bestrijdt hem en geeft de voorkeur aan de vulgaat boven de statenvertaling; VAN SOMEREN'S beruchte preek (noot 416), bl. 197—201. *Hoe* de vernieuwing zou komen; „de standaard des Heeren”; van welken toren men moet afdalen om het getal des beestes te kennen; het stoute realisme van BOURIGNON; ROTHE; VAN BEUNINGEN'S waanzin; bezonnenheid van Quakers en rationalisten, bl. 201—204. Wannéer de wederoprichting zou geschieden; SERARIUS' berekening; het jaar 1666; een termijn van vijfenveertig jaren, bl. 204—208. Het toekomstideaal als prikkel tot kolonisatie; de ironie der geschiedenis; een Amerikaansche JAN LUIKEN (noot 429), bl. 208—210.

II. HET LICHT DER REDE.

§ 1. Wijsheid kostelijker dan Robijnen. JARICH JELLES van kruidenier tot filosoof; waarom hij aan een zekeren vriend zijn gevoelens uiteenzette, bl. 211—214. Een bondige en bijbelsche uiteenzetting van God en zijn eigenschappen; Gods waarachtigheid (noot 435), bl. 214—216. De »ideale» Christus in de 17e eeuw; waartoe Christus in de wereld gekomen is; drieëenheid of tweeëenheid? bl. 216—220. Dat men de zaligheid deelachtig wordt door over zijn begeerlijkheden te heerschen; de oorsprong der zonde gelegen in het gebrek aan verstandelijke kennis van God; de wedergeborene is »'s menschen ellendigheid” volkomen te boven; het onderscheid tusschen het O. en N. Testament

[noot 411]. bl. 220—223. Rechtvaardig niet door het bloed maar door de Rede: geloof op gezag is van geen waarde; de moraal der Christenen is een eudaemonistische slavenmoraal: waarin de vergeving der zonden bestaat; of God »passie van toorn« heeft; het z.g.n. plaatsvervangend lijden onredelijk geacht; bl. 223—226. Over doop, avondmaal, kerk; over den zin en uitlegging der Schrift; de betekenis der Schriftwoorden moet met behulp der wijsbegeerte opgespoord worden; het beroep der Socinianen op de Schrift zelf, dat der mystieken op den Geest, is onredelijk; waarom ook het steunen op het kerkelijk gezag onhoudbaar is, bl. 226—230. Het geloóf gelijk gesteld met »zuiver verstandelijke kennis;« het object van het geloof is niet iets wat gebeurd is (b.v. mirakelen, Christus'geboorte) maar wat wiskundig bewijsbaar is; de vruchten van het in dezen zin opgevat geloof zijn waarheid, vrijheid, eensgezindheid; dit geloof alleen maakt rechtvaardig; het is een gave Gods, zoodat het niet van buiten af opgelegd kan worden; het is specifiek nieuw-testamentisch; het verschil tusschen Oud en Nieuw Testament, bl. 230—234. Waarin »de zaligmakende genade Gods in Christus Jezus« eigenlijk bestaat; JELLES' determinisme niet te verwarren met de kerkelijke voorbeschikingsleer; vrijheid van *begeerte* is geen vrijheid van *wil*; hoe met behulp van de leer der noodzakelijkheid allerlei geschilpunten van actüelen aard opgelost worden; JELLES' laatste woord, bl. 234—239. Kerkelijke en reformateursche Cartesianen; aan welke behoefte van vele tijdgenooten JELLES' belijdenis voldeed; waarom zij zoo weinig polemisch was; welke nieuwigheden zij niettemin bevatte; DESCARTES' natuurleer (noot 456), bl. 239—242.

§2. Op twee wegen. Stilstand van zaken in 1672; in welke richting een Rotterdamsch koopman door zijn overpeinzingen werd geleid; drieërlei gevoelens over God; God is niet te kennen door openbaring maar alleen door »natuurlijke bewijsredenen«; de relatie tusschen God en mensch; HOBBS en DE GROOT bestreden; het ware zelfbehoud; God zelf kan niets »contrarie dese wetten« zijn, bl. 243—249. Ongehoorde »concepten« in dien tijd, bl. 249—251. BREDENBURG'S methode, de mosgeometricus bl. 251—254. Het »disaccoord« tusschen godsdienst en rede; het door BREDENBURG gesteld probleem; een spinozistisch godsbegrip; in welken zin God en mensch *vrij* zijn; BREDENBURG'S antwoord op de vraag of God meer is dan een »natuurlijk Noodlot,« bl. 254—258; BREDENBURG'S kritiek op SPINOZA'S godsbegrip; zijn opvatting over de verhouding van de ratio en de scientia intuitiva; SPINOZA'S rationalistische verklaring der mirakelen; welke eer SOCINUS boven SPINOZA heeft (noot 484); hoe op het college de wonderbare spijziging en de wandeling op zee werden verklaard; dat men de mirakelen op zich zelve moet aanmerken; de mirakelen zijn niet tegen maar boven de natuur; een panegyrie op de mirakelen, bl. 258—270. Kritiek op BREDENBURG'S gewijzigd spinozistisch godsbegrip; FRANS KUYPER'S karakter; een unfaire kamp; een »gaudeamus«, dat spoedig verstomde; een stroom van pamfletten, bl. 270—278. Misverstand en verwarring; of God »een uytgestrekt ding« is en een »nootzakelijk« wezen; de engte waarin men BREDENBURG trachtte te drijven, bl. 278—282. Langs welke wegen de nieuwe denkbeelden binnendrongen in de collegezaal van een professor; twistgeschrift met VAN LIMBORG, bl. 282—284. De houding van het college in dezen leerstrijd; de col-

Collegiantische verdraagzaamheid omschreven noot 307; wat BREKENBURG in de ogen der Collegianten rechtvaardigde; een uitspraak op de Heide noot 308; een Collegiant die Spinoza niet voor een Christen hield noot 312; de twee wegen waarop de Reformateurs zich bewegden: de negatieve en de positieve betekenis die de nieuwe wijsbegeerte voor den Reformateur had: BREKENBURG's ontwikkelingsgeschiedenis noot 313. bl. 284—289.

§ 3. Photinanen. Tegen een te ver gedreven rationalisme een tegenwicht gevonden in de H. Schrift, die »de uytlegster van haerzelve« werd geacht: SOCINUS en de verbreiding van zijn leer: het Socinianisme en de profetenmantel: bl. 290—294. Hoe ZWICKER tegelijk den bijbel en de Schrift kon vereeren: het drievoudige middel om de verdeeldheid onder de Christenen te doen ophouden: het wordt beproefd bij de oplossing van de vraag »of Christus God is«; wat de schriftuur dienaangaande leert: hoe de schriftuur verklaard moet worden: een nieuwe verklaring van Joh. I: 1 en 2: een proeve van de dogmenhistorie en van tekstkritiek. bl. 294—301. Een »toegift« welke in »alle sexten« iets weet te waardeeren en tegelijk allen »ook de z.g.n. »weerloozen« mennisten terechtwijst: een tiental beschuldigingen, bl. 301—303. Welk verband er kon bestaan tusschen geleerdheid en bekeeringsijver: de hartstocht der waarheid; een nieuwe THESEUS; wat de oorzaak was der »grouwelijke duysternisse« in de kerken; de »laetste vermaender« raadt aan, zich af te scheiden van de »afgodendienaars«, bl. 303—306. Op welke vier voorwaarden de Reformatie tot stand zou komen; »een aanwijzing van de rechte manier van disputeren«; op welken grond een moordenaar zich zou kunnen

verdedigen; »*XX Grontregels*« ter uitlegging van de H Schriftuur; »de kleyne bijbel«, bl. 306—310. ZWICKER'S geleerd vertoon in het dispuut over »den eenigen waarachtigen Gods«; niettemin met groote gecstdrift wordt de nieuwe theologie aangeprezen; de langzame gang der ideeën eertijds, bl. 310—313.

FRANS KUYPER'S philosopheerende BOER; diens samenspraak met den PHILOSOOF over »principia«, over het ontstaan van den mensch, over de vragen of door God bij de geboorte een ziel in het lichaam wordt geplant en of Gods bestaan uit de natuur bewezen kan worden, over »*notiones*« en of het zedelijk oordeel den mensch aangeboren is; »twee honderd soorten van filosofhen« vergeleken met Christus en den bijbel; dat ook de Sociniaan den bijbel uitlegt (noot 543), bl. 313—322. Het nieuwe gezichtspunt van den Quaker; de BOER weigert te transigeeren, de wijsbegeerte in vergelijking met de Schrift »een vuyle stinkende bronput« achtende; zijn beschouwingen over hemelvaart, engelen, duivelen, Daniël's gebed; wat hij tegen den Quaker en wat hij tegen den PHILOSOOPH heeft; zijn spot naar aanleiding van den vierkanten toren, die ook rond zou kunnen zijn, bl. 323—327. De BOER heeft zijn gevoeligheid, zijn tranen met den Quaker gemeen, zijn beredeneerde geest met den Philosoph; hoe de Collegianten zich zelf noemden (noot 545); vier argumenten voor de »waarheid« van het N. Testament; textkritiek geoorloofd geacht; een godsbegrip in strijd met COPERNICUS' natuurleer, bl. 327—330. Geloof in duivelen; occultistische onderzoeken; een jongedochter, die »in de passie« vloekte en Grieksch verstond; vreemde »mijnen en bewegingen« bij JACOB SIMONSEN; bespotting van kerkelijke zijde; DR. GALENUS en een Collegiant, die in een

·frenesie· verkeerde: dat GALENUS nabij het Koninkrijk Gods is geweest (noot 559, bl. 330—337. BALTH. BEKKER's verlichte geest in de Reformateurs van ca. 1650: het cartesiaansch-wijsgeerig argument der duivelen-ontkenners; het dispuut van L. JOOSTEN en H. BOUMAN in 1696: wat het woord 'engel' in den bijbel beteekend zou hebben: of geest en stof op elkander konden inwerken, bl. 337—341. De duivel, dien KUIPER buiten de Koolwegsche poort ontmoette; of de duivel die Christus in de woestijn verzocht mogelijk een afgezant van den Joodschen raad was; de bezetenen in het land van Gedara: vermakelijke spookverhalen; wonderlijke verschijnselen bij Amsterdamsche en Hoornsche weeskinderen; twee ervaringen van STOL, bl. 341—347. Ongehoorde beschouwingen over den hemel en over de hemelvaart en wederkomst van Christus; BOUWMAN's scepticisme ten opzichte der Schrift (noot 569), bl. 347—349. De vreemde rolverdeling tusschen wie aan de wijsbegeerte en wie aan de Schrift het oppergezag toekenden; BREDENBURG en KUIPER over de mirakelen; de Sociniaan stond slechts schijnbaar op den grondslag van de traditioneele opvattingen; vermenging van het oude en het nieuwe, bl. 349—351.

III. DE GODSDIENST VAN HET GEVOEL.

Inleiding. Religieus gevoel en gevoelsreligie; religieus gevoel is aan alle Reformateurs eigen, ook aan een rationalist als STOL; wat deze meende te kunnen berekenen; pantheistische en dualistische mystiek, bl. 352—356.

§ 1. Hij in ons en wij in Hem. A. De quakersche lichtprediking een parallel van SPINOZA's pantheïsme; dis-

puut ten huize van FURLEY over de vraag of God wezenlijk in ons aanwezig is; hoe de quakersche afkeer van het *vernunft* zich verhoudt tot de kerkelijke en de sociniaansche terugzetting van de filosofie; »ijdele disputatiën«, bl. 357—361. Wat de QUAKER op het hart had tegen den BOER en den PHILOSOPH; BOURIGNON'S oordeel over een Cartesiaanschen hoogleeraar (noot 590); de bijbel en het »Licht«; een verhoor waarin voorkomt van God, Christus, duivelen, hel; *Vragen* van FURLEY; *XII Vragen* van JACOB JACOBSEN en ABR. JANSEN; een quakersch program; de historische Christus op den achtergrond gesteld; of SPINOZA tot de Reformateurs gerekend kan worden; wat zijn Christendom boven den historischen Christus niët en wat het wèl was; bl. 361—368. In hoever de BOER en de QUACKER van één verstand zijn (noot 594); aanhalingen uit quakersche geschriften betreffende het hiernamaals; geen persóónlijk voortbestaan na den dood; de loonmoraal der groote menigte op zij gezet; het begrip »deugd«; de verhouding van deugd en zaligheid; het realistisch hemelgeloof overwonnen; welke dood door Christus is overwonnen; waar en wanneer het Koninkrijk Gods komt; de hel en de toorn Gods binnen in den mensch; hoe JAC. COELMAN'S vraag beantwoord werd; modern duivelgeloof; 20 namen voor den duivel in de Schrift; Christus is de onpersoonlijke macht van het goede; wijzen en wezen; wat er overblijft als gij alles wegneemt; een onrechtzinnige drieenheidsleer, bl. 368—376. Zoenleer; VON HARTMANN geprototypeerd; door bidden vaart men ter helle; de zonde is iets onwezenlijks, bl. 376—378. Geloof op gezag des bijbels »een nabootsing des geloofs« geacht; hoe een quaker-quiëtist zich verdedigde tegen een beroep op den bijbel; de heilsgeschiedenis gemaakt tot een ziels-proces;

wanneer Christus geboren is; mirakelen in den juisten zin van het woord worden nog dagelijks gewrocht, bl. 378—381. Een aantal ›monstreuse concepten‹; in hoever zij den Quaker onrechtvaardig beschuldigen, bl. 381—385.

B. JACOB BRIL's wandel met God; waarom hij schreef; een pasquilleus gedicht van VAN EEKE beantwoord door VAN DER KODDE, bl. 386—388. BRIL's hooggestemde toon: aan welk gezag hij zich niet en aan welk hij zich wel onderwerpt: de blijdschap van ›het algemeen geloof‹; de zonde gaat wezenlijk buiten den mensch om; waarom elke mystiek een dualistisch karakter heeft; verwerping van alle gezag; God woont in den mensch, bl. 388—391. Een philosophische goocheltoer met betrekking tot het vraagstuk van den vrijen wil en het verschil van opvatting van de avondmaalsleer; dat het minste stofje in de zon het lichaam van Christus is; ›God is een Wesen sonder wijze‹ en SPINOZA'S ›Deus sive Natura‹, bl. 391—395. Dat Christus nog dagelijksch mensch wordt en dat wij Christus kunnen worden; de historische Christus zoowel als de bijbel voor een hinderpaal gehouden; ›den bijbel moet zich schikken naar ons‹; dat er geen wezenlijk onderscheid is tusschen Christenen, Joden, Turken en Heidenen; liberaliteit der Philadelphers (noot 606); de Christus in Jezus niet hooger geëerd dan die in andere heiligen; hoe BRIL den inwendigen Christus wel eer gering had geschat; het teeken van Jonas; het eene noodige: de onderdrukking der begeerten; de ›Christenen‹ zijn huurlingen; de kloof tusschen den mysticus en den rationalist, bl. 395—403.

§ 2. Burgers der drie vermengde werelden. Verschillende uitgaven van BOEHME's werken in ons land van

1640—1682, bl. 404—408. GICHTEL's jeugd; welke droefenis een rijke weduwe bij hem wekte en waartoe hij zich met VON WELSZ verbond; op aanklacht der kerkelijken gevonnist; alchemie aan het hof te Weenen; bij BRECKLING te Zwolle; twist en verzoening; te Amsterdam heeft hij zijn tweede visioen; wat hem in staat stelde om zonder arbeid te leven, bl. 408—417. Een ›zoet liefdespel‹; een kolonie; de zielsverlegenheid van Prof. DE RAEDT; zijn studie over de hebreuwsche vocaalteekens (noot 701); COENRAAD VAN BEUNINGEN der dritte im Bund; waardoor GICHTEL de vrouwen ›aan den hals‹ kreeg; uitgave o.a. van BOEHME's werken; GICHTEL's afkeer van menschen (noot 701); verkoeling tusschen GICHTEL en DE RAEDT; de breuk; wederzijdse beschuldigingen; moeielijke jaren; na duisternis licht, bl. 417—430. De methode der theosofie; neurasthenie of hooge wijsheid; ›eine kurtze Eröffnung‹; ›ein nüchterner Weltmensch‹ begrijpt de dingen des Geestes niet; een nieuwe theologische methode, bl. 430—433. GICHTEL's cosmologie; de drie werelden in God en in den mensch; de ›driedeeling‹ van den mensch; waardoor een EZAU behaard en een JACOB glad is; nadere beschouwing van *a* het uiterlijke aardsche leven, *b* het astralische vuurleven, *c* het heilige lichtleven; de ›driedeeling‹ is feitelijk dualistisch, bl. 433—439. Van den ›natuurlijken mensch‹; met welke bedoeling God oorspronkelijk den mensch als man-vrouw heeft geschapen; waarin de val van Adam bestond en nog bestaat; over den vrijen wil en over de leer van de voorbeschikking en van 's menschen ellendigheid; over de godsdiensten der wereld de kerkelijke vroomheid en de Collegianten; of het navolgen van Jezus overeen te brengen is met de practijk des levens; twee soorten van armen (noot 738), bl. 439—444.

Van den wedergeboren mensch; wat er bij de lichtgeboorte plaats heeft; de bekeering niet een psychisch maar een physisch proces; het »paradijsche« lichaam; PAULUS' visioen verklaard; om welke dingen de wedergeborene wel en om welke hij niet bidt; de lichtschouwing in het jaar 1663; hoe versmadede liefde zich wreekt, bl. 444—449. Wijzer dan een groot mensch en naiver dan een kind; wijsheid zonder studie (noot 745); op de grens van het bijgeloof; aan welke behoefte het visionaire voldeed en waardoor het den kerkelijken een aanstoot was; hoe het gepaard ging met allerlei nieuwe denkbeelden; BOURIGNON's realisme is meer schijn dan werkelijkheid bl. 449—453. Zijn beschouwingen over de hel en den hemel; over genade, verzoening, eeuwige verdoemenis; over kerkelijke gebruiken (godsdienstoefening, avondmaal, gebeden, doop, leer) over uitverkiezing, voorbeschikking, drieëenheid; de historische Christus op den achtergrond; wat GICHEL met Jezus bedoelt; »een ieder bidt naar hij geconstelleerd is«; het gods-begrip; dat het boehisme wortelt in »het donkere principium«; een proeve van zeventiende-eeuwsche psycho-physiologie, bl. 453—463.

BESLUIT.

Wat den Reformateur kenmerkt; als in een Midianitisch gevecht; welke plaats de reformatiebeweging in de geschiedenis inneemt; kerkelijk gezag bij de protestanten; de storm der Reformateurs, leidende zoowel tot »anarchie« als tot »oligarchie«; tot welke dwalingen en struikelingen het geloof in Gods »veracitas« leidde; het ééne groote beginsel van alle Reformateurs; hoe te verklaren dat een beweging twee eeuwen na zijn ontstaan nog geen naam heeft, bl. 464—470.

De verhouding van de Reformateurs tot de nieuwere filosofen en tot de piëtisten; of SPINOZA onder hen behoord heeft, bl. 471—477. Hoewel de lijnen niet altijd werden doorgetrokken, bewogen zij zich toch in de richting van het nieuwe denken; dat het profetisme niet gemeten moet worden met de maatstaf van het gezond verstand; de prototype van het modernisme; wat de Reformateurs vóór en boven anderen hebben gedaan; de oorzaken, die een beweging van algemeen cultuur-historischen aard nationaal beperkt deden zijn; de revolutie van 1672; het verloop der beweging, bl. 474—486.

REGISTER.

	Deel.		Deel.
Abrahamsz, H. 10.	II	Bardowitz, 46	I
Acontius, Jac. 141, 214.	II	Baroen, Jan en Joost, 192 v.	I
Adius, A. 183.	I	Barthut, Christ., 42.	I
Adriaansz, Rein. 15 v. v. 63.	II	Barton, Nath. 53.	I
Aken, Gilles v. 55.	II	Bas, D. 35.	I
Akkermans, Jac. Jobs. 30, 335.	I, II	Bastiaanse. Paul 334.	II
Alba, Duc de 175.	I	Baukes, Heylke 311.	II
Albertz, Ariën 272.	II	Beaumont, Herb. v. 182	I
Alendorp, G. 29.	I	Becius, J. 150 v. 44.	I, II
Alkemaet, 105.	I	Beecks, Christ. de 43.	I
Althusius. 10.	I	Beelthouwer, 158, 180.	I
Ames, Will. 50, 52, 56 v. v. 91, 94, 158, 24, 151, 353, 365, 370, 375, 378.	I, II	Beyerland, A. W. v. 405 vv. 450.	II
Andriessen, 29.	I	Bekker, Balth. 406, 242, 337.	I, II
Anonydus, El. 183.	I	Belemonte, 203.	II
Apostool, Sam. 25, 27, 182, 191 v. v. 218, 21, 31, 191.	I, II.	Bellinckhuys, Roel. 56.	II
Arentz., 130 v. 158, 169, 203.	II	Bellarminus, 258	II
Arentsz, Cl. 18.	I	Bennebroek, Van 60.	I
Arentz, Wed. P. 19, 42.	I	Bennet, Gervas 60, 114.	I, II
Arndt, 85, 466.	II	Berkendal, 107.	II
Arnold, Godfr. 12, 35, 42, 44.	I, II	Berkum, v. 47, 75, 89, 180, 10, 23, 37, 38, 49 v. 120, 125, 137.	I, II
Arnoldi, N. 377	II	Bernardus, 353.	II
Asselijn, 15, 63, 65, 88, 106, 109, 276.	II	Betkius, H. 407 v.	II
Asseburgen, Rosam v. 413.	II	Beuningen, Coenr. v. 10, 45, 81, 89, 149, 207, 208, 36, 45, 74, 148 v. 178, 203, 353, 401, 421 v. v. 452.	I, II
Backer, D. 151 v. 44, 157.	I, II	Beza, 258.	II
Baco, 461.	II	Biddle, Hester 61.	I
Baert, P. 192.	I	Bidloo, L. 22, 28, 31 v. 170, 27 v. 60, 97, 100, 127, 131, 134, 157 v. v. 171, 191, 196, 468 v.	I, II
Bakkemudde, Dan. 275 v.	II	Bierens, Abr. 21.	I
Balling, P. 94, 151 v. 154.	I, II	Birkhead, 50, 52, 54 v. 8.	I, II
Banningh, Jac. 242.	II	Bisschop, Paul. 219.	I
Barclay, 60, 84, 92, 94, v. 19 v. v. 34, 62, 73, 75, 80, v. 85, 96, 107, 114 v. 353, 376 v.	I, II	Histerveldius, 313.	II
		Blaupot, zie ten Cate.	

	Deel.		Deel.
Bleau, 221.	I	Broer, Cornelis 39.	II
Blyenburg, Will. v. 279 v. 287, 408.	II	Broersz, Wed. J. 117. 32.	I, II
Boehme, Jac. 35, 42, 33, 66, 134,		Brown, John 139.	II
202, 256, 405, v.v. 440. 442.	I, II	Bruin, Claes 18 v. 53, 6.	I, II
Boekenooghe, Tanneke S. 12, 368.	II	Bruin, Corn. de 12.	I
Boelesen, 35.	I	Bucerus 18.	I
Boer, M. de 11, 12.	II	Burchard, 66.	II
Boheme, Frederik v. 47	I	Burmannus, 206.	I
Bona, Joannes 232. 353	II	Buylaert, Jac. v. 65 v. 69 v. 158 v.	
Boom, Hendr. 221.	I	13. 34. 42. 124, 414.	I, II
Boreel, Ad. 12, 17, 89, 151 372.		Calovius, 89.	I
333, 336.	I, II	Calvijn J. 173. 141 v. 172 v. 234.	
Borstius, 120.	II	313. 325.	I, II
Bos, Barent 282 v.	II	Camphuijzen, 41, 466.	II
Bossuet, 240.	II	Capellus, 149.	II
Booterenbroot, H. 171.	II	Cardanus, 449.	II
Botfacus, 292, 313.	II	Carr, Rob. 100.	II
Bouman, H. 157, 159, 338, 341,		Cartesius, zie Descartes.	
347.	II	Cassel, Dan. 209.	II
Bourgh, P. de la 221.	I	Gastalio, 201.	II
Bourignon, A. 46 v. 75. 77 v.v.		Casimir, Hendr. 183.	I
88 v.v. 206. 12. 23, 47, 61 v.		Cate, Jan t. 189.	I
66, 79. 84 v. 106, 110 tot 210		Cats, Carel 34. 40, 44, 47, 132 v.	
Sparsin 221. 353, 360, 440, 449,		140, 150, 165 v. 171, 176. 189 v.	
451, 456.	I, II	353 v. 399.	II
Bouritius, 68.	I	Celsus, Minus 173, 174.	I
Braght, Tieleman v. 135. 188, 115.		Charias, Joh. Casp. 44. 415, 417.	I, II
116.	I, II	Cloeck, P. 219.	I
Brakel, M. v. 86 110. 111.	II	Goccejus, J. 182, 219.	I
Brand, Casp. 282	II	Coelman, Jac. 373.	II
Breckling, Fr. 43, 44, 45, 75, 90.		Colerus, Balth. 89, 206, 68.	I, II
173, 107, 410, 411, 413, 414.		Comans, Mich. 12.	I
420 v.v.	I, II	Comenius, 89, 206.	I
Bredenburg, Joh. 154, 155, 156.		Constantijn de Groot, 100 v.v.	
15, 40, 41, 44, 77, 80, 82, 86,		147, 72, 474.	I, II
99, 174, 243, 244, 245, 246, 248,		Coornhert, Dirk 4. 466.	II
249, 251, 254, 256, 257, 258,		Coornhert, H. Jansz. 30	I
259, 263, 261, 263, 264, 265,		Copernicus, 242, 324, 329, 360	II
266, 267, 268, 269, 270, 271,		Cort, Christ. de 75, 77 v. 206.	I
273, 275, 276, 277, 278, 279,		Corver, Adr. 217.	I
280, 281, 282, 283, 284, 286,		Cothus, 47.	I
287, 288, 349, 358.	I, II	Cralingius, Joh. 18.	I
Bredenburg, P. 93, 273, 274, 276.		Cramer, S. 11, 27.	I, II
284, 285, 370.	I, II	Crellius, 84. 219 v. 11, 292, 312.	I, II
Breen, Dan. v. 12, 127, 211, 79.		Cremer, Abr. 189.	I
196, 271, 335.	I, II	Crisp. St. 50—73. 84, 86 v. 109,	
Brieg, Joh. Christ. v. 407.	II	179, 121, 168 v. 172, 174, 204,	
Bril, J. 113, 150, 357, 385, 386,		210, 19, 41, 74, 80, 93, 162,	
387, 388, 389, 390, 391, 392,		194 v. 201, 206 v.v. 368, 370.	I, II
393, 394, 396, 398, 399, 401,		Croesze, 61.	I
402.	I, II	Cromwell, 37.	I
Brit, Ges. 354.	II	Cruquius, Nic. 18.	I
Broadhead, 101.	II	Cruyningen, v. 451.	II

	Deel.		Deel.
Cuyck, Joh. v.	II	Folkerts, Foppe 87.	I
Cunradus Christ.	I	Folkerts, Wby 65.	I
Curcellaëus.	II	Four, Joan du 134.	II
Dabricius, 47.	I	Fox. 49, 53, 60, 92 v. 96, 163,	
Dalen, Ant. v. 15.	I	20, 114 v. 358, 375.	I, II
Dankels, von 206.	I	Franck, Sebast. 402.	II
Dathenus, 141, 466.	II	Fransen, Lysbet 16.	II
David, M. 76.	II	Frederiks, 5.	II
Davidse, Abr. 346.	II	Furley, Benj. 57, 75, 91 v. 30,	
Denck, Hans 135.	I	357, 359 v. 365, 368, 377, 382	I, II
Denys, Tanneke 165.	II	Furnier. Is. 61, 20, 24 v.	I, II
Descartes, 13, 198, 204, 103, 142,		Galeus, zie de Haan.	I en II
154 v. 159, 213—255 Sparsim		Galilei 242, 247	II
280, 316, 324, 329, 340, 356,		Gargil, Anna 50.	I
360, 377, 434, 438, 451, 465,		Geel, Joost v. 101, 111 v. 139,	
471, 480.	I, II	181 v. 265, 277, 284 v.	I, II
Deventer, H. v. 206, 10, 38.	I, II	Geesteranus, 10.	I
Dirx, Oom Jac. 48.	II	Geley, Is. v. 217.	I
Ditmar, 75, 79.	I	Gentman, 187 v. 292 v.	I
Dittelbach, 50, 109, 120.	II	Gerrits, Jasper 42.	II
Doeden, Jan 102.	II	Gerrits, Teuntje 19	II
Douwens, Van 465.	II	Cerrits, Will. 81, 91, 10, 28, 95.	I, II
Duker, 466.	II	Geubels, Katrijntje 324.	II
Dundas, Will. 8.	I	Gichtel, Joh. G. 44 v. 89 v. 176,	
Dijk, J. v. 25.	I	11, 33 v. 49, 57, 65 v. v. 106 v. v.	
Eeghen, P. v. 56.	II	116, 121, 123, 125, 164, 203,	
Eeghem. Adr. v. 135, 192, 193,		378, 408 v. v.	I, II
194, 19	I	Giffen, Van 86.	II
Eeghem, Thomas v. 193, 194.	I	Giftheil, Ludw. Fried.	I, II
Eeke, C. v. 18, 19, 113, 6, 23, 36,		Gilbertus, Dav. 407.	II
354, 386, 387, 388, 391, 394	I, II	Glazenmaker, 60, 94	I
Effen, Van 396, 401, 402.	II	Goddaeus, Wed. Henr. 156.	I
Egberts, Rolijn 87.	I	Gomarus, 104, 109.	II
Elgersma, Franc. 31, 72, 180, 184,		Govertsz, Tobias, 27.	I
186, 196, 197, 6, 20, 49, 93,		Graber, Joh. G. 57, 431.	II
136, 141, 161, 164, 174, 175,		Graeff, Abr. op den 210.	II
176	I, II	Graeff, Dirk op den 210.	II
Elisabeth, Prinses 18, 9, 107, 110.	I, II	Graswinckel, Jac. 5.	II
Elkes, Thom. 336.	I	Grebber, 197, 198.	II
Entfelder, Christ. 117, 135.	I	Grevinckhaven, 7.	I
Episcopus, 7, 10, 12, 271, 321,		Groot, Hugo de 73, 244, 247, 248,	
325.	I, II	325.	II
Erasmus, 201, 299.		Grovensteyn, 98, 210.	I
Ernst, Landgr. v. H. R. 11.	I	Gijs, H. v. d. 100.	II
Essenst, 187 v.	I	Gijsbrechts, Hendr. 191.	I
Everhard, J. 49, 370 v. v. 385.	I, II	Haan. Gal. Abr. de 11—33, 53,	
Fabritius, Joh. Jac. 426.	II	72, 86 v. v. 129 v. v. 142 v. 158,	
Fagel, 39.	I	174, 182, 187 v. v. 214 v. 218 v.	
Fell, Margret 50, 337, 358, 374.	I, II	4 v. v. 14, 20—58, 78—100, 108,	
Fleischer, 26, 104.	II	116—134, 143, 158, 160, 171,	
Floris, Foecke 72, 94, 186, 197,		179 v. 185, 190 v. 196, 241,	
199, 6, 41 v. 139, 175 v. 179,		271 v. v. 331 v. v. 351, 366, 408,	
472.	I, II	413 v. 430 442, 478, 480.	I, II

	Deel.		Deel.
Hackenberg, Paul 15.	II	Jansen, Abr. 57. 365.	I, II
Häckel, 451.	II	Jansen, Paul. 17, 153, 154. 155.	I
Haer, Magdalena v. d. 109.	II	Jansen, Meeuwis 336.	II
Haersma, A. v. 184.	I	Jansz, Saartje 16 v. 19, 63. 65, 353.	II
Haes, F. de 128.	II	Jansz. Jan 32.	II
Halmael, v. 53.	II	Jansz. Johannes 249.	II
Hardenberg, Jac. v. 22, 27.	I, II	Jaquière, La 344 v.	II
Harlesz. G. v. 33.	II	Jaspers, Jan 19.	II
Hartigvelt, J. 16. 53, 81 v. 92,		Jeens M. 184	I
127 v. 134, 140 v. 149, 176,		Jelles. Brechje 337.	II
207, 2. 5, 22 v. 35. 40. 42. 58,		Jelles, Jarig 94. 211. 213 v. 216—	
72, 116, 135. 250, 271, 347, 358.	I, II	242. 337.	I, II
Hartmann, Ed. v. 376, 479	II	Jeyesz, Jeye, 20, 194.	I
Hartsoecker. Christ. 92.	I	Johannes, Claes 66, 86 v.	I
Harvey, 471.	II	Joosten, Lambert 145, 158, 338,	
Hauck, Georg 135.	I	341, 348.	II
Hawart, D. 354.	II	Joris, David 105.	II
Hegel, 244.	II	Jorissen, Abigaël 334.	II
Heilanus, Abr. 182, 206, 360.	I, II	Jung, Herm. 378, 426. 44.	I, II
Helmout, Fr. Merc v. 89.	I	Kapp, Friedr. 209.	II
Hendricks, Gerrit 210.	II	Katon, Willem 48 v.v. 52, 57,	
Hendricks, Elis. 71, 360	II	60 v. 365.	I, II
Hendricks, Pieter 159.	I	Keith, George 50, 50, 92 v. 95 v	
Hendricks, Laurens 134.	II	358.	I, II
Headriks, Mayken 171, 353.	II	Kepler, 471.	II
Herder, A. de l. 206, 111.	I, II	Keyser, Dirk 209.	II
Heris, Hero 127, 149.	I	Kempis, A. 85. 134. 353, 356.	II
Heuven, A. v. 29.	I	Keslerus, 307.	II
Hobbes. 166 v. 181, 244, 248, 473.	I, II	Kist, 407.	II
Hoburgh, Christ. 206.	I	Kitsken, Geertruid 92.	I, II
Hoek, Corn. v. 14. 160 v. 173.	II	Klaasz, Jac. 75.	II
Hoffmann, Erasmus 415, 417. 420	II	Klaasz, Jan 15. 17. 18, 19, 88, 89,	
Hogwil, F. 372, 374. 376.	II	105, 353.	II
Holhenius, Hendr 7, 9.	I	Klever, Peter 102.	II
Hooft, 4.	II	Klinkhamer, L. 15, 100, 120, 127 v.	
Hoogveldt, Robert v. 29.	I	130, 134, 142, 149, 14, 20, 22,	
Hoogwand, Anneke 46.	I	27, 35, 40, 44, 51. 8 v. 105 v.	
Hoorn, Jan Klaasz ten 182, 206.	I	155, 479.	I, II
Hoorenbeek, J. 12, 187, 313, 370,		Krechting, 105.	II
375.	I, II	Knipperdoiling, 105.	II
Huët, 259. 280	II	Knodsenburg, J. Cl. 25.	I
Huygens. Louise 206, 120.	I, II	Knol, Jan 213, v.v. 221.	I
Huysman, 162, 314 v. 322, 324.	II	Knuttel 419. 479.	II
Ignatius. 300.	II	Knijff, 68 v.	I
Irreraeus. 300.	II	Kodde, Gijsbert v. d. 6 v.v. 416	I, II
Isenbaert, Joost 192 v.	I	Kodde, Jan v. d. 387 v. 394 v.v.	
Jacobs Is. 68, 70.	I	402, 466.	II
Jacobs, Jac. 57.	I	Koelman, Jac 208.	I
Jacobsen, Jac. 17. 365.	I, II	Koelman, 409.	II
Jacobsen, Jur. 17.	I	Koensz., William 86.	I
Jaus, M. 374.	II	Koerbach Adr. en Joh. 175	I
Janse, Broer 344.	II	Koerbach, Adr. 199.	I
Janse, Mees 198.	I	Kriegel, Jan 47.	I

	Deel.		Deel.
Krommenyen, Gerrit 17.	I	280, 287, 291.	II
Kuhlmann, Quirinus 42. 44 v. 48, 89 v. 12, 24, 44, 45.	I, II	Meinsma, 2, 12, 24, 94, 145 v. 175, 180 v. v. 198 v. 221, 61, 240.	I, II
Kuyper, Frans 17, 57, 60, 74, 79, 84 v. 93, 105, 127 v. 135, 140 v. 155 v. v. 205, 221, 6, 12, 14 v. 39, 44, 49, 77, 79, 81, 95, 97, 99, 114 v. v. 135, 145, 162, 180, 245, 257, 270 tot 351 Sparsim 358, 377, 382, 386	I, II	Meisnerus, 313.	II
Laan, J v d. 38, 100.	II	Melanchton, 241.	II
Labadie, Jean de 46 v. 74—79, 89, 95, 97, 124 v. v. 180, 206, 9, 15, 23, 45, 83, 107 v. v. 120, 134, 165, 185 v. 206.	I, II	Menuret, 95.	I
Lambertin 50	I	Mine, Jac. de la 219.	I
Langedull, 142, 105, 155.	I, II	Molanus, Jacobus 18.	I
Langelius 213.	I	Morian, frl. v. 206.	I
Lee, Thomas, 97.	I	Morinus, 149.	II
Leer, Maria 100.	II	Morstinus Franc. 181.	II
Leibnitz, 18.	I	Morus, Henr. 283.	II
Leiden, Jan Beukelsz v. 104.	II	Naerauus, Is. 17, 74, 156, 276 v. 335.	I, II
Lemmerman, 17, 155, 156, 14, 15, 97, 99, 256—287, 330, 346.	I, II	Naarsen, Van 198.	II
Lignon, Du 124, 109.	I, II	Nauta, Hero 197.	I
Limborgh, Phil. v. 18, 174, 259, 275, 281 v. v.	I, II	Naylor, James 50 v. v. 106, 108.	I, II
Linde, v. d. 143.	II	Nieuwveen, Jac. 133.	II
Linningh, Jac. 23, 98.	II	Noëll, Pierre 353.	II
Lodenstein, 125, 232.	I, II	Noordwijk, Pieter Jansz. 272.	II
Locren, Pieter v. 185, 335.	II	Nyeveen, J. Stev. 20, 28, 31, 90, 85, 86, 91, 95, 10 v. 23 v. 27 v. 31, 43 v. 72, 91—99, 109, 115 v. 175, 189.	I, II
Lopus, Will. Cl. 25.	I	Oldenburg, 286, 287, 311, 313.	II
Lubberts, Elsje 19.	II	Oosten, J. 287.	II
Lubertus, Sybr. 284.	II	Oosterzee, Van 4, 5.	II
Lucken, Mercken Will. 209.	II	Oosaaen, Aert Dirksz. 20, 43, 101, 115, 350.	I
Luyken, Caspar, 12, 14, 143, 40, 78 v. 93, 106, 125, 127, 195.	I, II	Orobio, Iz. 275, 278.	II
Luyken, Jan, 189, 56, 69, 121, 210.	I, II	Ostens, Jac. 20.	I
Luther, 50, 171, 233 v. 242, 400.	I	Ostrod, 84.	I
Maatschoen, 11.	I	Oudaen, Joach. Fr. 101, 103, 105, 111, 116, 14, 77, 138 v. 181, 343, 387.	I, II
Marcusz, Pieter 29.	I	Oudaen, Fr. 8, 19.	I
Maresius, Sam. 12, 141 v. 197 vv. 419.	I, II	Ouden, M. H. den 22, 25, 188.	I
Marnix, 466.	II	Onderman, J. 354.	II
Martensz, Marten 58 v. 83	I	Ondtshoorn, P. de Vlamingh v. 35.	I
Martini. 206, 109.	I, II	Overveld 16, 61, 165.	I, II
Mathisius 41.	II	Paets, Adr. 81, 92, 207.	I
Maurik, Wilh. v. 12, 19, 29, 6,	I, II	Paling, Abr. 336.	II
Meersche, P. v. d. 15.	I	Pannebakker, 102.	II
Meuzel 477.	II	Paracelsus, 356.	II
Mey, De 265.	II	Parck, James 64 v. 9, 32, 194, 374.	I, II
Meyer, W. 261, 287, 473 v. v.	II	Paschier de Fijne, 8 v. v.	I
Meyer, Lod. 212, 227, 262, 267.	II	Passavant, 11, 428.	II
		Pastorius, 161, 209 v.	II
		Penn, Will. 83, 92, 93, 96 v. 22, 115, 208, 358.	I, II
		Pennington, Is. 374, 380.	II
		Persoon, Klaas Jeremiasse 333	II
		Pesser, 281.	II

	Deel.		Deel.
Petavius, 299, 313.	II	Rous, Dr. 69. 418.	II
Pieters, Michiel 130.	II	Ruarus, Martinus 151, 152, 44,	I, II
Pieters, Syaert, 88, 91.	II	76. 77.	I
Pieterse, Is. 284.	II	Ruig, Marcus 25.	II
Pietersz. 336.	II	Ruyter, Dirk Marcusz de 5.	I
Pina, David 148.	II	Rulaeus, 181.	II
Placeus, 313.	II	Salieu, Jean de St. 61.	II
Plockhoy, 176 100—106.	I, II	Santbergen, L. v. 197.	II
Poiret, 46, 75, 89, 206, 85.	I, II	Sapingius, 6.	I
Pontanus, Is. 14, 15, 127.	I	Sartensis, Lat. Serb. 277, 278.	II
Poppenga, Tarq. 127—149, 80,	I, II	Scaliger, 449.	II
186, 223.	I, II	Schaft, Claes 245.	II
Poppius, 141.	I	Scheffer, De Hoop, 209.	II
Portier, H. 183 v.	I	Schleiermacher, 347, 370, 479.	II
Pottebakker, Jan Sybolts, 87.	I	Schlichting, 312.	II
Price, 43, 47, 35.	I, II	Schoock, 480.	II
Pripskouski, Sam. 181.	II	Schortinghuis,	II
Proost, 368.	II	Schothel, 75, 95, 96, 9, 15, 45, 107,	I, II
Prunnerus, Henr. 408.	II	110, 120, 136.	I, II
Psellus, Mich. 344.	II	Schnyl, 14, 15, 53, 27, 81, 105.	I, II
Putten, R. v. 166.	I	Schurman, A. M. van 75, 89, 95	I, II
Raamburg, J. Ariens 30.	I	v.v. 105, 124 205, 207, 9, 10,	I, II
Raeders, Gerrit en Abr. 185.	II	15, 45, 90, 107, 109, 115, 125,	I, II
Raedt, Alhardt de 44, 201, 69,	I, II	136, 188 v. 414.	I, II
70, 122, 142, 148 v. 196 v.v.	I, II	Schwichtenheuvel, Jan Jansz 16,	I, II
408.	I, II	117, 131, 32.	I, II
Ramsberg, J. Arentsz, 30.	I	Sepp, C. 15, 18, 35, 220, 69, 115,	I, II
Ranst, J. v. 30.	I	196, 197, 271, 405, 409.	I, II
Reyers, 91, 213.	I	Serarius, Petrus 14, 16, 89, 108,	I, II
Reyndersz, Pieter 284.	II	117 v. 131—138, 206, 31 v. 93,	I, II
Reinbeck, 34, 49, 65, 68, 69, 125,	II	127, 196, 205.	I, II
409.	II	Servaas, Thomas 111.	II
Rhyn, C. v. 12.	II	Servet, 173, 234.	I, II
Richards, Christina 72, 95, 115.	II	Sewel, 18, 55 v. 60 v.v. 85, 91,	I, II
Richardson, 420.	II	94, 96, 98, 163, 8, 20, 24 v.	I, II
Ridderus, 135, 197, 198.	II	137, 166, 353.	I, II
Rieuwerts, Jan 194, 214, 220, 48,	I, II	Sibema, T. 70.	I
61, 133, 169, 214, 277, 339.	I, II	Siemes, Jan 209.	II
Rittinghuysen, Will. 102.	II	Silvius, Johannes 259.	II
Roelofs, Corn. 65—72, 86, 159,	I, II	Simons, Menno 91, 172, 182.	II
162, 167, 189 210, 8, 79, 169.	I, II	Simonides, Simon 203.	I
Rommel, 18.	I	Simons, Jacob 332, 335 v. 480.	II
Roose, Gerrit, 93, 87.	I	Simons, Martha 51.	I
Roszbach, 413.	II	Slee, Van 2, 8, 12, 24, 27, 31.	I
Rosset, de 344.	II	115, 144, 154 v. 218.	I
Rössing, J. H. 87, 88.	II	Smalcus, 312.	II
Rothe Jan 34—48, 74 v. 79, 89 v.	I, II	Smet, Jan 83, 199, 370, 375.	I, II
90, 156, 164 v. 206 v. 3, 11 v.	I, II	Sminia, J. v. 184.	I
35, 45, 74, 81, 83 v. 135, 139,	I, II	Smout, Pieter 15, 21, 170, 259,	I, II
170, 177, 185, 197, 199, 202,	I, II	273, 278, 282, 283.	I, II
206, 414, 419 v.v. 449, 451.	I, II	Snep, Is. 29.	I
Rothe, Thomas, 12.	II	Socinus, 141, 174, 261 v. 264, 284,	I, II
Rothe, Zach. 12.	II	291, 293, 312.	I, II

Deel.	Deel.
Sommelsdijck, Van 78, 97, 206, 207, 109.	I, II
Someren, E. v. 45, 143, 197, 423.	I, II
Spanke, Will. 55.	I
Spinoza, 94, 146, 56, 148, 157, 174, 204, 212, 227, 243, 251 tot 357, sparsim, 367 v.v. 376 v. 379, 385, 392, 394, 398, 434, 473 v.v.	I, II
Spruyt, David 15, 29, 32, 117, 131, 133, 188, 194, 215, 32, 127, 134, 196.	I, II
Stapel, Claas 135, 141, 272, 345, 346.	I, II
Staulpitz, Joh. 135.	I
Steendam, 103, 104, 105.	I
Stermont, Jac. 202.	I
Sternatzki, Sebastiaen 221.	I
Stevensz, Jan, zie Nyeveen.	
Stol, 16, 74, 89, 92, 5, 14, 23, 31 v. 36, 41, 49, 62, 80, 85, 116 v. 122, 139, 143, 161, 186, 249, 313, 346 v. 354 v.v. 358, 442.	I, II
Storet, Abel Lukens 210.	II
Stranger, Hanna 51.	I
Strausz, 451, 474.	II
Stubs, 48, 49, 50, 91, 20.	II
Swammerdam, 89, 85.	I, II
Swartepaert, Adr. 43, 118, 220, 221, 222, 295, 311, 313.	I, II
Swinten, Danneke van 89.	I
Sys, Corn. v. d. 19, 113.	I
Taube, Jac. 43, 46.	I, II
Tauler 85, 134, 353, 356.	II
Teelinck, Gebr. 86.	II
Telner 101.	II
Terwout, Pieter 15, 82, 127, 2.	I, II
Tersteegen.	II
Thatcher, Humble 50, 56.	I
Theunemans, Ambros. 6.	I
Tiele, 11.	II
Tielen, Tieleman 24, 218.	I
Tjommes, P. 184.	I
Treffery, D. 111.	II
Triglandius, Jac. 182.	I
Troost, 8.	II
Tschesch, Theodorus von 407.	II
Tulp, Martinus 165.	II
Twisk, P. J. 313.	II
Ueberfeld, Joh. Wilh. 428.	II
Uytenbogaert 7.	I
Valesius, Henricus, 102.	I
Valk, 31, 100.	II
Valkensteyn, Van 18.	I
Vechanus, Joh. 183.	I
Vecht, Jac. v. d. 216.	I
Veerom, Gerrit Jansz. 30.	I
Velde, Jac. v. d. 109.	II
Veldhuizen, Lamb. v. 179.	II
Velsen, Gerrit v. 4, 40.	II
Verburg, Jan Dionys. 53, 82, 127, 155 v. 2, 4, 5, 22, 26, 30, 40 v.v. 58 v. 72, 174, 272 v. 277, 370.	I, II
Verdoes, C. 100.	II
Vergas, Don 176.	I
Verloove, Karel 103.	II
Verschaagen, Dr. 333.	II
Verwer, Adr. 281.	II
Verwer, Pieter Adr. 30.	I
Viersen, 68, 184.	I
Vinckel, Jac. 91.	I
Vinckius, 213.	I
Visscher, Albert 20.	I
Visscher, Barend 173.	II
Vissendiep, Quirijn v. 100.	I
Visser, P. en S. 12.	I
Visser, P. en C. 69.	II
Visser, Jelle 171.	II
Visser, Volkert 141.	I
Voege, Jan Fransz. 120, 127.	I, II
Voet, 12, 47, 125, 202, 86, 120, 407, 480.	I, II
Vogt, Jac. Janszen 151 v. 43, 46, 174, 272, 283, 414.	I, II
Volkelius, 84, 141.	I
Volkerts, Gerrit Jansz. 30.	I
Vollenhoven, Coenr. v. 29.	I
Vondel, 174, 219 v.	II
Vorstermann, Conrad 45.	I
Vossius, Is. 149.	II
Vreede, Is. 27.	I
Vries, Dr. de 24 v.v. 30 v. 117, 28, 78, 93, 106, 195.	I, II
Waarder, Wouter Corn. 8.	I
Waamelen, Elisabeth v. 335.	II
Waerma, H. 168.	II
Waermont, Historicus 48, 90.	II
Waermond, Vreederick 221.	I
Wagenaar, 24, 212.	I
Wayen, Van der, 68.	I
Walther, Balth. 404.	II
Wassenaar, Corn. Kl. 311.	II
Weigel, Valentin 356, 466.	II
Welboek, Agatha 35.	II
Welsz, Justinus v. 411.	II

	Deel		Deel
Wauzing, Christ. 11. 23, 26 42		9 v. 109. 111.	I, II
91 v. 121	II	Zwelen. O. v. 284.	II
Wesley. 226.	I	Zewel. Jac. Will. 91.	I
Westerhoven, Gebr. 30.	I	Ziaspenning, 91, 24.	I, II
Whitefield, 226.	I	Zoe; Jan 104. 110. 112. 114 v.	
Wisses, Martin, 197.	I	118, 121, 123. 187. 195. 75 v.	
Wit, Petrus de 201.	I	90, 101—105.	I, II
Witsius. 68.	I	Zonnemans, Arent 368.	II
Witt, Gebr. de 166. 203. 207.	I	Zwicker, Daniel 43. 79. 102, 107,	
Wolzogen, 80. 203.	II	118, 120. 122 127. 129 139.	
Woodkok, Thomas 51.	I	150 v. 162 v. 170 v.v 220 v.v.	
Wyckel, H. van 183.	I	5. 35. 44. 73 v.v. 93 v. 150.	
Wyeu, Gerard v. 101.	I	196 v. 204. 206. 292—313, 314. I, II	
Yvon, Pierre 75. 97. 124. 206.			

1000

